

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΕΛΛΗΣ ΠΩΤΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ

ΑΘΗΝΑ 1965

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τούτη ἡ ἐργασία ἔχει ἓνα καθαρὰ πραχτικὸ σκοπὸ· τὴν ἀντιμετώπιση βασικῶν προβλημάτων πὸν τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας, δύσκολο ἀπὸ τὴ φύση του, δημιουργεῖ σὲ κείνους πὸν τὸ διδάσκουν.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς δυσχέρειες πὸν συναντᾷ καθημερινὰ ὁ ἱστορικὸς (περιορισμένο ἀριθμὸ ὥρῶν, μεγάλη ἔκταση ὕλης, ἔλλειψη κατάλληλων βοηθημάτων κ.λ.π.), ἔχει νὰ παλέψει ἀδιάκοπα μὲ τὴν ἰδιομορφία τοῦ μαθήματος καὶ πὸν πολὺ μὲ τὸν πολὺπλευρο χαραχτήρα του.

Ἡ ἐνιαία ἀντιμετώπιση ὅλων τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἱστορικῆς ὕλης, βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴ βαθύτερη κατανόησή της, παρουσιάζει ἴσως τὶς μεγαλύτερες δυσκολίες στὴν πραγματοποίησή της.

Μαζὶ μ' ἄλλα προβλήματα πραχτικότερα, ἐκεῖνο πὸν παίρνει ἐδῶ τὴ μεγαλύτερη βαρύτητα γιὰ τὸν τρόπο τῆς προσφορᾶς τῆς ἱστορικῆς ὕλης εἶναι ἀκριβῶς τὸ πρόβλημα τῆς ἀλληλεξάρτησης τῶν διαφορῶν ἐκδηλώσεων πὸν τὴν ἀποτελοῦν.

Μακριὰ ἀπὸ τὸ νὰ δίνεται λύση στὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς ἰδανικῆς προσφορᾶς τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος, γίνεται μόνον μιὰ προσπάθεια συστηματικότερης ἀντιμετώπισής του πὸν μπορεῖ ἴσως νὰ βοηθήσει τοὺς νεώτερους συναδέλφους.

Ἑλλή Γιωτοπούλου - Σισιλιάνου

ΜΕΡΟΣ Α'

ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΠΟΦΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΤΥΧΙΑ ΤΟΥ

Ίσως ή πιθ ανθρώπινη πνευματική ανάγκη είναι να γνωρίσει ο άνθρωπος την Ιστορία του· την Ιστορία της ανθρωπότητας, που είναι ή δική του Ιστορία.

Φέρνουμε μαζί μας αταξιστικά τον ανθρώπινο μόχθο χιλιετηρίδων κι' ή ανθρώπινη πορεία ως σήμερα είναι ή δική μας πορεία. Παίρνοντας τη σκυτάλη σ' ένα σημείο στα χέρια μας, παίρνουμε την ευθύνη για ό,τι συντελέσθηκε ως εκείνη τη στιγμή και μαζί με το δικό μας μόχθο την παραδίνουμε σ' αυτούς που ακολουθούν.

Για να έχουμε όμως συναίσθηση της ευθύνης μας αυτής, πρέπει να γνωρίσουμε το μόχθο του παρελθόντος.

Έτσι, γνωρίζοντας την Ιστορία της ανθρωπότητας, δεν έπωμιζόμαστε μόνο την ευθύνη του παρελθόντος· είμαστε σέ θέση να κατανοήσουμε το παρόν, να το αντιμετωπίσουμε υπεύθυνα και να συνειδητοποιήσουμε τις ευθύνες μας για το μέλλον.

Κι' αυτή είναι ή σημαντικότερη προσφορά της γνώσης της Ιστορίας. **Μας παρέχει μιὰ βασική προϋπόθεση για συνειδητή αντιμετώπιση της ζωής** κι' αυτώματα, τη δυνατότητα να βοηθήσουμε υπεύθυνα το περιβάλλον μας. Μας αποκαλύπτει το άτομο, κι' επομένως το άτομό μας, σαν το μόριο ενός συνόλου που όλο μαζί δημιουργεί τις τύχες του και φέρνει την ευθύνη για τις πολιτικές, κοινωνικές και πνευματικές συνθήκες μέσα στις οποίες υπάρχει. Έτσι το άτομο δεν έχει δικαίωμα ν' αδιαφορήσει για την πορεία των πραγμάτων, έμπιστευόμενο στους άλλους κάτι που εξαρτάται από τη συμμετοχή όλων.

Αν ή δημιουργία συνειδητών πολιτών είναι ή βασική προϋπόθεση για το καλύτερο μέλλον μιας κοινωνίας, στη γνώση της Ιστορίας που έδωγει σέ μιὰ τέτοια δημιουργία, πρέπει να δοθεί μιὰ ιδιαίτερη βαρύτητα.

Γι' αυτό ή μελέτη της Ιστορίας πρέπει να γίνει από μιὰ σκοπιά τέτοια που να μπορεί να πετύχει μιὰ έποπτεία ανάλογη με την καθολικότητά

της. Μόνο έτσι κρατάει το βαθύτερο νόημά της κι' εξυπηρετεί το βασικό της σκοπό.

Θά μπορούσε δέδαια να προβληθεί πώς ή δημιουργία συνειδητών πολιτών δεν είναι σκοπός του ιστορικού μαθήματος μόνο, αλλά γενικότερα της όλης Παιδείας, και κανείς δέδαια δε θά είχε αντίρρηση. Όμως ή ευρύτητα του ιστορικού μαθήματος είναι τέτοια, άφοϋ σάν αντικείμενο μελέτης έχει το σύνολο των ανθρώπινων έπιτευγμάτων σ' όλους τους κλάδους της ανθρώπινης δραστηριότητας, που πάνω άπ' όλους τους παιδευτικούς κλάδους έχει την ευκαιρία να εκπληρώσει τον πάρα πάνω σκοπό.

Λέγοντας, ωστόσο, πώς ή γνώση του παρελθόντος δίνει στους ανθρώπους τή δυνατότητα να γίνουν συνειδητά μέλη της Κοινωνίας, έννοούμε τή βαθύτερη γνώση, τήν κατανόηση του παρελθόντος που προϋποθέτει κριτική ή μελέτη.

"Έτσι, σά βασική προϋπόθεση για έπιτυχία του κύριου σκοπού προβάλλει ή άσκηση και ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης.

Μόνο με τήν άσκηση της ιστορικής σκέψης πετυχαίνει ό άνθρωπος τήν κατανόηση του παρελθόντος που του δημιουργεί τή δυνατότητα να κατανοήσει και τήν ίδια του τήν έποχή. Γι' αυτό ή όλη μορφή του ιστορικού μαθήματος πρέπει να εξυπηρετεί αυτόν τον αντικειμενικό σκοπό.

Ή ιστορική σκέψη, που έδνγεί στή βαθύτερη κατανόηση του παρελθόντος, πετυχαίνει τήν όρθή αντιμετώπιση γεγονότων, καταστάσεων, προσωπικοτήτων, πασχίζοντας να τά δει με αντικειμενικά κριτήρια και στή βαθύτερη τους συνάρτηση κι' άλληλουχία.

Τόσο ή αναζήτηση της βαθύτερης σχέσης που υπάρχει στις διάφορες έκδηλώσεις της ιστορικής πορείας αλλά και στήν άνέλιξη μιας όρισμένης κατηγορίας έκδηλώσεων, όσο και ή αντικειμενική θεώρηση των πραγμάτων είναι άπό τά βασικά χαρακτηριστικά της όρθης ιστορικής σκέψης.

Ή έπιτυχία μιας, σχετικής πάντα, αντικειμενικότητας είναι δυνατή, άν συνειδητοποιηθεί ή άναγκαιότητα να μεταφερθεί ό μελετητής στο περιβάλλον και το ιστορικό κλίμα της έποχής που έξετάζει κι' άκόμα, άν ή μεταφορά αυτή συνοδεύεται άπό διάθεση κατανόησης. Κι' αυτήν τή διάθεση για κατανόηση έχει καθήκον ό δάσκαλος να τήν καλλιεργήσει, πείθοντας τους μαθητές πώς ώριμη αντιμετώπιση των πραγμάτων είναι εκείνη που γίνεται με καλοπροαίρετο έρευνητικό πνεύμα και σεβασμό προς τήν αλήθεια. Ή ανάπτυξη έπιστημονικού ήθους είναι κάτι που πρέπει να ξεκινήσει άπό τά μαθητικά θρανία γιατί μ' όλο που το σχολείο δε δημιουργεί δέδαια έπιστήμονες κι' ούτε όσοι φοιτούν σ' αυτό προσρίζονται ν' άσχοληθούν με τήν έπιστήμη ωστόσο το σχολείο προσφέροντας μιá όποιαδήποτε έπιστήμη μέσα σέ μαθητικά πλαίσια ούτε το χαρακτήρα της πρέπει να της άλλοιώνει, στήν προσαρμογή της προς τήν ήλικία και τίς

δυνατότητες τῶν παιδιῶν, οὔτε τὸν τρόπο τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας ν' ἀγνοήσει.

Ἡ διάθεση γιὰ κατανόηση θὰ βοηθήσει στὴ σωστὴ ἀντιμετώπιση τῆς ἱστορίας τῶν ἄλλων λαῶν καὶ πρὸ πάντων τῶν λαῶν ποὺ οἱ ἱστορικὲς συνθη-
κες τοὺς ἔθεσαν ἀντιμέτωπους μὲ τὸ δικό μας.

Ἡ ἐντύπωση πὼς ἡ ἀποσιώπηση τῶν μελανῶν σημείων τῆς ἱστορικῆς δράσης τῶν τελευταίων χρειάζεται γιὰ νὰ μὴ διαιωνίζεται τὸ μίσος ἀνάμεσα στοὺς λαούς, δὲ νομίζω πὼς εἶναι ἡ ὀρθή. Ἡ ἀλήθεια, ὅταν μάλιστα εἶναι ἐφικτή, καὶ δυστυχῶς δὲν εἶναι πάντα, πρέπει ν' ἀποκαλύπτεται, γιὰτὶ ἄλλιῶς, νοθεύοντας τὴν πραγματικότητα, κάνουμε κάτι ἠθικὰ ἀπαράδεχτο κι' ἐπιστημονικὰ ἀρνητικό. Ἀλλωστε δὲ θὰ ἦταν σωστὴ ἡ τωρινὴ τοποθέτησή μας ἀπέναντι στοὺς λαοὺς αὐτοὺς, ἂν ἀγνοούσαμε τὸ πραγματικό τους παρελ-
θὸν καὶ πῶς εἰδικὰ τὴν παλιότερη σχέση τους μὲ τὸ λαό μας.

Ὡστόσο, ἐκεῖνο ποὺ ἔχει σημασία εἶναι τὸ πῶς θὰ παρουσιαστεῖ ἡ ὅλη δράση τῶν λαῶν αὐτῶν. Ν' ἀποκαλυφθεῖ, ἀλλ' ὅχι σὲ τρόπο μονόπλευρο καὶ φανατισμένο γιὰτὶ τότε μιὰ τέτοια παρουσίαση χάνει τὴ βαρύτητά της.

Θὰ φανατίσει τὰ παιδιά μὲ τίς πῶς περιορισμένες πνευματικὲς ἱκανό-
τητες καὶ δὲ θὰ ἱκανοποιήσει ἐκεῖνα ποὺ δέχονται καὶ πείθονται σ' ὅσα τοὺς προσφέρονται, ὅταν αὐτὰ προβάλλουν τὴν πειθὴ τῆς ἀντικειμενικότητάς τους. Ἐπιδίωξή μας πρέπει νὰ εἶναι ἡ δημιουργία ἀπὸ μέρους τῶν παιδιῶν ὑπεύ-
θυνης ἀντικειμενικῆς γνώμης γιὰ γεγονότα καὶ πράγματα, ποὺ θὰ βασίζεται στὴν ὅσο γίνεται πῶς ἐλοκληρωμένη ἐξέτασή τους.

Κι' ἂν ἡ ὀρθὴ κατανόηση τῶν πραγμάτων ἐπιβάλλει τὴν ἀποκάλυψη δικῶν μας ἀδύνατων σημείων στὶς σχέσεις μας μὲ τὸν ἕκαστο λαό, τὴν ἀποκά-
λυψη αὐτὴ ἔχουμε ὑποχρέωση νὰ τὴν κάνουμε χωρὶς δισταγμό.

Ἄν ἡ ἀντικειμενικὴ κρίση εἶναι δύσκολη γενικά, ἡ πραγματοποίησή της γίνεται δυσκολώτερη, ὅταν ἀντικείμενο μελέτης μας εἶναι ἡ δική μας ἱστορία.

Ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας του παρουσιάζει γιὰ τὸν κάθε λαό ἀνάλογα προβλήματα· ὥστόσο ἡ περίπτωσή μας ἴσως παρουσιάζει αὐξημένες δυσκολίες.

Ἐνα κοινὸ πρόβλημα ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὸ βασικότερο κι' εὐρύτερο πρόβλημα τῆς ἀντικειμενικότητος, εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς ἐκτασης ποὺ θὰ πρέπει νὰ πάρει ἡ ἐξέταση τῶν ἱστορικῶν περιόδων ποὺ ἀφοροῦν τὸν κάθε λαό.

Εἶναι αὐτονόητο πὼς ὁ κάθε συγκεκριμένος λαὸς δίνει στὴ γνώση τῆς ἱστορίας του μεγαλύτερη βαρύτητα ἀπ' ὅτι στὴν ἱστορία τῶν ἄλλων. Ὁ ἄν-
θρωπος πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ συνειδητὰ πρῶτα μέσα στὴν κοινωνία ποὺ ἀνήκει, κι' ὅταν τὸ πετύχει αὐτὸ σωστά, καὶ ἡ προσφορά του στὸν τόπο του θὰ εἶναι ἡ καλύτερη δυνατή, κι' αὐτόματα, θὰ εἶναι σὲ θέση ν' ἀντιμε-
τωπίσει συνειδητὰ καὶ τὴν ὑπόλοιπη ἀνθρωπότητα. Ἄς μὴ ξεχνᾶμε πὼς ἀπὸ

τῇ στιγμῇ ποῦ καταφέρουμε νὰ γνωρίσουμε καλύτερα τὸν ἑαυτὸ μας, ἀνακαλύπτουμε πὼς γνωρίσαμε καλύτερα τὸν ἄνθρωπο.

Τὸ νὰ πάρει λοιπόν, γιὰ τὸν κάθε λαό, μεγαλύτερη ἔκταση ἢ μελέτη τῆς ἱστορίας του, δὲν εἶναι μόνο φυσικὸ ἀλλὰ ἐπιβάλλεται. Ὡστόσο εἶπα πάρα πάνω πὼς ἡ περίπτωσή μας παρουσιάζει αὐξημένες δυσκολίες κι' εἶχα ἀκριδῶς ὑπ' ὄψη μου τὸ πρόβλημα τῆς ἔκτασης ποῦ θὰ πρέπει νὰ δώσουμε στὴ μελέτῃ τῆς ἱστορίας μας. Εἶναι γνωστὸ πὼς ἡ Ἑλληνικὴ ἱστορία, σ' ὁρισμένες χρονικὲς περιόδους, τυχαίνει νὰ εἶναι ἀπὸ τίς ἀξιολογώτερες τῆς ἀνθρωπότητας. Κι' ἂν εἶναι βασικῆς σημασίας γιὰ τὸν καθένα νὰ ξέρει ἀπὸ ποῦ πέρασαν οἱ πρόγονοί του γιὰ νὰ φτάσουν ἐκεῖ ποῦ κι' αὐτὸς βρίσκεται, εἶναι ἀκόμα βασικότερο νὰ γνωρίζει κανεὶς ποιά ἦταν ἡ προσφορὰ τῶν προγόνων του στὴν ἀνθρωπότητα, ὅταν ἡ προσφορὰ αὐτὴ τυχαίνει νὰ εἶναι μοναδική.

Ἔτσι, ἂν οἱ ξένοι δίνουν μιὰ ξεχωριστὴ θέσιν στὴ μελέτῃ τῆς ἱστορίας τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν χρόνων, αὐτὸ θὰ πρέπει πάρα πάνω ἀπ' αὐτοὺς νὰ τὸ κάμουμε ἑμεῖς ποῦ ἡ μελέτῃ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶναι ἡ μελέτῃ τῶν ἰδίων μας τῶν καταβολῶν.

Ὡστόσο ἂν τὸ θάρρος ποῦ θὰ δώσουμε σὲ ὁρισμένες ἐποχὲς πρέπει νὰ εἶναι διπλό,—διπλό γιατί πρόκειται γιὰ ἱστορικὴ περίοδον τοῦ τόπου μας μὰ στὸν ἴδιον καιρὸ μὲ βαρύτητα κι' ἀκτινοβολία παγκόσμια—ἄλλες, μ' ὅλο ποῦ πρέπει νὰ τίς γνωρίσουμε σὲ δάθος γιατί ὄχι μόνο μᾶς ἀφοροῦν ἀλλὰ συχνὰ τὸ περιεχόμενό τους εἶχε ἀντίχτυπο τεράστιον γιὰ τὴ σημερινή μας ὑπόστυση, δὲ θὰ πρέπει ἴσως νὰ τίς ἐξετάσουμε μὲ τὸν τρόπο ποῦ σήμερον τίς μελετᾶμε, δίνοντάς τους μιὰ ἔκταση τέτοια ποῦ καὶ ἡ δυσαναλογία σὲ σχέση μὲ τὴν ὑπόλοιπὴ ἱστορία τῆς ἐποχῆς νὰ εἶναι πολὺ χτυπητὴ καὶ τὸ ἀπλωμα στὴν ἐξέτασή τους νὰ γίνεται σὲ δάθος τῆς βαθύτερης γνώσης τους.

Τὸ παιδί δὲν πρέπει μόνο νὰ κατανοήσῃ τὴν ἱστορία του, πρέπει νὰ πετύχει νὰ ταυτίσῃ ὅ,τι ἀταχιστικὰ φέρνει μέσα του, τὴν ἀσυνείδητη, δηλαδή, ἑλληνικότητά του, μὲ κείνον ποῦ θὰ γνωρίσῃ ὕστερον ἀπὸ συνείδητὴ προσπάθεια δική του καὶ τοῦ δασκάλου. Αὐτὴ ἡ ταύτιση τῆς ἑλληνικότητάς του μὲ τὴ βαθύτερη γνώση τῆς ἱστορίας του, αὐτὴ ἡ συνειδητοποίηση τῶν ἐθνολογικῶν στοιχείων ποῦ φέρνει μέσα του, θὰ τοῦ ἀποκαλύψῃ ὄχι μόνο τὸν τόπον του μὰ σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸ του.

Ὅμως, ἂν ἡ μελέτῃ τῆς δικῆς μας ἱστορίας πρέπει νὰ πάρει μιὰ ξεχωριστὴ θέσιν μέσα στὰ γενικότερα ἱστορικὰ πλαίσια, αὐτὸ δὲ σημαίνει πὼς ἡ ξεχωριστὴ αὐτὴ θέσιν προϋποθέτει κι' ὥραιοποίησιν τῆς ἱστορίας μας. Εἶναι ἄλλωστε τόσο πλούσια σ' ὁμορφιά ἡ Ἑλληνικὴ ἱστορία, ποῦ ἂν ἐπιδιώκαμε νὰ σκεπάσουμε τ' ἀσχημα καὶ τ' ἀδύνατα, πρῶτα, θὰ κάναμε μιὰ πράξιν ἠθικὰ ἀπαράδεχτη κι' ἀντιεπιστημονική, παράλληλα, θὰ παρουσιάζαμε μιὰ εἰκόνα ποῦ ὄντας ἀψογῇ δὲ θὰ ἦταν ἀνθρώπινη.

“Αν ειλικρινά θέλουμε νά πετύχουμε πραγματική γνώση, θά σκύψουμε πάνω στὴν ἱστορία τοῦ τόπου μας μὲ τὸν ἴδιο καυτερό πόθο γι’ ἀλήθεια ποὺ ἐνδοσκοποῦμε τὸν ἑαυτὸ μας.

Θά γεμίσουμε τὴν ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα μας μὲ τὸ ἀπόσταγμα ὁμορφιάς κι’ ἀλήθειας ποὺ πέτυχε κατὰ καιροὺς ἡ φυλὴ μας, μὰ θά κοιτάξουμε καὶ μὲ μάτια ὀρθάνοιχτα τὶς ὥρες τῆς ἀρνήσεως, τὶς στιγμὲς ποὺ ἡ ἀλήθεια σκοτίστηκε καὶ ποὺ τ’ ἀδύνατα σημεῖα τῆς φυλῆς μας ἐπηρέασαν ἀποφασιστικὰ καταστάσεις καὶ πρόσωπα. Κι’ αὐτὰ τ’ ἀδύνατα σημεῖα πρέπει ἰδιαίτερα νὰ τὰ προσέχουμε, νὰ τ’ ἀναλύουμε, νὰ τὰ ἐξηγοῦμε ὅσο μπορούμε. Ἀδιάκοπα νὰ τὰ ἐπισημαίνουμε· χωρὶς ὕψος κατήγορου ἢ ἱεροκήρυκα, ἐξετάζοντας ἀντικειμενικὰ τὶς συνέπειές τους, θά πρέπει νὰ κάμουμε τὰ παιδιὰ νὰ συνειδητοποιήσουν τὴ βαρύτητά τους.

Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ἄμεσο περιβάλλον τοῦ τόπου μας κι’ ἀπὸ τὶς ἀδυναμίες ποὺ πρέπει νὰ ξεπεράσουμε, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ δείχνουμε κάθε φορὰ τὴ σημασία ποὺ ἔχει ἡ ἀτομικὴ προσπάθεια γιὰ τὴ διόρθωση ἐνὸς γενικοῦ κακοῦ. Τὴ σημασία τῆς ἀτομικῆς συμβολῆς στὴ γενικὴ καλυτέρευση.

Δὲν ἐννοῶ ἐδῶ τὸ ρόλο ποὺ μπορεῖ νὰ παίξει τὸ ἄτομο σὰν ἱστορικὴ προσωπικότητα. Ἐννοῶ τὸ ρόλο ποὺ μπορεῖ νὰ παίξει ὁ κάθε πολίτης καὶ τὴ σημασία τῆς μικρῆς συμβολῆς στὶς ἐκδηλώσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

Γιατὶ πρέπει ν’ ἀντιληφθοῦν τὰ παιδιὰ πὼς τὶς πρὸ πολλὰς φορὲς τὸ κλίμα μιᾶς ἐποχῆς τὸ καθορίζει πολὺ περισσότερο ἡ στάση κι’ ἡ ἀντίδραση τοῦ μέσου ἀτόμου ἀπ’ ὅ,τι ἡ μεγάλη προσωπικότητα τῆς ἱστορίας ποῦ, μὲ τὴ σειρά της, πρέπει, ὥς ἓνα σημεῖο, νὰ ἰδωθεῖ σὰ δημιουργήμα τῆς ἐποχῆς μὲ ξεχωριστὰ θέδαια προσόντα.

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΥΛΗ

Α. ΠΟΙΟ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΛΗΣ

ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΠΑΡΕΙ ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΗ ΒΑΡΥΤΗΤΑ

Παρ' ὅλο πού ἔχει γενικά ἐπικρατήσει ἡ ἀντίληψη πὼς οἱ πολιτιστικὲς ἐκδηλώσεις ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο μέρος τῆς ἱστορίας καὶ ἡ μελέτη τους εἶναι προϋπόθεση γιὰ τὴν ὁλοκληρωμένη ἱστορικὴ γνώση, ὁ τρόπος πού τὲς περισσότερες φορές παρεμβάλλονται τὰ κεφάλαια τοῦ πολιτισμοῦ στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια δείχνει πόσο ἐπιπόλαια ἀντιμετωπίζεται τὸ μέρος αὐτὸ τῆς ἱστορίας καὶ πόσο λίγη προσπάθεια γίνεται γιὰ νὰ συνδεθεῖ ὀργανικὰ μὲ τὴν ὑπόλοιπη ἱστορία καὶ ν' ἀποτελέσει ἓνα σύνολο ἀναπόσπαστο μὲ μιὰ βαθύτερη ἀλληλεξάρτηση.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς πολλὲς φορές ὡς τώρα, μιλῶ εἰδικὰ γιὰ τὸν τόπο μας, γράφτηκαν σκέψεις σχετικὰ μὲ τὴ σημασία πού ἔχουν τὰ κεφάλαια τοῦ πολιτισμοῦ. Ὡστόσο, διαβάζοντας ἄρθρα ἐκπαιδευτικῶν γραμμένα ἐδῶ καὶ τριάντα χρόνια, διαπιστώνουμε πὼς τὸ πρόβλημα παραμένει τὸ ἴδιο ὅξυ κι' εἶναι ἀποκαρδιωτικὸ νὰ σκεφτεῖ κανεὶς πὼς καμιὰ πραγματικὴ προσπάθεια δὲν ἔγινε ἀπὸ τότε γιὰ μιὰ σοβαρότερη ἀντιμετώπισή του.

Κι' ὅμως τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι κεῖνα πού, ἴσως περισσότερο ἀπὸ κάθε τι, μᾶς βοηθοῦν ν' ἀντιληφθοῦμε τὸ χαραχτήρα, τὴ νοοτροπία, τὴν ἰδιοσυστασία, τὲς ἱκανότητες ἐνὸς λαοῦ καὶ πάνω ἀπ' ὅλα τὴν κοσμοθεωρίαν πού κάθε φορά τοῦ στάθηκε ὁδηγός. Γι' αὐτὸ νομίζω πὼς ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ πρέπει νὰ πάρει τὴ βαρύνουσα θέση στὸ μάθημά μας.

Παρ' ὅλο πού, ὡς τὴ στιγμή πού γράφεται τούτη ἡ μελέτη, δὲν ἐκυκλοφόρησε τὸ Ἀναλυτικὸ Πρόγραμμα ὅλων τῶν τάξεων, κατώτερου καὶ ἀνώτερου κύκλου, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς στὸ δεύτερο κύκλο θὰ προβληθοῦν κυρίως οἱ πολιτιστικὲς ἐκδηλώσεις τῆς κάθε ἱστορικῆς περιόδου. Ἀλλὰ καὶ στὸν κατώτερο κύκλο εἶναι ἀπαραίτητη ἡ παρουσίαση, σὲ πολὺ γενικότερες βέβαια γραμμές, τῶν πολιτιστικῶν ἐκδηλώσεων γιατί ἂν ἡ ὕλη, πού πρέπει πολὺ νὰ συμπυκνωθεῖ γιὰ νὰ καλυφθεῖ μέσα στὰ τρία χρόνια, περιοριστεῖ στὸν τομέα τῆς πολιτικῆς ἱστορίας ἀπογυμνωμένη ἀπὸ τὴν πολιτιστικὴ τῆς πλευρὰ πού κατὰ κύριο λόγο καθορίζει τὸ χαραχτήρα τῆς δίνοντάς της τὸ ξεχωριστό

της χρώμα, υπάρχει κίνδυνος να μην αφομοιωθεί από τα παιδιά στο μεγαλύτερο μέρος της.

Γι' αυτό, μ' όλο που θα γράφονται πάρα κάτω, αφορούν κατά πρώτο λόγο τον ανώτερο κύκλο, ισχύουν σε γενικές γραμμές και για τον κατώτερο.

Εκείνο που πρέπει να μας απασχολήσει ιδιαίτερα είναι ο τρόπος με τον οποίο οι εκδηλώσεις του πολιτισμού θα παρουσιαστούν για να προκύψει κάθε φορά ανάγλυφα ή αλληλεξάρτηση που υπάρχει ανάμεσά τους και στον ίδιο καιρό ο ένιατος χαρακτήρας που οι εκδηλώσεις αυτές, μαζί με την πολιτική ιστορία, δίνουν σε μια εποχή. Γιατί η πολιτική ιστορία έχει την ίδια αλληλεξάρτηση με τις διάφορες εκδηλώσεις του πολιτισμού, που έχουν οι τελευταίες μεταξύ τους.

Επειδή με τη σύντομη αυτή έκθεση των απόψεών μου δε θα ήθελα ν' άρκεστώ σε μια καθαρά θεωρητική αντιμετώπιση του προβλήματος που ίσως δε θα είχε να προσθέσει τίποτα σημαντικό σ' όσα ως τώρα έχουν κατά καιρούς γραφεί, άφου άναφέρω μερικά γενικά για τις εκδηλώσεις του πολιτισμού τις όποιες θα πρέπει να προσέξουμε, θα επανέλθω στο τέλος της μελέτης μου αυτής στο θέμα, προσπαθώντας να δώσω σε μορφή διαγράμματος την εικόνα της προσφερόμενης ιστορικής ύλης σε τρόπο που ή κάθε ιστορική περίοδος να παρουσιάσει μια όσο γίνεται σφιχτοδεμένη ένότητα με τη χαρακτηριστική, κάθε φορά, μορφή της.

Αν όποτεθεί πώς ή διαγραμματική αυτή εικόνα της ιστορικής ύλης μπορεί να είναι κατά κάποιο τρόπο χρήσιμη, νομίζω πώς αυτό θα συμβεί κυρίως για τον ανώτερο αλλά και για τον κατώτερο γυμνασιακό κύκλο μια που ή όρθή παρουσίαση του ιστορικού μαθήματος βασικά είναι μία είτε γίνει σε τρόπο γενικότερο και σχηματικότερο είτε προχωρήσει σε βάθος.

Ειδικότερα για τον κατώτερο κύκλο το κεφάλαιο του πολιτισμού στο όποιο θα πρέπει πιο πολύ να σταματήσουμε είναι ή τέχνη γιατί, έκτος που καθρεφτίζει ευρύτερα την εποχή, είναι και το έλκυστικότερο για τα παιδιά κεφάλαιο.

Είναι άναμφισβήτητο πώς κάθε πολιτισμός έχει το χαρακτήρα του. Ένα χαρακτήρα άνεπανάληπτο. Όμως είναι επίσης άναμφισβήτητο πώς οι διάφοροι πολιτισμοί, παρ' όλο που διατηρούν τον άνεπανάληπτό τους χαρακτήρα, μπορούν να όπαχθούν σε γενικότερες κατηγορίες των όποιων να θεωρηθούν κατά κάποιο τρόπο παραλλαγές. Πλαταίνοντας το χαρακτήρα των γενικών αυτών κατηγοριών φτάνουμε τελικά σε δυό έσχατες, θα έλεγα, κατηγορίες πολιτισμών. Στην κατηγορία των θεοκρατικών και σ' εκείνη των

άνθρωποκρατικών πολιτισμών που σ' γνώρισμα τους έχουν τὸ ὅτι στὴ σχέση ανάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ στὸ Θεό, που σ' τελευταία ἀνάλυση εἶναι τὰ ἔσχατα προβλήματα, στὴ μιὰ περίπτωση, σ' ἐκείνη τῶν θεοκρατικών πολιτισμών, κυριαρχεῖ ὁ Θεός, στὴν ἄλλη ὁ ἄνθρωπος.

Κι' ἂν ὑποθεθεῖ πὼς δὲν εἶναι πάντα εὐκολο ὅλοι οἱ πολιτισμοὶ νὰ ὑπαχθοῦν στὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη ἀπὸ τίς δυὸ γενικὲς αὐτὲς κατηγορίες—γιατὶ ἐκτὸς τῶν ἄλλων ὑπάρχουν ἱστορικὲς ἐποχὲς που ὁ πολιτισμὸς περνάει ἀπὸ τὴ μιὰ κατηγορία στὴν ἄλλη—ὥστόσο εἶναι ἀναμφισβήτητο πὼς μέσα στοὺς δυὸ αὐτοὺς καθολικοὺς, θὰ ἔλεγα, χαρακτηρισμοὺς πολιτισμῶν, μπορεῖ εὐκολὰ νὰ ὑπαχθεῖ ἡ πλειοψηφία τῶν μεγάλων πολιτισμῶν.⁽¹⁾

Ἐκεῖνο που εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸ σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τίς δυὸ αὐτὲς γενικὲς κατηγορίες πολιτισμῶν εἶναι τὸ γεγονὸς πὼς, μιὰ που οἱ κατηγορίες αὐτὲς καθορίζουν κάθε φορὰ τὴν κοσμοθεωρία τοῦ κάθε πολιτισμοῦ, ἐπηρεάζουν κατὰ τὸν πλατύτερο τρόπο ὅλες τίς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς καὶ γενικὰ τοῦ πολιτισμοῦ. Γιατί, ἀνάλογα μὲ τὴ θέση που παίρνει ὁ ἄνθρωπος κάθε φορὰ ἀπέναντι στὸ Θεὸ καθορίζεται καὶ ὁ τρόπος που ἀντιμετωπίζει τὴν ἴδια τὴ ζωή.

Γι' αὐτό, ὅταν ἔχουμε νὰ διδάξουμε πολιτισμοὺς που ὁ θεοκρατικὸς ἢ ὁ ἀνθρωποκρατικὸς τους χαραχτήρας εἶναι ἐκδηλός, ἀπὸ τὸ γενικὸ αὐτὸ χαρακτηρισμὸ πρέπει πάντα νὰ ξεκινᾶμε ἢ καλύτερα, αὐτὸν τὸ βασικὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ πολιτισμοῦ πρέπει, ἐξετάζοντας τίς ἐπιμέρους ἐκδηλώσεις του νὰ ἐπιδιώκουμε ν' ἀποκαλύπτουμε, δείχνοντας πὼς ὅλες οἱ ἐκδηλώσεις εἶναι ἐκφραση τῆς κοσμοθεωρίας αὐτῆς.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς οἱ ἔννοιες «Θεοκρατία» καὶ «Ἀνθρωποκρατία», θὰ πρέπει κιόλας ν' ἀναλυθοῦν ἀπὸ τίς πρῶτες γυμνασιακὲς τάξεις γιατί δὲν εἶναι δυνατό π.χ. νὰ μιλήσουμε στὰ παιδιὰ τῆς πρώτης τάξης γιὰ Ἀνατολικοὺς πολιτισμοὺς κι' ἰδιαίτερα γιὰ Αἰγυπτιακὸ, χωρὶς νὰ τοὺς ἐξηγήσουμε τὸ θεοκρατικὸ του χαραχτήρα που θὰ τὰ βοηθήσει νὰ καταλάβουν τὸν ὅλο πολιτισμὸ βεθύτερα.

Κι ἴσως ἐδῶ νὰ ὑπάρχουν ἀντιρρήσεις γιὰ τὸ ἂν ἡ ἡλικία καὶ ἡ ὥριμότητα τῶν παιδιῶν ἐπιτρέπει νὰ τοὺς δοθοῦν τέτοιες ἔννοιες, ἂν εἶναι σκόπιμο νὰ μιλήσουμε γιὰ «κοσμοθεωρία» καὶ γενικὰ ἂν εἶναι παιδαγωγικὰ σωστὸ ν' ἀντιμετωπίσουμε, ἀπὸ τίς πρῶτες κιόλας τάξεις τοῦ Γυμνασίου, τὸ μάθημά μας ἀπὸ τὴν ἴδια βασικὴ σκοπιὰ που θὰ τὸ ἀντιμετωπίσουμε ἀργότερα.

1. Βλ. τὴν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα θεωρία γιὰ τὴν περιοδικὴ ἀναλλαγὴ θεοκρατικῶν καὶ ἀνθρωποκρατικῶν πολιτισμῶν στοὺς ὁποίους ἀντιστοιχεῖ ἡ περιοδικὴ ἀναλλαγὴ τῶν αἰσθητικῶν κατηγοριῶν τοῦ Ἰψήλοῦ καὶ τοῦ Ὁραίου στὴν τέχνη, στὸ βιβλίο τοῦ Καθηγητῆ Π. Μιχαλῆ: Αἰσθητικὴ Θεώρηση τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, Ἀθήνα, 1946, καὶ εἰδικὰ στὸ Γ' Μῆρος, Κεφαλ. II σ. 188 καὶ ε.

Στό θέμα αυτό θα επανέλθω όταν θα μιλήσω ειδικότερα για τον κατώτερο γυμνασιακό κύκλο. Τώρα θέλω μόνο τουτο να πω· πώς, παρ' όλο που την ηλικία που έχουμε κάθε φορά απέναντί μας δεν πρέπει να την ξεχάσουμε ποτέ, εκείνο που έχει βασική σημασία για ν' ανταποκριθούμε στην αντιληπτικότητα των παιδιών, δεν είναι τόσο το τι θα πούμε όσο το πώς θα το πούμε. Και πιστεύω, κι' αυτό το λέω βασίζόμενη στην προσωπική μου πείρα, πώς υπάρχει τρόπος απλά και παραστατικά να εξηγήσουμε στα παιδιά αυτές τις βασικές έννοιες.

Είναι αυτονόητο πώς, όσο προχωρούμε στις τάξεις, οι έννοιες αυτές θα αποκαλύπτουν όλο και περισσότερο το βαθύτερό τους περιεχόμενο κι' έτσι θα είναι και πιο εύκολη ή εύρεση και των βαθύτερων σχέσεων ανάμεσα στην κοσμοθεωρητική τοποθέτηση και στις επιμέρους μορφές που χαρακτηρίζουν τον κάθε πολιτισμό.

Ωστόσο, όπως είπα κιόλας, οι παραλλαγές των πολιτισμών που μπορούν να υπαχθούν στις δύο γενικές αυτές κατηγορίες είναι άπειρες και τον ιδιαίτερο κάθε φορά χαρακτήρα των επιμέρους πολιτισμών καθορίζουν χίλιοι δυο παράγοντες, άλλοι βασικότερης σημασίας, που δίνουν και έντονότερα τον ιδιαίτερο τόνο στον πολιτισμό και που μπορούν να το δώσουν έναν ειδικότερο χαρακτήρισμό, κι' άλλοι με χαρακτήρα λιγότερο σημαντικό, που συμβάλλουν στην απόχρωσή του. Οι παράγοντες με βασικότερη σημασία, που παίζουν ξεχωριστό ρόλο στον ιδιάζοντα τόνο του κάθε πολιτισμού, πρέπει, ανάλογα με την κάθε ειδική περίπτωση, να εξαρθούν και να ερμηνευθεί κάθε φορά ή σημασία τους.

Και ή ερμηνεία της σημασίας τους πρέπει να γίνει με την εξέταση των επιπτώσεων που οι παράγοντες αυτοί έχουν στην όλη μορφή του πολιτισμού.

Η μορφή της οικονομίας π.χ. είναι τέτοιας σημασίας για το χαρακτήρα ενός πολιτισμού, που προχωρώντας σε ειδικότερους χαρακτηρισμούς ενός πολιτισμού, θα πρέπει να καθορίσουμε το χαρακτήρα του από άποψη οικονομίας εξηγώντας παράλληλα τις επιπτώσεις που ή άλφα ή βήτα μορφή οικονομίας ενός πολιτισμού έχει στις διάφορες εκδηλώσεις της ζωής.

Χαρακτηρίζοντας ένα πολιτισμό ως θεοκρατικό π.χ. ή ειδικότερα ως γεωργικό θα πρέπει να εξηγήσουμε, όσο μάς επιτρέπει ή τάξη στην όποια διδάσκουμε, τους λόγους στους οποίους οφείλεται κάθε φορά ή συγκεκριμένη μορφή πολιτισμού, αποφεύγοντας μονομερείς ερμηνείες, που, όπως σ' άλλο κεφάλαιο τονίζεται, είναι απαράδεχτες σε γυμνασιακό μάθημα. Αντίθετα πρέπει να προβληθεί ή ποικιλία των παραγόντων που, άλλοι περισσότερο, άλλοι λιγότερο, ανάλογα με την ειδική περίπτωση, συνέβαλαν στην όρισμένη μορφή ενός πολιτισμού.

Προσπαθώντας ν' ανακαλύψουμε τους παράγοντες που κάθε φορά ε-

παιξαν έναν ξεχωριστό ρόλο στη διαμόρφωση ενός πολιτισμού, επιβάλλεται να συνεργαστούμε με τα παιδιά. Από μας εξαρτάται να μάθουν να σκέπτονται στο θέμα αυτό και να μπορούν να καταλήγουν σε συμπεράσματα. Βέβαια ένα ποσοστό των συντελεστών που καθορίζουν κάθε φορά τη μορφή του εξεταζόμενου πολιτισμού θα τους διαφύγει μοιραία και το ποσοστό αυτό είναι αυτόνομο πώς θα είναι μεγαλύτερο στις πιο μικρές τάξεις· αλλά και στις μεγαλύτερες θα υπάρχει πάντα, μια που τα παιδιά δεν είναι δυνατό να διαθέτουν κάθε φορά τις απαραίτητες γνωστικές προϋποθέσεις. Θα βρούν όμως το ρόλο βασικών παραγόντων που επηρεάζουν πάντα τη μορφή του πολιτισμού.

Άλλωστε η όλη μελέτη των επιμέρους κλάδων του πολιτισμού, σε συνδυασμό βέβαια με τη μελέτη της πολιτικής ιστορίας της περιόδου, θα ολοκληρώνει βαθμιαία και τη βαθύτερη γνώση της εποχής και την έρμηνεία του χαρακτήρα της.

Γι' αυτό στη μελέτη του κάθε επιμέρους κλάδου του πολιτισμού, θα καταβάλλεται συνεχώς η προσπάθεια συσχετισμού του χαρακτήρα του με τη γενικότερη μορφή πολιτισμού. Ο χαρακτήρας της θρησκείας, η μορφή της οίκονομίας, η τέχνη, τα είδη του λόγου που ιδιαίτερα αναπτύχθηκαν, η φιλοσοφία, οι επιστήμες, τα τεχνικά επιτεύγματα, οι συνθήκες της καθημερινής ζωής, όλα πρέπει να ιδωθούν σαν επιμέρους εκδηλώσεις ενός ενιαίου πολιτισμού.

Ο χαρακτήρας της θρησκείας και η θέση που η θρησκεία παίρνει στη ζωή ενός λαού, θα μας βοηθήσει βασικά στην κατανόηση και στο γενικότερο χαρακτηρισμό του όλου πολιτισμού. Ιδιαίτερα στις περιπτώσεις θεοκρατικών πολιτισμών θα πρέπει να εξαρθεί ο τρόπος που διαποτίζονται όλες οι υπόλοιπες εκδηλώσεις του πολιτισμού, για να γίνει άλλωστε πληρέστερα αντιληπτός ο θεοκρατικός χαρακτήρισμός.

Η μορφή της οίκονομίας, που τη σημασία της για τον ειδικότερο χαρακτηρισμό των επιμέρους πολιτισμών τονίσαμε ήδη, πρέπει να μελετηθεί σε σχέση με το φυσικό περιβάλλον, τα μέσα παραγωγής και τις επιπτώσεις της στις υπόλοιπες εκδηλώσεις.

Η τέχνη είναι ένας από τους κλάδους του πολιτισμού που ιδιαίτερα πρέπει να μας απασχολήσει· εκφράζει άλλωστε ιδιαίτερα το γενικότερο χαρακτήρα της εποχής, είναι ο καθρέφτης της εποχής και βασικά μας βοηθάει στην πληρέστερη κατανόησή της. Γι' αυτό, για όρισμένες μάλλον περιόδους που η τέχνη έπαιξε ένα ξεχωριστό ρόλο, πρέπει να επιμείνουμε στο σχετικό κεφάλαιο, παρ' όλο που το πρόβλημα του χρόνου είναι πάντα τόσο δύσκολο για όλες τις τάξεις.

Όσο, είναι απαραίτητο να συμπτύξουμε άλλα κεφάλαια για να δημιουργήσουμε τη δυνατότητα μιας ευρύτερης ανάπτυξής της. Στην περίπτωση π. χ. της ιστορίας της Αναγέννησης, σημαντικό ρόλο πρέπει να

πέσει στην τέχνη γιατί ή ανάπτυξη της τήν εποχή αυτή ήπηρεζε ένα από τά καταπληκτικότερα έπιτεύγματά της.

Θά προσπαθήσουμε λοιπόν νά δώσουμε τήν χαρακτήρα της τέχνης αυτής από ποῦ ξεκίνησε, πῶς ήπηρεάστηκε, ποιὰ ήπηρεσαν τά βασικά προβλήματα ποῦ αντιμετώπισαν οἱ καλλιτέχνες της εποχής αυτής και ποιὰ μορφή έδωσαν τελικά στην τέχνη. Θά εξεταστοῦν οἱ σπουδαιότερες σχολές και οἱ αντιπροσωπευτικότεροι καλλιτέχνες τους.

Κλείνοντας τὸ κεφάλαιο πρέπει νά αἰσθανθοῦμε πῶς τά παιδιὰ ξεκαθάρισαν ὀρισμένα βασικά πράγματα σχετικά με τὸ χαρακτήρα της τέχνης αυτής και, κυρίως, πῶς εἶναι σὲ θέση νά τή δοῦν *σάν τήν έκφραση τοῦ ἀνθρωποκρατικοῦ πολιτισμοῦ της Ἀναγέννησης.*

Ἔτσι πρέπει νά ἰδῶθεῖ ή τέχνη της κάθε εποχής. Ἄν ἄρκεστοῦμε νά μάθουμε σὰ παιδιὰ μερικά μεγάλα δνόματα καλλιτεχνῶν με ὀρισμένους ἁόριστους ή μεγαλόστομους χαρακτηρισμούς, χωρὶς νά ἐπιδιώξουμε νά τοποθετήσουμε τοὺς καλλιτέχνες αὐτοὺς στην εποχή τους και νά ἐξηγήσουμε τά βασικά χαρακτηριστικά της τέχνης τους, σύμφωνα με τὸ χαρακτήρα τοῦ πολιτισμοῦ ποῦ ἐκφράζουν, θά κουράσουμε μόνο τή μνήμη τους και θά ἐνισχύσουμε τίς ἐπιφανειακές και χωρὶς βάθος γνώσεις τους γιὰ τήν τέχνη, ποῦ, τίς περισσότερες φορές, μόνο τους μαζεύουν ἀπὸ δῶ κι' ἀπὸ κεῖ.

Ἀπαραίτητο εἶναι νά μᾶς ἀπασχολήσει τὸ εἶδος και ὁ βαθμὸς της ἀνάπτυξης τῶν ἐπιστημῶν και τῶν γραμμάτων γενικά και εἰδικότερα τά πιὸ χαρακτηριστικά λογοτεχνικά εἶδη ποῦ τυχαίνει ν' ἀναπτύχθηκαν τήνκάθε εποχή. Θά προσπαθήσουμε μάλιστα νά παρουσιάσουμε σὰ παιδιὰ ὀρισμένα λογοτεχνικά ἔργα ποῦ πολλές φορές κλείνουν μέσα τους ὁλόκληρη μιὰ εποχή. Τέτοια εἶναι π.χ. ή περίπτωση της «Θείας Κωμωδίας» τοῦ Dante ποῦ δίνει τὸν πιὸ εὐγλωττο καθρέφτη τοῦ θεοκρατικοῦ Μεσαίωνα μὰ ποῦ δέδωκε μόνο σὲ ἐντελῶς γενικὲς γραμμὲς μπορεῖ νά δοθεῖ σὰ παιδιά.

Ἡ ἀνάπτυξη ή μὴ της φιλοσοφίας, τὸ εἶδος τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων, ὁ χαρακτήρας τῶν προβλημάτων ποῦ κάθε φορά ἀπασχολεῖ τοὺς φιλόσοφους, πάλι θά ἰδῶθοῦν σὲ σχέση με τὸν γενικότερο χαρακτήρα τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ μορφή τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ, ποῦ βρίσκεται σὲ ἄμεση σχέση με τή μορφή της οἰκονομίας, και ή ἐξέλιξή του, με τίς ἐπιπτώσεις ποῦ δημιουργεῖ κάθε φορά, πρέπει νά πάρουν τή θέση τους στή μελέτη τῶν διαφορῶν ἐκδηλώσεων τοῦ πολιτισμοῦ.

Σὲ μιὰ εποχή μάλιστα σάν τή δική μας, ποῦ εἶναι σφραγισμένη ἀπὸ τά τεχνικά της ἐπιτεύγματα και ποῦ δίνει τόση βαρύτητα στὸν τομέα αὐτό, με κίνδυνο μάλιστα νά παραμεριστοῦν ἄλλοι βασικοὶ τομεῖς τοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι ἴσως ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον νά ἐξεταστεῖ ή ἐξέλιξη της τεχνικής προόδου μέσα στην ἱστορική πορεία.

Θ' αντιληφθῶν τὰ παιδιὰ τὸ σημαντικώτατο ρόλο ποὺ παίζει ἡ τεχνικὴ πρόοδος στὴν ὅλη μορφὴ τοῦ πολιτισμοῦ, διαπιστώνοντας ὅμως στὸν ἴδιο καιρὸ πὼς δὲν εἶναι ἡ μόνη προϋπόθεση πολιτισμοῦ καὶ πὼς σὲ ὁρισμένες ἐποχὲς ὁ πολιτισμὸς ἔφτασε στὰ πιὸ ψηλὰ σκαλοπάτια ἐνῶ ἀπὸ ἀποψη τεχνικῶν ἐπιτευγμάτων δὲν εἶχε νὰ παρουσιάσει τίποτα ἀκόμη τὸ ἀξιοπρόσεχτο.

Ἡ γ ν ὡ σ η τ ῆ ς κ α θ ῆ μ ε ρ ι ν ῆ ς ζ ω ῆ ς ἑνὸς λαοῦ καὶ πολὺ διαφωτιστικὴ εἶναι γιὰ τὴν ἀπόχτηση μιᾶς πιὸ ὁλοκληρωμένης εἰκόνας τοῦ πολιτισμοῦ γενικά, καὶ εἰδικότερα μᾶς βοηθεῖ νὰ διαπιστώσουμε συνέχιση παραδόσεων ποὺ ἡ ἀτόφιες ἢ παραλλαγμένες περνοῦν ἀπὸ γενιὲς σὲ γενιὲς δικαιωνίζοντας ἕνα χαρακτήρα πολιτισμοῦ, ἐπιδράσεις ποὺ ὁ λαὸς ποὺ μελετᾶμε ἔχει ὑποστῇ ἀπὸ ἄλλους λαούς, καὶ βασικά τὴν ἰδιότυπη μορφὴ τοῦ πολιτισμοῦ μὲ τίς ἰδιορρυθμίες του ποὺ εἶναι φανερὲς καὶ στίς καθημερινὲς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς.

Καὶ κάτι ἀκόμα σημαντικό· ἡ ἐξέταση αὐτῆς τῆς πλευρᾶς τοῦ πολιτισμοῦ δημιουργεῖ ἕνα πολὺ ζωντανὸ πλησίασμα τοῦ λαοῦ ἀπὸ μέρους τῶν παιδιῶν. Ὁ τρόπος ποὺ ἀντιμετωπίζονται οἱ καθημερινὲς ἀνάγκες, πὼς χτίζει ἕνας λαὸς τὴν κατοικία του, τί τρώει, πὼς ντύνεται, ὁ τρόπος ποὺ ἐκδηλώνεται στίς χαρὲς καὶ στίς λύπες, οἱ δοξασίες καὶ οἱ προλήψεις του, οἱ συνήθειές του, ὅλα αὐτὰ δημιουργοῦν μιὰ σπαρταριστὴ εἰκόνα πραγματικότητος καὶ βοηθοῦν ἰδιαίτερα στὴ δημιουργία τῆς εἰδικῆς γιὰ τὴν κάθε περίπτωση ἀτμόσφαιρας.

Β. ΔΙΑΤΑΞΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΓΛΗΣ

Σύμφωνα με τὸ νέο πρόγραμμα ποὺ ἄρχισε νὰ ἐφαρμόζεται ἐφέτος, ὁλοκληρῇ ἡ ἱστορικὴ ὕλη θὰ καλύπτεται δυὸ φορές. Πρῶτα στὸν κατώτερο καὶ γιὰ δεύτερη φορὰ στὸν ἀνώτερο κύκλο.

Τὸ νέο Ἀναλυτικὸ Πρόγραμμα ποὺ κοινοποιήθηκε ὡς τώρα εἶναι τὸ πρόγραμμα τῆς Α' τάξης τοῦ Γυμνασίου καὶ ἀναφέρει, πολὺ γενικά, τὴν ὕλη ποὺ θὰ πρέπει νὰ διδαχτεῖ στὴν πρώτη χρονιά. Ἡ ὕλη αὕτη καλύπτει τὴν περίοδο ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότατους χρόνους ὡς τὴν κατάκτηση τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους.

Ἀπὸ τὰ ἐγχειρίδια ποὺ θὰ γραφοῦν τόσο γιὰ τὶς πρῶτες ὁσο καὶ γιὰ τὶς ὑπόλοιπες τάξεις θὰ προκύψει πῶς ἀντιμετωπίζεται γενικότερα τὸ πρόβλημα. Ὅμως, μιὰ ποὺ ἡ ἐργασία ἡ σχετικὴ δὲν ἔχει ἀκόμα ὁλοκληρωθεῖ, θεωρῶ πῶς εἶναι ἀπαρχίτητο νὰ τονιστοῦν ὁρισμένα βασικὰ σημεῖα.

Ἡ διάταξη σύμφωνα με τὴν ὁποία θὰ πρέπει νὰ διδαχτεῖ ἡ ὕλη τῆς Α' Γυμνασίου δὲν ἀναφέρεται. Εἶναι ὥστόσο βασικὸ νὰ τονιστεῖ πῶς ἡ ἐποχὴ τοῦ λίθου θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ πρώτη ποὺ θὰ μελετηθεῖ.

Ὡς τώρα ἡ περίοδος αὕτη διδάσκεται σὰν εἰσαγωγὴ στὴ Ρωμαϊκὴ ἱστορία. Ἔτσι τὰ παιδιὰ, ἀφοῦ ἔχουν διδαχτεῖ τὰ ἀνώτατα ἐπιτεύγματα τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀναγκάζονται νὰ κάμουν ἓνα ἐξωφρενικὸ βῆμα πρὸς τὰ πίσω, ἄλλα ἐπιβλαβέστατα ψυχολογικὰ καὶ λογικὰ, γιὰ νὰ μελετήσουν τὴν κυνηγετικὴν περίοδο τῆς Παλαιολιθικῆς ἐποχῆς.

Τὸ ἐπιχείρημα ποὺ ἴσως θὰ πρόσβαλλαν οἱ ὁπαδοὶ αὐτῆς τῆς διάταξης, πῶς δηλαδὴ μετὰ τὴ διδασκαλίαν τῆς Ρωμαϊκῆς ἱστορίας ἀρχίζει ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς δυτικῆς Εὐρώπης καί, μιὰ ποὺ σ' αὐτὴν βρέθηκαν τὰ παλαιότερα εὐρωπαϊκὰ λείψανα τοῦ παλαιολιθικοῦ πολιτισμοῦ, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς ἱστορικῆς ὕλης θὰ πρέπει νὰ μελετηθεῖ τὸ σχετικὸ κεφάλαιο, νομίζω πῶς δὲν πείθει.

Δὲν ἐξηγεῖται γιὰτί θὰ πρέπει νὰ γίνῃ εἰδικὰ λόγος γιὰ τὴν Παλαιολιθικὴν ἐποχὴ τῆς Εὐρώπης κι' ὄχι γιὰ τὴν Παλαιολιθικὴν ἐποχὴ γενικά, μιὰ ποὺ λείψανα παλαιολιθικὰ βρέθηκαν, ὅπως εἶναι γνωστὸ, καὶ σ' ἄλλες Ἠπείρους (Ἀσία, Ἀφρική), ἀφοῦ μάλιστα πρόκειται γιὰ μιὰ ἐποχὴν μὲ πολλὰ κοινὰ σημεῖα στὶς διάφορες παλαιολιθικὰς ἐστίες καὶ ποὺ πρέπει νὰ δοθεῖ

σάν ή τιτανική προσπάθεια τών πρώτων ανθρώπων πού εμφανίζονται στη σφαίρα, ανεξάρτητα από ποιὰ σημεῖα της, γιά ν' αντιμετωπίσουν τὰ στοιχεῖα τῆς φύσης καί νά δημιουργήσουν τίς προϋποθέσεις τῆς ζωῆς τοῦ ἱστορικοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας στήν Α' Γυμνασίου, σύμφωνα μέ τὸ παλιὸ πρόγραμμα, ἀρχίζει μέ τὴν Κρητομυκηναϊκὴ ἐποχὴ καί συνεχίζεται μέ τὴν Ἑλληνικὴ ἱστορία ὡς τὸ τέλος τοῦ ΣΤ' αἰώνα.

Ἡ ἱστορία τών Ἀνατολικῶν λαῶν διδάσκεται στή Β' Γυμνασίου ἀφοῦ ἐλοκληρωθεῖ ἡ μελέτη τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς.

Ἔτσι ἀπὸ τὸν 6ο π. Χ. αἰώνα τὰ παιδιὰ πρέπει νά γυρίσουν στὸ 5000 π. Χ. περίπου, καί ν' ἀρχίσουν τὴ μελέτη τών Ἀνατολικῶν λαῶν ὡς τοὺς Μήδους καί Πέρσες ὁπότε πρέπει νά ξαναγυρίσουν στὸ ἐλληνικὸ κλίμα μέ τὴ μελέτη τών περσικῶν πολέμων.

Ὅμως εἶναι βασικὸ μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ λίθου ν' ἀκολουθήσει ἡ μελέτη τών Ἀνατολικῶν πολιτισμῶν καί πρώτου τοῦ Αἰγυπτιακοῦ, τοῦ ἀρχαιότερου, πού εἶναι ἀπαραίτητο νά τὸν γνωρίσουν τὰ παιδιὰ πρὶν μελετήσουν τὸν Κρητομυκηναϊκὸ ἀλλὰ καί τὸν κυρίως Ἑλληνικὸ πολιτισμό.

Ἄλλωστε στή διδασκαλία μας θὰ πρέπει νά τονίσουμε τὰ σημεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐπηρεάστηκαν Κρῆτες καί Ἕλληνες ἀπὸ τοὺς Αἰγύπτιους καί τὸν τρόπο πού τὰ μετουσίωσαν σύμφωνα μέ τὴ δική τους νοοτροπία.

Ἡ μόνη περίπτωση ἱστορίας Ἀνατολικῶν λαῶν πού θὰ μπορούσε νά παρεμβληθεῖ στήν Ἑλληνικὴ ἱστορία, εἶναι ἡ περίπτωση τῆς ἱστορίας τών Μήδων καί Περσῶν, πού εἶναι ἄλλωστε καί ἡ νεώτερη ἀπ' ὅλες τίς ἀνατολικές ἱστορίες μιὰ πού ἡ ἀκμὴ της συμπίπτει μέ τὸ δεύτερο ἡμῖσι τοῦ 7ου καί μέ τὸν 6ο π. Χ. αἰώνα.

Τὸ σχετικὸ κεφάλαιο θὰ μπορούσε νά διδαχτεῖ πρὶν ἀπὸ τοὺς περσικοὺς πολέμους.

Ἔτσι, συνεχίζοντας μέ τὴ μελέτη τοῦ Κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, τὰ παιδιὰ θὰ γνωρίζουν τὸ χαραχτήρα ὅχι μόνο τών παλαιότερων Ἀνατολικῶν πολιτισμῶν πού ἀναπτύχθηκαν στήν ἀνατολικὴ Μεσόγειο κι' ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ Κρητομυκηναϊκὸς δέχτηκε πολὺτίμα στοιχεῖα, ἀλλὰ καί τών λαῶν πού ἀκμάσανε σύγχρονα εἴτε μέ τὸν Κρητικὸ καί Μυκηναϊκὸ εἴτε μόνο μέ τὸ Μυκηναϊκὸ πολιτισμὸ καί μέ τοὺς ὁποῖους θρῖσκόταν σὲ ἐμπορικὲς σχέσεις καί σὲ γενικότερη ἐπαφή.

Τὸ ἐπιχείρημα πού ἴσως θὰ μπορούσε νά προβληθεῖ, πὼς θὰ πρέπει νά προηγηθεῖ ἡ μελέτη τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας, νομίζω πὼς ἀπὸ καμιά ἀποψη δὲ στέκεται. Δὲ δίνουμε ἰδιαίτερη βαρύτητα στήν ἱστορία μας οὔτε ἀρχίζοντας τὴ μελέτη της σὲ μιὰ στιγμὴ πού τὰ παιδιὰ δὲν ἔχουν προσλαμ-

βάνουσες απαραίτητες για την πληρέστερη κατανόησή της, ούτε ακολουθώντας μια διάταξη που δημιουργεί σύγχυση στα παιδιά για την βλη χρονική πορεία της Ιστορίας.

Ακόμα έχει σημασία, για τον κατώτερο κύκλο, πώς ακολουθώντας αυτή τη σειρά, τα παιδιά πριν αρχίσουν τη μελέτη της Έλληνικής Ιστορίας θα έχουν κάπως ασκηθεί στο νέο τρόπο προσφοράς του ιστορικού μαθήματος ενώ παράλληλα θα γνωρίζουν ήδη ορισμένες βασικές ιστορικές έννοιες, πράγμα που θα τα βοηθήσει ν' αντιμετωπίσουν πιο άνετα την βλη της αρχαίας Έλληνικής Ιστορίας.

Όσοσο, τι έχει ξεχωριστή σημασία είναι πώς η επανάληψη της ίδιας βλης στο Λύκειο θα λύσει, κατά μέγα μέρος, το τεράστιο πρόβλημα που δημιουργούσε ως τώρα η προσφορά της αρχαίας Έλληνικής Ιστορίας στις δυο κατώτερες γυμνασιακές τάξεις.

Ένα βασικό πρόβλημα σχετικό με τη διάταξη και κατανομή της βλης παρουσιάζεται στην βλη της Μεσαιωνικής Ιστορίας. Παράλληλα, δηλαδή, με την ανατολική Μεσαιωνική Ιστορία, πρέπει να δοθεί και η ευρωπαϊκή Ιστορία του Μεσαίωνα. Το ίδιο άλλωστε πρόβλημα αντιμετωπίζεται, κατ' αντίθετο τρόπο, από τις δυτικές ευρωπαϊκές χώρες όπου, παράλληλα με την κύρια βλη τους που είναι ο δυτικός Μεσαίωνας, πρέπει να δοθεί και η Βυζαντινή Ιστορία.

Και στις δυο περιπτώσεις, στη δική μας και σε κείνη των χωρών της δυτικής Ευρώπης, η λύση που δόθηκε είναι η παρεμβολή κατά την ανάπτυξη της κύριας βλης, κεφαλαίων που αφορούν την αντίστοιχη μεσαιωνική περίοδο.

Όπως είναι αυτονόητο, και στις δυο πάλι περιπτώσεις, η παρεμβολή αυτή των κεφαλαίων δίνει μια εικόνα διασπασμένη, έλλιπη και άνικανη να ζωντανέψει το κλίμα της εποχής, τόσο χαρακτηρηστικό και για τον ανατολικό και για το δυτικό Μεσαίωνα.

Η λύση αυτή, παρ' όλο που δεν είναι ικανοποιητική, είναι ως ένα σημείο αναγκαία. Οι κοινές ρίζες απ' όπου ξεκίνησε ο ανατολικός και ο δυτικός Μεσαίωνας δημιούργησαν, στους πρώτους τουλάχιστο αιώνες, προϋποθέσεις για μια στενότερη σχέση ανάμεσα στους δυο κόσμους, σχέση, που με την πάροδο του χρόνου, πήρε διάφορες μορφές για να καταλήξει, με τις σταυροφορίες, στο μοιραίο πλήγμα της Ανατολής από μέρους της Δύσης.

Η σχέση αυτή ανάμεσα στον ανατολικό και δυτικό μεσαιωνικό κόσμο, μας υποχρεώνει να παρεμβάλλουμε, κάθε τόσο, κατατοπιστικά, θα έλεγα, κεφάλαια της Δυτικής Ιστορίας, για να γίνει αντιληπτή η πολιτική του Βυζαντίου σε συνάρτηση με τη Δύση.

Ὡστόσο τὰ κεφάλαια ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ παρεμβληθοῦν, οὔτε εἶναι ἀρκετὰ οὔτε, μὲ τὸν τρόπο ποὺ παρουσιάζονται, εἶναι ἱκανὰ νὰ δώσουν τὸ χαρακτήρα τοῦ δυτικοῦ Μεσαίωνα. Μερικὰ μάλιστα ἀπ' αὐτά, θὰ ἔπρεπε νὰ παρουσιαστοῦν κατὰ ἐντελῶς διαφορετικὸν τρόπο καὶ ν' ἀποκλειστεῖ, ἢ μετέωρη, σὲ ὁρισμένες τῆς στιγμῆς, παρουσίαση τῆς ἱστορίας τῶν ἐπιμέρους εὐρωπαϊκῶν κρατῶν σὲ τρόπο ποὺ τίποτα νὰ μὴν τῇ συνδέει μὲ τὰ προηγούμενα ἢ τὰ ἐπόμενα.

Ὅμως, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ κατατοπιστικά, ὅπως χαρακτηρίστηκαν πάρα πάνω, κεφάλαια ποὺ πρέπει ν' ἀναπτυχθοῦν γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἱστορίας τῆς Ἀνατολῆς (τέτοια εἶναι : ἡ διαμόρφωση τῆς Εὐρώπης μετὰ τὶς βαρβαρικὰς ἐπιδρομὰς, ἡ μορφή καὶ ἡ δύναμις ποὺ ἀπόχτησε ὁ παπικὸς θεσμός, ἡ ἀνακήρυξη τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου ὡς αὐτοκράτορα, ἡ ἔδρυση τῆς Ἀγίας Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Γερμανικοῦ ἔθνους, ἡ διάρθρωση τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας καὶ οἱ εἰδικὲς συνθήκες στίς ὁποῖες ἔβρισκεται ὅταν ἀρχίζουν οἱ σταυροφορίες), εἶναι ἀπαραίτητο νὰ δοθεῖ ὁ γενικότερος χαρακτήρας τοῦ Μεσαίωνα, τὰ χαρακτηριστικά ποὺ εἶναι κοινὰ γιὰ ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὰς χώρες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐπιμέρους ἱστορικὴ πορεία τῆς καθεμιάς, καὶ ποὺ δίνουν τὸν τόνο στὴν ἐποχὴ. Αὐτὸς ἄλλωστε ὁ γενικότερος χαρακτήρας εἶναι ὁ μόνος ποὺ θὰ βοηθήσει στὴν οὐσιαστικότερη γνῶση καὶ κατανόηση τῆς ἐποχῆς.

Ὅμως ἡ μελέτη τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας, ποὺ καὶ πολύπλοκη εἶναι καὶ μᾶς ἐνδιαφέρει ἀμεσώτερα γιατί μᾶς ἀφορᾷ, δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ἐπιτρέψει τὴν παράλληλη ἐξέταση τῶν γενικῶν κεφαλαίων τοῦ Μεσαιωνικοῦ πολιτισμοῦ ποῦ, ἴσως, θὰ ἔβρισκαν τὴν καλύτερη θέση, ἂν ἐξετάζονταν σὰν εἰσαγωγὴ στὴν εὐρωπαϊκὴ Ἀναγέννηση. Ἔτσι, μὲ τὶς γνώσεις, ὅσο καὶ περιορισμένες, ποὺ θὰ εἶχαν κιόλας τὰ παιδιὰ, θὰ προχωροῦσαν στὴν ἐξέταση τῶν μεγάλων γραμμῶν τοῦ δυτικοῦ Μεσαίωνα, ὅπως δίνεται στὸ σχετικὸ διάγραμμα, ἀποχτώντας, παράλληλα μὲ τὴν οὐσιαστικότερη γνῶση τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς, καὶ τὶς ἀπαραίτητες προσλαμβάνουσες γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς Ἀναγέννησης ποὺ εἶναι ἡ ἱστορικὴ περίοδος ποὺ ἀκολουθεῖ.

Ἡ πολίπλευρη μορφή τῆς περιόδου αὐτῆς ποὺ πραγματεύεται τὴν ἐπιμέρους ἱστορία τῶν διαφόρων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν παράλληλα μὲ τὴν ἐξελικτικὴ πορεία θεσμῶν, πολιτευμάτων, οἰκονομίας κ.λ.π. παρουσιάζει δυσχέρειες ὡς πρὸς τὴν διάταξη τῆς ὅλης κυρίως στὰ πρῶτα κεφάλαια.

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ ἐγκεκριμένου σχολικοῦ βοηθήματος πραγματεύεται τὶς ἀνακαλύψεις τῶν νέων χωρῶν. Ὡστόσο, ἡ διψα νὰ βροῦν καινούργιους θαλάσσιους δρόμους πρὸς τὶς Ἰνδίες, ποὺ θὰ καταλήξει στίς ἀνακαλύψεις τοῦ τέλους τοῦ 15ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰῶνα, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐμπορικῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἀστικῆς τάξης ποὺ ἀρχίζει νὰ παίρνει γοργὸ ρυθμὸ ἤδη ἀπὸ τὸ 14ο αἰῶνα.

Γι' αυτό, ίσως θα είναι καλύτερο ή πρώτη ένότητα της νέας περιόδου, που αφορά τους δύο αιώνες της 'Αναγέννησης (15ο και 16ο), να έχει σαν πρώτο κεφάλαιο τη μορφή των σπουδαιότερων ευρωπαϊκών κρατών κατά το 15ο αιώνα. 'Η 'Ιταλία θα πρέπει να προηγηθεί στο κεφάλαιο αυτό, γιατί απ' αυτήν ξεκινάει ή καινούργια εποχή. Ν' ακολουθήσει το κεφάλαιο τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τῆς 'Αναγέννησης, κίνησης που συνδέεται άμεσα με την οικονομική ανάπτυξη και τη νέα τοποθέτηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὴ ζωή, που τὸν ὠθεῖ σὲ κάθε τι τὸ καινούργιο, καὶ ν' ἀκολουθήσει τὸ κεφάλαιο τῶν ἀνακαλύψεων που εἶναι, κατὰ κάποιον τρόπο, τὸ ἐπιστέγασμα ὅλης τῆς κίνησης που ἔχει ἀρχίσει τὸ 14ο καὶ φτάνει στὴ μεγάλη της ἀνθηση στὸ 15ο μ. Χ. αἶώνα.

Τὸ κεφάλαιο τῆς Τουρκοκρατίας καλὸ θὰ εἶναι νὰ διδάσκεται τὴν ἴδια χρονιά καὶ σὰν εἰσαγωγή στὴν 'Ελληνικὴ 'Επανάσταση. 'Ετσι τὰ παιδιὰ θὰ ἔχουν πρὸ πρόσφατες προσλαμβάνουσες γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων στὶς παραμονές τοῦ 'Αγώνα.

'Ο τρόπος που προσφέρεται ἡ 'Ελληνικὴ 'Επανάσταση, θὰ πρέπει νὰ μελετηθεῖ ἰδιαίτερα, γιατί, παρ' ὅλο που πρόκειται γιὰ ἓνα κεφάλαιο ξεχωριστῆς σημασίας γιὰ μᾶς, θὰ μπορούσε νὰ παρατηρηθεῖ πὼς παρέχεται με πολλές λεπτομέρειες σὲ δάρος τῆς γενικῆς γραμμῆς καὶ τῶν γενικότερων προβλημάτων που ἀφοροῦν τὴν περίοδο αὐτή. Τὸ γεγονός βέβαια πὼς πρόκειται γιὰ μιὰ ἐποχὴ πρόσφατη καὶ που παρέχει ἀκόμα εὐρὺ στάδιο γιὰ ἔρευνα, ἐξηγεῖ καὶ τὴ δυσκολία τῶν εἰδικῶν μελετητῶν τῆς νὰ τὴν ἀτενίσουν ἀπὸ τὴ γενικότερη σκοπιὰ που παρέχει ἡ προοπτικὴ τοῦ χρόνου σὲ συνδυασμὸ με τὴν, ὅσο γίνεται, πρὸ ολοκληρωμένη γνώση.

'Η κατανομή τῆς ὅλης τῶν Νεωτάτων Χρόνων θὰ πρέπει γενικότερα ν' ἀναθεωρηθεῖ, ὅπως καὶ ὁ τρόπος προσφοράς τῆς. Θὰ πρέπει νὰ δοθεῖ πλῆ-
τύτερα ἢ εἰκόνα τῶν ευρωπαϊκῶν πραγμάτων με βάση τίς γενικὲς κατευθύν-
σεις τῆς ἐποχῆς καὶ νὰ συμπεριληφθεῖ στὴν ὅλη καὶ ὁ δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος, σὲ γενικὲς γραμμὲς βέβαια, καὶ οἱ συνθήκες που δημιουργήθηκαν ὕστερα ἀπ' αὐτόν.

Πρόκειται γιὰ μιὰ ἱστορικὴ περίοδο που ἀφορᾷ τὴ σύγχρονη ἐποχὴ καὶ που ἰδιαίτερα ἐπιβάλλεται νὰ τὴ γνωρίσουν τὰ παιδιὰ, τόσο στὸν κατώ-
τερο ὅσο καὶ στὸν ἀνώτερο κύκλο. Θὰ πρέπει νὰ τοὺς δοθεῖ ἢ εὐκαιρία ν' ἀν-
τιληφθοῦν τὰ σημερινὰ προβλήματα καὶ τὰ πρόσφατα ἱστορικὰ γεγονότα που
δημιούργησαν τὴν πολὺπλοκη καὶ ἄλλοπρόσαλλη πραγματικότητα μέσα στὴν
ὁποία στρεβιλίζονται οἱ ἔφηβοι τῆς ἐποχῆς μας, διψώντας νὰ τὴν καταλάβουν,
καλόδουλοι καὶ ἀνεργάτιστοι.

Σὲ μιὰ ἐποχὴ που ἡ ἀλληλεξάρτηση τῶν λαῶν εἶναι ἐντονώτερη ἀπὸ

ποτέ, ή άμοιβαία κατανόηση, ιδανικό με παντοτινή άξία, γίνεται άνάγκη έπιταχτική, άν άληθινά έπιθυμούμε την ειρηνική συμβίωση πάνω στη σφαίρα.

Γι' αυτό ή κατατόπιση των παιδιών στα σύγχρονα προβλήματα και γενικά στη σύγχρονη πραγματικότητα πρέπει με κάθε θυσία να πραγματοποιηθεί.

Είναι χαρακτηριστική ή βαρύτητα που σ' άλλες χώρες δίνεται στη μελέτη της σύγχρονης έποχής. Στη Γαλλία π. χ. σύμφωνα με το πρόγραμμα που ισχύει από το Σεπτέμβρη του 1962, όλοκληρη ή ύλη της τελευταίας τάξης άφιερώνεται στους πολιτισμούς του σύγχρονου κόσμου.

Έτσι το πρόγραμμα περιλαμβάνει: 1) τη γέννηση του σύγχρονου κόσμου (άπ' το 1914 ως σήμερα) και 2) τους πολιτισμούς του: όλους τους σύγχρονους πολιτισμούς, χωρίς να περιορίζεται στην Εύρώπη. (1)

Όστόσο ή κάλυψη της ύλης, άν μάλιστα συμπεριληφθούν κι' οι σύγχρονοι πολιτισμοί, είναι πολύ προβληματική τόσο για τον κατώτερο όσο και για τον άνώτερο κύκλο, άν οι ώρες διδασκαλίας μείνουν τρεις.

Στον κατώτερο κύκλο ή όλοκλήρωση της ύλης μέσα στα τρία πρώτα χρόνια θα πρέπει να γίνει κατά τέτοιο συμπυκνωμένο τρόπο και σε τόσο γενικές γραμμές, που δε θα είναι δυνατή ή άφομοίωσή της από τα παιδιά που, ως μη ξεχνάμε, δέν τα βοηθάει κι' ή ήλικία για τέτοιου είδους αντιμετώπιση της προσφερόμενης ύλης.

Από την άλλη μεριά, ή επανάληψη της ιστορικής ύλης στον άνώτερο κύκλο έχει σά σκοπό τη βαθύτερη γνώση της. Αλλά για να πραγματοποιηθεί ή κατανόηση του χαρακτήρα των διαφόρων πολιτισμών, χρειάζεται συγκριτική εξέταση των επιμέρους πολιτιστικών έκδηλώσεων που είναι πραγματοποιήσιμη μόνο όταν υπάρχει άνεση χρόνου.

Η σημασία του ιστορικού μαθήματος είναι τεράστια κι' ή Πολιτεία το άναγνωρίζει: άπόδειξη πώς θεωρεί άπαραίτητο τον έλεγχο των ιστορικών γνώσεων σχεδόν όλων εκείνων που προορίζονται για άνώτερες σπουδές.

Τούτη τη στιγμή που γίνεται ή μεγαλύτερη προσπάθεια που ως τώρα έγινε στον τόπο μας για την καλύτερευση της Παιδείας, ή εξασφάλιση βρων που άποτελούν προϋπόθεση για έπιτυχία ουσιαστικών άποτελεσμάτων, είναι πρωταρχικής σημασίας.

Η αύξηση των ώρων από τρεις σε τέσσερις θ' αλλάξει βασικά τη μορφή του μαθήματος. Αν μάλιστα στον άνώτερο κύκλο ήταν δυνατό να γίνουν πέντε (ίσως ή κατάργηση των Λατινικών θα μπορούσε να βοηθήσει στην εξεύρεση ώρων), τότε θα εξασφαλιζονταν, τουλάχιστο από άποψη χρόνου, οι προϋποθέσεις για ένα ιδανικό μάθημα.

1) Βλ. σχετικά το τεύχος των Cahiers Pédagogiques της 1ης Ιουνίου 1962, έτος 7ο άριθ. 7.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΔΑΣΚΑΛΟ

Ἐκεῖνος ποῦ θ' ἀποφασίσει νὰ κάμει ἔργο του τὴ διδασκαλίᾳ τῆς ἱστορίας πρέπει νὰ ἔχει μιὰ πλατύτερη θεώρηση τοῦ κλάδου.

Ἡ ἱστορία τῆς ἱστοριογραφίας ἀλλὰ καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας πρέπει νὰ ἔχουν μελετηθεῖ ἀπὸ τὸ δάσκαλο τῆς ἱστορίας.

Ὁ τρόπος, δηλαδὴ, ποῦ ἀνάλογα μὲ τὴν κοσμοθεωρίᾳ τῆς κάθε ἐποχῆς ἀντιμετωπίστηκε καὶ γράφτηκε ἡ ἱστορία ἀλλὰ καὶ τὰ προβλήματα καὶ οἱ διάφορες θεωρίες ποῦ κατὰ καιροὺς ἀναπτύχθηκαν σχετικὰ μὲ τὸ χαρακτήρα τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς, τοὺς παράγοντες ποῦ τὴ δημιουργοῦν καὶ τοὺς νόμους ποῦ διέπουν τὴ γένεση, τὴν ἀκμὴ καὶ τὴν παρακμὴ τῆς, πρέπει νὰ εἶναι γνωστὰ σ' ἐκεῖνον ποῦ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ κινηθεῖ ἀνετα καὶ ν' ἀντιμετωπίσει μὲ ἐπιστημονικὴ σοβαρότητα τὸ μάθημα ποῦ θὰ διδάξει.

Πιστεύω μάλιστα πὼς δὲν ἀρκεῖ ἡ γνώση τῶν θεωριῶν αὐτῶν· ὁ δάσκαλος τῆς ἱστορίας πρέπει νὰ ἔχει βασανίσει μέσα του τίς διάφορες θεωρίες, νὰ ἔχει ὁ ἴδιος κατασταλάξει κάπου, πρέπει μ' ἄλλα λόγια νὰ ἔχει μιὰ φιλοσοφημένη τοποθέτηση.

Ἐκεῖνο ὅμως ποῦ ἔχει σημασία γιὰ τὸν καθηγητὴ τῆς Μέσης Παιδείας εἶναι ἡ τοποθέτησή του αὐτὴ νὰ μὴν τὸν κάμει νὰ προσφέρει μονόπλευρα τὴν ὕλη του στὰ παιδιὰ, νὰ μὴν παρασυρθεῖ ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του ἀντιμετώπιση καὶ ρίξει τὸ βάρος σ' ἓνα παράγοντα, στὴν περίπτωσιν μάλιστα ποῦ ὁ ἴδιος ἀκολουθεῖ μιὰ ἀπὸ τίς μονόπλευρες θεωρίες, φωτίζοντας τὰ πράγματα μόνο μὲ τὸν προβολέα τοῦ παράγοντα αὐτοῦ.

Γιὰ νὰ δοθεῖ στὸ παιδί ἡ δυνατότητα τῆς ἐλεύθερης ἀνάπτυξης τῆς κρίσης του, πρέπει ὁ δάσκαλος νὰ προσφέρει τὸ μάθημα κατὰ τέτοιο τρόπο, ποῦ νὰ μὴν ἀγνοηθεῖ κανένας ἀπὸ τοὺς παράγοντες ποῦ συντελοῦν στὴ δημιουργία τῆς ἱστορίας, νὰ τονιστοῦν ὅμως ἰδιαίτερα ἐκεῖνοι ποῦ εἶναι γενικὰ παραδεχτοὶ σὰ σπουδαιότεροι.

Τὸ νὰ δοθεῖ ἴδια βεβαιότητα σὲ ὅλους τοὺς συντελεστὲς τῆς ἱστορίας θὰ ἦταν τὸ ἴδιο ἄστοχο μὲ τὸ νὰ προβληθεῖ μόνο ἓνας, γιατί κι' αὐτό, μὲ ἄλλο τρόπο, θὰ ἦταν σὲ βάρος τῆς κριτικῆς ἀνάπτυξης τοῦ παιδιοῦ.

Ἄς μὴ ξεχνᾶμε πὼς ὁ καθηγητὴς τοῦ Γυμνασίου ἔχει ἀπέναντι του ἓνα ἀνώριμο ἀκροατήριον ποῦ, ἂν ἡ προσωπικότητά τοῦ δασκάλου εἶναι ἰσχυ-

ρή, επηρεάζεται έντονα από εκείνο που του προσφέρει· στον ίδιο καιρό είναι απαραίτητο τὸ ἀκροατήριό αὐτὸ νὰ μάθει νὰ βλέπει ἀντικειμενικά γιὰ νὰ μπορέσει, όταν ώριμάσει, νὰ κρίνει μὲ ἐπιστημονικὴ ἀμεροληψία καὶ νὰ καταλήξει σὲ προσωπικὲς ἀπόψεις ἀπαλλαγμένες ἀπὸ ἀβασάνιστες προκαταλήψεις.

Εἰδικότερα ὁ δάσκαλος πρέπει νὰ ἔχει ὑπ' ὄψη του τὴ βιβλιογραφία τῆς ἐποχῆς που θὰ διδάξει.

Κι' ἂν ὑποτεθεῖ πὼς γιὰ ὁρισμένες ἐποχὲς δὲν κινεῖται ἀνετα στὶς πηγές, πρέπει νὰ ἔχει ὑπ' ὄψη του τὰ σπουδαιότερα βοηθήματα. Εἶναι βασικὸ γιὰ κεῖνον που διδάσκει νὰ ξέρει ἀνάμεσα στὰ βοηθήματα πῶς εἶναι τὰ ἐγκυρότερα. Γιατὶ μπορεῖ νὰ τοῦ πέσει στὰ χέρια ἕνα κάποιο βοήθημα γιὰ μιὰ ἐποχὴ καὶ νὰ βασιστεῖ σ' αὐτὸ γιὰ τὴ διδασκαλία του μὲ τὸν τρόπο που θὰ βασιζόμαστε, ἂν ὑποτεθεῖ πὼς θὰ ἔπρεπε νὰ βασιστοῦμε σὲ καμιά περίπτωση ἔτσι, σὲ μιὰ αὐθεντία. Λέω ἂν ὑποτεθεῖ, γιατί τὸ νὰ δεχτεῖ κανεὶς χωρὶς συζήτηση ὅλα ὅσα γράφει ἕνας ἱστορικός, ὅσο ἀξιόλογος κι' ἂν εἶναι, δείχνει φτωχὴ κριτικὴ σκέψη.

Πρέπει λοιπὸν νὰ ἔχουμε γνώση, καὶ μάλιστα ἀξιολογημένη, τῶν σπουδαιότερων βοηθημάτων. Κι' ἐπειδὴ στὴ χώρα μας δυστυχῶς τὰ βοηθήματα, γιὰ ὁρισμένες μάλιστα ἐποχὲς, εἶναι λίγα ἢ ἐλάχιστα, εἶναι ἀπαραίτητὴ ἡ γνώση ξένων βοηθημάτων.

Κι' ἐδῶ πρέπει νὰ τονίσω πόσο ἀπαραίτητὴ εἶναι ἡ γνώση ξένων γλωσσῶν μιὰ που στὴ γλώσσα μας ἐλάχιστα ξένα ἔργα ὑπάρχουν σὲ μετάφραση κι' ἐκεῖνα που ὑπάρχουν συχνὰ δὲν εἶναι ἱκανοποιητικὰ μεταφρασμένα.

Βέβαια ἡ γνώση τῆς βιβλιογραφίας καὶ μάλιστα τῆς ξένης, που προϋποθέτει γλωσσομάθεια, εἶναι ἐφικτὴ όταν ὁ δάσκαλος ἔχει τίς δυνατότητες, προπάντων ἀπὸ ἀποψη χρόνου, νὰ μελετήσῃ. Ὅχι μόνο τὸ πρόγραμμά του δὲν πρέπει νὰ εἶναι ὑπερφορτωμένο ἀλλὰ βασικῆς σημασίας εἶναι, κι' αὐτὸ ἄλλωστε ἰσχύει γιὰ ὅλους τοὺς κλάδους, ἡ εἰδικεὺση στὴ διδασκαλία τῆς ἱστορίας.

Ἡ ἱστορία σὰν ἐπιστῆμη καλύπτει χρονικὰ ὁλόκληρη τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ βιβλιογραφία εἶναι ἀπέραντη καὶ βέβαια δὲν ὑποστηρίζει κανεὶς πὼς ἕνας ἱστορικός, οὔτε αὐτὸς που ἀσχολεῖται μόνο ἐπιστημονικά μὲ τὸν κλάδο, εἶναι δυνατό νὰ ἔχει ὑπ' ὄψη του ὅλη τὴ βιβλιογραφία τῆς ἱστορίας!

Ἐκεῖνο που πρέπει ἀπαραίτητα νὰ ἔχει ἕνας που διδάσκει ἱστορία εἶναι μιὰ γνώση ἀρκετὰ ἐμπεριστατωμένη ὅλων τῶν ἱστορικῶν περιόδων. Γιατὶ μόνο ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ καὶ νὰ δεῖ θαυότερα τίς ὁρισμένες ἱστορικὲς περιόδους που θὰ διδάξει.

Δέν μπορούμε νά τοποθετήσουμε μιὰ ἐποχή σωστά στὸν ἱστορικὸ χῶρο ποὺ ἀνήκει· ἀν δὲν ξέρουμε τί προηγῆθηκε καὶ τί ἀκολούθησε. Οὐτε μπορούμε ν' ἀντιληφθοῦμε τὴ συμβολή της ἀν δὲν ξέρουμε ἀκριβῶς τί τῆς ἐκληροδότησε ἢ προηγούμενη ἐποχή. Κι' οὕτε ἀκόμα μπορούμε νὰ κρίνουμε σωστά νοοτροπία ἐποχῆς, χαρακτήρα πολιτευμάτων, θρησκευτικὲς πεποιθήσεις, πρόσωπα, ἀν δὲν ἔχουμε μιὰ σαφῆ εἰκόνα τῆς προηγούμενης ἱστορικῆς ἐποχῆς.

Ὅσο ἡ ἱστορικὴ μας γνώση ἀπλώνεται εὐρύτερα, ἀπὸ ἀποψη χῶρου καὶ χρόνου, τόσο καλύπτεται δουλειὰ θὰ κάμουμε διδάσκοντας μιὰ ὀρισμένη χρονικὴ περίοδο, γιατί θὰ ἔχουμε μιὰ πολὺ πλατύτερη θεώρηση, θὰ μπορούμε νὰ δοῦμε τὴν περίοδο αὐτὴ ὄχι ξεκάρφωτα ἀλλὰ σὲ συνάρτηση μὲ ὅ,τι προηγῆθηκε καὶ ὅ,τι ἀκολούθησε. Θὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ κάμουμε συγκρίσεις, νὰ τονίσουμε διαφορὲς, νὰ ἐξηγήσουμε τίς διαφορὲς αὐτές, ν' ἀντιληφθοῦμε καλύτερα τὴν ἐξέλιξη θεσμῶν, πολιτευμάτων, οἰκονομίας, κοινωνίας κ.λ.π.

Ἄν ἡ γνώση μας περιορίζεται στὴν ἐποχὴ ποὺ διδάσκουμε, μοιραῖα τὸ μάθημά μας θὰ ἔχει ἓνα χαρακτήρα ἐπιφανειακό· πολλὰς φορὲς θὰ βρεθοῦμε ἀντιμέτωποι μὲ ἐρωτήματα στὰ ὁποῖα δὲ θὰ μπορούμε νὰ δώσουμε ἀπάντηση ἢ, ἀκόμα χειρότερα, θὰ δώσουμε ἀπάντηση ποὺ δὲ θὰ ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα, κι' ἀν ἀκόμα ἔχουμε προσπαθήσει νὰ δουλέψουμε εὐσυνείδητα τὴ συγκεκριμένη αὐτὴ ἐποχὴ. Προϋπόθεση λοιπὸν γιὰ ἓνα καλὸ μάθημα ἱστορίας εἶναι ἡ γενικότερη ἱστορικὴ κατάρτιση τοῦ δασκάλου. Κατάρτιση ποὺ, ὅπως εἶπα, εἶναι ἐφικτὴ ὅταν ὑπάρχει εἰδίκευση.

Ἡ προπαρασκευὴ γιὰ κάθε ἐπιμέρους ἱστορικὴ περίοδο πρέπει νὰ βασίζεται στὴ μελέτη ὄχι μόνο τῶν σπουδαιότερων πηγῶν, ἀλλὰ καὶ ὅσο γίνεται περισσότερων βοηθημάτων.

Γιὰ τὰ βοηθήματα ποὺ εἶναι πιὰ κλασικὰ στὸ εἶδος τους καὶ ἡ ἐγκυρότητά τους, τοὐλάχιστο γενικά, δὲν ἀμφισβητεῖται, δὲν ὑπάρχει πρόβλημα ἐκλογῆς. Ἐπειδὴ ἕμως ἡ ἀνανέωση ἐκείνου ποὺ διδάσκει εἶναι ἀπαραίτητη, ἐπειδὴ ἡ γνώση κάθε νέας συμβολῆς στὸν τομέα ποὺ τὸν ἐνδιαφέρει μπορεῖ νὰ τοῦ εἶναι ὄχι μόνο πολὺτιμη ἀλλὰ πολλὰς φορὲς ἀναγκαία, εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὸν ἱστορικὸ νὰ συμβουλευέται περιοδικὰ ἱστορικὰ ποὺ ἔχουν καὶ βιβλιοκρισία κι' ἀκόμα βιβλιογραφικοὺς καταλόγους.

Γιὰ ἐλληνικὴ βιβλιογραφία εἶναι πολὺτιμο τὸ Bulletin Analytique de Bibliographie Hellénique ποὺ ἐκδίδεται ἀπὸ τὸ γαλλικὸ Ἰνστιτούτο. Ἐχει δημοσιευτεῖ σ' αὐτὸ ἡ βιβλιογραφία ἀπὸ τὸ 1946 ὡς τὸ 1966. Ἐπίσης τὸ «Δελτίον Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας» ποὺ ἐκδίδεται ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Προεδρίας Κυβερνήσεως καὶ κατατοπίζει γιὰ τὰ ἐλληνικὰ βιβλία ποὺ ἐκδίδονται στὴν Ἑλλάδα κι' ἐξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ 1959.

Κατατοπιστικὸ εἶναι καὶ τὸ Βιβλιογραφικὸ Δελτίο ποὺ ἐκδίδεται ἀπὸ τὸ Βιβλιοπωλεῖο τῆς «Ἑστίας» Ι. Δ. Κολλάρου.

Για ξένη βιβλιογραφία υπάρχουν οι επίσημες κρατικές βιβλιογραφικές εκδόσεις, όπως ή της Γαλλίας «Bibliographie de la France» που είναι εβδομαδιαία και εκδίδεται από το 1811, ή της 'Ιταλίας, που εκδίδεται στη Ρώμη με τίτλο «Libri e Riviste D'Italia» κ. λ. π.

Κατατοπιστικοί κατάλογοι εκδίδονται παντού. Αναφέρουμε εδώ τον κατάλογο που εκδίδεται στην 'Αγγλία κάθε μήνα με ειδικό σημείωμα και συχνά συντομώτατη κριτική για το κάθε έργο: «The British Book News» (A Guide to Book Selection) ή «The Book Review Digest» που εκδίδεται κάθε μήνα από το 1904 στη Νέα 'Υόρκη από την H. W. Wilson Company και αναφέρει τα σπουδαιότερα νεοεκδιδόμενα έργα με μια σύντομη περίληψη του περιεχομένου.

'Ακόμη αξίζει ν' αναφερθεί ο μεγάλος κατάλογος «Standard Catalog for Public Libraries» The H. W. Wilson Company New York. (*)

Τονίζω γενικά τη σημασία της ενημέρωσης του δασκάλου σε βασική προϋπόθεση για να μη τυποποιηθεί και το μάθημά του κι' αυτός ο ίδιος και προπάντων για να είναι σε θέση να προσφέρει την παλλόμενη πραγματικότητα στη συνεχή της αποκάλυψη.

'Η πίστη μας στην ανανεωτική αντιμετώπιση της ιστορίας πρέπει να προβληθεί και στα παιδιά που είναι απαραίτητο να καταλάβουν πώς ή ιστορία του παρελθόντος δεν είναι κάτι που κάποτε μελετήθηκε και γράφτηκε και που βρίσκεται αναλλοίωτη στις ιστορικές βιβλιοθήκες. 'Αντίθετα είναι ή επιστήμη που έχει ένα ιδιαίτερα ανανεωτικό χαρακτήρα, που δίνει τη δυνατότητα αδιάκοπης έρευνας, όπου το κάθε γεγονός, ή κάθε εκδήλωση, μπορεί να φωτιστεί από χίλιες δυο πλευρές και που πάντα υπάρχει ή δυνατότητα της προσδοκίας κάτι ακόμα σχετικό ν' αποκαλυφθεί, κάτι να εξηγηθεί πιο ικανοποιητικά, κάτι να κατανοηθεί βαθύτερα.

'Η διδασκαλία της ιστορίας έχει ένα ιδιότυπο χαρακτήρα κατά τουτο: πώς το περιεχόμενο του μαθήματος είναι τέτοιο που να μάς κρατάει αδιάκοπα άγρυπνους, χωρίς να μπορούμε ποτέ να επαναπαυθούμε στο ότι εκείνο που διδάξαμε στο παρελθόν είναι εκείνο που καλά θα το διδάξουμε και σήμερα, αν το παρουσιάσουμε με τον ίδιο τρόπο.

'Αν βρούμε έναν επιτυχημένο τρόπο για να διδάξουμε τους κανόνες της γραμματικής π. χ., μπορούμε να επαναπαυθούμε σ' αυτόν και να τον χρησιμοποιήσουμε κάθε φορά που θα ξαναδιδάξουμε τους ίδιους κανόνες. Το

1) Σ' αυτόν τα πιο αξιόλογα έργα σημειώνονται με δύο αστέρισκους και τα άμεσως επόμενα σε σειρά σπουδαιότητας με έναν αστέρισκο. Των υπόλοιπων αναγράφεται μόνο ο τίτλος. Παράλληλα υπάρχει κατατοπιστικό σημείωμα.

ἄλφα τῆς πρώτης κλίσης στὴ Γραμματικὴ τῆς Ἀρχαίας γλώσσας, εἶναι πάντα ὑπὸ τὶς ἴδιες συνθηκὲς καθαρὸ ἢ μὴ καθαρὸ καὶ οἱ ἐξαιρέσεις ἐπαναλαμβάνονται ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ πάντα οἱ ἴδιες.

Γιὰ τὴν ἱστορίαν ὅμως δὲν ἰσχύει τὸ ἴδιο πράγμα. Γιατὶ κι' ἂν ὑποθεθεῖ πὼς ὁρισμένα γεγονότα εἶναι ἀπόλυτα ἐξακριβωμένα, δὲ φτάνουν μόνον τοὺς γιὰ νὰ ἐρμηνευθοῦν· κι' ἂν σήμερον καταλήγουμε στὴν ἄλφα ἐρμηνείαν, αὐτὸ δὲ θὰ πεῖ πὼς αὐριο νέα στοιχεῖα δὲ θὰ μᾶς ὁδηγήσουν σὲ μιὰ ἐρμηνείαν καινούργιαν ἢ τουλάχιστον πρὸς ὁλοκληρωμένην.

Αὐτὸ δὲ σημαίνει πὼς ὅ,τι διδάξαμε στὸ παρελθὸν εἶναι σαθρὸ καὶ κακὰ τὸ διδάξαμε, μιὰ πού σήμερον τὸ ἀναθεωροῦμε. Στὸ παρελθὸν οἱ μέχρι τότε ἐρευνες ὥς ἐκεῖ μᾶς ἐπέτρεψαν ν' ἀποκαλύψουμε τὴν ἀλήθειαν. Τὸ ὅτι σήμερον μᾶς δίνεται ἡ δυνατότητα νὰ τὴν πλησιάσουμε περισσότερο καὶ αὐριο εἶναι πιθανὸ νὰ τὴν ἀτενίσουμε σ' ἀκόμα πρὸς ὁλοκληρωμένην μορφήν. αὐτὸ δὲν ἀφαιρεῖ τίποτε ἀπὸ τὴν προσφορὰ τοῦ παρελθόντος, δημιουργεῖ μόνον προσδοκίαν γιὰ τὸ μέλλον καὶ μᾶς δίνει τὴν χαρὰ πού δίνει κάθε φορὰ στὸν ἄνθρωπον τὸ πλησίασμα τῆς ἀλήθειας.

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Α. ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΚΑΙ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ

Τὸ μεγάλο πρόβλημα, ποὺ πρέπει νὰ ἐξετάσουμε ἀμέσως στὴν ἀρχή, εἶναι ἡ μορφή ποὺ θὰ πάρει τὸ μάθημά μας.

Σὲ μιὰ ἐποχὴ σὰν τὴ σημερινή, ποὺ τὰ παιδιὰ δὲν ἔχουν ν' ἀντιμετωπίσουν μόνο τὰ προβλήματα τῆς ἡλικίας τους, μὰ ποὺ φλέγονται ἀπὸ τὰ καυτερὰ προβλήματα τοῦ καιροῦ τους ἴσως ὅσο ποτὲ ἄλλοτε παιδιὰ καὶ ἔφηβοι, ποὺ ἀντιμετωπίζουν τὸ πρόβλημα τῆς Παιδείας καὶ συζητοῦν μὲ σοβαρότητα τὴν ἀνάγκη γιὰ μεταρρυθμίσεις ποὺ ἀπαιτοῦν οἱ σημερινὲς συνθήκες ζωῆς, ἐπιδάλλεται, περισσότερο ἀπὸ ποτέ, νὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἡ μορφή ποὺ θὰ δώσουμε στὸ μάθημά μας.

Ἡ προσφορὰ τοῦ μαθήματος ἀπὸ τὸ δάσκαλο κι' ἡ ἀπὸ μέρους τῶν παιδιῶν παθητικὴ παρκαλούθησιν ἔτσι ὅπως γινόταν ἄλλοτε, κι' ὅπως δυστυχῶς γίνεται καὶ σήμερα τίς περισσότερες φορές, εἶναι ἀπαράδεκτη.

Οἱ θεωρίες οἱ σχετικὲς μὲ τὴν ἀνάγκη αὐτενέργειας τῶν παιδιῶν εἶναι παλιές πιά καὶ δὲ θὰ ἐλέγαμε τίποτα καινούργιο ἂν τίς ἐπαναλαμβάναμε.

Τὸ πρόβλημα βρίσκεται ἄλλοῦ. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴ βασικὴ αὐτὴ ἀπαίτηση, πού, ὅπως εἶπα πάρα πάνω, σήμερα εἶναι πιὸ ἔντονη ἀπὸ ποτέ, τὴν ἀπαίτηση δηλαδή ν' αὐτενεργήσουν τὰ παιδιὰ, διαπιστώνουμε πὼς ἀνυπερβύμε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ δυσκολίες καὶ ἐρωτήματα.

Μιλῶ γιὰ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας καὶ εἰδικὰ γιὰ τὸν τόπο μας.

Τὸ πρῶτο ζήτημα ποὺ πρέπει ν' ἀντιμετωπίσουμε ἀπὸ καθαρὰ μεθοδολογικὴ ἄποψη εἶναι τὸ πρόβλημα τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἔκταση αὐτενέργειας τῶν παιδιῶν. Ὡς ποῦδ σημεῖο μπορεῖ κι' εἶναι πρόσφορο ν' αὐτενεργήσει τὸ παιδί. Πρέπει στὴν περίπτωσιν τῶν μεγαλύτερων τάξεων, τὸ μάθημα νὰ ἔγει πέρα γιὰ πέρα ἀπὸ τοὺς μαθητὲς; Κι' ἂν ναί, ὑπάρχουν οἱ ἐξωτερικὲς προϋποθέσεις;

Ἄν πάλι ὁ ρόλος τοῦ δασκάλου δὲν περιοριστεῖ σὲ καθοδήγησιν τῶν παιδιῶν ποὺ θὰ ἔχουν τὴν ὅλη εὐθύνη τοῦ μαθήματος στὰ χέρια τους, ἀλλὰ εἶναι εὐρύτερος, τότε κατὰ ποῦδ τρόπο θὰ δώσουμε τὴν εὐκαιρίαν στὰ παιδιὰ μιᾶς δημιουργικῆς συμμετοχῆς;

Τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας γιὰ νὰ κρατήσῃ τὴ βαρύτητα ποὺ τοῦ ἀνήκει, προϋποθέτει, ὅπως τόνισα ἤδη, γνώση βαθιὰ τῶν πραγμάτων, ἱστορικὴ κρίση, ὠριμότητα σκέψης, φιλοσοφημένη τοποθέτηση ἀπέναντι στὰ προβλήματα καὶ στὶς θεωρίες τὶς σχετικὲς μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐπιστήμη.

Μόνο όταν ὑπάρχουν οἱ προϋποθέσεις αὐτὲς εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξέταση τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὴ σωστὴ τους σκοπιὰ, ἡ ἐπιτυχημένη ἐπιλογὴ τους, ἡ ὁλοκληρωμένη παρουσίαση, ἡ ἀντικειμενικὴ ἀντιμετώπιση.

Γιὰ νὰ δοθεῖ ἐπιτυχημένα ἓνα ἐπιμέρους κεφάλαιο τῆς ἱστορίας, πρέπει νὰ ὑπάρχει πίσω του ἡ καθολικὴ θεώρηση τῆς ἐποχῆς, ἡ γνώση τοῦ χαρακτήρα της καὶ τῶν προβλημάτων της στὸ σύνολό τους.

Τὸ παιδί δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει τέτοιες προσλαμβάνουσες. Ποῦ θὰ στηριχτεῖ γιὰ νὰ παρουσιάσῃ σωστὰ τὰ πράγματα;

Κι' ἐδῶ βρισκόμαστε ἀντιμέτωποι μὲ τὸ πιὸ καυτερὸ πρόβλημα.

Τὸ Ἑλληνό παιδί δὲν ἔχει στὴ διάθεσή του βοηθήματα. Τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια δὲ βοηθοῦν τὰ παιδιά. Οὔτε ἡ γλώσσα τους τὰ τραβάει, οὔτε τὸ ὕψος τους τὰ συναρπάζει. Μὰ τὸ πιὸ βασικὸ εἶναι πῶς στὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ λείπει ἡ συνθετικὴ ρώμη ποὺ δίνει μὲ σαφήνεια καὶ ἀδρότητα τὴ σπονδυλικὴ στήλη τῆς ἱστορικῆς πορείας μιᾶς ἐποχῆς, λείπει ἡ προσπάθεια μιᾶς βαθύτερης ἐσωτερικῆς σύνδεσης τῶν κεφαλαίων μεταξύ τους καὶ ἡ ἐπιδίωξη νὰ φωτιστεῖ σὲ κάθε εὐκαιρία ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τῆς ἐποχῆς.

Εἶναι ἀλήθεια πῶς εἶναι πιὸ δύσκολο νὰ γράψῃ κανεὶς ἓνα βοήθημα μὲ ἀξιώσεις γιὰ παιδιά παρὰ ἓνα ἔργο καθαρὰ ἐπιστημονικοῦ ἐπιπέδου. Γιατί τὸ πρῶτο, παράλληλα μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια, προϋποθέτει ἀπόλυτη σαφήνεια, ἀπλούστευση τῶν ἐννοιῶν, ποὺ ὅμως νὰ μὴ γίνῃ σὲ βάρος τοῦ περιεχομένου τους, χρησιμοποίησις ὅρων ποὺ ἀπαραίτητα πρέπει νὰ μάθουν τὰ παιδιά τέτοια, ποὺ ἢ νὰ γίνονται αὐτονόητοι, ἀκριβῶς μὲ τὸν τρόπο ποὺ χρησιμοποιοῦνται, ἢ νὰ ἐρμηνεύονται μέσα στὸ κείμενο ἔτσι ποὺ τὸ κείμενο νὰ μὴ χάνῃ σὲ φρεσκάδα καὶ ζωντανία. Προϋποθέτει ἀκόμα ζωντανὴ γλώσσα, ἀποφυγὴ λεπτομερειῶν καὶ ξεκάθαρο, σὲ πρῶτο ἐπίπεδο, τὸ χαρακτήρα τῆς ἐποχῆς.

Καὶ τὸ μεγάλο κακὸ εἶναι πῶς ὅχι μόνο τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια δὲ βοηθοῦν, μὰ δὲν ὑπάρχει σχεδὸν κανένα ἄλλο βοήθημα ἔξω ἀπὸ τὰ ἐγκεκριμένα σχολικὰ βιβλία. Ποῦ νὰ βασιστεῖ τὸ παιδί; καὶ πῶς νὰ αὐτενεργήσῃ;

Ἄς μὴ γελιομάσῃ. Τὸ φοβερὸ κενὸ ποὺ ὑπάρχει στὴ βιβλιογραφία ποὺ ἀπευθύνεται στὰ παιδιά καὶ στοὺς ἐφηβους τῆς χώρας μας, εἶναι ἡ βαθύτερη αἰτία τῆς τόσο χαμηλῆς στάθμης τῆς Παιδείας μας.

Σ' ἄλλες χώρες ὑπάρχουν ἱστορίες γραμμένες γιὰ τὸ μαθητόκοσμο ἀπὸ ἀναγνωρισμένου κύρους ἐπιστήμονες ποὺ διαθέτουν τὸ χάρισμα νὰ μποροῦν νὰ γράψουν ἱστορία γιὰ παιδιά. Γιὰ τὴν ὁποιαδήποτε τάξη μπορεῖ νὰ

βρεί κανείς ποικιλία τέτοιων ιστοριών, γιατί το κράτος, στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν επιβάλλει ένα μόνο βοήθημα.

Οι καθηγητές έχουν ένα πεδίο εκλογής ανάμεσα σ' έναν αριθμό βοηθημάτων κι' έτσι, και μια μεγαλύτερη αμύλλα υπάρχει ανάμεσα στους συγγραφείς, που φυσικά επιδιώκουν να γράψουν το επιτυχέστερο για την περίπτωση έγχειρίδιο, και τα παιδιά μπορούν να συμβουλευτούν περισσότερα βοηθήματα για μια όρισμένη εποχή, όλα προσिता σ' αυτά, αφού όλα απευθύνονται στην ηλικία τους και στις δυνατότητές τους. Με τέτοιες συνθήκες είναι πιο εύκολη ή από μέρους τους αυτενέργεια ακόμα και στην παρουσίαση του καινούργιου μαθήματος.

Στην περίπτωση των δικών μας παιδιών, αν τους αναθέταμε να ετοιμάσουν το νέο μάθημα, θα έπρεπε να τα παραπέμψουμε στα επιστημονικά βοηθήματα που υπάρχουν στη γλώσσα μας, για όρισμένες εποχές ελάχιστα, ή σε άλλες γλώσσες, στις λίγες σχετικά περιπτώσεις παιδιών που διαδίδουν άνετα ξένες γλώσσες. "Ας μη ξεχνάμε όμως πως πολύ συχνά τα επιστημονικά αυτά βοηθήματα έχουν έναν ειδικό χαρακτήρα ή είναι πολύ έκτενη, κι' ακόμα, τις περισσότερες φορές, υποστηρίζουν μια όρισμένη άποψη ή έρμηνεύουν τα πράγματα από μια όρισμένη σκοπιά.

"Έτσι, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, τα παιδιά δεν είναι σε θέση να χρησιμοποιήσουν σωστά και δημιουργικά τα επιστημονικά βοηθήματα στα όποια τους υποδεικνύουμε να καταφύγουν.

"Ανεξάρτητα όμως από τη βασικότητα αυτή έλλειψη βοηθημάτων, που από κάθε άποψη μας δένει τα χέρια στη δουλειά μας, πιστεύω πως η παρουσίαση του μαθήματος της ιστορίας πρέπει να γίνεται από τον καθηγητή· κι' αυτό γιατί δεν υπάρχουν για τον μαθητή οι προϋποθέσεις κατάρτισης που ανάφερα πάρα πάνω.

Παραμένει ωστόσο η αντιμετώπιση του προβλήματος της συμμετοχής των παιδιών. Αυτή θα εξαρτηθεί από τον τρόπο που θα προσφερθεί στα παιδιά ή πρώτη ύλη.

"Ίσως κανένα μάθημα δε δίνει την ευκαιρία ν' αναπτυχτούν γνώμες, να υποστηριχτούν απόψεις, ν' αντιμετωπιστούν προβλήματα, να συζητηθούν φλέγοντα θέματα του καιρού μας σε συσχέτιση με ανάλογα του παρελθόντος, όσο το μάθημα της ιστορίας. Και στο σημείο αυτό είναι που πρέπει να ρίξουμε το βάρος του μαθήματος.

Το παρελθόν θα ζωντανέψει για τα παιδιά όχι μόνο με τον τρόπο που θα τους το παρουσιάσουμε έμεις, μά πιο πολύ, με τον τρόπο που θα τα προκαλέσουμε να το αντιμετωπίσουν. Το παιδί δεν πρέπει μόνο να αίσθανθεί ελεύθερο, πρέπει να προκληθεί ν' αναπτύξει τις απόψεις του, να κρίνει γεγονότα, πράξεις, καταστάσεις, να προσπαθήσει να έρμηνεύσει την άλφα ή βήτα κατάσταση, να βρεί τις αίτιες που την προκάλεσαν, ν' αντιληφθεί, επι-

στρατεύοντας όλες τις γνώσεις που έχει, τη μορφή που πήρε μια όρισμένη στιγμή ο πολιτισμός μιας χώρας, έξω από προκαταλήψεις και άκαιρες συγκρίσεις.

Πρέπει το παιδί να μάθει να βλέπει και να κρίνει την κάθε ιστορική περίοδο μέσα στο κλίμα της, ανάλογα με τις ειδικές συνθήκες που τη δημιούργησαν και τις δυνατότητες που είχε στη διάθεση της. Κι' έτσι ιδωμένη, να την κρίνει. Να κρίνει καταστάσεις και πρόσωπα. Για να επιτύχει ωστόσο το παιδί μια κριτική απαλλαγμένη από επιπόλαιους και ανώριμους χαρακτηρισμούς, από δογματισμό κι' έφηδική απολυτότητα, χρειάζεται επίπονη, άσκηση αδιάκοπη.

Σιγά σιγά όμως τα παιδιά θα διδασκούν τρόπους να βλέπουν. Θα ξέρουν σε ανάλογες περιπτώσεις τι θα προσέξουν, θα μάθουν να βρίσκουν τη συνάρτηση των ιστορικών παραγόντων. Με την άσκηση θα ξεκαθαρίσουν μέσα τους πώς ένας πόλεμος π.χ. έχει οικονομικοκοινωνικές και πολύ συχνά πολιτειακές συνέπειες· πώς ή αλλαγή των θρησκευτικών πεποιθήσεων και της κοσμοθεωρίας, γενικότερα, ενός λαού έχει αντίκτυπο στις καλλιτεχνικές και πνευματικές εκδηλώσεις. Θα ψάξουν μόνα τους να βρουν τον αντίκτυπο αυτό, όσο βέβαια τους το επιτρέπουν οι προσλαμβάνουσες που έχουν.

Στην προσπάθεια αυτή θα είμαστε πάντα πλάι τους. Θα τα βοηθούμε να καταλήξουν στα συμπεράσματά τους, θα τους αποκαλύπτουμε, τη στιγμή που χρειάζονται, νέα στοιχεία βοηθητικά για να στήσουν τις κρίσεις τους.

Έτσι τα παιδιά, ελεύθερα να πούν τη γνώμη τους κι' ακόμα να καταδικάσουν πράξεις και πρόσωπα, φτάνει να μπορούν να στηρίζουν την άποψή τους σε αμερόληπτη κρίση. θα προκαλέσουν συζητήσεις μέσα στην τάξη που από κάθε άποψη είναι γόνιμες.

Η προσωπικότητα του παιδιού έτσι αναπτύσσεται κι' έτσι κυρίως επηρεάζεται. "Ο,τι βγαίνει από την επεξεργασία και τη συζήτηση πάνω στο μάθημα, όσο λέγονται σ' αυτές τις καυτερές συζητήσεις, όπου το κάθε παιδί βάζει ψυχή και σκέψη, δεν ακονίζουν μόνο την κρίση, μα πλάθουν τις προσωπικότητες. Κι' ο δάσκαλος κατευθύνοντας τις συζητήσεις αυτές και τροφοδοτώντας τις επιτελεί το ουσιαστικότερο έργο του.

Βέβαια δεν προσφέρεται κάθε φορά το μάθημα για ίδιες σπουδαιότητας συζητήσεις. Όμως δεν υπάρχει σχεδόν περίπτωση που να μη μας παρέχει υλικό για μικρότερη ή μεγαλύτερη εκμετάλλευση.

Σκοπός μας είναι ν' αναπτύξουμε στο παιδί την ιστορική σκέψη, να το βοηθήσουμε να μάθει να βλέπει πίσω και πέρα από τις ιστορικές πράξεις και τα γεγονότα, να μάθει ν' αξιολογεί και να ξεχωρίζει την ουσιαστική προσφορά από τις φανταχτερές επιτυχίες που δεν αφήνουν θετικά αποτελέσματα.

Η ακατάπαυστη προσπάθεια για τη διαμόρφωση σωστής ιστορικής

σκέψης φέρνει αυτόματα τὴν τάση στὰ παιδιὰ νὰ κρίνουν γενικότερα τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς μὲ ἀντικειμενικὰ κριτήρια, νὰ ξεχωρίσουν τὸ ἀληθινὸ ἀπὸ τὸ ψεύτικο, καὶ τὸ ἠθικὸ, στὴν πλατύτερη ἐννοιά του, ἀπὸ τὸ μὴ ἠθικὸ. Νὰ σταθοῦν μ' ἄλλα λόγια συνειδητὰ ἀπέναντι στὴ ζωὴ, νὰ τὴν ἀτενίσουν μὲ καθαρὸ μάτι καὶ μὲ ἀγνὴ πρόθεση καὶ νὰ πάρουν ὑπεύθυνα τὴ θέση τους μέσα σ' αὐτή.

Μετὰ τὸ συμπέρασμα πὼς ὁ καθηγητὴς πρέπει νὰ προσφέρει τὸ καινούργιο μάθημα, θὰ πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολήσει εἰδικότερα ὁ τρόπος ποὺ θὰ γίνεῖ ἡ προσφορὰ αὐτή.

Κι' ἐδῶ θέλω νὰ σταματήσω ἰδιαίτερα στὴν προσωπικότητα τοῦ δασκάλου ποῦ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ μεθοδολογικὴ του κατάρτιση κι' ἀπὸ τὸ σύστημα ποὺ μπορεῖ νὰ παραδέχεται περισσότερο ἀπὸ τ' ἄλλα, κάθε φορὰ δημιουργεῖ ἕνα δικό του τρόπο προσφορᾶς τοῦ μαθήματος, ἀνεπανάληπτο, ὅπως ἀνεπανάληπτη εἶναι καὶ ἡ προσωπικότητά του.

Ὅλοι μας μπορούμε κάποια στιγμή νὰ ἐκθέσουμε τὶς σκέψεις μας καὶ τὰ πορίσματα τῆς πείρας μας κι' ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν σκέψεων μας εἶναι ἀναμφισβήτητα ἐποικοδομητικὴ. Δεχόμαστε ὁρισμένα καινούργια στοιχεῖα στὸν τρόπο τῆς διδασκαλίας, ἀποβάλλουμε ἄλλα ποὺ πειστήκαμε πὼς εἶτε δὲν βοηθοῦν εἴτε μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ βλαβερὰ κι' ἀκόμα μπορεῖ νὰ δεχτοῦμε καὶ τὴν πέρα γιὰ πέρα ἀλλαγὴ στὸ σύστημα τῆς διδασκαλίας μας. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ποῦ θὰ κταλήξουμε, ἀπὸ τὸ πόσο μπορεῖ νὰ ἐπηρεαστοῦμε στὴν ἐφαρμογὴ ἑνὸς συστήματος, ἕνα πράγμα παραμένει ἀναμφισβήτητο· πὼς ἡ προσωπικότητα τοῦ δασκάλου δίνει τὸ χρῶμα, πῶς πολὺ, δίνει τὴν ψυχὴ στὴ μέθοδο ποὺ θὰ ἐφαρμόσει. Καὶ τὴν προσωπικότητα αὐτὴ δὲν τὴ φτιάχνουν οὔτε οἱ μεθοδολογικὲς μελέτες οὔτε τὸ συγκεκριμένο σύστημα ποὺ θ' ἀκολουθήσει. Ἀναμφισβήτητα καὶ τὰ δυὸ αὐτά, ὅπως ἡ καθαρὰ ἱστορικὴ κατάρτισή του, βοηθοῦν βασικά τὴν ποιότητα τῆς δουλειᾶς του. Ὅμως ἀλίμονο σ' ἐκεῖνον ποὺ δὲν εἶναι γεννημένος δάσκαλος! Ὁ δάσκαλος μοιάζει μὲ τὸν ποιητὴ ποὺ δὲ γίνεται μὰ γεννιέται. Δουλεύεται θέματα, ἐξελίσσεται, ὀριμάζει μὲ τὴ μελέτη του καὶ πάνω ἀπ' ὅλα μὲ τὴν πείρα του, ὅμως πρέπει νὰ ἔχει μέσα του τὴ σπῖθα τοῦ δασκάλου πρὶν ξεκινήσει.

Καὶ τὴ σπῖθα αὐτὴ τὴν ἔχει ὁποῖος αἰσθάνεται ἀγάπη γιὰ τὸ ἔμφυχο ὄλικο ποὺ τοῦ προσφέρεται νὰ πλάσει καὶ νὰ μορφώσει, μεθύσι, στὴν ἰδέα ποὺ τοῦ πρέχεται μιὰ τέτοια δυνατότητα, καὶ μιὰ βαθύτερη, σχεδὸν ἐνστικτώδη κλίση στὴν ἐπινόηση τρόπων ἐπικοινωνίας μὲ τὸ ἔμφυχο ὄλικο ποὺ τὸν περιβάλλει. Τὰ πέρα πάνω εἶναι ἀπαραίτητες προϋποθέσεις ἐπιτυχίας. Ὑστερὰ ἔρχεται ἡ μέθοδος ποὺ θὰ ἐφαρμόσει ὁ δάσκαλος γιὰ νὰ ἔχει ὅσο γίνεται πῶς ἐκπαιδευτικὰ ἀποτελέσματα.

‘Από τή στιγμή που ένας δάσκαλος θ’ αναλάβει νά διδάξει μιὰ εποχή, πρέπει ὁ ἴδιος πρῶτα τήν εποχή αὐτή νά τήν αἰσθανθεῖ σάν παλλόμενο παρόν. Νά τή δει σάν καυτερή πραγματικότητα τοῦ σήμερα. Ἡ χρονική μεταφορά πρέπει νά γίνει μέ τέτοιο τρόπο πού τὰ παιδιὰ νά αἰσθάνονται, παρ’ ὅλο πού θά ἔχουν συνείδηση τῆς χρονικῆς απόστασης πού τὰ χωρίζει ἀπό τήν εποχή πού μελετοῦν, πῶς ζοῦν μέσα στό κλίμα καί τήν ἀτμόσφαιρα πού ὁ δάσκαλος μέ ἔντονα χρώματα καί τονίζοντας ὅλες τίς εἰδικές συνθη-
κες θά πρέπει νά δημιουργήσει.

Στήν εἰσαγωγή μας πρέπει πρῶτα ν’ ἀναφέρουμε ὅσα κατατοπιστικά στοιχεία μᾶς εἶναι δυνατό νά δώσουμε ἐντελῶς στήν ἀρχή: Χρονικά καί γεωγραφικά ὅρια μέσα στά ὁποῖα θά κινηθοῦμε, κλίμα καί γεωφυσική σύ-
σταση τῆς χώρας πού θά μελετήσουμε.⁽¹⁾ φυλή ἢ φυλές πού ἀπαρτίζουν τοὺς κατοίκους τῆς, βαθμὸ πολιτισμοῦ πού μπορεῖ νά παρέλαβαν ἀπὸ τοὺς προγε-
νέστερους κατοίκους (μεγάλο, μικρό, κ.λ.π. χωρὶς καμιὰ ἀπολύτως ἀνάπτυ-
ξη), γείτονες πού τοὺς περιβάλλουν. Ὅλα αὐτὰ θά χρησιμεύσουν γιὰ μιὰ πρώτη γενική τοποθέτηση.

Ἡ συνέχεια τῆς εἰσαγωγῆς μας ἀπὸ κεῖ κι’ ὕστερα, πρέπει νά εἶναι σύντομη καί πάνω ἀπ’ ὅλα πρέπει ν’ ἀποφύγουμε τὰ μεγάλα λόγια. Ἄν χα-
ρακτηρίσουμε μιὰ εποχή ἀποφθεγματικά σὰ μεγάλη, ἐνδοξη, ἥρωϊκή ἢ δὲ
ξέρω πῶς ἄλλιῶς, τὰ παιδιὰ κουρασμένα ἀπὸ τέτοιους μεγαλόστομους χαρα-
κτηρισμούς, πού πολλὰς εὐκαιρίες ἔχουν κι’ ἐξω ἀπὸ τὸ σχολεῖο νά τοὺς ἀκοῦν,
θ’ ἀντιδράσουν παθητικά.

Ἐκεῖνο πού θά λεχθεῖ στήν εἰσαγωγή πρέπει νά γεννήσει στὰ παι-
διὰ τὴν προσδοκία, τὴν περιέργειά. Πρέπει νά παίζει τὸ ρόλο ψυχολογικοῦ
ἐρεθίσματος.

Εἰσάγοντας π.χ. τὰ παιδιὰ στὴ Βυζαντινὴ ἱστορία, πού τίς περισσό-
τερες φορές δὲν τὴν περιμένουν μ’ εὐχαρίστηση γιατί φέρνουν μαζί τους τὴν
ἀνάμνηση ἀπὸ τὸ Δημοτικὸ καί τὴ θεωροῦν σὰ μιὰ εποχή ὅπου μπερδεύ-
ονται σειρὲς δυναστειῶν, πολέμων, συνωμοσιῶν, δὲ θά τοὺς ποῦμε πῶς τὸ Βυ-
ζάντιο εἶναι ἐνδοξο γιατί ἀναχαίτισε ἐχθροὺς καί διαφύλαξε τὸν Ἑλληνικὸ
πολιτισμὸ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα καί πῶς τὸν πολιτισμὸ αὐτὸ τὸν
διοχέτευσε στὴ Δύση. Αὐτὸ θά εἶναι ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ παιδιὰ, ὅταν θά κλεί-
νουμε πιά τὴ μελέτη τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς.

Μόνο ὅταν θά ἔχουν ὑπ’ ὄψη τους τὰ παιδιὰ τί λογῆς μόχθο ἐμόχθη-
σε τὸ Βυζάντιο, τί εἶχε ν’ ἀντιμετωπίσει στὴ μακρόχρονη ζωὴ του καί πῶς
τὸ ἀντιμετώπισε, θά εἶναι σὲ θέση νά καταλήξουν μόνον τοὺς σὲ συμπεράσματα

1) Σὲ περιπτώσεις κρατῶν πού ἐκτείνονται σὲ περισσότερες χώρες, ὅπως π. χ. τὸ
Ρωμαϊκὸ, θ’ ἀναφέρουμε τὴν ποικιλία τοῦ κλίματος, τῶν γεωγραφικῶν συνθηκῶν κ.λ.π.
σὰ χαρακτηριστικά κι’ αὐτὰ τῆς ἰδιαίτερης μορφῆς τοῦ κράτους.

για τὸ ρόλο καὶ τὴ συμβολὴ τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἔτσι, οἱ χαρακτηρισμοὶ θὰ εἶναι τὸ ἀπόσταγμα τῆς γνώσης τους, οἱ λέξεις ποὺ θὰ χρησιμοποιήσουν θὰ ἔχουν γι' αὐτὰ ὁλόκληρο τὸ βάρος τους, θὰ συνηθίσουν νὰ μὴν ἐπαναλαμβάνουν χαρακτηρισμοὺς ποὺ, ὅταν τοὺς δίνονται προκαταβολικά, τοὺς φαίνονται κούφιοι ἢ ὑπερβολικοί. Θὰ συνηθίσουν μ' ἄλλα λόγια τὰ παιδιὰ ὅχι στὴν κατὰ συνθήκη ἐπανάληψη βσων δέχονται ἀπ' ἔξω, ἀλλὰ στὴν ὑπεύθυνη ἀξιολόγηση στὴν ὁποία, μὲ τὴ βοήθεια βέβαια τῶν ἔξω, καταλήγουν αὐτὰ τὰ ἴδια.

Τί θὰ λέγαμε πάνω κάτω σὰν εἰσαγωγὴ στὴ Βυζαντινὴ ἱστορία; Ἀφοῦ θὰ κατατοπίζαμε τὰ παιδιὰ μὲ τὸν τρόπο ποὺ πάρα πάνω ἀνάφερα, θὰ τονίζαμε πρῶτα ἀπ' ὅλα τὴ γοητεία ποὺ ἔχουν γενικά οἱ ἐποχὲς στίς ὁποῖες ἓνας ὁρισμένος πολιτισμὸς ἀλλάζει βασικά ὄψη.

Θὰ τὰ καλούσαμε νὰ προσέξουν ἓνα μοναδικὸ φαινόμενο στὴν ἱστορία: τὴν εἰρηνικὴ μεταβολὴ τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας σὲ Ἑλληνοχριστιανική. Αὐτὴ τὴ βαθμιαία καὶ σταθερὴ ἐπικράτηση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, ποὺ ἐγκαταλείποντας σιγὰ σιγὰ τὴν εἰδωλολατρεία καὶ ἐκχριστιανιζόμενο θὰ δημιουργήτῃ τὸν πρόδρομο τοῦ σημερινοῦ Νεοέλληνα, ἀφοῦ περάσει μιὰ σειρά ἀπὸ ἐνδιαφέροντα στάδια.

Αὐτὸ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ Ρωμαῖο ὑπῆκοο τῆς αὐτοκρατορίας στὸν Ἑλληνοχριστιανὸ τὸν ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὴ γειτνίαση του μὲ τὴν Ἀνατολὴ σ' ἓνα σωρὸ ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, μὰ ποὺ τελικὰ θὰ διατηρήσει πρὸς ἔντονον ἀπ' ὅλες τὴν ἑλληνικὴ του σφραγίδα καὶ θὰ ὀρθώσει στὴν τελευταία φάση τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας τὴν ἑλληνικὴ του συνείδηση, θὰ ὑποσχόμαστε στὰ παιδιὰ πὼς θ' ἀνακαλύψουμε. Κι' ὕστερα, κατὰ τὴ διάρκειά ὅλης τῆς χρονίας θὰ κρατούσαμε τὴν ὑπόσχεσή μας. Μέσα ἀπ' τὴν ἐξελεγκτικὴ πορεία τῆς ἐποχῆς θὰ προσπαθούσαμε συνεχῶς νὰ φωτίσουμε αὐτὸ τὸ θαυμαστὸ γεγονὸς τῆς μετουσίωσης τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἐπειδὴ, ὥς τώρα τοῦλάχιστο, δὲν προβλέπεται ἀπὸ τὸ πρόγραμμα μιὰ ἀναλυτικότερη ἐξέταση τῶν μεταβατικῶν περιόδων, ποὺ στὸ βάθος εἶναι οἱ πρὸ διαφωτιστικῆς γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ἐποχῶν ποὺ ἀκολουθοῦν, τὰ παιδιὰ ἀναγκάζονται νὰ μεταπηδοῦν κατὰ μαγικὸ τρόπο ἀπὸ μιὰ ἐποχὴ σὲ μιὰ ἄλλη. Ἔτσι, ὅταν τοὺς κεντρίσουμε τὴν περιέργεια νὰ γνωρίσουν μιὰ μεταβατικὴ ἐποχὴ, καὶ τέτοια εἶναι ἡ περίπτωσις τῆς πρώτης περιόδου τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας, καταφέρνουμε ν' ἀποσπάσουμε τὸ ἀμέριστο ἐνδιαφέρον τους κι' αὐτὸ εἶναι μιὰ προϋπόθεσις γιὰ ἐπιτυχημένη συνεργασία ἀνάμεσά μας.

Μετὰ τὴν εἰσαγωγὴ θ' ἀναφέρουμε τὸ χαρακτῆρα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ

σὲ πολὺ γενικὲς καὶ ἀδρές γραμμὲς θὰ δώσουμε τὸ σκαλετό, καλότερα, τῇ σπονδυλικῇ στήλῃ τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ὡς τὸ τέλος. Τόσο γενικὰ ὅμως, ποὺ νὰ μὴ μειώσῃ τὴν προσδοκία τῶν παιδιῶν γιὰ τὸ καινούργιο ποὺ θὰ ἔχουν ν' ἀντιμετωπίσουν κάθε φορά.

Ἰστερα, ὁλοκληρῇ τὴν ἐποχὴ θὰ τὴν ὑποδιαιρέσουμε σὲ ἐνότητες ἀνάλογες κάθε φορά μὲ τὴν εἰδικὴν περίπτωσιν, σὲ τέτοιον τρόπο ποὺ σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τίς ἐνότητες αὐτὲς νὰ ὁλοκληρώνεται ἡ μιὰ σειρὰ ἀπὸ γεγονότα ποὺ νὰ δίνουν ἓνα τόνο σ' ὅλες τίς ὑπόλοιπες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς τῆς περιόδου αὐτῆς, (π. χ. οἱ Περσικοὶ πόλεμοι ἢ ὁ Πελοποννησιακός, στὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας), ἢ ἡ ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ πολιτεύματος στίς χαρακτηρηστικὰς τῆς φάσεις, (π. χ. ἡ ἀρχαϊκὴ περίοδος τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας), ποὺ πάλι ἔχει βασικὸ ἀντίχτυπο στίς ὑπόλοιπες ἐκδηλώσεις τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, ἢ μιὰ σειρὰ συμώσεων σ' ὅλα τὰ πεδία, πολιτικόν, κοινωνικόν, οἰκονομικόν, θρησκευτικόν, τέτοιων ποὺ νὰ ὁδηγοῦν στὴ διαμόρφωσιν μιᾶς καινούργιας ἐποχῆς (ὅπως π. χ. στὴν ἀρχὴν τοῦ Μεσαίωνα ἡ ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν βαρβάρων στὴν Εὐρώπην ὡς τὸν Κάρολο τὸν Μέγα) ἢ μιὰ ὁποιαδήποτε ἄλλη κατηγορίαν ἐκδηλώσεων ἢ δράσεων μὲ ἀνάλογον σημασίαν.

Ὅπως εἶναι αὐτονόητο, οἱ ἐνότητες θὰ καθορίζονται ἄλλοτε μὲ βάση τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν καὶ ἄλλοτε μὲ βάση τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ, ἀνάλογα μ' ὅ,τι κάθε φορά ἐκρύνει περισσότερο.

Συνήθως οἱ ὑποδιαιρέσεις, ποὺ γίνονται εἶναι χρονολογικαί· οἱ ὑποδιαιρέσεις ὅμως αὐτὲς δὲν εἶναι πάντα οἱ πιὸ εὐστοχες.

Κι' ἂν σὲ μερικὰς περιπτώσεις εἶναι οἱ πιὸ βολικαί, τέτοια, ὡς ἓνα σημείον, εἶναι ἡ περίπτωσις τῆς Εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας ποὺ τὴν ὑποδιαιρούμε σὲ αἰῶνες γιὰτὶ ἔχουμε νὰ διδάξουμε παράλληλα τὴν ἱστορίαν ὅλων τῶν ἐπιμέρους εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, ἄλλωστε στὴν εἰδικὴ αὐτὴ περίπτωσιν συχνὰ τὰ χρονικά αὐτὰ ὅρια συμπίπτουν μὲ τὰ οὐσιαστικότερα ὅρια μιᾶς ἐνότητος, σ' ἄλλες πρέπει νὰ τίς ἀποφύγουμε. Ἐννοεῖται πῶς ἢ κάθε ἐνότητα, καὶ ὅταν δὲν ἔχει ἓνα καθαρὰ χρονολογικὸν χαρακτηρισμόν, (π. χ. ὁ 14ος καὶ ὁ 15ος μ. Χ. αἰῶνας) θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ χρονικά γιὰ νὰ ξέρουν τὰ παιδιά μέσα σὲ ποιὰ χρονολογικά ὅρια περιλαμβάνεται ἡ ἐνότητα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ.

Τὴν ἱστορικὴν πορεία τῆς κάθε ἐποχῆς πρέπει νὰ τὴν δοῦν τὰ παιδιά σὰν τὴν πορείαν μιᾶς ἀνθρώπινης ζωῆς, ποὺ ἐνῶ παρουσιάζει μιὰ ἐσωτερικὴν ἐνότητα καὶ μιὰ συνέχειαν, ἔχει ξεκάθαρες φάσεις μὲ ἰδιαίτερες ἀποχρώσεις.

Στίς φάσεις αὐτὲς θὰ εἰσοῦμε κάθε φορά τὸ στοιχεῖον ποὺ ἐπικρατεῖ καὶ προβάλλοντάς το, θὰ τὸ πλακίσωμε μὲ ὅ,τι ἀκόμα ἀνήκει στὴν ἐποχὴ αὐτή.

Πιο δύσκολο είναι να καταφέρουμε μέσα απ' τις φάσεις αυτές με τον ιδιότυπο τους χαρακτήρα να παρακολουθούμε την εξέλικτική πορεία άλλων παραγόντων, που ακολουθούν το δρόμο τους τότε, θα έλεγα, κάτω απ' την επιφάνεια και τότε απάνω της.

Γιατί εκείνο που δεν πρέπει να άτονίσει στην όλη μας προσπάθεια είναι ή παρουσίαση της έσωτερικής συνέχειας που υπάρχει μέσα σε κάθε εκδήλωση της ιστορικής ζωής, είτε είναι αυτή ή πιο χαρακτηριστική είτε όχι, κι' ακόμα ή αποκάλυψη της σφιχτοδεμένης πορείας όλων μαζί των εκδηλώσεων.

Έπειδή όμως πάνω από τις επιμέρους ενότητες με την ξεχωριστή τους μορφή και πάνω από τη σφιχτή συνάρτηση των διαφόρων εκδηλώσεων της ιστορικής ζωής υπάρχει, όπως είπαμε ήδη, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του όλου πολιτισμού της κάθε ιστορικής περιόδου, ο χαρακτήρας αυτός, που είναι το αποτέλεσμα της κοσμοθεωρητικής τοποθέτησης της εποχής, πρέπει να διαφαίνεται κάθε φορά μέσα από την εξέταση των επιμέρους ενότητων και εκδηλώσεων.

Γιατί ή μορφή των εκδηλώσεων αυτών, ο τρόπος που αντιμετωπίζονται τα προβλήματα που κάθε φορά δημιουργούνται και παίρνουν ξεχωριστή θέση στη ζωή μιας εποχής, όλα χρωματίζονται από το γενικότερο χαρακτήρα του πολιτισμού.

Έτσι π. χ. στη διδασκαλία της Αίγυπτιακής ιστορίας, μέσα από τις επιμέρους ενότητες στις έποιες τη διαιρούμε, θα παρακολουθούμε συνεχώς το θεοκρατικό χαρακτήρα του Αίγυπτιακού πολιτισμού με τον έντονο συντηρητισμό του.

Είτε λοιπόν μελετάμε την εποχή των «Πυραμίδων» είτε την εποχή του «Νέου Βασιλείου» είτε οποιαδήποτε άλλη περίοδο της Αίγυπτιακής ιστορίας, θα τονίσουμε τον αποφασιστικό ρόλο που παίζει πάντοτε ή θρησκεία σ' όλες ανεξαιρέτα τις εκδηλώσεις της ζωής και του πολιτισμού, ρόλο που είναι πάντα συνυφασμένος με την πολιτικοκοινωνική διάρθρωση της χώρας.

Τονίζοντας π. χ. τη θέση που είχε στην αίγυπτιακή θρησκεία ή έξασφάλιση της μετά θάνατον ζωής και εξηγώντας πώς ή επιβίωση της ψυχής είχε άμεση σχέση με τη διατήρηση του σώματος ή τουλάχιστο ενός όμοιωμάτος του, θα έρμηνευθεί ή σημασία που πήραν στην Αίγυπτο οι νεκρουόλεις. Μιλώντας για τη μορφή των αίγυπτιακών τάφων, που στην αρχιτεκτονική έχουν μια θέση ανάλογη μ' εκείνη του ναού, θα τονίσουμε την επιδίωξη των Αιγυπτίων να φτιάξουν έργα «ές άει» (διευκρινίζοντας δέδεια πώς οι επιδιώξεις αυτές πραγματοποιούνται από τα μέλη των βασιλικών οίκογενειών κατά πρώτο λόγο και κατά δεύτερο από την ισχυρή τάξη των αύλικών και του ιερατείου), σε αντίθεση προς τις επίγειες κατοικίες, που φτιαγμένες συνήθως με εύτελη ύλικά δεν άφησαν σχεδόν ίχνη. 'Η κατοικία του ταριχευμέ-

νου σώματος, πού ή διατήρηση του εξασφαλίζει τή ζωή τής ψυχής, κι' έτσι εξηγείται ή σημασία πού απόκτησε ή τέχνη τής ταρίχευσης, είναι φυσικό νά πάρει πρωταρχική θέση σέ σχέση μέ τήν πρόσκαιρη επίγεια κατοικία.

Όσο γιά τήν τέχνη, όλόκληρη θά τήν προδάλουμε σάν τόν καθρέφτη τής θρησκείας. Ίδιαίτερα ή γλυπτική, μέ τά καταπληχτικά επιτεύγματα στόν τομέα τοῦ πορτραίτου, θά ἐρμηνευθεῖ σάν ἀπόρροια τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, μιὰ πού ή προσπάθεια ν' ἀποδοθεῖ ή συγκεκριμένη κάθε φορά φυσιογνωμία ἐξυπηρετεῖ τήν πίστη πώς, ἂν τὸ σῶμα ἐξαφανιστεῖ, ή ψυχή θά ζητήσῃ καταφύγιο σ' ἓνα ὁμοίωμά του πού θά πρέπει εὐκολά ν' ἀναγνωρίσῃ.

Μά καί τά περισσότερα ἀπό τά αἰγυπτιακά κείμενα πού ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς θά τονίσουμε πώς περιέχουν κατατοπιστικές ἐδηγίες γιά τὸ βασικό αὐτὸ πρόβλημα.

Μιὰ τέτοια ἀντιμετώπιση δὲ βοηθάει μόνο στὴ βαθύτερη κατανόηση τῶν πραγμάτων· δείχνει τὴ βαρύτητα πού ἔχει ή κοσμοθεωρητικὴ τοποθέτηση ἑνὸς λαοῦ ἢ μιᾶς ἐποχῆς, μιὰ πού κατευθύνει όλόκληρη τὴ ζωή καὶ τήν περιβάλλει μέ μιὰ συνέπεια ἀνάλογη μέ τὴ συνέπεια πού παρατηρεῖται στὰ ἄτομα ἐκεῖνα πού ή ζωή τους εἶναι ή κοσμοθεωρία τους ή ἴδια στὴν πράξη.

Β. ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΠΡΟΣΦΟΡΑΣ ΜΙΑΣ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ

Ἀνάλογα μὲ τὸ χαρακτήρα τῆς κάθε ἐπιμέρους ἐνότητος, θὰ γίνῃι
κάθε φορά κι' ἡ προσφορά της.

Στὴν περίπτωση π.χ. ποὺ ἡ ἐνότης ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα γεγονός,
μὲ περισσότερες φάσεις ἢ ἀπὸ μιὰ σειρά γεγονότων τέτοιων ποὺ, ὥπως εἶπα,
νὰ ἐπηρεάζουν ἀποφασιστικὰ τὴν ὅλη ἐποχὴ, θ' ἀρχίσουμε τὴν παρουσία-
σὴ της ἀνακεφαλαιώνοντας ὅσα ἀπὸ τὰ προηγούμενα μᾶς εἶναι ἀπα-
ραίτητα γιὰ νὰ δημιουργήσουμε τὸ ὑπόβαθρο πάνω σὲ ὁποῖο θὰ
στήσουμε τὴν ἐνότης μας.

Στὴν ἀνακεφαλαιώση ἐπιβάλλεται ἡ συνεργασία μας μὲ τὰ παιδιά.

Γιὰ νὰ εἶμαι σαφέστερη, φέρνω ἓνα συγκεκριμένο παράδειγμα προσ-
φορᾶς μιᾶς τέτοιας ἐνότητος (1) : τὸν *Τριακονταετῆ πόλεμο*
ποὺ, παρ' ὅλο ποὺ ὑπάγεται στὴν εὐρύτερη ἐνότης τῶν θρησκευτικῶν πολέ-
μων, πράγμα ποὺ φυσικὰ θὰ τονίσουμε, εἶναι τέτοιας σημασίας ποὺ διατηρεῖ
τὴν αὐτοτέλειά του.

Ἐπειδὴ ὁ πόλεμος αὐτὸς ξεκινάει σὰ θρησκευτικὸς καὶ εἶναι συνέπεια
τῆς θρησκευτικῆς ἀναταραχῆς ποὺ δημιουργεῖται γενικότερα στὴν Εὐρώπῃ,
μὲ τὴν ἀντίδραση ποὺ θὰ προκύψει ἀπὸ τὴν Ἀντιμεταρρύθμιση, πρέπει νὰ
προκαλέσουμε τὰ παιδιά νὰ ξαναθυμηθοῦν πῶς ρυθμίστηκε τὸ θρησκευτικὸ
πρόβλημα, δηλαδὴ τὸ κίνημα τοῦ Λουθήρου, στὴ Γερμανία.

Τὰ παιδιά θὰ πρέπει ὅχι μόνο νὰ θυμοῦνται τὴν εἰρήνη τῆς Αὐγούστης
ἀλλὰ καὶ τοὺς βραβικούς ὅρους της, μιὰ ποὺ, ὥπως εἶναι αὐτονόητο, θὰ ἔχουμε
πολὺ συζητήσει τὴ σημασία ὁρισμένων ἀπ' αὐτοὺς, ὥπως π.χ. τὴ σημασία
ποὺ εἶχε γιὰ τὴν καθολικὴ Ἐκκλησία ἡ ἀναγνώριση ἑνὸς νέου χριστιανικοῦ
δόγματος, δηλαδὴ ἡ διάσπαση, γιὰ πρώτη φορά, τῆς ἐνότητός της στὴ Δύση,
ἢ τὴ γενικότερη σημασία τοῦ ὅρου της : «Cuius regio ejus religio» ποὺ
δείχνει πῶς ὁ καθορισμὸς τῆς θρησκείας τῆς χώρας εἶναι ἔργο πιά τοῦ ἡγε-
μόνα· μ' ἄλλα λόγια τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα καθορίζονται κι' αὐτὰ ὥπως
καὶ τὰ κοσμικὰ ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸ τοῦ κράτους, δικαιοδοσία ὅμως ποὺ ἐπέβαλ-

1) Τὸ παράδειγμα ἰσχύει γιὰ τὸν ἀνώτερο κύκλο.

λε στους υπήκοους τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ήγεμόνα, στραγγαλίζοντας τις προσωπικές πεποιθήσεις και γενικότερα την ελευθερία της πίστης τους.

Οί θροί οί σχετικοί με την διάθεση της εκκλησιαστικής περιουσίας πρέπει να ξανακτιστούν μαζί με το γεγονός πως ή συνθήκη της Αύγούστης δεν ανεγνώριζε ελευθερία σ' άλλα δόγματα εκτός από το καθολικό και το λουθηρανό. Έτσι δεν πρόβλεπε αναγνώριση των καλδινιστών ήγεμόνων που σιγά σιγά έμφανίστηκαν στη Γερμανία, χωρίς να έχουν την προστασία του νόμου.

Αφού ξαναφέρουμε στο προσκήνιο τον τρόπο που ρυθμίστηκε το θρησκευτικό πρόβλημα, θα προκαλέσουμε τα παιδιά να βρουν αδύνατα σημεία που πρόσχλυν από την ρύθμιση αυτή και που δυνάμωσαν, με την πάροδο του χρόνου, αρχίζοντας έτσι την εξέταση των αιτιών που προκάλεσαν τον πόλεμο.

Τα παιδιά δεν θα δυσκολευτούν ν' αναφέρουν σάν αδύνατο σημείο τις συνεχείς δυσκρέσκειες που προκύπτανε από τους θρους τους σχετικούς με την διάθεση της εκκλησιαστικής περιουσίας, όπως ακόμα τον θρο: «Cuius regio ejus religio» που προκαλούσε διωγμούς κι' όμαδικές μεταναστεύσεις εκείνων που δε δέχονταν να υποτάξουν τις συνειδήσεις τους στους ήγεμόνες.

Θα βρουν ακόμα φυσικό πως ή μη αναγνώριση των καλδινιστών μεγάλωνε τις δυσκρέσκειες περιπλέκοντας τα πράγματα.

Το γεγονός πως ή θρησκευτική διάσπαση ενίσχυσε πολύ την πολιτική διάσπαση θα πρέπει κι' αυτό ν' αναφερθεί σάν αδύνατο σημείο, για να γίνει ευκολώτερα αντιληπτός κι' ό χαρχκτήρας που από μιá στιγμή κι' ύστερα θα πάρει ό πόλεμος με την είσοδο σ' αυτόν κι' έξωτερικών δυνάμεων.

Το επόμενο βήμα θα είναι να παρουσιαστεί ή αυξανόμενη δυσκρέσκεια ανάμεσα σέ διαμαρτυρόμενους και καθολικούς, που όργανώθηκαν αντίστοιχα στην Union και στη Liga, κι' ή προσπάθεια της καθολικής προπαγάνδας, με όργανο το τάγμα των Ίησουϊτών και με υπέρμαχους τους αυτοκράτορες Ροδόλφο II στην αρχή και Μαθία αργότερα, να καταπνίξει την εξέπλωση των διαμαρτυρόμενων, ενώ παράλληλα καθολικοί ήγεμόνες και αυτοκρατορικοί υπάλληλοι άσχοϋσαν συχνά αυθαίρετη καταπίεση.

Με την καταπίεση, ειδικότερα, των κατοίκων της Βοημίας (έδω θα όπενθυμίσουμε δύο πράγματα: πως ή πλειοψηφία του πληθυσμού είναι Τσέχοι δηλαδή Σλάβοι, και πως ή Βοημία είναι ή πατρίδα του Χους που καταδικάστηκε σέ θάνατο σάν αίρετικός στα 1415, δημιουργώντας πρόσφορο έδαφος για να γίνει αργότερα ή λουθηρανή μεταρρύθμιση δεχτή με ένθουσιασμό) που καταλήγει στο ξεσήκωμα των Βοημών και στην «έκπαρθύρωση» των αυτοκρατορικών υπαλλήλων της Πράγας, φτάνουμε στην άφορμή που θ' ανάψει τη φωτιά σ' όλη την Γερμανία.

Ό Τριακονταετής πόλεμος, του όποιου θα καθορίσουμε τα χρονικά

Ώρια θά πρέπει τώρα νά εξεταστεί ὄχι σάν ἓνα γεγονός πού ἀφορᾷ μεμονωμένα τή Γερμανία, ἀλλά σάν γεγονός μέ πολύ πλατύτερη σημασία, μιᾶ πού μέ τήν ἀνάμιξη ἀπό μιᾶ ὀρισμένη στιγμή κι' ἄλλων δυνάμεων παίρνει διεθνή χαραχτήρα. Γι' αὐτό θά πρέπει νά τοποθετηθεῖ μέσα στά εὐρωπαϊκά πλαίσια.

Γιά νά μποῦμε στό κλίμα ὅπου διαδραματίστηκε τὸ γεγονός, θά πρέπει, μέ τή συνεργασία πάντα τῶν παιδιῶν, νά ξαναθυμηθοῦμε τήν κατάσταση τῶν σπουδαιότερων γειτονικῶν κρατῶν τῆς Εὐρώπης κι' ὕστερα τὸ πνεῦμα πού τήν ἐποχὴ αὐτὴ ἐπικρατεῖ στήν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ καί πού χαρακτηρίζει γενικά τίς διεθνεῖς σχέσεις.

Ἡ Γερμανία, διασπασμένη θρησκευτικὰ καί πολιτικὰ, μέ τὸ ἐμπόριο μειωμένο ὕστερα ἀπὸ τὴ μετατόπιση τοῦ στίς χῶρες τοῦ Ἀτλαντικοῦ, παρυσιάζει καί πνευματικὴ καί καλλιτεχνικὴ κάμψη ὀφειλόμενη σὲ οἰκονομικοὺς ἀλλὰ καί σὲ θρησκευτικοὺς λόγους, μιᾶ πού ὁ Λουθηρανισμὸς ἐπιδιώκει ἓνα κλίμα πνευματικῆς ἀπομόνωσης καί ἡ Ἀντιμεταρρύθμιση, στίς καθολικὲς ἡγεμονίες, κατευθύνεται ἀπὸ τὴ μονόπλευρὴ καί στενόκαρδῃ ταχτικῇ τῶν Ἰησουϊτῶν.

Οἱ γειτονικὲς τῆς Γερμανίας χῶρες δὲν ἔχουν πιὰ ἀπέναντι τοὺς τὴ Γερμανία τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰῶνα.

Ἡ μειωμένη τῆς δύναμη καί τὰ ἐσωτερικὰ τῆς προβλήματα τίς ἐνθαρρύνουν νά ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τίς προτάσεις τῶν ἰδιῶν τῶν Γερμανῶν ἡγεμόνων, πού ἀφοῦ ὀργανώνονται στήν Union καί στή Liga, ἐπιδιώκουν συνεννοήσεις μέ τὰ κράτη πού, γιὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο, ἔχουν συμφέρον νά ταχτοῦν μέ τὴ μιᾶ ἢ τὴν ἄλλη παράταξη.

Ἡ Ἀψβουργικὴ Ἰσπανία, σὲ διαρκῆ ἀνταγωνισμὸ μέ τὴ Γαλλία καί σὲ ἀσθεστὴ ἐχθρότητα μέ τὴν ἀκμάζουσα Ὁλλανδία, ἐνδιαφέρεται νά ἐνισχύσει τὴ δύναμή της ὄχι μόνο σὲ ἔαρος τῆς τελευταίας, ἀλλὰ καί στήν κεντρικὴ Εὐρώπῃ σὲ ἔαρος διαμαρτυρόμενων γερμανικῶν ἡγεμονιῶν.

Ἡ καθολικὴ Γαλλία, ἔχοντας σκοπὸ τῆς ἐξωτερικῆς τῆς πολιτικῆς τὴν ταπείνωση τῶν Ἀψβούργων, ἔχει συμφέρον νά χτυπηθεῖ ἡ καθολικὴ γερμανικὴ παράταξη.

Ἡ Δανία καί ἡ Σουηδία ἐνδιαφέρονται ὄχι μόνο νά διατηρήσουν τὸν ἔλεγχο τῆς Βαλτικῆς, πού ὡς ἓνα σημεῖο ἔχουν, ἀλλὰ καί νά τὸν ἀυξήσουν. Ἡ Ὁλλανδία, πού τὴν ἐποχὴ αὐτὴ θρῖσκεται στή μεγάλη της, ἀνθιση δὲν εἶναι μόνο ἰδεολογικὰ στὸ πλευρὸ τῆς διαμαρτυρόμενης παράταξης, ἔχει ν' ἀντιμετωπίσει καί τὴν ἐπίθεση τοῦ Ἰσπανικοῦ Ἀψβουργικοῦ οἴκου.

Ἔτσι ὁ πόλεμος, πού ξεκινάει ἔχοντας στήν πρώτη γραμμὴ τὸ γερμανικὸ θρησκευτικὸ πρόβλημα καί σὲ λιγότερο φανερὴ τὸν ἀνταγωνισμὸ τοῦ αὐτοκράτορα μέ τοὺς ἡγεμόνες πού διεκδικοῦν μέ κάθε τρόπο τὴ διατήρηση

της ανεξαρτησίας τους, από μιὰ όρισμένη στιγμή δὲ θὰ εἶναι μόνο ένας πόλεμος θρησκευτικὸς τῆς Γερμανίας μὲ συνυφασμένα πολιτικὰ συμφέροντα, ἀλλὰ θ' ἀρχίσει, μὲ τὴν εἰσοδο διαφόρων δυνάμεων σ' αὐτόν, νὰ παίρνει σιγὰ σιγὰ ἓνα χαραχτήρα διεθνῆ.

Ὁ χαραχτήρας τῶν ξένων ἐπεμβάσεων καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ἡ εἰσοδος στὸν πόλεμο τῆς καθολικῆς Γαλλίας στὸ πλευρὸ τῶν διαμαρτυρούμενων, θὰ γίνουν ἀντιληπτοὶ ὅχι μόνο ἀπ' ὅσα εἰπώθηκαν πάρα πάνω ἀλλὰ κι' ἀπ' ὅσα εἶναι ἤδη γνωστὰ σχετικὰ μὲ τὴ μορφή καὶ τίς ἐπιδιώξεις τῆς διεθνοῦς πολιτικῆς. Ἡ ἀνάλυση τῆς ἐξωτερικῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς, ποὺ ἐγίνε μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς μελέτης τῶν «Ἰταλικῶν πολέμων», πρέπει νὰ ἔχει δημιουργήσει προσλαμβάνουσες τέτοιες ὥστε συμμαχίες ποὺ δὲ βασίζονται σὲ ἰδεολογικὰ κίνητρα, μὰ ποὺ ἀντίθετα συγκρούονται μὲ τίς ἰδεολογικὲς πεποιθήσεις τῶν κρατῶν ποὺ συμμαχοῦν μεταξύ τους, νὰ εἶναι κατανοητές.

Εἰδικότερα τώρα, στὴν περίπτωση τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς στὸν Τριακονταετῆ πόλεμο, θὰ τονιστεῖ ἰδιαίτερα πῶς ὁ ἀρχικὸς χαραχτήρας τοῦ πολέμου ἔχει βασικά ἀτονίσει.

Ὁ κυρίως πόλεμος θὰ δοθεῖ στίς πολὺ γενικὲς του γραμμές. Ἀφοῦ δηλαδὴ ἀναφέρουμε τίς τέσσερις φάσεις στίς ὁποῖες συνήθως τὸν χωρίζουν, καθορίζοντάς τες καὶ χρονικά, θὰ δώσουμε τὰ κύρια σημεῖα τῆς κάθε φάσης: ποιοὶ ἀποτελοῦν τίς ἀντιμαχόμενες παρτάξεις, ποιοὶ ἰδιαίτερα διακρίνονται σὰν ἀρχηγοὶ τῶν παρτάξεων αὐτῶν καὶ ποιά εἶναι ἡ ἐκδοχή τοῦ ἀγώνα μὲ τὸ τέλος τῆς κάθε φάσης.

Μ' ἄλλα λόγια θ' ἀπλοποιήσουμε ὅσο περισσότερο γίνεται τὸ καθαρὰ πολεμικὸ μέρος τοῦ κεφαλαίου, ποὺ, ὅπως ξέρουμε, εἶναι πολυπλοκώτατο καὶ ποὺ δὲ θὰ εἶχε νόημα νὰ τὸ μάθουν σὲ λεπτομέρειες τὰ παιδιά. Ἐκεῖνο ποὺ θὰ δώσουμε ἀνάγλυφα εἶναι τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ γερμανικὸ στὸ διεθνῆ χαραχτήρα ποὺ σιγὰ σιγὰ παίρνει ἢ καλύτερα τὸ πέρασμα ἀπὸ ἓναν ἐμφύλιον γερμανικὸν πόλεμον σ' ἓνα διεθνῆ ἀγώνα ποὺ γίνεται στὸ γερμανικὸ ἔδαφος.

Ἀντίθετα θὰ σταματήσουμε ἰδιαίτερα στὰ ἀποτελέσματα: ποὺ εἶχε ὁ πόλεμος τόσο γιὰ τὴ Γερμανία ὅσο καὶ γιὰ τὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη.

Ἡ εἰρήνη τῆς Βεστωφαλίας (στὴν ἀπομνημόνευση τῆς χρονολογίας τῆς θὰ ἐπιμείνουμε ἰδιαίτερα), θὰ πρέπει νὰ δοθεῖ κατὰ τέτοιο τρόπο ποὺ νὰ γίνε ἀντιληπτὴ ἡ σημασία της γιὰ τὴ μορφή ποὺ θὰ πάρει γενικότερα ἡ Εὐρώπη στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα, μορφή ποὺ θὰ ὑποστῇ βασικὲς ἀλλαγές μόνο στὸν ἐπόμενο αἰῶνα μὲ τὴν εἰρήνη τῆς Οὐτρέχτης.

Ἀρχίζοντας ἀπὸ τοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης ποὺ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴ λύση τοῦ θρησκευτικοῦ προβλήματος, ποὺ ἄλλωστε ἦταν κι' ἡ ἀρχικὴ αἰτία τοῦ πολέμου, θ' ἀναφέρουμε πῶς διευθετήθηκε τὸ πρόβλημα τῆς διάθεσης τῶν ἐκκλησιαστικῶν

κτημάτων, θ' αναφέρουμε ακόμα τὴν ἀναγνώριση τοῦ καλδινιστικοῦ δόγματος καὶ τελικὰ θὰ σταματήσουμε περισσότερο στὸν ὅρο *Cuius regio ejus religio*. Παρ' ὅλο ποὺ ὁ ὅρος αὐτὸς τυπικὰ μένει ἴδιος, πρέπει νὰ τονίσουμε, κι' αὐτὸ εἶναι τὸ σημεῖο ποὺ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, πὼς τὰ πνεύματα τώρα πιά ἀλλάζουν, πὼς σιγὰ σιγὰ ἐπικρατεῖ ἓνα πνεῦμα θρησκευτικῆς ἀνοχῆς τέτοιο ποὺ νὰ ἀποκλείει κατὰ κανόνα πράξεις βίας γιὰ θρησκευτικούς λόγους. Τὸ γεγονός πὼς ἀπὸ θῶ καὶ πέρα δὲν ἔχουμε πιά θρησκευτικούς πολέμους φτάνει γιὰ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ ἡ νέα νοοτροπία ποὺ ἀρχίζει νὰ κερδίζει ἔδαφος ὅχι μόνο στὴ Γερμανία ἀλλὰ σ' ὁλόκληρην τὴν Εὐρώπῃ. Ἀλλωστε τὸ καινούργιο αὐτὸ πνεῦμα, ποὺ ἀρχίζει νὰ ἐπικρατεῖ καὶ ποὺ γεννιέται κυρίως ἀπὸ τὶς ἀπάνθρωπες δοκιμασίαι ποὺ ἐξ αἰτίας τῆς μισαλλοδοξίας ὑπόφεραν οἱ ἄνθρωποι, εἶναι ἐνδειχτικὸ τῆς βαθύτερης ἀλλαγῆς ποὺ πραγματοποιεῖται σιγὰ σιγὰ καὶ ποὺ θὰ ὀδηγήσῃ τελικὰ στὴ διάδοση τῶν φυσιοκρατικῶν θεωριῶν, ποὺ πρόβαλλαν σὰν ὑπέρτατο ἀγαθὸ τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου σ' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς.

Θὰ προχωρήσουμε στοὺς πολιτικούς ὅρους ποὺ καθορίζουν τὶς σχέσεις αὐτοκράτορα καὶ Γερμανῶν ἡγεμόνων.

Θὰ τονίσουμε τὴν πλήρη πολιτικὴ διάσπαση τῆς Γερμανίας ποὺ μὲ τὴν ἀνεξαρτητοποίηση τῶν τριακοσίων περίπου ἐπιμέρους ἡγεμονιῶν (μαζί μὲ τὶς ἐλεύθερες πόλεις) χάνει κάθε ἔχνος οὐσιαστικῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. Ἡ ὑπενθύμιση πὼς τὴν κεντρικὴ ἐξουσία ἀποτελοῦσε ὁ αὐτοκρατορικός ὑπερεθνικός θεσμὸς θὰ βοηθήσῃ γιὰ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ ἡ ἔλλειψη πέρα γιὰ πέρα ἐθνικῆς συνείδησης, ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς Γερμανοὺς ἡγεμόνες καὶ ποὺ ὧς ἓνα σημεῖο ἐξηγεῖ τὶς διασπαστικὰς τοὺς ἐπιδιώξεις. Ἐπιμένοντας στὸ βαθμὸ τῆς πολιτικῆς διάσπασης τῆς Γερμανίας ποὺ πραγματοποιεῖται μὲ τοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης, θὰ γίνουν εὐκολώτερα ἀντιληπτὰ οἱ δυσχέρειες ποὺ προκύπτουν ἀργότερα γιὰ τὴν ἔνωση τῆς Γερμανίας.

Θὰ ἐπακολουθήσουν οἱ ὅροι τῆς συνθήκης ποὺ ἀφοροῦν ὅχι μόνο τῇ Γερμανίᾳ ἀλλὰ καὶ τὶς ξένες δυνάμεις ποὺ ἔλαβαν μέρος στὸν πόλεμο καὶ ποὺ ὅπως ἤδη τονίσαμε τοῦ ἔδωσαν διεθνῇ χαραχτήρα.

Θὰ τονίσουμε τὴν πλεονεχτικὴ θέση ποὺ δημιουργεῖται γιὰ τὴ Σουηδία, ποὺ παίρνοντας τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς Πομερανίας καὶ τὰ δυὸ πρώην ἐπισκοπικὰ φέουδα τῆς Βρέμης καὶ τοῦ Verden δὲν ἐλέγχει μόνο τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν παραλίων τῆς Γερμανίας, ἀλλὰ, τὸ σπουδαιότερο, τὶς ἐκβολὰς τῶν ποταμῶν τῆς Βέζερ, Ἐλβα, Ὄδερ.

Σπουδαία πλεονεχτήματα δημιουργοῦνται γιὰ τὴ Γαλλία μὲ τὴν παρχώρηση σ' αὐτὴν τῶν Μέτς, Τούλ, Βερντέν καὶ τοῦ μεγαλύτερου τμήματος τῆς Ἀλσατίας ποὺ τὴν φέρνει στὸν Ἀνω Ρήνο.

Ἡ εὐρύτερη σημασία ποὺ εἶχε ἡ εἰρήνη τῆς Βεστφαλίας γιὰ τὸ 17ο αἰώνα θὰ προκύψει κι' ἀπὸ τὸ γεγονός: πὼς μ' αὐτὴν κανονίστηκαν ὁρισμένες ἐκκρεμότητες ποὺ ὑπῆρχαν ἀπὸ χρόνια.

Ἡ νέα ὄψη τῆς Εὐρώπης ἐμφανίζει κυρίως μιὰ Γερμανία ἐξασθενημένη ἀπὸ τριάντα χρόνων ἐμφύλιο πόλεμο κι' ἀπὸ τὴν κακοποίηση ποὺ δοκιμάζει μιὰ χώρα, ὅταν πλάτ' στοὺς δικούς της τὴ χτυποῦν κι' οἱ ξένοι. Ἡ τρομαχτικὴ ἐλάττωσι τοῦ πληθυσμοῦ της, ἡ οἰκονομικὴ της ἐξαθλίωσι, ἡ πολιτικὴ της διάσκασι, θὰ τὴν παρκαμρίσουν ἀπὸ τὸ προσκήνιο τῆς εὐρωπαϊκῆς ζωῆς γιὰ πάλιν ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια καὶ ἡ ἐνοποίησί της, ποὺ πραγματοποιεῖται μόλις στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, θὰ δημιουργήσῃ προβλήματα μὲ διεθνεῖς ἐπιπτώσεις. Ἀντίθετα, τὸν πρῶτο ρόλο στὴν εὐρωπαϊκὴ σκηνὴ διεκδικεῖ τώρα ἡ Γαλλία, ποὺ βρίσκεται στὴν ἀνοδὸς της, γιὰ νὰ φτάσῃ λίγα χρόνια ἀργότερα στὸ ἀπόγειο τῆς δυνάμεις της καὶ νὰ γίνῃ ἡ δεσπόζουσα δύναμις τῆς Εὐρώπης στὸ 2ο ἡμῖσι τοῦ αἰώνα.

Τὰ γενικότερα συμπεράσματα στὰ ὁποῖα μᾶς ὡδηγοῦν οἱ ὁροὶ τῆς εἰρήνης αὐτῆς εἶναι πὼς ὁ αὐτοκρατορικὸς ὑπερεθνικὸς θεσμὸς δέχεται πιά τὸ ἀποφασιστικὸ πλήγμα. Ὁ αὐτοκράτορας δὲν εἶναι τίποτα παρὰ πάλιν γιὰ τοὺς ἡγεμόνες τῆς Γερμανίας ἀπὸ ἓνα διακοσμητικὸ πρόσωπο. Ὅσο γιὰ τὸν ἄλλο ὑπερεθνικὸ θεσμό, τὸν παπικό, αὐτὸς τὸ πλήγμα τὸ ἔχει κιόλας δεχθεῖ μὲ τὴν ἐπικράτησι τῆς Μεταρρύθμισις ὅχι μόνον στὴ Γερμανία, μὲ τὴν εἰρήνη τῆς Αὐγούστης, ἀλλὰ καὶ στὶς ὑπόλοιπες διαμαρτυρόμενες χώρες. Τώρα, μὲ τὸν Τριακονταετῆ πόλεμο, ἡ ὕστατη προσπάθεια τοῦ καθολικισμοῦ νὰ ἐπιβληθῇ στὴ Γερμανία ἀποτυχαίνει. Οἱ ὁροὶ τῆς Βεστφαλικῆς εἰρήνης δείχνουν αὐξημένη τὴ δύναμις τῶν διαμαρτυρόμενων.

Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ τονιστεῖ εἶναι πὼς τὸ ἀποφασιστικὸ αὐτὸ πλήγμα τῶν δύο ὑπερεθνικῶν θεσμῶν, τῶν ἀντιπροσωπευτικότερων θεσμῶν τοῦ Μεσαίωνα, δείχνει τὴν πορεία τῆς Εὐρώπης πρὸς μιὰ νέα ἐποχὴ.

Ὁ καινούργιος ἀέρας ποὺ φυσάει μὲ τὴ Βεστφαλικὴ εἰρήνη, ἀέρας ποὺ τὸν ἔφερε ἡ θύελλα μακροχρόνιων σκληρῶν ἀγώνων, φέρνει εὐδαίωνα μηνύματα γιὰ τὴ συνειδητοποίηση ὁρισμένων μεγάλων ἀγαθῶν. Ἡ πορεία γιὰ τὴν ὁλοκληρωτικὴ κατάχτησι τῶν ἀγαθῶν αὐτῶν θὰ εἶναι τραχιὰ καὶ σὲ πολλὰς περιπτώσεις θὰ ὀρεῖ ἐμπόδια ποὺ θὰ τῆς κόψουν τὸ δρόμο. ὅμως ὁ συνειδητὸς τῆς χαραχτήρας θὰ τὴν ὡδηγήσῃ σὲ θετικὰ ἀποτελέσματα.

Μὲ τὴν ὁλοκλήρωσι τοῦ κεφαλαίου, πού, ὅπως εἶδαμε, κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος θὰ γίνῃ μὲ τὴ συνεργασία τῶν παιδιῶν, καὶ μετὰ τὴ συζήτησι

πού τὰ αἷτια, οἱ φάσεις καί τ' ἀποτελέσματα τοῦ πολέμου θά ἔχουν προκαλέσει, τὰ παιδιὰ θά μπορούν νά παρουσιάσουν καί εἰδικές ἐργασίες, πού νά μὴν ἐπαναλαμβάνουν ὅσα ἐξαντλήσαμε δουλεύοντας τὸ σχετικὸ κεφάλαιο, μὰ πού νά ἐπιδιώκουν τὴν προβολὴ ὀρισμένων ἐκδηλώσεων ἢ καταστάσεων κατὰ τρόπο πὺδ ἀνάγλυφο καί μὲ περισσότερες λεπτομέρειες, ὅταν οἱ λεπτομέρειες αὐτὲς μπορούν νά δημιουργήσουν μιὰ ἐντύπωση τέτοια πού νά σφραγίσει χαρακτηριστικὰ τὴν ὅλη εἰκόνα. Ἔτσι μπορεῖ π. χ. νά δοθεῖ ἐργασία γιὰ τὸν ἀντίχτυπο πού εἶχε ὁ Τριακονταετῆς πόλεμος στὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ τόπου. Κι' ἀκόμα νά παρουσιαστοῦν ἀποσπάσματα ἀπὸ χρονογράφους τῆς ἐποχῆς μὲ περιγραφὲς τῆς ἐρήμωσης καί καταστροφῆς τῆς Γερμανίας ἀπὸ τὸν πόλεμο (¹)

Μὲ μιὰ γενικὴ ἀνακεφαλαίωση θά κλείσει ἡ ἐπεξεργασία τῆς σχετικῆς ἐνότητας. Ὅπως ἀνάφερα πάρα πάνω, ὁ τρόπος πού θά παρουσιαστῇ ἡ κάθε ἐπιμέρους ἐνότητα θά ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τὸν ἰδιαιτέρου τῆς χαραχτήρα. Ὅμως οἱ γενικὲς γραμμὲς πού θ' ἀκολουθήσουμε θά εἶναι ἀνάλογες κάθε φορά.

Ὅπως στὸ παράδειγμα πού ἔφερα, ἡ ἐνότητα θά πρέπει νά παρουσιαστῇ σὲ συνάρτηση μὲ τὰ προηγούμενα, νά τοποθετηθεῖ στὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς, στὸ διεθνὲς κλίμα, ἂν τὸ γεγονὸς ἔχει διεθνεῖς ἐπιπτώσεις, ἢ στὸ κλίμα τῆς συγκεκριμένης χώρας, ἂν πρόκειται γιὰ ἐνότητα πού δὲν ἔχει διεθνεῖς ἀπηχήσεις.

Στὴν ἀνακεφαλαίωση τῆς ἐνότητας θά ζητήσουμε ἀπὸ τὰ παιδιὰ τὸ ἀπόσταγμα τῶν ὁσων εἰπώθηκαν. πού ξεκάθαρὸ πρέπει νά τὸ κρατήσουν στὴ μνήμη τους, γιὰ νά μπορούν στὴν πορεία τῆς μελέτης τους νά προσθέτουν τοὺς καινούργιους κρίκους δένοντας τους γερά μὲ τοὺς προηγούμενους.

1) Γιὰ ἐργασία σχετικὴ μὲ τὴν πνευματικὴ κατάσταση τῆς Γερμανίας μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ ἡ ἱστορία τῆς γερμανικῆς λογοτεχνίας τοῦ Α. Bossert: «Histoire de la Littérature Allemande», Librairie Hachette 1921, στὸ κεφάλαιο: L'Allemagne au XVIIe S. Ἀκόμα: Α. Bossert: «Essais sur la Littérature Allemande», Ire Série: «Le Roman de la Guerre de Trente ans etc.», Librairie Hachette.

Παιδιὰ πού διαβάζουν μόνο Ἑλληνικὰ μπορούν νά χρησιμοποιήσουν τὴν ἱστορία τῆς γερμανικῆς λογοτεχνίας τοῦ Walter Thomas κατὰ μετάφραση Γ. Σερούτου. Ἐκδ. Ἑλευθερουδάκη 1931.

Τὸ μυθιστόρημα τοῦ σύγχρονου μὲ τὸν Τριακονταετῆ πόλεμο Γερμανοῦ λογοτέχνη H. J. Christoph Grimmelshausen, «Der Abenteuerliche Simplizissimus», μάς δίνει ζωντανὴ εἰκόνα τῆς ἐποχῆς τοῦ Τριακονταετοῦς πολέμου.

Γ. ΥΠΟΔΕΙΞΗ ΤΡΟΠΟΥ ΜΕΛΕΤΗΣ

Στή μελέτη που θα επακολουθήσει στο σπίτι τα παιδιά θα έχουν ήδη τόσες προσλαμβάνουσες, ώστε, κι' αν ακόμη το έγχειρίδιο απ' όπου θα μελετήσουν δεν τονίζει ιδιαίτερα όσα τονίστηκαν στην τάξη και δεν κλιμακώνει τὰ γεγονότα όπως θα έπρεπε, να μπορούν μέσα από εκείνα που διαδάζουν να ξεχωρίσουν όσα πιο πολύ προσέξαμε στο μάθημα και να μὴν ἐπιμένουν στην απομνημόνευση σημείων, που έχουν δευτερεύουσα σημασία και που μοιραία θα ξεχάσουν σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα ιδιαίτερα να σταματήσω. Στις μικρές προπάντων αλλά και στις μεγάλες ακόμη τάξεις, πρέπει άγρυπνα να παρακολουθούμε τὸν τρόπο που μελετούν τα παιδιά.

Ἡ μηχανική απομνημόνευση έχει γίνει στὰ περισσότερα παιδιά μιὰ κακή συνήθεια που ὀφείλεται είτε σε μιὰ κακή ἀρχή είτε και σε πνευματική ὀκνηρία. Δὲν εἶναι λίγες ὁμως οἱ φορές που οἱ ἴδιοι οἱ καθηγητὲς ζητοῦν ἀπὸ τὰ παιδιά τὸ μάθημα ἔτσι ἀκριβῶς όπως ἐκτίθεται στὸ σχολικό τους βιβλίο.

Ἡ μηχανική αὐτὴ απομνημόνευση που σὰ μόνο θετικό σημείο θα μπορούσε νὰ ἔχει τὴν ἀσκηση τῶν παιδιῶν σὲ μιὰ προσεγμένη γλωσσική διατύπωση, σὲ περίπτωση που θα ἦταν τέτοια ἡ διατύπωση τῶν βιβλίων τους, εἶναι ἀπὸ κάθε ἄλλη ἀποψη ἀναμφισβήτητα κακή.

Συνηθίζει τὰ παιδιά σὲ μιὰ παθητικὴ ἐκμάθηση τῶν πραγμάτων, που μοιραία θα εἶναι και ἐπιφανειακή, ἀφοῦ τὸ παιδί μηχανικά, ἔστω κι' ἂν εὐσυνείδητα, θ' ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ πράγματα. Δὲ θα τὰ στοχαστεῖ μόνο του, δὲ θ' ἀναπολήσει τίς συνέπειές τους, δὲ θ' ἀφήσει τὴ φαντασία του ἐλεύθερη νὰ θυσιστεῖ στὰ γεγονότα και νὰ τὰ ξαναδεῖ ζωντανεμένα μέσα του, δὲ θα σταματήσει ιδιαίτερα στὰ βασικά σημεία, σ' ἐκείνα που ἔχουν τὸ ιδιαίτερο βάρος κάθε φορά. Βέβαια ἡ προεργασία που πρέπει νὰ γίνεται στην τάξη κανονικά θα πρέπει ν' ἀποσπάσει τὰ παιδιά ἀπ' αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς μελέτης. Ἀλλά, όπως εἶπα, χρειάζεται μιὰ ἀδιάκοπη ἀσκηση ἀπὸ μέρους τῶν παιδιῶν, που ὅσο δὲ διαθέτουν και τὰ κατάλληλα δογηθτικά βιβλία θα πρέπει νὰ παλεύουν συνεχῶς.

Ὁ τρόπος που ὁ δάσκαλος θα ἐξετάσει τὸ μελετημένο μάθημα θα συντελέσει πολὺ στην ἐνθάρρυνση ἢ στην ἀπόσπαση ἀπὸ τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς μελέτης.

"Αν ζητήσουμε από τὸ παιδί νὰ ἐπαναλάβει τὴν ὅλη τοῦ προηγούμενου μαθήματος καὶ τὸ ἀφήσουμε νὰ ἐπαναλαμβάνει, πολλές φορές μέχρι κεραίας, ὅ,τι μὲ σχολαστικὴ εὐσυνειδησία ἀπομνημόνευσε, θὰ ἐνισχύσουμε τὸ πάρα πάνω εἶδος μελέτης.

"Αν ὅμως τὰ παιδιὰ ξέρουν πὼς θὰ τοὺς ὑποβάλουμε ἐρωτήσεις καὶ μάλιστα ὅχι μὲ τὴ σειρά ποῦ τὰ πράγματα ἀναφέρονται στὸ βιβλίο τους, πὼς θὰ τὰ προκαλέσουμε νὰ μᾶς ποῦν πὼς κρίνουν τὴν ἄλφα ἢ βῆτα πράξη ἢ ἕνα ὁποιοδήποτε γεγονός, πὼς θὰ τοὺς ζητήσουμε ἀξιολόγηση γεγονότων καὶ πράξεων, πὼς θὰ τὸ ἐκτιμήσουμε ἰδιαίτερα ἂν αἰσθανθοῦμε ὅτι ἔχουν καταφέρει ν' ἀποσπαστοῦν ἀπὸ τὸ κείμενο, τότε θὰ ἀπομακρύνουμε σιγὰ σιγὰ τὸ παιδί ἀπὸ τὴ μηχανικὴ μελέτη.

Καὶ κάτι ἄλλο θὰ βοηθήσει σ' αὐτό. Νὰ πειστοῦν τὰ ἴδια τὰ παιδιὰ πὼς ἡ μηχανικὴ ἀπομνημόνευση δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει μόνιμα ἀποτελέσματα. Πὼς ὅ,τι ἔμαθαν μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, θὰ τὸ ξεχάσουν μέσα σ' ἕνα μικρότερο ἢ μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα, ἀνάλογα μὲ τὴ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη ἀντοχὴ τῆς μνήμης τους καὶ πὼς, ἂν θέλουν φεύγοντας ἀπὸ τὸ σχολεῖο νὰ πάρουν μαζί τους ἕνα ποσοστὸ ἱστορικῶν γνώσεων, αὐτὸ θὰ τὸ πετύχουν μόνο μὲ τὴν ἐνεργό, τὴ δημιουργικὴ, θὰ ἔλεγα, συμμετοχὴ τους στὴ μελέτη.

Παρ' ὅλες τίς προσπάθειες ποῦ συνεχῶς πρέπει νὰ καταβάλλουμε, συχνὰ θὰ διαπιστώσουμε πὼς ἕνα μεγάλο ποσοστὸ παιδιῶν πιστεύει, πὼς ὅσο περισσότερες λεπτομέρειες ἀπομνημονεύσει τόσο πιὸ πετυχημένη θὰ εἶναι ἡ μελέτη του.

Μ' αὐτὰ τὰ παιδιὰ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ προσπαθήσουμε. Συνήθως, στὴν περίπτωσή τους, εἶναι δύσκολη ἡ ἀπὸ μέρους τους ἀξιολόγηση τῶν πραγμάτων. Δὲν τολμοῦν νὰ ἀποκλείσουν κάτι, γιατί δὲν εἶναι βέβαια ἂν πραγματικὰ αὐτὸ τὸ κάτι ἔχει μικρὴ ἢ ἀσήμαντη σημασία ἢ γιατί δὲν εἶναι βέβαια πὼς δὲν εἶναι ἀπαραίτητο γι' αὐτὰ νὰ τὸ ξέρουν.

Συχνὰ συντελεῖ κι' ἕνας ἔμφυτος σχολαστικισμὸς ἢ ἕνας σχολαστικισμὸς ποῦ δημιουργεῖται σὲ ὀρισμένους τύπους παιδιῶν ποῦ ὁ μόνος ἀντικειμενικὸς τους σκοπὸς εἶναι ὁ μεγάλος βαθμὸς καὶ τίποτ' ἄλλο.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἀντιμετώπισης τῶν βαθμῶν, τόσο ἀπὸ τὰ παιδιὰ ὅσο κι' ἀπὸ τοὺς γονεῖς, εἶναι, ὅπως ὅλοι μας ξέρουμε, τεράστιο καὶ θὰ ἦταν ἔξω ἀπ' τὸ θέμα μας ν' ἀσχοληθοῦμε μ' αὐτό. Ἐπειδὴ ὅμως πολὺ συχνὰ στὰ παιδιὰ διαφεύγει ὁ πραγματικὸς σκοπὸς γιὰ τὸν ὁποῖο φοιτοῦν στὸ σχολεῖο, καὶ φτάνει μιὰ στιγμή ποῦ εἶναι ἀπόλυτα ἱκανοποιημένα ἂν ἡ ἀποτίμησή τους σὲ ἀριθμοὺς εἶναι ὑψηλὴ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ τί θὰ πάρουν μαζί τους, φεύγοντας ἀπὸ τὸ σχολεῖο, κατὰ τρόπο μόνιμο, καλὸ εἶναι νὰ τοὺς θυμίζουμε αὐτὸ τὸ σκοπὸ ὅσο μπορούμε πιὸ συχνά.

Γιὰ νὰ πειστοῦν πὼς ὅταν περνοῦν ὁδοστρωτήρα πάνω ἀπ' τὰ γεγο-

νότα, όταν φωτίζουν τὰ πάντα με τὴν ἰδια φωτιστικὴ ἔνταση, θὰ ξεθωριάσουν ὅλα τὸ ἴδιο καὶ δὲ θὰ ὑπάρξουν κορυφές ποὺ νὰ μείνουν ἀκάλυπτες ἀπὸ τὸ σύννεφο ποὺ θὰ θολώσει τὴ μνήμη τους. χρειάζεται ἡ ἀπὸ μέρους μας ἀπόδειξη.

Μιὰ σύντομη προφορικὴ ἐξέταση, ποὺ δὲ θὰ ἔχει τὸ χαραχτήρα οὔτε τίς συνέπειες ὅλων τῶν ἄλλων ἐξετάσεων, στὴν ὅλη ποὺ διδάχτηκαν μερικὸς μῆνες πρὶν ἢ καὶ τὸν περασμένο χρόνο, θὰ δείχνει πὼς ὅσα παιδιὰ μελέτησαν τὰ πράγματα κριτικά, θυμοῦνται πολὺ περισσότερα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ θαύστηκαν σὲ μιὰ παθητικὴ, μηχανικὴ ἀπομνημόνευση.

Α. ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Όπως αναφέρθηκε πάρα πάνω. ή ένότητα μπορεί πολλές φορές νά ολοκληρωθεί με τήν παρουσίαση σχετικῶν ἐργασιῶν.

Εἶναι καλὸ ή συμμετοχή τῶν παιδιῶν νά μὴ σταματάει πάντα στὴ συνεργασία τους κατὰ τήν προσφορά καὶ στὴ συζήτηση ποὺ θὰ ἐπακολουθήσει μετὰ τήν προσφορά τοῦ μαθήματος.

Όσο γόνιμη κι' ἂν προκύψει μιὰ τέτοια συνεργασία, πρέπει νά δώσουμε στὰ παιδιά τήν εὐκαιρία μιᾶς αὐτοτελέστερης συμμετοχῆς, μιᾶς δημιουργικότερης δουλειᾶς· νά τοὺς δώσουμε τήν ἱκανοποίηση νά αἰσθανθοῦν πῶς ὑπεύθυνα ἀναλαμβάνουν μιὰ ἐργασία.

Ὡστόσο, τὸ πρόβλημα τῶν ἐργασιῶν, ποὺ ἀναλαμβάνουν τὰ παιδιά στὸ σχολεῖο σ' ὅλα γενικὰ τὰ μαθήματα καὶ εἰδικά, στὴν περίπτωσή μας, στὸ μάθημα τῆς ἱστορίας, εἶναι ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ χρειάζονται τήν πιὸ μεγάλη προσοχή καὶ μελέτη.

Τίποτα πιὸ εὐκολο ἀπὸ τὸ ν' ἀναθέσουμε ἕναν ἀριθμὸ ἐργασιῶν στὰ παιδιά. Τίποτα ἴσως πιὸ δύσκολο ἀπὸ τὸ ν' ἀναθέσουμε τίς ἐργασίες αὐτὲς μετὰ τὸ σωστὸ τρόπο.

Μιὰ ἐργασία μπορεί νά ὠφελήσει τὸ παιδί κατὰ χίλιους τρόπους. Πρῶτα ἀπ' ὅλα τοῦ δημιουργεῖ μιὰ συναίσθηση εὐθύνης ποὺ τὸ βοηθάει πιὸ γενικὰ ν' ἀντιμετωπίσει ὑπεύθυνα κι' ἄλλες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς του. Καλλιεργεῖ τήν αὐτοπεποίθηση στὰ παιδιά ποὺ τοὺς λείπει καὶ τὴν τονώνει σ' ἐκεῖνα ποὺ παλεύουν γιὰ νά πειστοῦν πῶς κάτι εἶναι σὲ θέση νά κάμουν. Ἀσκεῖ τὸ παιδί στὴ συστηματικὴ ἐργασία καὶ τὸ εἰσάγει σιγὰ σιγὰ στὸν τρόπο ποὺ ἀργότερα θὰ πρέπει ν' ἀντιμετωπίσει μιὰ σοβαρότερη, μετ' ἐπιστημονικὲς ἀξιῶσεις, δουλειά, ἂν ὑποτεθεῖ πῶς εἶναι ἀπὸ τὰ παιδιά ποὺ πρόκειται νά κάμουν ἐπιστημονικὲς σπουδές.

Τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ γεννιέται ἀπ' τὴ βαθύτερη κατανόηση καὶ γνώση ἑνὸς ἐπιμέρους θέματος ξυπνάει στὸ παιδί ἐνδιαφέροντα γενικότερα, τοῦ ἀνοίγει ὀρίζοντες καὶ τοῦ προσφέρει τὴν πείρα τῆς χαρᾶς ποὺ δίνει ή δημιουργικὴ δουλειά.

Όμως μιὰ ἐργασία μπορεί νά φέρει καὶ ἀποτελέσματα πολὺ διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ πάρα πάνω.

Γιὰ νὰ ὠφελήσῃ μιὰ ἐργασία πρέπει ὁ δάσκαλος πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τοῦ τῇ συγκεκριμένη περίπτωσιν τοῦ παιδιοῦ.

Σπάνια τὸ παιδί εἶναι σὲ θέσιν νὰ ζυγίσει σωστὰ τὶς δυνατότητές του. Ἡ τὶς ὑποτιμᾷ ἢ τὶς υπερβάλλει. Καὶ δὲν εἶναι σπάνιο νὰ υπερτιμᾷ τὶς ἱκανότητές του τὸ παιδί μὲ τὶς λιγότερες ἱκανότητες, κι' ἀντίθετα, νὰ τὶς ὑποτιμᾷ ἐκεῖνο, ποὺ ὄντας ἱκανὸ νὰ κρίνει τὶς δυσκολίες ποὺ θὰ ἔχει ν' ἀντιμετωπίσει, εἶναι σὲ θέσιν νὰ ἐργαστεῖ σοβαρὰ καὶ μὲ θετικὸ ἀποτέλεσμα.

Ὅλοι ὅσοι ἔχουν πείρα στὸ θέμα, θὰ ἔχουν βρεθεῖ ἀντιμέτωποι μὲ παιδιὰ ποὺ μὲ ἐπιμονὴ ζητοῦν νὰ δουλέψουν σὲ ἐργασίες ποὺ ξεπερνοῦν τὶς δυνατότητές τους. Κι' εἶναι δύσκολες στιγμὲς αὐτὲς γιὰ τὸ δάσκαλο, ποὺ ἐνῶ μὲ κάθε τρόπο πρέπει ν' ἀποφύγει τὴν ἀνάθεση τέτοιων ἐργασιῶν σὲ παιδιὰ ποὺ δὲ διαθέτουν τὶς προϋποθέσεις γιὰ νὰ τὶς ἀναλάβουν, ὥστόσο δὲ θὰ πρέπει νὰ γεννήσῃ ὑποψίες στὸ παιδί γιὰ τὴν πραγματικὴ αἰτία ποὺ δὲν τοῦ ἀναθέτει τὴν ἐργασία. Θὰ μπορούσε βέβαια ν' ἀποφύγει τέτοιες δυσκολίες, ἂν ὁ ἴδιος ὁ καθηγητὴς ἀποφάσιζε ποῖο παιδί ἢ ποιά ὁμάδα θ' ἀναλάβει τὴν κάθε συγκεκριμένη ἐργασία· ὅμως οὔτε αὐτὴ εἶναι ἢ πιὸ εὐστοχὴ λύσις. Γιατὶ οὔτε πάντα μπορούμε νὰ εἴμαστε θετικοὶ γιὰ τὰ συγκεκριμένα ἐνδιαφέροντα τῶν παιδιῶν οὔτε τὰ παιδιὰ μπορούν νὰ αἰσθανθοῦν τὴ χαρὰ τῆς ἐλεύθερης ἐκλογῆς, ποὺ εἶναι προϋπόθεσις γιὰ ν' ἀναλάβουν μὲ κέφι καὶ πραγματικὸ ἐνδιαφέρον μιὰ ἐργασία.

Ὁ καθηγητὴς, ὅταν θὰ προετοιμάσῃ μιὰ σειρὰ ἐργασιῶν, θὰ πρέπει κάθε φορὰ νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τοῦ τῇ συγκεκριμένη ὁμάδᾳ παιδιῶν ποὺ τυχαίνει ν' ἀποτελεῖ τὴν τάξιν.

Ὅλοι μας ξέρουμε πόσο ποικίλλουν οἱ δυνατότητες τῶν ὁμάδων αὐτῶν.

Υπάρχουν χρονιές, ποὺ ἡ ὁμάδα παιδιῶν μιᾶς συγκεκριμένης τάξης, διαθέτει δυνατότητες πολὺ μεγαλύτερες ἀπὸ ὁμάδες ἀντίστοιχης τάξης ἄλλων ἐτῶν. Οἱ δυνατότητες τῆς ὁμάδας θὰ μᾶς ὁδηγήσουν κάθε φορὰ στὴν ἐπιλογὴ τῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴν κάθε συγκεκριμένη τάξιν.

Ἔτσι, οἱ ἐργασίες, ὅσο κι' ἂν προσρίζονται γιὰ τὶς ἴδιες τάξεις, πράγμα ποὺ δημιουργεῖ μιὰ δέσμευσιν καὶ ὡς πρὸς τὸ χαρακτήρα τῶν ἐργασιῶν καὶ ὡς πρὸς τὴν ὕλην, πρέπει νὰ διαλεχτοῦν ἀνάλογα μὲ τὶς δυνάμεις ποὺ διαθέτει ἡ ὁμάδα τῆς συγκεκριμένης χρονιᾶς.

Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, στὴ σειρὰ ἐργασιῶν ποὺ θὰ διαλέξουμε, οἱ δυσκολώτερες δὲ θὰ ξεπερνοῦν τὶς δυνατότητες τῶν καλύτερων παιδιῶν τῆς τάξης· στὸν ἴδιο καιρὸ θὰ φροντίσουμε νὰ συμπεριληφθοῦν ἐργασίες ποὺ νὰ μπορούν νὰ τὶς ἀναλάβουν παιδιὰ μὲ περιορισμένες ἱκανότητες. Μάλιστα τὸ καλύτερο, ἂν καὶ ὄχι πάντα τὸ πιὸ εὐκόλο, εἶναι, στὴν ἐπιλογὴ τῶν πιὸ εὐκόλων ἐργασιῶν, νὰ προσέξουμε πιὸ πολὺ τὶς ἰδιαιτέρες κλίσεις τῶν πιὸ ἀδύνατων παιδιῶν, ὥστε νὰ τὰ βοηθήσουμε νὰ διαλέξουν τὶς πιὸ κατάλληλες γι' αὐτὰ ἐργασίες.

Τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν παιδιῶν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἱκανότητα ποὺ διαθέτουν, πρέπει νὰ τὰ ἔχουμε πάντα ὑπ' ὄψιν μας στὴν ἐπιλογὴ τῶν ἐργασιῶν ποὺ θ' ἀναθέσουμε στὴν ὁμάδα τῆς τάξης. Ἄν τονίζω πῶς ἰδιαίτερα πρέπει νὰ προσέξουμε τὶς ἀδύνατες περιπτώσεις, εἶναι γιὰ ν' ἀποφύγουμε νὰ τραυματίσουμε ὀρισμένα παιδιὰ μὲ τὴ διαπίστωση ἀπὸ μέρους τοὺς πῶς ἀστόχησαν ἢ πῶς δὲν μποροῦν νὰ φέρουν σὲ πέρας ὅ,τι τοὺς ἀναθέσαμε.

Ἡ ποικιλία ἐργασιῶν ποὺ μποροῦν νὰ προκύψουν ἀπὸ τὴν ὅλη τῆς κάθε τάξης μᾶς δίνει εὐκολα τὴ δυνατότητα νὰ ἐκανοποιήσουμε τὰ ἐπιμέρους ἐνδιαφέροντα τῶν παιδιῶν.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν ἐργασιῶν ποὺ ἀνάλογα μὲ τὴν τάξη θὰ πρέπει νὰ δώσουμε, πράγμα ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει εἰδικότερα πάρα κάτω, θέλω νὰ προσθέσω ἐδῶ μερικὲς γενικὲς παρατηρήσεις.

Τὰ παιδιὰ ἀπὸ τὴν πρώτην τάξιν πρέπει νὰ καταλάβουν πῶς μιὰ ἐργασία ποὺ θὰ παρουσιαστῇ ὑπὸ αὐτὰ στὴν τάξιν, εἴτε πρόκειται γιὰ ἀτομικὴ εἴτε γιὰ ὁμαδική, πρέπει νὰ εἶναι δική τους προσωπικὴ δουλειά, ποὺ ὀφείλει νὰ ἀποβῇ ἀπὸ εὐσυνειδητὴ προσπάθεια καὶ ἀπὸ τέτοια ἐπεξεργασία τοῦ θέματος, ποὺ νὰ γίνῃ κτῆμα τοὺς καὶ νὰ παρουσιαστῇ μὲ τὸ δικό τους τρόπο.

Γιὰ νὰ συμβεῖ αὐτό, πρέπει ἡμεῖς νὰ τὰ καθοδηγήσουμε στὸν τρόπο ποὺ θὰ ἐργαστοῦν, καὶ ἄκόμα, γιὰ κάθε ἐργασία πρέπει ἡμεῖς νὰ δώσουμε τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Στὴν ἐπιλογὴ τῆς, ὅπως εἶναι αὐτονόητο, δὲν πρέπει νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας μόνο τὴν ἐπιστημονικὴ ἀξία τοῦ βοηθήματος στὸ ὅποιο παραπέμπουμε. Ἄν τὸ συγκεκριμένο βοήθημα δὲν εἶναι προσιτὸ στὸ παιδί ποὺ θὰ ἐργαστεῖ, πρέπει ἀπαραίτητα νὰ τὸ ἀποκλείσουμε ἀπὸ τὰ βιβλία ποὺ θὰ ὑποδείξουμε γιὰ βοηθήματα.

Δὲν ὑπάρχει τίποτα πιὸ βλαβερὸ ἀπὸ τὸ νὰ ὑποβάλουμε τὰ παιδιὰ στὴ δοκιμασία νὰ ἐργαστοῦν μὲ βοηθήματα ποὺ ξεπερνοῦν τὴ δύναμιν τοὺς. Μοιραῖα θὰ χάσουν τὸ κέφι γιὰ τέτοιου εἴδους δουλειά, καὶ ἄκόμα χειρότερο, ἀντὶ νὰ τοὺς ἐνισχύσουμε τὴν αὐτοπεποίθησιν, θὰ πετύχουμε τὸ ἀντίθετο. Μὰ καὶ τὸ χαρακτήρα τοὺς θὰ βλάψουμε στὴν περίπτωσιν—καὶ δὲν εἶναι λίγες οἱ περιπτώσεις αὐτὲς—ποὺ τὸ παιδί θὰ καταφύγῃ στὴν εὐκολὴ λύσιν νὰ παρουσιάσῃ γιὰ ἐργασία τοῦ μιὰ συρραφὴ ἀπὸ ἀντιγραμμένες περικοπὲς καὶ φράσεις ποὺ συχνὰ μισοκαταλαβαίνει ἢ παρανοεῖ.

Ἐδῶ ξαναγυρίζει τὸ πρόβλημα τῆς ἑλλειψῆς ἀνάλογων μὲ τὴν δυνατότητα τῶν παιδιῶν βοηθημάτων· τὸ βασικότερο πρόβλημα, ποὺ ἂν δὲ λυθεῖ, δὲν ὑπάρχει ἐλπίδα, ὅση θέλησιν καὶ ἱκανότητες καὶ ἂν διαθέτουν οἱ δάσκαλοι, νὰ γίνῃ σωστὴ δουλειὰ μὲ γόνιμα ἀποτελέσματα.

Ὡστόσο, μέσα στὰ πλαίσια τῶν δυνατοτήτων ποὺ διαθέτουμε, θὰ πρέπει νὰ κινηθοῦμε μὲ πολλὴ προσοχὴ στὴν ἐπιλογὴ τῆς βιβλιογραφίας καὶ φυσικὰ θὰ καταφύγουμε καὶ σὲ ξένη, ὅταν ὑπάρχουν παιδιὰ ποὺ μποροῦν νὰ

τῇ χρησιμοποιοῦσιν. Ἄλλωστε μερικὲς ἐργασίαι εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ γίνουν, ἂν δὲν εἶναι σὲ θέσιν τὰ παιδιὰ νὰ χρησιμοποιοῦσιν ξένα βοηθήματα.

Ἡ ἐκλογὴ τῆς βιβλιογραφίας ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ παιδιὰ εἶναι διπλὰ βλαβερή. Πρῶτα μπορεῖ νὰ χρησιμοποιοῦν βοηθήματα πολὺ συζητήσιμης ἐγκυρότητας· ὕστερα, τὸ παιδί μπορεῖ πρὸ εὐκόλα νὰ παρουσιάσῃ μιὰ ἐργασία ἀμφισβητήσιμης κυριότητος.

Εἶδη ἐργασιῶν

Οἱ ἐργασίαι ποὺ μποροῦμε ν' ἀναθέσουμε στὰ παιδιὰ εἶναι ποικίλεις· κι' ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ποικιλία μᾶς βοηθεῖ στὴν ἐκλογὴ μας ποὺ πρέπει νὰ εἶναι πάντα ἀνάλογη, ὅπως πάρα πάνω τόνισα, μὲ τίς ἱκανότητες τῶν παιδιῶν καὶ μὲ τὴν ἡλικία τους.

Ὑπάρχουν ἐργασίαι ἀπλούστερες ποὺ δὲν χρειάζονται ξεχωριστὲς διανοητικὲς ἱκανότητες, μὰ ποὺ χρειάζονται σύστημα κι' ὑπομονὴ γιὰ νὰ γίνουν ὅσο γίνεται πληρέστερες, κι' ἀκόμα, ὀρισμένες ἀπ' αὐτές, μιὰ δεξιότητα, γιὰ νὰ ἔχουν μιὰ καθαρὴ καὶ νοικοκυρεμένη ἐμφάνιση.

Σ' αὐτὸ τὸ εἶδος τῶν ἐργασιῶν ἀνήκουν π. χ. οἱ **χρονολογικοὶ πίνακες**, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι διαφόρων εἰδῶν :

1) **Χρονολογικοὶ πίνακες** τῶν σπουδαιότερων γεγονότων μιᾶς περιόδου μεγαλύτερης ἢ μικρότερης.

2) **Πίνακες** ποὺ νὰ μὴ περιορίζονται μόνο στὴν παράθεση πολιτικῶν γεγονότων μὰ ποὺ νὰ περιλαμβάνουν καὶ σπουδαῖα γεγονότα ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ· π. χ. ἐκτέλεση σπουδαίων ἔργων τέχνης, συγγραφὴ σπουδαίων λογοτεχνικῶν ἢ ἱστορικῶν ἔργων, ἐπιτεύγματα τεχνικῆς φύσης, ἀνακαλύψεις, πίνακες, δηλαδή ποὺ μέσα στὰ χρονολογικὰ τους πλαίσια νὰ συγκεντρώνουν ἐπιγραμματικὰ τὰ κάθε φύσης ἐπιτεύγματα μιᾶς ἐποχῆς.

Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ οἱ χρονολογικοὶ πίνακες μπορεῖ ν' ἀναφέρονται π. χ. σ' ἕναν αἰῶνα ποὺ νὰ διαιρεῖται, ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωσιν, σὲ δεκαετίες, εἰκοσαετίες κ.λ.π. Φέρνω ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ ἱστορίαν :

Χρονολογικὸς πίνακας 5ου π. Χ. αιώνα.

500 π. Χ. — 475 π. Χ.	Ίωνική Ἐπανάσταση. Περσικοὶ πόλεμοι : Μαραθώνιας, Θερμοπύλες, Σαλαμῖνα, Πλαταιές.	Ὁ Φρόνιχος γράφει τὴν τραγωδίαν «Μιλήτου ἀλωσις».	Κατασκευάζεται ὁ «Ἡνίοχος» τῶν Δελφῶν	Χτίζεται ὁ Θησαυρὸς τῶν Ἀθηναίων στοὺς Δελφοὺς.
475 π. Χ. — 450 π. Χ.	Ὁ Κίμων γίνεται ὁ ἰσχυρότερος πολιτικὸς ἀν- δρας στὴν Ἀθήνα. Ἀρχίζει ἡ θράση τοῦ Περικλέους.	Διδάσκονται οἱ «Πέρσες» τοῦ Αἰσχύλου.	Ἀκμάζουν οἱ γλύπτες Κάλαμις, Πυθαγόρας, Μύρων.	Χτίζεται ὁ ναὸς τοῦ Δία στὴν Ὀλυμπία.
450 π. Χ. — 425 π. Χ.	Ὁ Περικλῆς διευθύνει τὴν Ἀθηναϊκὴν Δημοκρατίαν. Ἀρχίζει ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος.	Ὁ Ἡρόδοτος γράφει τὴν ἱστορίαν του.	Ὁ Φειδίας ἀργαζεται στὴν Ἀκρόπολιν.	Χτίζονται ὁ Παρθενῶνας, τὰ Προπύλαια, ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης.
425 π. Χ. — 400 π. Χ.	Συνεχίζεται καὶ τελειώ- ναι (404 π. Χ.) ὁ Πελοπον. πόλεμος.	Ὁ Σωκράτης διδάσκει.	Κατασκευάζονται τὰ γλυπτὰ τοῦ θεωρακείου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης.	Χτίζεται τὸ Ἐρέχθειον.

Φυσικά οί πίνακες αυτοί περιέχουν ένα μικρό μέρος τῶν γεγονότων καί τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς ἐποχῆς ἀνάλογα μέ τίς προσλαμβάνουσες πού ἔχουν τὰ παιδιά. "Αλλωστε, κι' ἀπό τίς περιορισμένες τους γνώσεις, πάλι, φτιάχνοντας ένα τέτοιο πίνακα, πρέπει νά κάμουν ἐπιλογή.

3) Παράλληλοι χρονολογικοί πίνακες πού ν' ἀναφέρονται σέ δυό ἱστορικές περιόδους, π.χ. στήν ἱστορική περίοδο πού μελετοῦν καί σ' ἐκείνη πού ἡ μελέτη τῆς προηγήθηκε, στήν περίπτωση βέβαια πού οί δύο αὐτές περίοδοι συμπίπτουν χρονικά ὡς ένα σημεῖο ἢ καί καμιά φορά κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος.

Αὐτοῦ τοῦ εἴδους οί χρονολογικοί πίνακες εἶναι γιά περισσότερους λόγους χρήσιμοι. Πρῶτα ἀπ' ὅλα εἶναι μιὰ καλὴ ἀνακεφαλαίωση, γιά ὁρισμένες τοῦλάχιστο περιόδους, τῆς ὕλης πού προηγήθηκε. "Υστερα, κι' αὐτὸ εἶναι πολὺ βασικό, θά μπορέσουν τὰ παιδιά νά δοῦν τὴν παράλληλη πορεία μέσα στὸ χρόνο δυό ἱστορικῶν περιόδων, πράγμα πού συνήθως ἰδιαίτερα τὰ δυσκολεύει. Ἀκόμα, θά μπορέσουν νά δοῦν ξεκάθαρα, ἂν ἡ πορεία αὐτὴ ἔχει ἀναλογίες ἢ ἀνοίγει ἀντίθετους δρόμους, ἂν προηγείται σ' ἐπιτεύγματα ἢ μιὰ ἢ ἡ ἄλλη περίοδος, ἂν ὁ ρυθμὸς στήν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ὁμοιος ἢ διαφορετικὸς κ.λ.π.

4) Ἄλλο εἶδος πινάκων εἶναι ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ἀπομονώνουμε μιὰ κατηγορία ἱστορικῶν γεγονότων πού ἀναγράφουμε κατὰ χρονολογικὴ σειρά· σ' ένα τέτοιο πίνακα μποροῦν ν' ἀναγραφοῦν π.χ. οί διάφοροι λαοί πού κατὰ χρονολογικὴ σειρά ἀπασχόλησαν τὸ Βυζάντιο. (Σὲ τέτοια περίπτωση θ' ἀναφέρουμε ἂν ἡ ἐμφάνιση τοῦ κάθε λαοῦ γίνεται στήν ἀρχή, στὰ μέσα ἢ στὰ τέλη τοῦ αἵωνα).

Τέτοιοι πίνακες, πού βοηθοῦν στήν ἀνακεφαλαίωση τῆς ὕλης μιᾶς μακρᾶς περιόδου καί πού καλὸ εἶναι νά γίνονται στὸ τέλος τοῦ κάθε ἑξαμήνου, εἶναι ἰδιαίτερα χρήσιμοι σὲ περιπτώσεις, ὅπως τὸ παράδειγμα πού ἀναφέρω, πού, ἐπειδὴ ἡ κατηγορία γεγονότων παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία, μπορεῖ εὐκολὰ νά γίνῃ σύγχυση καί τὸ παιδί χρειάζεται μέ πολλοὺς τρόπους νά βοηθηθεῖ γιά νά ξεκαθαρίσει μέσα του τὰ πράγματα.

Θά μπορούσα ν' ἀναφέρω κι' ἄλλες παραλλαγές τέτοιων πινάκων μὰ μοῦ φαίνεται πὼς ἡ πείρα μαζί μέ τὴ φαντασία τοῦ κάθε καθηγητῆ μπορεῖ νά ἐπινοήσῃ μεγάλη ποικιλία ἀνάλογα κάθε φορά καί μέ τὸ ὕλικο πού διαθέτει.

"Αλλο εἶδος ἐργασίας, λιγότερο ἀπλῆς, εἶναι ἡ **παρουσίαση ὁρισμένων γεγονότων** πού θά θέλαμε νά τὰ κλιμακώσουν τὰ παιδιά ἀπὸ ἀπύθεια σπουδαιότητος μέ **μιὰ γραφικὴ παράσταση**. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ἐργασία θά μπορούσε νά γίνῃ εἴτε ἀφοῦ ἡ σχετικὴ κλιμάκωση ἔχει ἤδη γίνῃ στήν τάξη, ὕστερα ἀπὸ συνεργασία καθηγητοῦ καί παιδιῶν, γιά νά προκαλέσουμε ἀπλῶς τὰ παιδιά νά ἐπινοήσουν ένα τρόπο γραφικῆς παράστασης στὸ συγκεκριμένο θέμα, εἴτε πρὶν γίνῃ τέτοια προεργασία, ὅποτε θά ἐλέγχουμε συγχρόνως κατὰ

πόσο ή αξιολόγηση τών πραγμάτων έγινε σωστά. "Υστερα, με τὸ ὕλικὸ ποὺ θὰ εἶχαμε στὰ χέρια μας, θὰ προκαλούσαμε τὰ παιδιὰ σὲ συζήτηση.

Στὴν δμάδα τών ἀπλούστερων ἐργασιῶν, θὰ ἤθελα ν' ἀναφέρω κι' ἐκείνες ποὺ ἔχουν ἓνα **καθαρὰ χειροτεχνικὸ χαρακτήρα** καὶ ποὺ εἶναι οἱ πιὸ κατάλληλες γιὰ παιδιὰ με ἰδιαίτερη κλίση στὸ σχέδιο, ὅταν μάλιστα τυχαίνει νὰ μὴ τοὺς εἶναι εὐκόλο νὰ ἐργαστοῦν σὲ πιὸ πολύπλοκες ἐργασίες.

Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἐργασίες εἶναι κυρίως, ἀλλ' ὅχι μόνο, ἐργασίες γιὰ τὶς πιὸ μικρὲς τάξεις. "Εἴτσι, τὰ παιδιὰ μποροῦν νὰ ζωγραφίσουν ὄπλα, ἀντικείμενα καθημερινῆς χρήσης (σκεύη, ἐπιπλα), καράβια, χαρακτηριστικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ρυθμῶν (π.χ. ἓνα ὄρικὸ κι' ἓνα ἰωνικὸ κίονα) κ.λ.π.

Ἀπὸ τὶς πιὸ χρήσιμες χειροτεχνικὲς ἐργασίες εἶναι ἡ κατασκευὴ **ἱστορικῶν χαρτῶν**· παρ' ὅλο ποὺ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ ἐπιμείνουμε σ' αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἀσκησης στὶς μικρὲς τάξεις, γιὰ νὰ γίνῃ συνείδηση στὰ παιδιὰ πὼς ἡ ἱστορία δὲ μαθαίνεται χωρὶς τὴν ἀντίστοιχη γνώση τῆς γεωγραφίας, ὅμως εἶναι ἓνα εἶδος ἐργασίας ποὺ πρέπει νὰ συνεχιστεῖ καὶ στὶς μεγαλύτερες τάξεις. "Εἴτσι π.χ. μποροῦμε νὰ ζητήσουμε ἀπὸ τὰ παιδιὰ τὸ χάρτη τοῦ ἀραβικοῦ κράτους πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἀραβικὲς κατακτήσεις τοῦ 7ου καὶ τών ἀρχῶν τοῦ 8ου μ.Χ. αἰῶνα. "Ἡ τὸ χάρτη τῆς Εὐρώπης μετὰ τὴν εἰρήνη τῆς Βεστφαλίας καὶ μετὰ τὴν εἰρήνη τῆς Οὐτρέχτης.

"Επειδὴ, ὅπως πάρα πάνω τόνισα, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐπιδιώκουμε οἱ ἐργασίες ποὺ θὰ παρουσιάσουν τὰ παιδιὰ νὰ εἶναι ἀπόσταγμα προσωπικοῦ μόχθου, πρέπει νὰ προσέξουμε τὸ εἶδος τών ἐργασιῶν ποὺ θὰ τοὺς ἀναθέσουμε νὰ βοηθᾷ ὅσο γίνεται αὐτὴ μας τὴν ἐπιδίωξη.

Μιὰ κατηγορία ἐργασιῶν, ποὺ εἶναι ἀπὸ κάθε ἀποψη ὠφέλιμη εἶναι **οἱ ἐργασίες ποὺ γίνονται πάνω στὶς πηγές**. Τέτοιες ἐργασίες μποροῦν νὰ γίνουν σχεδὸν σ' ὅλες τὶς τάξεις. Ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ τί θὰ ζητήσουμε κάθε φορὰ ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἐργασία.

"Εἰδῶ ξαναγυρίζουμε πάλι στὸ ἐφιαλτικὸ πρόβλημα τῆς ἑλλειψῆς βοηθητικῶν βιβλίων. Οἱ ἀνθολογίες ἱστορικῶν πηγῶν εἶναι ἀπὸ τὰ πολυτιμότερα βοηθήματα γιὰ τὴ σοβαρὴ ἐργασία στὸ μάθημα τῆς ἱστορίας· τέτοιες ὅμως ἀνθολογίες λείπουν σχεδὸν πέρα γιὰ πέρα ἀπὸ τὸν τόπο μας. Λέγω σχεδὸν γιὰτὶ στὰ 1929 ἐκδόθηκε ἓνα; τόμος ἀπὸ τὸν Α. Λαζάρου με τὸν τίτλο «Ἡ ἱστορία ἀπὸ τὰς πηγάς», ὅπου βρίσκουμε ἀποσπάσματα ὅχι μόνο ἀπὸ πηγές, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἱστορίες καὶ ἱστορίες τέχνης γνωστῶν συγγραφέων. Μ' ἄλλα λόγια ὁ τόμος αὐτός, ποὺ ἀφορᾷ τὴν προϊστορία καὶ τὴν ἱστορία τών Ἀνατολικῶν λαῶν καὶ τών ἀρχαίων Ἑλλήνων, εἶναι ἀνθολογία πηγῶν καὶ ἱστορικῶν ἀναγνωσμάτων. Ὁ πρόλογος τοῦ συγγραφέα ἀνήγγελε σειρὰ ὁλόκληρη βιβλίων τοῦ ἴδιου τύπου ὅμως ἡ σειρὰ σταμάτησε στὸ πρῶτο τεῦχος κι' αὐτὸ ἔχει ἀπὸ ὅω καὶ χρόνια ἐξαντληθεῖ.

"Εἴτσι, οἱ καθηγητὲς τῆς ἱστορίας ἀντιμετωπίζουν πρόβλημα μεγάλο.

δταν θέλουν νά παραπέμψουν τὰ παιδιὰ σὲ πηγὲς καὶ προπάντων δταν δὲν πρόκειται γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ ἱστορία ποὺ τὰ πράγματα εἶναι πιὸ εὐκόλα, μιὰ ποὺ ὑπάρχουν μεταφράσεις κειμένων τῆς Ἀρχαίας ἱστορίας, κι' ἐκδόσεις πηγῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης κι' ἔτσι ὁ καθηγητὴς εὐκολώτερα μπορεῖ ν' ἀπομονώσῃ ἀποσπάσματα στὰ ὁποῖα νά παραπέμψῃ τὰ παιδιὰ. (1)

Γιὰ τὶς ὑπόλοιπες ἐποχές, οἱ ἐργασίες ἀπὸ τὶς πηγὲς εἶναι σχεδὸν ἀδύνατες, ἂν τὰ παιδιὰ δὲ μποροῦν νά χρησιμοποιήσουν ξένα βοηθήματα.

Ὡστόσο, γιὰ ἐκεῖνα ποὺ διαθέτουν αὐτὸ τὸ προνόμιο καὶ γιὰ τοὺς γλωσσομαθεῖς καθηγητὲς ποὺ μποροῦν νά παραπέμψουν σὲ ξένες ἀνθολογίες καὶ νά ἐλέγξουν τὴν ἐργασία τῶν παιδιῶν, ὑπάρχει στάδιο γιὰ τέτοιες ἐργασίες. (2)

Μιὰ ἀπλὴ ἐργασία εἶναι ἡ παρουσίαση ἑνὸς χαρακτηριστικοῦ ἀποσπάσματος ποὺ ν' ἀναφέρεται ἢ σ' ἓνα πολεμικὸ γεγονός ἢ στὴ σκιαγραφία μιᾶς προσωπικότητας ἢ στὴν περιγραφὴ ἑνὸς λαοῦ ἢ στὰ ἥθη, τὴ νομοθεσία, τὴ θρησκεία ἢ σ' ὅ,τι δῆποτε ἄλλο ποὺ νά ἔχει σχέση μὲ τὴν ἐποχὴ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ.

Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ζητᾶμε ἀπὸ τὸ παιδί νά παρουσιάσῃ τὸ κείμενο, σχολιάζοντάς το, ἂν τοῦ δίνεται στάδιο γιὰ σχόλια. Ἄν τὸ κείμενο τὸ πῆρε ἀπὸ ξενόγλωσση ἐκδόση, θὰ πρέπει νά παρουσιάσῃ μιὰ προσεγμένη μετάφραση τὴν ὁποία θὰ ἐλέγξουμε.

Κάπως πιὸ πολύπλοκη ἐργασία εἶναι νά δώσουμε π. χ. στὸ παιδί δυὸ πηγὲς ποὺ ν' ἀναφέρονται στὸ ἴδιο ἀντικείμενο μὰ ποὺ νά μὴ συμπίπτουν χρονικὰ καὶ νά ζητήσουμε ἀπ' τὸ παιδί νά καταλήξῃ σὲ ὁρισμένα συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὶς διαφορὰς ποὺ συνάντησε. Δίνουμε π. χ. στὸ παιδί ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Ἀμμιανὸ Μαρκελλίνο ποὺ περιγράφει τοὺς Οὐννους ὅπως πρωτοεμφανίζονται στὴ σκηνὴ τῆς ἱστορίας κι' ἓνα ἄλλο ἀπὸ τὸν Πρίσκο ποὺ περιγράφει τὸν Ἀττίλα καὶ τὴν αὐλὴν του.

Τὸ παιδί πρέπει νά καταλήξῃ σὲ ὁρισμένα συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὶς διαφορὰς ποὺ θὰ διαπιστώσῃ στίς δυὸ περιγραφές. Σ' αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς δουλειᾶς χρειάζεται ἐξίσου κάπως περισσότερη σκέψη.

Δυσκολώτερη ἐργασία ποὺ ἀπαιτεῖ περισσότερες ἱκανότητες ἀπὸ τὸ παιδί, εἶναι νά τοῦ ἀνατεθεῖ ἡ παρουσίαση ὁλόκληρου ἔργου

1) Ἡ Ἀνθολογία Βυζαντινῶν πηγῶν ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴ «Βασικὴ Βιβλιοθήκη» δὲν μπορεῖ εὐκόλα νά χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὰ παιδιὰ τοῦ Γυμνασίου.

2) Παρὰ τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία στὰ διαγράμματα τῶν ἐπιμέρους ἱστορικῶν περιόδων, στὸ δεῦτερο μέρος αὐτῆς τῆς ἐργασίας.

μιας εποχής που να την χαρακτηρίζει από τη μία ή την άλλη άποψη. Είτε τα έργα αυτά είναι καθαρά ιστορικά είτε είναι λογοτεχνικά είτε δηποτε άλλο, μάς ενδιαφέρουν, αν είναι αντιπροσωπευτικά μιας εποχής και βοηθούν τα παιδιά στη βαθύτερη κατανόησή της.

Τις εργασίες αυτές θα επιδιώξουμε, όπως τόνισα πάρα πάνω, να τις αναλάβουν τα παιδιά με τις μεγαλύτερες ικανότητες. Σ' αυτό το είδος των εργασιών το καλύτερο είναι να ζητήσουμε από τα παιδιά να μελετήσουν το έργο που πρόκειται να παρουσιάσουν, αποφεύγοντας να δούν σχετικά βοηθήματα που θα τα εμποδίσουν από ένα ανεπηρέαστο πλησίασμα του έργου κι' από μια προσωπική, αυθόρμητη παρουσίασή του. Στην προπαρασκευή της εργασίας θα καταφεύγουν στον καθηγητή για απορίες και διευκρινίσεις και νομίζω πως περιττεύει να προσθέσω ότι για τα έργα αυτά θα πρέπει να έχει γίνει λόγος στην τάξη, να έχουμε μιλήσει για το πνεύμα που τα χαρακτηρίζει και για το τί αντιπροσωπεύουν.

Έκείνο που θα ζητήσουμε από τα παιδιά είναι μια αναλυτικότερη παρουσίαση και όρισμένες ειδικότερες παρατηρήσεις.

Φέρνω ένα παράδειγμα: Αφού θα έχουμε παρουσιάσει τις πολιτικές αντιλήψεις που επικράτησαν στην Ιταλία κατά τον 16ο μ. Χ. αιώνα και τις πολιτικές συνθήκες υπό τις οποίες βρισκόταν η χώρα, κι' αφού θα έχουμε μιλήσει σε γενικές γραμμές για την προσωπικότητα και το έργο του Μακιαβέλλι, θα αναθέσουμε σαν εργασία την ανάλυση του «Ηγεμόνα» που είναι το απόσπασμα των πολιτικών θεωριών της εποχής.

Έκτος από τις εργασίες πάνω στις πηγές, που μπορεί να είναι ποιήματα και που πού πολύ πρέπει να επιδιώκουμε, μπορούμε δέχεται να δώσουμε κι' εργασίες για τις οποίες τα παιδιά θα εργαστούν με βάση τη βιβλιογραφία που εμείς θα τους δώσουμε. Κι' εδώ ή ποικιλία μπορεί να είναι μεγάλη. Ένα είδος εργασίας χρήσιμο είναι η απομόνωση όρισμένων θεμάτων τα οποία να παρουσιαστούν από τα παιδιά στην εξέλιξή τους· π. χ. ή οικονομική κατάσταση της Ευρώπης από το τέλος του Μεσαίωνα ως το τέλος του 18ου αιώνα.

Για τις εργασίες αυτού του είδους, που ασκούν την αφαιρετική και τη συνθετική ικανότητα των παιδιών και που πρέπει να δίνονται όταν κλείνουμε μεγάλους κύκλους ιστορικούς, καλό είναι να μη παρπαμπουμε τα παιδιά σε πολλά βοηθήματα. Δεν είναι εύκολο για παιδιά, που δεν έχουν ούτε πείρα ούτε ωριμότητα, να κινηθούν με πολλά βοηθήματα. Για κάθε εργασία θα συστήσουμε ένα-δυο βοηθήματα, στην εκλογή των οποίων θα είμαστε ιδιαίτερα προσεχτικοί.

Παράλληλα, επειδή τα παιδιά θα πρέπει ν' αντιληφθούν την ύπαρξη

ιστορικών προβλημάτων όχι μόνο από το μάθημα αλλά κι' από άμεση αντιμετώπισή τους, καλό είναι, στίς μεγαλύτερες τάξεις, να δίνουμε κι' *εργασίες*, που να έχουν σαν αντικείμενό τους *προβλήματα ιστορικά*, για την έρμηνεία των όποιων οι ιστορικοί ή διαφωνούν πέρα για πέρα ή άπλως ρίχνουν το βάρος σε διαφορετικούς παράγοντες.

Για τα προβλήματα που προγραμματίζουμε *εργασίες* δεν θα κάμουμε ιδιαίτερο λόγο στην τάξη· θ' αναφέρουμε μόνο την ύπαρξη τους, για ένα γενικό κατατοπισμό της ομάδας, και θ' αφήσουμε να τα παρουσιάσουν τα παιδιά.

Σ' αυτό ειδικά το είδος των εργασιών, το ενδιαφέρον των παιδιών κεντρίζεται περισσότερο, αν αναθέσουμε σε περισσότερα από ένα παιδί την υποστήριξη των διαφόρων απόψεων.

Γενικά οι *ομαδικές εργασίες* δημιουργούν πολλά προβλήματα και χρειάζονται πολύ μεγαλύτερη παρακολούθηση από τον καθηγητή απ' ό,τι οι ατομικές εργασίες. Γι' αυτό, παρ' όλο που παρουσιάζουν πλεονεκτήματα σε περίπτωση πετυχημένης συνεργασίας (ανάπτυξη του πνεύματος συνεργασίας, άσκηση παραμερισμού της προσωπικής προβολής χάρη στην ένια παρουσίαση της κοινής δουλειάς κ.λ.π.), θα πρέπει μάλλον ν' αποφεύγουμε την ανάθεση πολλών ομαδικών εργασιών σε μεγάλες ομάδες εκτός αν πρόκειται για έντελως ειδικές περιπτώσεις.

Στίς περιπτώσεις όμως εργασιών που το αντικείμενό τους είναι ένα ειδικό πρόβλημα που αντιμετωπίζεται κυρίως κατά δυο βασικούς τρόπους, αρκεί τις περισσότερες φορές ή συνεργασία δύο παιδιών. Στην περίπτωση π.χ. που το αντικείμενο μιās τέτοιας εργασίας είναι αν ή εικονομαχική πολιτική των Ίσαύρων είχε περισσότερο θρησκευτικά παρά κοινωνικά κίνητρα, δυο παιδιά μπορούν ν' αναλάβουν την εργασία, και το καθένα να υποστηρίξει μια από τις δύο απόψεις.

Η συμμετοχή της τάξης ολόκληρης στη συζήτηση που έπακολουθεί σε τέτοιου είδους εργασίες είναι από τις πιο ζωηρές· χρειάζεται όμως ιδιαίτερη προσοχή, για να κρατηθεί σ' ένα επίπεδο και να γίνει με αντικειμενικότητα.

Θά ήθελα τελικά ν' αναφέρω μιὰ *κατηγορία ομαδικών εργασιών* που είναι από τις πιο δύσκολες να πραγματοποιηθούν γιατί προϋποθέτουν συστηματική εργασία μηνών, διάθεση, από μέρους του σχολείου, άφθονων έποπτικών μέσων και δυνατότητα των παιδιών να συγκεντρώσουν στοιχεία κι' εκτός του σχολείου.

Στίς εργασίες αυτές ζητάμε από τα παιδιά να παρουσιάσουν μιὰ ολόκληρη εποχή (την Αναγέννηση π.χ.), δίνοντας τα στοιχεία των πιο χαρακτηριστικών εκδηλώσεών της σε τύπο Documentaire. Η εποχή, πάνω στην οποία θα γίνει ή εργασία, θα έχει δουλευτεί, όπως όλες οι άλλες, στην τάξη κι' ή εργασία, που θα παρουσιαστεί στο τέλος του χρόνου, θα βασίζεται στη δουλειά που θα έχει προηγηθεί, με συμπληρωματικά όμως στοιχεία και

πάνω απ' όλα με άφθονο έποπτικό ύλικό. Στην περίπτωση τέτοιων έργων το σχολείο πρέπει να διαθέτει μηχανήμα προβολών γιατί ή εργασία θ' αποτελείται από κείμενο και φωτεινές προβολές. Έπειδή το ύλικό που πρέπει να συγκεντρωθεί κάθε φορά είναι πολύ και ποικίλο σ' αυτό το είδος τις εργασίες, πρέπει ή εργασία να μοιραστεί σε μεγάλο αριθμό παιδιών. Απαραίτητο είναι ο καθηγητής να γνωρίζει ήδη τα παιδιά από προηγούμενες χρονιές, γιατί ή εργασία πρέπει ν' αρχίζει από τους πρώτους μήνες της χρονιάς και ή ύλη πρέπει να μοιραστεί ανάλογα με ικανότητες κι' ενδιαφέροντα, με προσοχή, όπως πάρα πάνω τόνισα, να μη θιγούν τα παιδιά μα και να μη κάμουν άστοχη έκλογή εργασίας.

Αυτό το είδος οι εργασίες, που θέλουν πολύ καιρό και συνεχή παρακολούθηση της πορείας της δουλειάς από τον καθηγητή, κι' ακόμα που είναι εργασίες που άφορούν τις μεγαλύτερες τάξεις, είναι δυνατό να γίνονται μόνο από καιρό σε καιρό, όχι συχνά· έννοω όχι πάντα στις αντίστοιχες τάξεις, άλλ' όταν ο καθηγητής αισθανθεί πως υπάρχει πρόσφορο έδαφος, άνωτερη ποιότητα ομάδας, ιδιαίτερες δυνατότητες συγκέντρωσης ύλικού, έντονο όμαδικό ενδιαφέρον.

Έκείνο που θα ήθελα ακόμη να προσθέσω κλείνοντας το θέμα των έργων, που άλλωστε δεν εξαντλείται εύκολα, είναι πως τα παιδιά πρέπει να συνηθίσουν από τις μικρές κιόλας τάξεις, στη σωστή παρουσίαση των έργων τους. Να καταλάβουν πως είναι απαραίτητο, αφού αναγγείλουν το θέμα τους, ν' αναφέρουν τη βιβλιογραφία που χρησιμοποίησαν, τίτλο βιβλίου, όνομα συγγραφέα και έτος έκδοσης, κι' αν πρόκειται για πηγή που δε χρησιμοποιήσαν στο πρωτότυπο ν' αναφέρουν τη μετάφραση στην όποια κατέφυγαν.

Πρέπει ακόμα, πριν μπουν στην ανάπτυξη του θέματός τους, να πουν λίγα λόγια για τον τρόπο με τον όποιο εργάστηκαν.

Γενικά εκείνο που έχει σημασία είναι πως μια εργασία, όσο απλή κι' αν πρόκειται να είναι, πρέπει ν' αντιμετωπιστεί σοβαρά και υπεύθυνα.

Ε. ΕΠΟΠΤΙΚΑ ΜΕΣΑ

ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΩΝ

*Ανεξάρτητα από το πόσο ζωντανή και σωστά τοποθετημένη μπορεί να είναι ή παράδοση και πόσο γόνιμη ή συνεργασία μας με τα παιδιά στην κριτική επεξεργασία του μαθήματος, υπάρχουν όρισμένα βοηθήματα απαραίτητα για την πιο ολοκληρωμένη, από μέρους του καθηγητή, αντιμετώπιση της δουλειάς του.

*Ιστορικοί χάρτες, σειρές εικόνων που αφορούν την τέχνη της εποχής που διδάσκουμε, εικόνες, αν είναι εύκολο, από τη χώρα που την ιστορία της μελετάμε (τίποτα π. χ. δεν είναι πιο εύγλωττο για την κατανόηση του πολιτισμού της Αιγύπτου από το ίδιο το αιγυπτιακό τοπίο ή το κλειστό χαράχτηρα της ζωής στο φέουδο από ένα μεσαιωνικό πύργο), εικόνες νομισμάτων, όπλων, οικιακών σκευών, ένδυμάτων, κοσμημάτων των διαφόρων εποχών, παραστάσεις με σκηνές της καθημερινής ζωής, που ζωντανεύουν την εικόνα που έχουμε για τη μορφή του κάθε πολιτισμού, είναι απαραίτητα για τη δουλειά του ιστορικού.

***Η χρησιμοποίηση ιστορικού χάρτη** πρέπει να γίνει συνήθεια των παιδιών από την πρώτη χρονιά. Είναι απαραίτητο ν' αντιληφθούν τα παιδιά τη βαθύτερη σχέση της ιστορίας με τη γεωγραφία και να τους γίνει συνείδηση πώς είναι αδύνατη ή κατανόηση της ιστορίας χωρίς τη γεωγραφική γνώση της περιοχής που μελετούν.

Οι άλλεπάλληλες αλλαγές που διαπιστώνουμε στον ιστορικό χάρτη μιας περιοχής από τη μια ιστορική εποχή στην άλλη, σε σχέση με την αναλλοίωτη, καλύτερα τη σχεδόν αναλλοίωτη, μορφή που έχει ο γεωφυσικός χάρτης της ίδιας περιοχής στις αντίστοιχες ιστορικές εποχές, δείχνουν με παραστατικότητα τρόπο τον ανθρώπινο ρόλο πάνω στη σφαίρα.

Αυτή την άεστη πορεία του πολιτισμού που αλλάζει συνεχώς το κέντρο του βάρους του, που μετακινείται από περιοχή σε περιοχή τότε με ρυθμό χιλιετηρίδων και τότε με ρυθμό εκατονταετηρίδων ή και ταχύτερο, πρέ-

πει να τή ζήσουν τα παιδιά πάνω στο χάρτη να τή συνδέσουν άρρηκτα με το φυσικό περιβάλλον μέσα στο όποιο συντελείται γιατί, όσο κι' αν δεχόμαστε μονόπλευρες έρμηνείες τής Ιστορίας, δεν πρέπει ν' άγνοούμε το βασικό ρόλο που όρισμένοι παράγοντες παίζουν στη διαμόρφωσή της, κι' ένας τέτοιος είναι άναμφισβήτητα το φυσικό περιβάλλον.

Στο χάρτη πρέπει να δοϋμε ποιές δυνατότητες προσφέρονται σ' ένα λαό να δημιουργήσει τον πολιτισμό του, από άποψη θέσης, μεγέθους τής χώρας του, γεωφυσικών και κλιματολογικών συνθηκών, επικοινωνίας με άλλους λαούς κ.λ.π.

Δείχνοντας π.χ. στα παιδιά το χάρτη τής αρχαίας Φοινίκης, πριν άκόμη τούς μιλήσουμε για τήν Ιστορία τής χώρας αυτής, θα πρέπει να τούς ζητήσουμε μόνα τους να συμπεράνουν το ναυτικό και άποικιακό χαρακτήρα της. Αυτή ή στενή λωρίδα γής πάνω στη θάλασσα, για ν' άποχτήσει κάποια στιγμή σημασία και να παίξει ρόλο στην Ιστορία, πρέπει να έριξε τις δυνάμεις της στη θάλασσα. Το λέει ο χάρτης. Ίδιαιτερα πρέπει να μάς άπασχολήσει ο χάρτης τής 'Ελλάδας κι' ή μελέτη του για τήν κατανόηση τής Ιστορίας και του πολιτισμού της.

Παρατηρώντας και μόνο τή γεωγραφική της θέση ανάμεσα στην 'Ανατολή και στη Δύση και το γεφύρωμα τούτων των δυο γεωγραφικών σημείων με τα νησιά, φτάνει για να καταλάβει κανείς αυτή τήν ευτυχισμένη συνάντηση άνατολικών και δυτικών στοιχείων που κλείνει μέσα του ο 'Ελληνικός πολιτισμός.

Χίλια δυο πράγματα μπορούμε να βοηθήσουμε τα παιδιά να δοϋν πάνω στο χάρτη.

Μιλώντας για τήν πορεία που πήρε ο 'Ελληνικός πολιτισμός στις διάφορες περιοχές τής χώρας ως τούς άναφέρουμε, δείχνοντάς τους πάντα το χάρτη, τήν παρατήρηση του 'Αγγλου Ιστορικού J. B. Bury (1) τή σχετική με τή σημασία του Κορινθιακού κόλπου. 'Αν ή γέφυρα που ένωνε τήν Πελοπόννησο με τή Στερεά δρισκόταν στη δυτική άκρη του κόλπου, λέει ο Bury, τα παράλια του κόλπου αυτού τόσο τής Στερεάς όσο και τής Πελοποννήσου θα είχαν εύκολη και γρήγορη έμπορική επικοινωνία με το Αίγαίο και τήν 'Ανατολή και τότε, και ο πολιτισμός τής βορειοδυτικής 'Ελλάδας θα είχε ίσως γοργότερο και πιο έντονο ρυθμό και ή Ιστορία τής 'Αττικοβοιωτίας, άπαγκιστρωμένη από τήν Πελοπόννησο, θα έπαιρνε ένα διαφορετικό δρόμο.

Για κάθε Ιστορική περίοδο μπορούμε να κάμουμε παρατηρήσεις πάνω στο χάρτη: Για το ρόλο π.χ. που έπαιξαν τα ποτάμια στη δημιουργία των

1) J. B. Bury: «A History of Greece» σ. 3 (The modern Library New York).

μεγάλων παραποτάμιων πολιτισμών· για την ξεχωριστή κι' απομονωμένη πορεία που πήρε ή μακρινή, στα βάθη του Εϋξείνου Πόντου, αυτοκρατορία της Τραπεζούντας, για τη θέση που πήρε ή Ισπανία για πρώτη φορά στην Ευρωπαϊκή ιστορία, όταν μετά την ίδρυση των αποικιών το εμπόριο μετατοπίστηκε από τη Μεσόγειο στον Ατλαντικό.

Ας μη θεωρήσουμε ποτέ το χάρτη σά μιὰ πολυτέλεια, που καλό είναι βέβαια νά υπάρχει, μὰ σά στοιχείο απαραίτητο για τὸ μάθημά μας.

Ἡ ἐπίδειξη εἰκόνων είναι ἀπαραίτητη για τὰ κεφάλαια τὰ σχετικὰ μὲ τὴν τέχνη. Δὲ νοεῖται παρουσίαση τῆς τέχνης μιᾶς ἐποχῆς χωρὶς χρησιμοποίηση εἰκόνων. Ὅ,τι εἰπωθεῖ σχετικά μὲ τὰ χαρακτηριστικά τῆς τέχνης αὐτῆς γενικὰ ἢ μὲ τὴν τεχντροπία τοῦ κάθε καλλιτέχνη, ἐπιβάλλεται νὰ τὸ δείξουμε πάνω στὴν εἰκόνα, ἀλλιῶς δὲν κάνουμε τίποτε. Παραθέτουμε ὀνόματα καλλιτεχνῶν μὲ τὰ χαρακτηριστικά τῆς τεχντροπίας τους καὶ κουράζουμε τὴ μνήμη τῶν παιδιῶν χωρὶς λόγο.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς οἱ ἐκδόσεις τέχνης δὲν εἶναι οἱ πιὸ προσιτὲς ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀποψη ὅμως ὑπάρχουν καὶ μερικὲς ἀπ' αὐτὲς σὲ μικρὸ σχῆμα, προσιτὲς, που μποροῦν νὰ μᾶς βοηθήσουν στὴ δουλειά μας. Τέτοια εἶναι π.χ. ἡ γαλλικὴ σειρά μὲ τὸν τίτλο «Les maîtres» που ἀρχίζοντας μὲ τὴν τέχνη τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς καλύπτει σχεδὸν ὁλόκληρη τὴν τέχνη.⁽¹⁾

Ἐκεῖνο που πρέπει νὰ προσέχουμε, όταν χρησιμοποιοῦμε ἐγχρωμες εἰκόνες, εἶναι νὰ μὴ καταφεύγουμε σὲ ἐκδόσεις που ἀλλοιώνουν τὸ πραγματικὸ χρῶμα. Πολλὲς φορές βέβαια εἶναι δύσκολο καὶ για μᾶς τοὺς ἴδιους νὰ ἐλέγξουμε τὴν πιστότητα τῶν χρωμάτων, όταν δὲν ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας τὰ πρωτότυπα. Δὲν εἶναι μάλιστα σπάνιο καὶ ἐκδόσεις που θεωροῦνται καὶ εἶναι ἀπὸ τίς καλύτερες, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις νὰ ἔχουν ἀποτύχει στὸ χρῶμα. Ὅταν δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἐλέγξουμε ἂν τὰ χρώματα εἶναι πετυχημένα, καλύτερο εἶναι νὰ χρησιμοποιοῦμε καλὲς μαυρόασπρες φωτογραφίες. Βέβαια τὰ παιδιὰ χάνουν ἓνα βασικὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὸ ὅλο ἔργο καὶ ἀποχτοῦν μιὰ λειψὴ γνώση τοῦ πίνακα, προπάντων όταν πρόκειται για σχολὴ ἢ για ζωγράφου που δίνει στὸ χρῶμα ξεχωριστὴ θέση· ὅμως ἀπὸ τὴ λανθασμένη γνώση εἶναι καλύτερη ἢ λειψή.

Τώρα τελευταῖα γενικεύονται καὶ στὸν τόπο μας οἱ ἐγχρωμες διαφανεῖς φωτογραφίες (Slides). Μπορεῖ μάλιστα νὰ βρεῖ κανεὶς σειρὲς τέτοιων φωτογραφιῶν ἀπὸ διάφορα μνημεῖα τῆς χώρας. Ἡ χρησιμοποίησή τους στὰ σχολεῖα που ὑπάρχει εἰδικὸ μηχανήμα προβολῶν (καὶ θὰ ἔπρεπε σ' ὅλα τὰ

1) Πιὸ πρόσφατη μὲ πετυχημένες χρωματιστὲς εἰκόνες εἶναι ἡ σειρά που ἐκδίδεται ἀπὸ τὴν UNESCO «Le grand art en livres de poche», Flammarion. Ἀκόμα ἡ σειρά: «Le livre musée», édition du Pont Royal, Del Duca, Laffont.

Γυμνάσια να υπάρχει) παρ' όλο που είναι πιο εύκολη και πιο προσιτή, πρέπει να γίνεται με πολλή προσοχή, γιατί για λόγους τεχνικούς ύστερούν ακόμη και πολλές φορές τα χρώματα είναι πολύ άλλοιωμένα. Όσο, το είδος αυτών των φωτογραφιών, όταν τελειοποιηθεί από τεχνική άποψη, θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί πλατιά στα σχολεία, κι' όσα μπορούν, καλό θα είναι να προμηθευτούν κι' από το έξωτερικό σειρές από τέτοιες φωτογραφίες για την τέχνη των άλλων χωρών.

Για παραστάσεις *ένδυμάτων, όπλων, οικιακών σκευών, σκηνών της καθημερινής ζωής*, για την αρχαία Ελλάδα πηγή πολύτιμη είναι οι παραστάσεις των αγγείων. Στην περίπτωση μάλιστα σκευών, όπλων, κοσμημάτων, έχουμε τα ίδια τα εσρήματα που μας ζωντανεύουν την εποχή. Για άλλες εποχές είναι πολύτιμο παράλληλα μ' άλλα βοηθήματα και το περιοδικό «National Geographic Magazine»⁽¹⁾ που είναι πλούσιο πάντα σε είκονογράφηση.

Η συλλογή εικόνων για ένα σχολείο που θέλει να παρουσιάσει με κάποια σιδερότητα τα κεφάλαια της τέχνης, όπως κι' όρισμένα άλλα κεφάλαια του πολιτισμού, είναι τόσο απαραίτητη όσο και η ύπαρξη ιστορικής βιβλιοθήκης, της όποιας την αναγκαιότητα θεωρούμε αυτονόητη.

Τη συγκίνηση και την ατμόσφαιρα που δημιουργεί ένας αρχαιολογικός χώρος δεν μπορεί να τη δώσει ούτε το πιο πετυχημένο μάθημα ούτε η καλλιτεχνικότερη φωτογραφία.

Αυτή ή σχεδόν αυτόματη μεταφορά στους χρόνους και στο κλίμα των μνημείων, το βιθύτατο βίωμα που ζει κανείς, προπάντων όταν πρωτοεπισκέπτεται έναν αρχαιολογικό χώρο, αποτελούν την ιδεωδέστερη ολοκλήρωση της δουλειάς μας πάνω σε μια εποχή.

Όταν έχουμε δουλέψει με κάθε δυνατό τρόπο κι' όσο βίβλια μας το επιτρέπει ή ηλικία των παιδιών, τον 5ο π.Χ. αιώνα, κι' ανέδουμε ύστερα μαζί τους στην Ακρόπολη, θα λάμψει μέσα τους ή γνώση που απόκτησαν για την εποχή και ένα μεγάλο ποσοστό παιδιών θα αισθανθεί συμπυκνωμένο το πνεύμα της πάνω στα μνημεία.

Ο τρόπος που θα ξαναπαρουσιάσουμε το χαρακτήρα της τέχνης ατενίζοντας πια τα ίδια τα μνημεία και ό βαθμός της προσωπικής μας συγκίνησης θα παίξουν αποφασιστικό ρόλο. Αν μια τέτοια αρχαιολογική επίσκεψη την κάνουμε απλώς από καθήκον και δεν είμαστε σε θέση να συγκινηθούμε κάθε φορά που θα βρεθούμε άντ μέτωποι με το μετουσιωμένο μόχθο μιας εποχής, ίσως είναι καλύτερα να την αποφύγουμε.

1) Εκδίδεται στην Washington D. C. από την National Geographic Society.

Τὸ παιδί στὸν τρόπο ποὺ θ' ἀντιμετωπίζει ὅ,τι βλέπει μπροστά του, θὰ ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸ δικό μας τρόπο ἀντιμετώπισης. Ἡ δική μας ἀντίδραση θὰ βοηθήσει γιὰ νὰ δοθεῖ ἡ βεβαιότητα ποὺ ἔχει τὸ γεγονὸς ποὺ ἐπιτελεῖται. Γιατί ἐπιτελεῖται ἓνα γεγονὸς γιὰ κάθε ἄνθρωπο κάθε φορὰ ποὺ βρίσκεται ἀντιμέτωπος μ' ἓνα ἀριστούργημα, κι' αὐτὸ τὸ γεγονὸς παίρνει ἓνα ἰδιαίτερο χρῶμα στὴν παιδική ψυχή.

Μὰ κι' ἂν δὲν εἶναι ἀριστούργημα τὸ μνημεῖο ποὺ ἔχει ἀπέναντί του τὸ παιδί, ἂν εἶναι ἀπλῶς ἔργο ἀντιπροσωπευτικὸ μιᾶς ἐποχῆς ποὺ μπορεῖ νὰ μὴ διακριθῇ ἰδιαίτερα γιὰ τὰ καλλιτεχνικά της ἐπιτεύγματα, πρέπει νὰ τὸ βοηθήσουμε νὰ τὸ δεῖ σὰν μαρτυρία μιᾶς ἐποχῆς, σὰν ἔκφραση μιᾶς νοοτροπίας ποὺ μᾶς βοηθάει νὰ τὴν καταλάβουμε καὶ ποὺ γι' αὐτὸ ἔχει μιὰ ἰδιάζουσα βεβαιότητα καὶ πρέπει νὰ τὸ ἀτενίσουμε μὲ τὴν ἀπαιτούμενη σοβαρότητα.

Ὅσες φορές δίδαξα Ῥωμαϊκὴ ἱστορία καὶ συνόδευσα τὰ παιδιὰ στὰ Ῥωμαϊκὰ μνημεῖα τῆς Ἀθήνας, προσπάθησα νὰ κλείσω τὸ ἀρχαιολογικὸ μου μάθημα σ' ἓνα σημεῖο, στὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ βράχου τῆς Ἀκρόπολης, ἀπ' ὅπου φαίνεται ὁ Παρθενώνας καὶ τὰ λείψανα τῆς σκηνῆς τοῦ Ῥωμαϊκοῦ θεάτρου τοῦ Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ.

Ἐκεῖ προκαλοῦσα τὰ παιδιὰ νὰ κοιτάξουν τὰ δυὸ μνημεῖα ποὺ εἶχαν μπροστά τους, τὸ ἓνα ὕστερα ἀπὸ τ' ἄλλο ἢ ἀντίδραση ἦταν σχεδὸν πάντα ἡ ἴδια· αὐτὴ ποὺ ἤθελα : « Πῶ, πῶ τί ἀλλοιώτικη ἐποχὴ καὶ τί διαφορετικὸ πνεῦμα! ». Αὐτὸ ἀκριβῶς ἤθελα νὰ πιάσουν τὰ παιδιὰ μὲ τὸ νοῦ καὶ τίς αἰσθήσεις.

Ἐχουμε τὸ προνόμιο νὰ ζοῦμε σ' ἓνα τόπο ποὺ περπατώντας τον συναντᾶμε τὸ ἀρχαῖο πνεῦμα χυμένο πάνω στὸ μάρμαρο ποὺ σκάδουμε δρόμους, καὶ τὸ φυτὰρι τοῦ ἐργάτη σκοντάφτει στὸ χαμόγελο μιᾶς ἀρχαϊκῆς κόρης.

Δὲν εἴμαστε σὲ πολλὰ πράγματα προνομιοῦχοι σήμερα. Ὅμως τὸ πάρα πάνω εἶναι ἓνα προνόμιο, ποὺ ὅταν κανεὶς καταλάβει τὴν ἀξία του βρῖσκει δύναμη καὶ γιὰ ν' ἀντιμετωπίζει πολλὰ ἀσχήμιες, μὰ καὶ γιὰ νὰ αἰσιοδοξήσει.

Ἄν βοηθήσουμε τὰ παιδιὰ νὰ καταλάβουν τί τὰ περιβάλλει, δὲν τὰ βοηθοῦμε μόνο νὰ μάθουν νὰ βλέπουν τὰ ἔργα τῆς τέχνης, τοὺς προσφέρουμε στοιχεῖα γιὰ ν' ἀντιμετωπίσουν τὴ ζωὴ ἀπὸ ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ζοῦν συνειδητὰ τὸ περιβάλλον τους καὶ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ αἰσθανθοῦν κάθε φορὰ τόσο τὴν ἐσωτερικὴ χαρὰ ποὺ δίνει ἡ αἰσθητικὴ συγκίνηση ὅσο καὶ τὴ γοητεία ποὺ ὁ χρόνος σταλάζει πάνω στὰ δημιουργήματα τοῦ παρελθόντος.

ΜΕΡΙΚΕΣ ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΣΤΙΣ ΠΡΩΤΕΣ ΤΑΞΕΙΣ

Ἐπειδὴ ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας πρέπει ἴσως νὰ εἶναι μεθοδικότερη στὶς μικρὲς ἀπ' ὅ,τι στὶς μεγαλύτερες τάξεις, γιατί, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δυσκολίες ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἡλικία, ὁ τρόπος ποὺ θὰ ἐργαστοῦν στὴν ἀρχὴ δάσκαλος καὶ παιδιὰ θὰ δημιουργήσῃ τὶς θάσεις πάνω στὶς ὁποῖες θὰ στηριχτεῖ ἡ δουλειὰ τῶν μεγαλύτερων τάξεων, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ σταματήσουμε σὲ ὀρισμένα βασικὰ σημεῖα καὶ νὰ τὰ δοῦμε κάπως ἀναλυτικότερα.

Τὸ πρῶτο πρόβλημα ποὺ ἔχει ν' ἀντιμετωπίσῃ ὁ καθηγητὴς τῆς Α' τάξης τοῦ Γυμνασίου εἶναι πῶς, ἐνῶ ἔχει ἀπέναντι τοῦ παιδιὰ 12 χρόνων, πρέπει ν' ἀρχίσει νὰ τοὺς προσφέρει τὴν ἱστορία κατὰ διαφορετικὸ τρόπο ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ ὡς τώρα τὰ παιδιὰ εἶχαν συνηθίσει στὸ Δημοτικόν.

Βέβαια, οὔτε μπορεῖ οὔτε πρέπει νὰ κάμει ἄλμα ὁ καθηγητὴς. Ἡ ἡλικία τῶν παιδιῶν εἶναι τέτοια, ποὺ τὸ μάθημα θὰ πρέπει κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος νὰ ἔχει περιγραφικὸ χαραχτήρα. Ὅμως δύο πράγματα πρέπει ν' ἀρχίσουμε παράλληλα ἀπὸ τὰ πρῶτα κιόλας μαθήματα: *τὴν ἐρμηνεία βασικῶν ἱστορικῶν ἐννοιῶν, καὶ τὴν ἀσκηση τῆς ἱστορικῆς σκέψης τῶν παιδιῶν.*

Ἡ ἐρμηνεία βασικῶν ἱστορικῶν ἐννοιῶν πρέπει νὰ γίνεται μὲ τὴν μεγαλύτερη ἀκρίβεια καὶ σαφήνεια. Οἱ περισσότερες βασικὲς ἱστορικὲς ἐννοιες εἴτε εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστες στὰ παιδιὰ τῆς Α' Γυμνασίου εἴτε εἶναι γνωστὲς κατὰ τρόπο ἄοριστο, συγκεχυμένο καὶ συχνὰ ἐσφαλμένο. Στὴ δεύτερη περίπτωση ἡ δυσκολία ποὺ ἔχουμε ν' ἀντιμετωπίσουμε εἶναι βέβαια μεγαλύτερη.

Ὡστόσο, συστηματικὰ καὶ μ' ἐπιμονὴ πρέπει νὰ δουλέψουμε πάνω στὶς ἱστορικὲς ἐννοιες, ὅπως μιά-μιά τὶς συναντᾶμε.

Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ, πῶς τὸ ἄγχος νὰ καλύψουμε τὴν ὅλη δὲν πρέπει νὰ μᾶς παρασύρει στὸ νὰ δίνουμε πρόχειρες ἢ βιαστικὲς ἐρμηνεῖες σὲ ἐννοιες ποὺ κινδυνεύει νὰ μὴ τὶς ξεκαθαρίσουν μέσα τους τὰ παιδιὰ οὔτε στὰ κατοπινὰ χρόνια.

Ἀλλωστε, ὅπως εἶναι φυσικόν, ὁ καθηγητὴς ποὺ διδάσκει στὶς μεγαλύτερες τάξεις θεωρεῖ δεδομένο πῶς ὀρισμένες τουλάχιστο βασικὲς ἐννοιες

είναι γνωστές και τις χρησιμοποιεί χωρίς να υποπτεύεται πώς είναι άγνωστες στα παιδιά.

Είναι αυτονόητο πώς πολλές από τις ιστορικές έννοιες δε θα τις γνωρίσουν τα παιδιά στις πρώτες τάξεις. Όμως, όπως με το πέρασμα του χρόνου πλουτίζονται οι ιστορικές τους γνώσεις με τη μελέτη και νέων περιόδων κι' ασκείται ή ιστορική τους σκέψη όλο και περισσότερο, έτσι πλουτίζεται και το απόθεμα των ιστορικών τους έννοιων. Άλλά ένα μικρό απόθεμα θα πρέπει να δημιουργηθεί από την πρώτη κιόλας χρονιά.

Φυσικά δεν μπορώ ν' αναφέρω έδω όλες τις βασικές έννοιες που θα πρέπει τα παιδιά να γνωρίσουν στον πρώτο χρόνο.

Το ίδιο το μάθημα άλλωστε θα οδηγήσει εκείνον που διδάσκει· γιατί κάθε φορά που θα βρεθεί αντιμέτωπος με μια καινούργια έννοια, θα πρέπει να σταματήσει και να την έρμηνεύσει.

Θα ήθελα ώστόσο ν' αναφέρω μερικές από τις πιο σπουδαίες στις οποίες πρέπει ιδιαίτερα να σταματήσουμε και να πειστούμε, πριν προχωρήσουμε, πώς έγιναν κτήμα των παιδιών.

Αρχίζοντας με τον όρισμό της ιστορίας στα πρώτα μας μαθήματα, θα προχωρήσουμε στην πρώτη μεγάλη τομή, στην πρώτη μεγάλη διαίρεση που γίνεται στην πορεία της ζωής της ανθρωπότητας· θα έρμηνεύσουμε, δηλαδή, τις δυο βασικές έννοιες: «**π ρ ο ι σ τ ο ρ ι κ ο ι**» και «**ί σ τ ο ρ ι κ ο ι**» χρόνοι.

Κι' έδω θα έχουμε την πρώτη μας έπαφή με την έννοια του χρόνου. Η έννοια του χρόνου πρέπει πολύ να δουλευτεί, κι' όχι μόνο στις πρώτες τάξεις. Ακριβώς έπειδή καμιά έννοια δεν είναι περισσότερο δεμένη με την ιστορία από την έννοια του χρόνου, μά στον ίδιο καιρό είναι ή έννοια που μπορεί ν' αντιμετωπιστεί κατά χίλιους τρόπους, από τον πιο πραχτικό ως το βαθύτατα φιλοσοφικό, χρειάζεται μια επίμονη και αδιάκοπη προσπάθεια για ν' αποκτήσουν τα παιδιά βαθμιαία μια όσο γίνεται, σύμφωνα με την ήλικία και τις δυνατότητές τους, πιο ολοκληρωμένη, για τα ανθρώπινα κριτήρια, αίσθηση του χρόνου.

Τις πιο πολλές φορές τα παιδιά βλέπουν τις διάφορες ιστορικές εποχές συμπυκνωμένες, θα έλεγα, χρονικά, και ανεξάρτητες, χρονικά πάλι, τη μια από την άλλη. Μ' άλλα λόγια, ή Αίγυπτιακή, ή Ελληνική, ή Ρωμαϊκή ιστορία, είναι για τα παιδιά ένότητες ιστορικές που αναφέρονται σε μια όρισμένη έποχή του παρελθόντος, κι' όσο κι' αν ξέρουν πότε περίπου αρχίζει και πότε περίπου τελειώνει μια τέτοια ιστορική ένότητα, δε μπορούν παρ' όλα αυτά να τη δοούν εύκολα αναπτυσσόμενη μέσα στα χρονικά της δρια. Δε μπορούν να τη δοούν «έν κινήσει», μέσα στο χώρο-χρόνο. Τη βλέπουν στατικά σαν κάτι που ολοκληρω έπεται ή προηγείται από κάτι άλλο.

Λιγότερο ακόμη μπορούν να τή δοϋν στη χρονική της σχέση με μιάν άλλη εποχή.

Έτσι, έπειδή π. χ. ή διδασκαλία της Ρωμαϊκής Ιστορίας ακολουθεί εκείνη της αρχαίας Έλληνικής, ελόκληρη τή Ρωμαϊκή εποχή τήν τοποθετοϋν χρονικά μετά τήν Έλληνική. Κι' όταν τοϋς ποϋμε π. χ. πώς ή χτίση της Ρώμης γίνεται κάπου 150 χρόνια πριν από τὸ Σόλωνα, ξαφνιάζονται' γιατί, παρ' ὅλο πὸϋ ξέρουν τίς χρονολογίες της χτίσης της Ρώμης καί τοϋ Σόλωνα, είχαν τοποθετήσει μέσα τοϋς ὅλη τή Ρωμαϊκή Ιστορία μετά τήν Έλληνική. Ἡ απόχτηση της σωστής, γιά τὰ κριτήριά μας, αἰσθησης τοϋ χρόνου καί της σωστής τοποθέτησης τῶν Ιστορικῶν ἐποχῶν μέσα στοῦ χρόνο, εἶναι κάτι πὸϋ χρειάζεται ἀσκησις ἐπίμονη.

Ἡ πορεία της κάθε Ιστορικής ἐποχῆς, ή κίνησις μέσα στοῦ χρόνο πρέπει νὰ δίνεται ὅσο γίνεται πὸϋ ἀνάγλυψη. Οἱ ἀλλαγές, τὸ καινούργιο πὸϋ κάθε φορὰ προβάλλει πρέπει νὰ τονίζεται σὰν κάτι πὸϋ ξεπηδᾷ μέσα ἀπ' αὐτὴ τήν κίνησις.

Πρέπει συχνὰ νὰ καταφεύγουμε στὴν ἐποχή μας καί νὰ κάνουμε συγ' κρίσεις πὸϋ νὰ εἶναι στὰ παιδιὰ χειροπιαστές.

Έτσι π. χ. γιά νὰ καταλάβουν καλύτερα πόσο ἀπέχει ή ἐποχή τοϋ Σόλωνα ἀπὸ εκείνη τοϋ Περικλῆ, μποροϋμε νὰ τοϋς ἀναφέρουμε πὸϋ ή χρονική αὐτὴ ἀπόστασις εἶναι πάνω κάτω ή ἴδια μ' εκείνη πὸϋ χωρίζει τήν ἐποχή μας ἀπὸ τήν ἐποχή της Έλληνικής Ἐπανάστασης.

Μοῦ ἔτυχε περισσότερες φορὲς ν' ἀντιμετωπίσω τὸ ξάφνιασμα τῶν παιδιῶν, όταν παρατηροῦσα π. χ. πὸϋ ὁ Θεόδωρος ὁ Μικρὸς ἀπέχει χρονικά ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο τὸ διπλὸ ἀπ' ὅ,τι ὁ Παλαιολόγος ἀπέχει ἀπὸ μᾶς.

Στὴ λαθασμένη χρονική τοποθέτησις τῶν περιόδων συντελεῖ βασικά ή διαδοχική διδασκαλία της Ιστορίας τῶν διαφόρων λαῶν.

Έπειδή ὁμως ή διαίρεσις της ὕλης δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ διαφορετικά, εἶναι ἀπαραίτητο ν' ἀσκοϋμε τὰ παιδιὰ στὴν κατασκευὴ χρονολογικῶν πινάκων (1) στοὺς ὁποίους ν' ἀναγράφονται παράλληλα τὰ σπουδαιότερα γεγονότα ὅλων τῶν Ιστορικῶν περιόδων πὸϋ ἤδη γνωρίζουν, κατὰ αἰῶνες, πεντηκονταετίες κ.λ.π.

Ἀναλύοντας στὰ παιδιὰ τήν ἔννοια τῶν προϊστορικῶν χρόνων εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐπιμείνουμε στοῦ μακρότατο χρονικὸ διάστημα πὸϋ καλύπτει ή προϊστορική ἐποχή. Δὲ φτάνει νὰ δώσουμε στὰ παιδιὰ ἕνα-δύο ἀριθμούς.

Πρέπει νὰ τὰ βοηθήσουμε νὰ ξεκαθαρίσουν μέσα τοϋς τὸν τεράστιο

1) Βλ. σχετικὰ στὴ σ. 57.

μόχθο τοῦ ἀνθρώπου ἀπλωμένο σ' ἓνα χρονικὸ διάστημα ποῦ ἀντιστοιχεῖ σὲ ἀστρονομικοὺς ἀριθμοὺς ἐτῶν καὶ ν' ἀντιληφθεὶς πόσο νέος εἶναι ὁ ἱστορικὸς ἄνθρωπος σὲ σχέση μετὰ τὸν προϊστορικόν.

Ἄφοῦ τὸ παιδί ξεκαθαρίσει τίς ἐννοίες τῆς προϊστορίας καὶ ἱστορίας καὶ χρονικά, κι' ἀφοῦ καταλάβει πῶς οἱ ἱστορικοὶ χρόνοι δὲν ἀρχίζουν σύγχρονα γιὰ ὅλους τοὺς λαούς, πρέπει νὰ τὸ πληροφρήσουμε πῶς οἱ διάφοροι λαοὶ χρονολογοῦσαν μὲ δικό τους τρόπο καὶ ξεκινώντας ἀπὸ διαφορετικὰ γεγονότα.

Στὴ μελέτῃ τῆς ἱστορίας τῶν ἐπιμέρους λαῶν θ' ἀναφέρουμε κάθε φορὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο χρονολογοῦσαν.

Στὴ χριστιανικὴ χρονολόγησις θὰ χρειαστεῖ εἰδικὴ ἀσκήσις στὴν ὁποία θὰ πρέπει ἀδιάκοπα νὰ υποβάλλουμε τὰ παιδιὰ ὥσπου νὰ πειστοῦμε πῶς δὲν ὑπάρχει πιά πρόβλημα.

Ὅλοι ἔχουμε κατὰ καιροὺς διαπιστώσει πῶς ἀρκετὰ παιδιά, καὶ σὲ μεγάλες ἀκόμα τάξεις, δυσκολεύονται νὰ τοποθετήσουν μιὰ χρονολογία στὸν αἰῶνα τῆς, κι' ἀκόμα, δυσκολεύονται νὰ καθορίσουν ἂν μιὰ χρονολογία ἀνήκει στὴν ἀρχὴ ἢ στὸ τέλος ἑνὸς αἰῶνα, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν ὁ αἰῶνας εἶναι προχριστιανικὸς ἢ μεταχριστιανικὸς.

Τὰ παιδιά, στὴν πρώτη κιόλας τάξη, θὰ πρέπει νὰ μάθουν τί εἶναι πηγὴ καὶ τί βωήθημα. Κι' ἀκόμα, τὴ μεγάλη ποικιλία τῶν πηγῶν. Νὰ τοὺς ἐξηγήσουμε ἀναλυτικὰ γιατί εἶναι πηγὴ κι' ὁ σκελετὸς ποῦ εἴσκεται μέσα σ' ἓναν ἀρχαῖο τάφος, καὶ ἡ ἐπιγραφή πάνω σὲ μιὰ ἀρχαία πλάκα, καὶ ἡ γλώσσα, οἱ παραδόσεις, τὸ νόμισμα, ὁ σφραγιδόλιθος κι' ὅλα γενικὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ λείψανα κι' εὐρήματα, παράλληλα μὲ τὰ κείμενα τῶν σύγχρονων μὲ τὴν κάθε ἱστορικὴ ἐποχὴ συγγραφέων.

Ἡ ἐμπρὴ τῶν παιδιῶν ἀπὸ τίς πιὸ μικρὲς τάξεις μὲ τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς ποῦ μελετοῦν εἶναι ἀπαραίτητη. Τώρα μάλιστα ποῦ τὰ ἀρχαῖα κείμενα θὰ διαδίδονται ἀπὸ μετάφραση, ἐπιβάλλεται ἡ στενὴ συνεργασία τοῦ ἱστορικοῦ μὲ τὸ φιλόλογο τῆς τάξης γιὰ τὴν προσφορὰ παράλληλης ὕλης.

Ἄν μᾶς εἶναι δυνατό, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψιν μουσείων, ποῦ ἐπιβάλλεται στὰ σχολεῖα ποῦ εἰσκονταί σὲ πόλεις ὅπου ὑπάρχουν μουσεῖα, καλὸ εἶναι νὰ ἐπιδείξουμε στὰ παιδιά πηγὰς μέσα στὴν τάξη. Παίρνει ἔτσι μιὰ ἰδιαίτερη ζωντάνια τὸ μάθημα.

Τὸ νόμισμα π. χ. μᾶς δοσθᾷ πολὺ ν' ἀποδείξουμε πόσο πολύτιμη πηγὴ εἶναι γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάστασι, τὴν καλλιτεχνικὴ ἀνάπτυξη, πολὺ συχνὰ τὴ θρησκεία, καὶ γενικὰ γιὰ τὴ μορφή καὶ τὸ δαθμὸ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς πόλεως ἢ τῆς χώρας ποῦ τὸ κυκλοφόρησε.

Ἡ ἐπίδειξις π. χ. ἑνὸς ἀρχαίου ἐλληνικοῦ νομίσματος κι' ἑνὸς βυζαντινοῦ πρεβάλλει κατὰ τρόπο εὐγλωττο τὸ διαφορετικὸ χαραχτήρα τῶν δύο πολιτισμῶν.

Ἡ ἐπιμονὴ γιὰ τὴν ἀφομοίωση, ἀπὸ μέρους τῶν παιδιῶν, τῶν δύο ἐννοιῶν, πηγῆς καὶ βοηθήματος, πρέπει νὰ εἶναι τέτοια, ὥστε νὰ μὴν ἀντιμετωπίζουμε σὲ ἀνώτερες τάξεις ἕνα μεγάλο ποσοστὸ παιδιῶν μὲ συγκεχυμένη γνώση τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν.

Ἀπὸ τὴν Α' Γυμνασίου πρέπει τὸ παιδί νὰ γνωρίζει τί σημαίνει κοινωνία, κοινωνικὴ ὀργάνωση, κράτος, πολίτευμα. Ἀκόμα, πρέπει νὰ γνωρίσει τὰ βασικότερα εἶδη πολιτευμάτων ποὺ ὑπάρχουν. Φυσικὰ θ' ἀναλύουμε τὰ εἶδη πολιτευμάτων μὲ τὴ σειρά ποὺ θὰ τὰ συναντᾶμε στὴ διδασκόμενη ὕλη, ὥστόσο, τὰ παιδιὰ τελειώνοντας τὸν κατώτερο κύκλο εἶναι ἀπαραίτητο νὰ γνωρίζουν βασικά χαρακτηριστικά τῶν σπουδαιότερων πολιτευμάτων. Ὅταν στὸν ἀνώτερο κύκλο θὰ μελετήσουν ἀναλυτικότερα τὴ μορφή καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ κάθε πολιτεύματος, πρέπει νὰ ἔχουν βασικὲς προσλαμβάνουσες καὶ νὰ μὴ δίνουν τὴν ἐντύπωση πὼς πρωτογνωρίζουν ὁρισμένες ἐννοιες.

Ὁ ὅρος οἰκονομία θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ ν' ἀναφερθοῦν ὁρισμένες βασικὲς μορφές της.

Εἶναι δύσκολο κι' εἴτε χρειάζεται ν' ἀποριθμῇσαι γανεῖς ἕλες τίς ἐννοιες ποὺ πρωτογνωρίζει τὸ παιδί ἀρχίζοντας τίς γυμνασιακὲς του σπουδές.

Ἐνα εἶναι βασικό: κάθε φορὰ ποὺ τὸ παιδί πρωτοσυναντᾷ μιὰ καινούργια ἐννοια, νὰ τὴ γνωρίσει σωστὰ καὶ ὅσο γίνεται πιὸ ολοκληρωμένα. Ἄν πρόκειται γιὰ ἐννοια κάπως πολὺπλοκη πρέπει νὰ παρέχεται πολὺ ἀναλυτικὰ καί, ὅταν εἶναι δυνατό, μὲ πειραδεῖγματα. Μόνο ὅταν πειστοῦμε πὼς ἔγινε κτῆμα τῶν παιδιῶν μποροῦμε νὰ προχωρήσουμε, ἐλέγχοντας ὅμως κάθε φορὰ ποὺ μᾶς δίνεται εὐκαιρία ἂν ἡ ἐννοια αὐτὴ ἔχει πραγματικὰ ἀφομοιωθεῖ.

Ἡ ἐπιμονὴ μας νὰ γνωρίσουν τὰ παιδιὰ μὲ ἀκρίβεια κάθε τι καινούργιο καὶ ν' ἀσκοῦνται ἀδιάκοπα στὴ σωστὴ χρησιμοποίησιν τοῦ ἀποθέματος τῶν ἱστορικῶν ἐννοιῶν καὶ ὅρων ποὺ σιγὰ σιγὰ δημιουργοῦν, εἶναι προϋπόθεση γιὰ ἀνετώτερη καὶ σοβαρότερη ἐργασία στίς μεγαλύτερες τάξεις, ὅπου δὲ θὰ ἔχουμε νὰ πηλέψουμε μὲ τραγέλαφο ἀπὸ ἀόριστες καὶ συγκεχυμένες γνώσεις, μὲ ἄστοχη χρησιμοποίησιν ἱστορικῶν ὅρων καὶ μὲ μιὰ τάση γιὰ πρόχειρη καὶ φτωχὴ ἐκφραση.

Ἐπειδὴ στὴν ὕλη τῆς πρώτης τάξης περιλαμβάνονται ἐποχὲς ποὺ οἱ γνώσεις μας γι' αὐτὲς βασίζονται σὲ μεγάλο βαθμὸ στὰ ἀρχαιολογικὰ λείψανα κι' εὐρήματα, ἀπαραίτητο εἶναι νὰ κατατοπίσουμε τὰ παιδιὰ βασικὰ γιὰ τὸν τρόπο ποὺ γίνεται μιὰ ἀνασκαφή.

Νὰ τοὺς ἐξηγήσουμε τί εἶναι τὰ ἀρχαιολογικὰ στρώματα· πὼς γίνεται ἡ χρονολόγησιν τῶν εὐρημάτων κ.λ.π.

Ἄν διαθέτουμε φωτογραφίες μιᾶς ἀνασκαφῆς μὲ τὰ εὐρήματα «κατὰ χώραν» νὰ τοὺς τίς ἐπιδείξουμε, μιὰ ποὺ εἶναι δύσκολη ἢ ἐπίσκεψιν ἐνὸς ἀρχαιολογικοῦ χώρου κατὰ τὴ διάρκεια ἀνασκαφῆς.

Θά πρέπει ακόμα νά ἐξηγήσουμε στά παιδιά ὅρους ὅπως ἀναστύλωση, συμπλήρωση, ἀναπαράσταση, πού συχνά χρησιμοποιοῦμε θεωρώντας πῶς ἡ σημασία τους εἶναι γνωστή σ' αὐτά.

Μιά κάτοψη δὲν φτάνει νά ξέρουν τί εἶναι· θά πρέπει νά εἶναι σὲ θέση νά τὴ διαβάσουν καὶ ὧς ἓνα σημεῖο νά τὴ σχεδιάσουν.

Παρ' ὅλο πού ἔγινε ἤδη λόγος γιὰ τὴ σημασία πού ἔχει γενικὰ ἡ ἀσκήση τῆς ἱστορικῆς σκέψης, θεωρῶ ἀπαραίτητο νά τονίσω πόσο πρέπει νά ἐπιμείνουμε στίς πρῶτες τάξεις γιὰ νά μάθει τὸ παιδί νά σκέπτεται καὶ νά ἀξιολογεῖ. Πολλές φορές, παρ' ὅλο πού ἔχουμε ἀπέναντί μας παιδιά μὲ πολλές δυνατότητες, αἰσθανόμαστε πῶς δὲν ἔχουν μάθει νά κινεῖν μόνον τους καὶ νά κατευθύνουν σωστά τὴ σκέψη τους.

Ἡ πολυτιμότερη προσφορά πού μποροῦμε νά κάνουμε στὸ παιδί εἶναι νά τὸ καθοδηγήσουμε στὸν τρόπο πού θά πρέπει νά κατευθύνει τὴ σκέψη του, γιὰ νά βρεῖ τὴν ἀπάντηση καὶ στίς ἀπορίες πού τοῦ γεννιοῦνται τοῦ ἴδιου καὶ στίς ἐρωτήσεις πού ἐμεῖς τοῦ ἀπευθύνουμε.

Ἡ ἀσκηση θά πρέπει ν' ἀρχίζει ἀπὸ τὰ πρῶτα μας μαθήματα. Τὸ παιδί πρέπει ν' ἀντιληφθεῖ πῶς δὲν μᾶς ἀρκεῖ νά μάθει ὅ,τι τοῦ διδάξαμε· πῶς θέλουμε νά κινηθεῖ μόνο του, νά ἐπιστρατεύσει τὴ λογικὴ του καὶ τὴν κρίση του καὶ μὲ τὴ βοήθειά μας νά καταλήξει κάθε φορὰ σὲ ὁρισμένα συμπεράσματα.

Ξεκινώντας ἀπὸ μιὰ συγκεκριμένη κάθε φορὰ περίπτωσι θά πρέπει νά τὴ δουλέψουμε σὲ τέτοιο τρόπο, πού σὲ μιὰ ἀνάλογη περίπτωσι τὰ παιδιά νά εἶναι σὲ θέση μόνον τους νά δώσουν μιὰ ἐξήγησι, νά δικαιολογήσουν ἓνα φαινόμενο, μιὰ κατάστασι, ἓνα γεγονός.

Ἔτσι π.χ. μὲ ἐρωτήσεις καὶ συζήτηση θά βοηθήσουμε τὰ παιδιά ν' ἀντιληφθοῦν τὸ ρόλο πού παίζει τὸ φυσικὸ περιβάλλον στὴ διαμόρφωσι τοῦ χαρακτήρα ἑνὸς λαοῦ καὶ στὸν ἐπαγγελματικὸ του προσανατολισμό.

Σιγὰ σιγὰ θά ἀποκαλύπτεται στά παιδιά, πάντα ὧς ἓνα σημεῖο, ὁ ρόλος πού ὁ κάθε ἱστορικὸς παράγοντας παίζει στὴ διαμόρφωσι ἑνὸς πολιτισμοῦ καὶ θά μάθουν νά ἐξετάζουν μιὰ συγκεκριμένη περίπτωσι πολιτισμοῦ γιὰ νά ἐξηγήσουν ἓνα βασικὸ χαρακτηριστικὸ του.

Θά τὰ ἀσκήσουμε ἀκόμα στὴν προσπάθειά νά καταλάβουν, στά ὅρια βέβαια τοῦ δυνατοῦ, μιὰ προσωπικότητα. Θά συζητήσουμε μαζί τους τὰ κίνητρα, πού κατὰ τὴ γνώμη τους ὤθησαν ἓνα ἱστορικὸ πρόσωπο σὲ μιὰ του ἐνέργεια, δὲν ἔχει σημασία τὸ πόσο θά πλησιάσουν τὴν ἀλήθεια· ἄλλωστε ποῖς ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς μπορεῖ ν' ἀποφανεῖ μὲ βεβαιότητα γιὰ τὰ πραγματικὰ κίνητρα πού ἐζήγησαν κάθε φορὰ μιὰ προσωπικότητα νά δράσει κατὰ ἓνα ὁρισμένον τρόπο; Μάλιστα, σὲ τέτοιες περιπτώσεις θά τὰ βοηθήσουμε ν' ἀντιληφθοῦν τὴν ἀδυναμία νά καταλήξει κανεὶς σὲ βέβαια συμπεράσματα ὅταν τοῦ

ζητιέται ν' αποκαλύψει τὰ μύχια τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, μὰ στὸν ἴδιο καιρὸ καὶ τὴ δυνατότητα νὰ πλησιάσει τὴν ἀλήθεια, ὅταν ἐξετάσει τὴν περίπτωση ἀπ' ὅσο γίνεται περισσότερες πλευρές.

Κι' ἄλλοῦ ἀνάφερα πὼς δὲν πρέπει νὰ μᾶς φοβίξει ἡ ἡλικία. Παρ' ὅλο ποὺ μᾶς βάζει φραγμοὺς καὶ μᾶς ἐπιβάλλει νὰ τὴν ἔχουμε ὡς ὄψη μας σὲ κάθε μας βῆμα, ὅσο, πράγματα ποὺ συχνὰ θεωροῦμε πὼς ξεπερνοῦν τὰ ὅρια μιᾶς ὀρισμένης ἡλικίας, ἂν τ' ἀπλουσιέσουμε, ἂν τὰ προσφέρουμε πολὺ ἀναλυτικὰ καὶ παραστατικὰ, μὲ πολλὰ παραδείγματα, μποροῦν νὰ γίνουν ἀντιληπτὰ χωρὶς βία νὰ ἔχουμε τὴν ἀπαίτηση μιᾶς βαθύτερης κατανόησης.

Γι' αὐτό, τὸ μεγάλο δῶρος πρέπει νὰ πέσει στὸν τρόπο ποὺ θὰ προσφέρουμε κάτι. Εἶναι ἀλήθεια πὼς εἶναι ἓνα χάρισμα ποὺ δύσκολα μπορεῖ νὰ διδαχτεῖ, ἡ ἱκανότητα ἀπλούστευσης τῶν πραγμάτων. Ὅσο, ἂν μποροῦμε νὰ τὸ πετύχουμε, ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ ξεπεράσουμε πολλὰ προβλήματα ποὺ ἡ ἡλικία, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν κατανομή τῆς ὕλης, μᾶς δημιουργεῖ.

Θὰ ἤθελα πρὶν κλείσω τὸ κεφάλαιο αὐτὸ νὰ προσθέσω λίγα λόγια γιὰ τὸν τρόπο τῆς μελέτης εἰδικὰ στὶς πρῶτες τάξεις, γιατί ἡ σημασία του εἶναι τεράστια.

Βασικῆς σημασίας εἶναι ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ν' ἀρχίσουμε ν' ἀσκοῦμε τὸ παιδί στὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸ οὐσιῶδες καὶ στὸ ἐπουσιῶδες. Μιὰ διάκριση, ποὺ ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν ἀσκοῦνται ἀρκετὰ τὰ παιδιὰ στὰ Γυμνάσια πολλὲς φορὲς δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ κι' ἀπὸ φοιτητὲς ἀκόμα στὸ Πανεπιστήμιο.

Κι' ὅμως τίποτα ἴσως δὲν ἀσχεῖ περισσότερο τὴν κρίση τῶν παιδιῶν· τίποτα δὲν τοὺς δημιουργεῖ περισσότερο τὴν προϋπόθεση γιὰ συγκροτημένη σκέψη ἀπαραίτητη γιὰ τὸ μέλλον τους τόσο γιὰ τὴν πρακτικὴ ὅσο καὶ γιὰ τὴ θεωρητικὴ πλευρὰ τῆς ζωῆς τους. Βέβαια ὁ τρόπος ποὺ ἐμεῖς θὰ παρουσιάσουμε στὰ παιδιὰ τὸ μάθημα παίζει σπουδαιότατο ρόλο. Ὅσο, ἓνα μεγάλο ποσοστὸ παιδιῶν, ὅταν θρεθεῖ πιὰ στὸ σπίτι του, καταφεύγει, ὅπως εἶναι φυσικό, πρὸς πολὺ στὸ βιβλίον του παρὰ στὴν ἀναπόληση τῶν ἔσων εἰπώθηκαν στὴν τάξη καὶ ἀπομνημονεύει τὸ μάθημα μὲ μιὰ ἰσοπεδωτικὴ διάθεση ποὺ συχνὰ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ εἶναι γραμμένα τὰ σχολικὰ βιβλία.

Γιὰ ν' ἀσκηθοῦν τὰ παιδιὰ στὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸ σημαντικὸ καὶ στὸ μὴ σημαντικό, πρέπει κάθε φορὰ νὰ τοὺς ζητιέται ν' ἀναφέρουν γραπτὰ κατὰ σειρὰ σπουδαιότητος τὰ δυο-τρία σημαντικότερα σημεῖα τοῦ κεφαλαίου ποὺ μελέτησαν.

Στὴν προφορικὴ ἐξέταση θὰ πρέπει νὰ δικαιολογήσουν γιατί θεωροῦν τὰ σημεῖα αὐτὰ ὡς πιὸ σημαντικὰ καὶ γιατί τ' ἀξιολόγησαν μ' αὐτὴ τὴ σειρὰ.

Χρησιμώτατο είναι να επακολουθήσει συζήτηση, σε περίπτωση που υπάρχει διαφωνία ανάμεσα στα παιδιά ως προς την αξιολόγηση. Θα δοθεί έτσι ή ευκαιρία σ' ένα σημαντικό αριθμό παιδιών ν' αναπτύξουν τις απόψεις τους και να πείσουν ή να πειστούν για την ορθότητα της μιας ή της άλλης άποψης.

Όσο πιο πολύ απασχολήσει τα παιδιά ή αξιολόγηση των σπουδαιότερων σημείων, τόσο μεγαλύτερη πιθανότητα υπάρχει τα σημεία αυτά, που άλλωστε μάς ενδιαφέρει να συγκρατήσουν, να τα μάθουν κατά ένα τρόπο μονιμότερο και όχι μόνο για μερικές έβδομάδες.

Τα αξιολογημένα παιδιά σημεία καλό είναι να καταγράφονται στο τετράδιο της ιστορίας μαζί με μια περίληψη του κεφαλαίου που θα δίνει τη δυνατότητα στα παιδιά μιας συνθετικής άσκησης και στον ίδιο καιρό την ευκαιρία να εκφράσουν με δικά τους λόγια τη σκέψη τους.

Στη γλωσσική διατύπωση των περιλήψεων αυτών πρέπει να δίνουμε ιδιαίτερη προσοχή όπως άλλωστε και στην προφορική ανάπτυξη του μαθήματος απ' τα παιδιά. Από τις πρώτες τάξεις πρέπει να μάθουν όχι μόνο να εκφράζονται με σωστή ορολογία αλλά και με όσο γίνεται πλουσιότερο λεξιλόγιο.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΑΡΧΑΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ

Α. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Ἡ ἐποχὴ τοῦ λίθου θὰ πρέπει νὰ παρουσιαστεῖ σὲ τρόπο ποὺ νὰ προβληθεῖ ὁ τιτανικὸς χαρακτήρας τῆς ἐποχῆς, αὐτὴ ἡ ἥρωϊκὴ ἀγριὰδα τῆς ποὺ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ τεράστιο χρονικὸ διάστημα μέσα στὸ ὁποῖο ἀπλώνεται δημιουργεῖ ἓνα ξάφνιασμα στὸ σημερινὸ ἄνθρωπο, ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ σταματᾷ νὰ σκεφτεῖ τὸ ξεκίνημα τῆς πρώτης του καταβολῆς.

Εἶναι γνωστὸ πὼς οἱ γνώμες τῶν εἰδικῶν οἱ σχετικὲς μὲ τὴ διάρκεια τῆς ἐποχῆς τοῦ λίθου δὲ συμπίπτουν.

Ἀφοῦ ἀναφέρουμε πὼς ἡ ἐποχὴ αὐτὴ διαιρεῖται σὲ Παλαιολιθικὴ καὶ Νεολιθικὴ θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε πὼς ἡ πρώτη καλύπτει μιὰ χρονικὴ ἔκταση ποὺ ὑπολογίζεται σὲ ἑκατοντάδες χιλιάδες χρόνια ἐνῶ ἡ δεύτερη εἶναι σχετικὰ συντομώτατη μιὰ πρὸ διαρκεῖ λίγες μόνο χιλιετηρίδες.

Ἀκόμα εἶναι βασικὸ νὰ τονιστεῖ στὴν ἀρχὴ ἡ μεγάλη διαφορὰ τοῦ κλίματος καὶ τῶν γεωφυσικῶν συνθηκῶν σὲ σχέση μὲ σήμερα. Χωρὶς ν' ἀναφερθοῦν ὑποδιαιρέσεις τῆς Παλαιολιθικῆς ἐποχῆς μὲ τὴν ξεχωριστὴ κάθε φορὰ γεωφυσικὴ ὕψη τῶν περιοχῶν ποὺ δρέθηκαν παλαιολιθικὰ λείψανα, ὅ,τι χρειάζεται νὰ γίνῃ γνωστὸ εἶναι πὼς τὸ θόρειο γενικὰ ἡμισφαίριο μαστιζόταν ἀπὸ θριμύτατο κρύο ἐξ αἰτίας τῶν παγετώνων ποὺ σκέπαζαν ἓνα μεγάλο τμῆμα τοῦ πότε προχωρώντας ἀπειλητικοὶ πρὸς τὰ νότια πότε ὑποχωρώντας θορειότερα, ἐνῶ στὶς περιοχὲς νότια ἀπὸ τὴ Μεσόγειο οἱ ἀδιάκοπες βροχὲς εἶχαν δημιουργήσει μιὰ βλάστηση τέτοια ποὺ ἡ σημερινὴ Σαχάρα εἶχε ὕψη ζούγκλας.

Ἀναφέροντας τίς ἡπείρους ὅπου δρέθηκαν παλαιολιθικὰ λείψανα θὰ

σταματήσουμε ιδιαίτερα στη δυτική Ευρώπη και πιο ειδικά στη Γαλλία, που μένοντας έξω από την περιοχή που σκέπαζαν οι παγετώνες έγινε το σπουδαιότερο παλαιολιθικό καταφύγιο. Έτσι, οι διάφορες γαλλικές παλαιολιθικές εστίες με τον πλοῦτο των εύρημάτων τους έγιναν βάση στη χρονολογική υποδιαίρεση της νεώτερης Παλαιολιθικής εποχής.

Τα παιδιά που θα πρωτακούσουν για τον αγώνα των πρώτων ανθρώπων πάνω στη γη είναι απαραίτητο να συνειδητοποιήσουν πως οι άνθρωποι αυτοί είχαν να παλέψουν με όλα τα στοιχεία της φύσης· άπειροι έντελως κι' άπροστάτευτοι με μόνο κυρίαρχό τους το ένστικτο της αυτοσυντήρησης. Σε μειονεχτική πέρα για πέρα θέση από άπειρη έξωτερικών μέσων σε σχέση με τα θηρία που έχει ν' αντιμετωπίσει ο άνθρωπος της Παλαιολιθικής εποχής, έχει ωστόσο ασύγκριτα πλεονεχτήματα που τον διακρίνουν σαν είδος από τους αντίπαλούς του. Διαθέτει νοῦ, χέρια, ένα ρθρο λόγο· τη δυνατότητα, μ' άλλα λόγια, να επινοήσει, να κατασκευάσει, να επικοινωνήσει με τους συνανθρώπους του. Διαθέτει ακόμα τελειότερο νευρικό σύστημα και τη δυνατότητα να προσαρμόζεται στο περιβάλλον, προϋπόθεση για να επιζήσει σαν είδος.

Προβάλλοντας συνεχώς αυτά του τα όπλα θα παρακολουθήσουμε τον τρόπο που βαθμιαία θα κατακτήσει το περιβάλλον του.

Από τη στιγμή που ο άνθρωπος θα κατορθώσει να ελέγξει τη φωτιά, συγκλονιστικός σταθμός στην ανθρώπινη πορεία αφού είναι η πρώτη φορά που δαμάζει ένα φυσικό στοιχείο, ή υπεροχή του πάνω στους υπόλοιπους κατοίκους της σφαίρας επιβάλλεται.

Ωστόσο η σχέση του ανθρώπου με το φυσικό του περιβάλλον είναι ανάλογη με εκείνη των ζώων· *αντιμέτωπος με τη φύση την εκμεταλλεύεται*. Κυρίαρχική του απασχόληση είναι η εξασφάλιση της τροφής του, το κυνήγι· ή πέτρα το μόνο του όπλο. Ο αγώνας του για να της δώσει μορφή που να τον εξυπηρετεί βαστάει δεκάδες χιλιάδες χρόνια· τη σπάει τελικά στο σχήμα που θέλει. Θα φτάσει το τέλος της εποχής για να τη λειάνει και το γεγονός αυτό, που είναι μια ένδειξη της γενικότερης πρόδου του, χαρακτηρίζεται σαν όρόσημο που κλείνει μια εποχή, την Παλαιολιθική, και αρχίζει μιαν άλλη, τη Νεολιθική.

Χιλιάδες χρόνια θα περάσουν για να σκεπαστεί με τα δέρματα των ζώων και θα περιπλανηθεί ώσπου, κάπου 50.000 χρόνια πίσω, θα βρει καταφύγιο στις σπηλιές, παροδικό καταφύγιο στην αδιάκοπη μετακίνησή του.

Όμως, η δημιουργία οίκογένειας πρώτα — αποτέλεσμα ανάγκης που δημιουργεί ή παράταση της νηπιακής ηλικίας στον άνθρωπο — και κάποιας ευρύτερης ομάδας ύστερα, που την επιβάλλει η ανάγκη συνεργασίας στο κυνήγι, θ' αποτελέσουν τον πυρήνα της πιο πρωτόγονης κοινωνίας. Μέσα σ' αυ-

τὴν ὁ καθημερινὸς ἀγὼνας θὰ δημιουργήσῃ σιγὰ σιγὰ ἓνα ἀπόθεμα πείρας πρὸς ὁλοένα θὰ μεγαλώνει δπλίζοντας τὶς κατοπινὰς γενιὰς.

Κι' ὅταν ὁ ἀνθρώπος καταλαγιάσῃ γιὰ λίγο ἀναπνέοντας τὸν περιορισμένο ἀέρα τῆς σπηλιᾶς του, τὸ αἶσθημα τῆς αὐτοσυντήρησης ποὺ ἐπὶ δεκάδες χιλιάδες χρόνια τὸν ἐστροβίλιζε σ' ἓναν ἀσταμάτητο ἀγὼνα χωρὶς νὰ τοῦ δίνει τὸν καιρὸ νὰ σκεφτεῖ τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ σωθεῖ, θὰ τοῦ τραβήξῃ τὴ σκέψη στὸ θάνατο.

Ἡ ταφὴ τοῦ νεκροῦ μέσα στὶς σπηλιὰς μαζί μὲ ἐργαλεῖα του καὶ σκεύη εἶναι ἐνδειξη πὼς ἡ ἰδέα τῆς ἐπιβίωσης ἔχει κιόλας γεννηθεῖ.

Λίγες χιλιετηρίδες ἀργότερα ἐμφανίζεται ὁ τύπος τοῦ νεώτερου ἀνθρώπου. Ἡ ἐπιπόνηση τοῦ τόξου εἶναι ἡ τεράστια κατάκτηση τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Παράλληλα μᾶς ξαφνιάζουν τὰ καταπληκτικὰ καλλιτεχνικὰ τῆς ἐπιτεύγματα τὰ κρυμμένα στὸ πηχτὸ σκοτάδι τῶν σπηλιῶν.

Τὸ θέμα ποὺ ζωγραφίζεται ἢ σκαλίζεται στὸ δῶρο τῆς σπηλιᾶς εἶναι τὸ θῆραμα κι' ἡ φυσικότητα καὶ ζωντάνια μὲ τὴν ὁποία ἀποδίδεται δείχνει πὼς ἐκεῖνος ποὺ τὸ ζωγράφισε ὅχι μόνο τὸ γνωρίζει στὶς πιὸ μικρὲς του λεπτομέρειες μὰ καὶ πὼς θὰ πρέπει νὰ ἔχει πολὺ ἀσκηθεῖ γιὰ νὰ τὸ ἀποδώσῃ ἔτσι.

Θὰ ἦταν τολμηρὸ νὰ θεωρήσουμε τὰ ἔργα αὐτὰ σὰν ἀποτέλεσμα καλλιτεχνικῆς ἀνάγκης. Θὰ πρέπει μάλλον νὰ τὰ ἀποδώσουμε σὲ μαγικοὺς λόγους ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὴν ἐπιτυχία τοῦ κυνηγιοῦ. Ἔτσι ἐξηγεῖται καλύτερα καὶ ἡ ἐπίμονη ἐπιδίωξη τόσο ρεαλιστικῆς ἀπόδοσης τῆς μορφῆς.

Οἱ μαγικὲς αὐτὲς ἐκδηλώσεις οἱ ἐκφρασμένες καλλιτεχνικὰ, ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν τὸν ἀγὼνα αὐτοσυντήρησης, παράλληλα μὲ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἰδέας τοῦ θανάτου ἀποτελοῦν τὴν πρώτη ἀρχὴ τῶν μεταφυσικῶν ἀντιλήψεων ποὺ θὰ ὀδηγήσουν βαθμιαία στὴν ἐμφάνιση τῶν πρωτόγονων θρησκειῶν.

Μὲ τὴν εἴσοδο στὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ ἡ βασικὴ ἀλλαγὴ στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ νέα του τοποθέτηση ἀπέναντι στὴ φύση. Ὁ ἀνθρώπος ἀρχίζει νὰ συνεργάζεται μ' αὐτήν. Ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς καὶ ἡ ἐξημέρωση τῶν ζώων εἶναι οἱ προϋποθέσεις μονιμότερης ἐγκατάστασης.

Ἐδῶ, παράλληλα μὲ τὶς σπουδαιότερες νεολιθικὲς ἐστίες καὶ τὶς διάφορες μορφὲς τῶν νεολιθικῶν συνοικισμῶν, θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ πὼς ἡ Νεολιθικὴ ἐποχὴ δὲν ἀρχίζει τυχαῖα σὲ ὀρισμένες περιοχὰς ἀλλὰ ὀφείλεται στὶς γεωφυσικὲς καὶ κλιματολογικὲς συνθῆκες ποὺ εὐνοοῦν ἰδιαίτερα τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς.

Ἔτσι, ἡ ἰδανικὴ γιὰ καλλιέργεια περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ Δέλτα τοῦ

Νείλου, όπου άνθρωποι και ζώα καταφεύγουν διωγμένοι από τις νέες κλιματολογικές και γεωφυσικές συνθήκες που επικράτησαν στην περιοχή της Σαχάρας όπου ζούσαν, γίνεται ίσως η πρώτη νεολιθική έστιά.

Η Νεολιθική εποχή, που η διάρκειά της κι' ο ειδικότερός της χαρακτήρας ποικίλλει στις διάφορες περιοχές, έχει βασικά κοινά χαρακτηριστικά.

Η αύξηση της ποικιλίας των εργαλείων από λειασμένη πέτρα — τα αίχμηρά εργαλεία και το τσεκούρι θα πρέπει να θεωρηθούν αποφασιστικής σημασίας για την ανάπτυξη της τεχνικής πρόοδου—διαπιστώνεται από τις ανασκαφές παράλληλα με την εμφάνιση κατοικίας που η κατασκευή της είναι συνέπεια της μονιμότερης εγκατάστασης.

Το αίσθημα μεγαλύτερης ασφάλειας σε συνδυασμό με τις νέες συνθήκες της γεωργικής ζωής δίνουν στον άνθρωπο τη δυνατότητα κάποιας χαλάρωσης και το χρόνο να εξυπηρετήσει ανάγκες που γεννιούνται με τη νέα εποχή.

Έτσι, η ανάπτυξη βασικών διστεχνιών, όπως της αγγειοπλαστικής — συνέπεια κυρίως της νέας οικονομίας που δημιουργεί περίσσειμα προϊόντων που πρέπει ν' αποθηκευτούν — και της ύφαντοσυργίας, δημιουργεί σιγά σιγά ειδικότητες δηλαδή επαγγελματική διαφοροποίηση που οδηγεί στην κοινωνική και την οικονομική διαφοροποίηση.

Όμως η επαγγελματική διαφοροποίηση προϋποθέτει κάποια ευρύτερη συνεργασία των ανθρώπων που διαπιστώνεται κι' από τη μορφή των εγκαταστάσεών τους.

Τόσο από τους πρώτους νεολιθικούς συνοικισμούς της Αιγύπτου όσο κι' από τους ευρωπαϊκούς, που όπως φαίνεται χρωστούν την άργη τους σε επιδράσεις που ήλθαν από την Αίγυπτο πριν αποκοπεί η Αφρική από την Ευρώπη στα σημεία που ήταν ένωμένη, προκύπτει πως οι έμάδες που ζούσαν σε όρισμένους απ' αυτούς ήταν αρκετά αξιόλογες σε αριθμό. Άλλωστε τα λείψανα των οσκελετών της Νεολιθικής εποχής δείχνουν γενικότερα την αύξηση του πληθυσμού σε σχέση με την Παλαιολιθική.

Συνοικισμοί π. χ. σαν τους λιμναίους της Έλβετίας ή σαν μερικούς στη βόρεια και βορειοδυτική Ευρώπη τειχισμένους με χωμάτινο τείχος, που η έκταση τους κάνει όρισμένους ιστορικούς να μιλούν για νεολιθικές πόλεις, μαρτυρούν όχι μόνο συνεργασία στην κατασκευή αλλά και την ύπαρξη κάποιας εξουσίας που είχε τη δυνατότητα να οργανώνει και να διευθύνει τη δουλειά.

Έτσι καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως η πρώτη κυβερνητική αρχή ξεκινάει από τους νεολιθικούς χρόνους. Παράλληλα μπορούμε να πούμε, έχοντας υπ' όψη μας όρισμένα εύρηματα, πως η ανταλλαγή προϊόντων έχει κιόλας αρχίσει την εποχή αυτή.

Κάτι ιδιαίτερα σημαντικό για την εποχή που θα συντελέσει βασικά στην εξέλιξη του ανθρώπινου είδους είναι η εμφάνιση της θρησκείας.

Κλείνοντας τη Νεολιθική εποχή είναι απαραίτητο να προβληθεί ή τεράστια πρόοδος που συντελέστηκε μέσα στα σχετικά σύντομα χρονικά της ερία.

Πρίν αρχίσουμε την εξέταση των μεγάλων Ανατολικών πολιτισμών θα πρέπει να παρουσιάσουμε σε πολύ γενική εικόνα τις βασικές φυλές που κατοίκησαν και κατοικούν τη σφαίρα μας προσφέροντας αναλυτικότερες πληροφορίες για την ινδοευρωπαϊκή όμοφυλία.

B. ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΙ ΛΑΟΙ

Αρχίζοντας την εξέταση των μεγάλων Ανατολικών πολιτισμών μ' αυτόν της Αίγυπτου, πρέπει να τονιστεί στην αρχή πως όλοι οι πρώτοι μεγάλοι πολιτισμοί γεννήθηκαν στην Ανατολή, κατά μήκος μεγάλων ποταμών. Ο Νείλος, ο Τίγρης, ο Ευφράτης, ο Ινδός κι ο Κίτρινος ποταμός, δέν είδαν άπλως να γεννιούνται στις όχθες τους οι πρώτοι μεγάλοι πολιτισμοί, μά ήταν ή προϋπόθεση για τη γέννησή τους.

Κι' έδω θα μάς διθεί ή ευκαιρία να τονίσουμε τη σημασία του φυσικού περιβάλλοντος και ειδικότερα τη σημασία του Νείλου που χωρίς την ύπαρξή του ή Αίγυπτος θα ήταν μια άκόμα λωρίδα έρήμου μέσα στην έρημο.

Αυτός ο ζήθωρος ρόλος του ποταμού, που προσφέρει μια όργιαστική βλάστηση ως το σημείο που φτάνουν τα νερά του όταν πλημμυρίζει, αφήνοντας ένα βήμα πάρει τη νεκρή έρημο ν' άπλώνεται άπάνθρωπα ως εκεί που φτάνει το μάτι, άποτελεί τη βασική αίτία του γεωργικού χαρακτήρα του Αίγυπτιακού πολιτισμού. Στόν ίδιο καιρό το άπότομο πέραςμα που δημιουργείται άπό τη σφύζουσα ζωή στη νεκρή άπεραντοσύνη έπαιξε ξεχωριστό ρόλο στόν τρόπο που οι Αιγύπτιοι έπηρεάστηκαν άπό την ιδέα του θανάτου. Ίδέα που στάθηκε βασική για τη μορφή της θρησκείας τους που με τη σειρά της έσφράγισε άποφασιστικά όλη τη ζωή των Αιγυπτίων.

Χαρακτηρίζοντας τόν Αίγυπτιακό πολιτισμό σε θεοκρατικό και γεωργικό είναι άπαραίτητο ν' άποκαλύπτουμε σιγά σιγά τις διάφορες έπιπτώσεις που ο χαρακτήρας αυτός είχε στις ύόλοιπες έκδηλώσεις της ζωής.

Άφού προσδιοριστεί ή γεωγραφική θέση της Αιγύπτου πάνω στο

χάρτη καὶ προβληθεῖν, ἂν εἶναι δυνατό, εἰκόνες τοῦ αἰγυπτιακοῦ τοπίου, θὰ πρέπει ν' ἀναφερθεῖ τὸ φυλετικὸν κράμα ποὺ ἀποτελέσας τὸν αἰγυπτιακὸν λαόν. Θ' ἀκολουθήσει ὕστερα ἡ ἐξέταση τῆς Αἰγυπτιακῆς ἱστορίας μὲ τὸν καθορισμὸ τῶν χρονικῶν ὁρίων μέσα στὰ ὁποῖα ἀναπτύσσεται καὶ τῶν περιόδων στίς ὁποῖες διακρίνεται.

Περνώντας ὕστερα στὴν παρουσίαση τῶν ἐπιμέρους περιόδων κι' ἀρχίζοντας μὲ τὴν ἐξέταση τῆς Προδυναστικῆς περιόδου θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ πῶς ἡ ἀρχὴ τῆς διακυβέρνησης στὴν Αἴγυπτο πάλι εἶχε σὰν ἀφετηρία τὸ Νεῖλο, μὴ ποὺ τὰ ἀρδευτικὰ ἔργα τῆς κάθε ἐπιμέρους περιοχῆς τοῦ ἐπέδωλλαν κάποιον ἀρχηγὸ τῆς ἐργασίας ποὺ μὲ τὸν καιρὸ ἔγινε καὶ τοπικὸς πολιτικὸς ἀρχηγός. Ἡ πρώτη ἔνωση ὅλου τοῦ Δέλτα τοῦ Νείλου, ποὺ συντελέστηκε ἀπὸ κάποιον πρὸ ἱκανὸ ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους τοπικὸ ἀρχηγό, κι' ἀκόμη ἡ δημιουργία τοῦ βασιλείου τῆς Ἄνω Αἰγύπτου, ἀποτελοῦν τὸ δεύτερο στάδιο στὴν ἐξέλιξη τῆς διακυβέρνησης τῆς Αἰγύπτου. Ἰδιαίτερη σημασία ἔχει ἡ πρώτη ἔνωση τῶν δύο βασιλείων (γύρω στὸ 4300 π.Χ.) μὲ πρωτεύουσά τὴν Ἡλιούπολη, τὴν ἱερώτερη πόλιν τῆς Αἰγύπτου.

Ἡ πρώτη αὐτὴ ἔνωση ἀποτελεῖ σταθμὸ στὴν ἱστορία τῆς Αἰγύπτου. Ἡ ἐφεύρεση τοῦ ἀρότρου κι' ἡ χρησιμοποίησις τῆς δυνάμεως τῶν ζώων εἶχαν σημαντικότερες συνέπειες· πρῶτα ἀπ' ὅλα αὐξήθηκε ἡ ἔκταση τῆς καλλιεργήσιμης γῆς, ἀλλὰ γιὰ τὸ πότισμα τῶν μεγάλων ἐκτάσεων χρειάστηκε νὰ τελειοποιηθεῖ τὸ ἀρδευτικὸ σύστημα. Στὸν ἴδιον καιρὸ οἱ αὐξημένες εὐθύνες τοῦ βασιλεῖς ἐνίσχυσαν καὶ τὴ δυνάμειν αὐτοῦ. Ἔτσι ἡ ἐνίσχυσις τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ἦταν βασικὴ συνέπεια τῶν νέων μέσων ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς.

Ἡ ἐξάρτηση τοῦ κράτους ἀπὸ τὸ γεωργικὸν τοῦ χαρακτήρα κι' ἡ ἐξάρτηση τῆς γεωργίας ἀπὸ τὴν πλημμύραν τοῦ Νείλου ἐδήγησαν στὴ δημιουργία τοῦ πρώτου ἡμερολογίου.

Ἡ ἐπινόησις τῆς γραφῆς εἶναι τὸ ἐπίτευγμα στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ δοθεῖ ἰδιαίτερη ἐμφασις καὶ νὰ σχολιαστεῖ ἡ τεράστια σημασία τοῦ γιὰ τὸν πολιτισμὸ· παράλληλα θὰ πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ στὰ παιδιὰ ποιὲς ἀνάγκες συντέλεσαν στὴν ἐπινόησίν της, ποῖα ἦταν ἡ ἀρχὴ τῆς καὶ πῶς ἐξελίχθηκε.

Στὴν περίοδο τοῦ Ἀρχαίου Βασιλείου ἢ τῶν Πυραμίδων (3360-2500 π. Χ.)—περίοδος δεύτερης ἔνωσης τῶν δύο βασιλείων ποὺ γίνεται ὕστερα ἀπὸ μιὰ προσωρινὴ διάσπαση τῆς πρώτης—ἐκείνο ποὺ πρέπει νὰ προβληθεῖ εἶναι ἡ σημασία ποὺ εἶχε γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος γενικὰ καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν Αἴγυπτον ἡ εἰσοδος στὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ.

Σὲ τάφους προγενέστερους τῆς πρώτης ἔνωσης εἶχαν βρεθεῖ λιγοστὰ χάλκινα ἐργαλεῖα. Ὅμως ἡ ἐκμετάλλευσίς τῶν μεταλλείων τοῦ Σινᾶ γενικεύει

τὴν χρῆσιν τοῦ χαλκοῦ καὶ γίνεται αἰτία τῆς τεράστιας ἀνάπτυξης ποὺ διαπιστώνουμε τὴν ἐποχὴ αὐτή.

Ἀποῦ ἀναφέρουμε πὼς ἡ νέα πρωτεύουσα εἶναι ἡ Μ έ μ φ ι ς θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε πὼς ὁλοκληρώνεται τὸ ἀπολυταρχικὸ καθεστῶς, διαφороποιοῦνται πέρα γιὰ πέρα οἱ κοινωνικὲς τάξεις καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς προόδου, χάρις στὴ χρῆσιν τοῦ χαλκοῦ, ὁδηγεῖ σὲ τεχνικὰ ἐπιτεύγματα τῆς τελειότητος τῶν πυραμίδων.

Ὡστόσο, ὁ γεωργικὸς χαρακτήρας τοῦ πολιτισμοῦ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ μορφή τοῦ καθεστώτος, ποὺ κατὰ μέγα μέρος εἶναι συνέπεια τοῦ, συντελοῦν σ' ἓνα πνεῦμα συντηρητισμοῦ καὶ στατικότητας δημιουργώντας μιὰ πνευματικὴ νωθρότητα στὴν πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ ἄλλωστε εἶναι ὁ ἄδουλός ἐκτελεστής κι' ὄχι ὁ δημιουργὸς ποὺ ἐπινόει. Ἡ σοφία ποὺ κλείνουν μέσα τους τὰ αἰγυπτιακὰ ἐπιτεύγματα ἀνήκει σὲ μιὰ μικρὴ μειοψηφία ἐνῶ ὁ ὑπόλοιπος πληθυσμὸς εἶναι ἡ ἀμορφὴ μάζα ποὺ μόνο ἔτσι τὴν εἶδε καὶ τὴν χρησιμοποίησε τὸ κράτος.

Ἀντίθετα, πρέπει νὰ προβληθεῖ παράλληλα μὲ τὴ δύναμη τοῦ Φαραὼ ἡ τεράστια δύναμη τοῦ αἰγυπτιακοῦ ἱερατείου ποὺ ἀποτελοῦσε ὄχι μόνο τὴ θρησκευτικὴ μὰ καὶ τὴν πνευματικὴ ἡγεσία τοῦ τόπου.

Στὸ τμήμα αὐτὸ τῆς Αἰγυπτιακῆς ἱστορίας θ' ἀναπτύξουμε ἐκτενέστερα τὸ τόσο σημαντικὸ κεφάλαιο τῆς θρησκείας, ἀναφέροντας πὼς ἀκριβῶς μὲ τὴν ἐποχὴ τῶν Πυραμίδων ἡ θρησκεία παίρνει τὸν ἐπίσημο, θὰ ἔλεγα, χαρακτήρα της καὶ πὼς ἡ μεγάλη ποικιλία τῶν αἰγυπτιακῶν θεῶν ἔχει τὴν προέλευσή της ἀπὸ τὰ παλιὰ τὰ χρόνια, πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη ἔνωση δταν ἡ κάθε περιοχὴ εἶχε τοὺς τοπικοὺς θεοὺς της. Θ' ἀναφέρουμε ὕστερα τοὺς σπουδαιότερους θεοὺς τονίζοντας τὴν ἰδιαίτερη θέση ποὺ παίρνει ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ὁ Ἡλῖος, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ τριάδα Ἰσις Ὁσιρις Ὡρος ποὺ ἡ λατρεία της συνδέεται μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἐναλλαγῆς τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου, ἰδέα ποὺ θὰ θυμίσουμε στὰ παιδιὰ δταν ἀργότερα τοὺς μιλήσουμε γιὰ τίς ἀντίστοιχες ἑλληνικὲς θεότητες.

Ἐξηγώντας τίς θρησκευτικὲς θεωρίες τῶν Αἰγυπτίων τίς σχετικὲς μὲ τὴν ἐπιδίωξη, θὰ βοηθήσουμε τὰ παιδιὰ, ὅπως ἀναφέρεται καὶ σ' ἄλλο κεφάλαιο,⁽¹⁾ νὰ κατλάβουν τὴ σημασία καὶ τὴ θέση ποὺ παίρνει ὁ τάφος γιὰ τὸν Αἰγύπτιο.

Θ' ἀντιπαραβάλλουμε τὰ εὐτελῆ ὕλικά τῆς ἐπίγειας κατοικίας, ποὺ ὅσο κι' ἂν εἶναι φροντισμένη καὶ διακοσμημένη (στὴν περίπτωσιν τῶν εὐπόρων), ἔχει ἓνα χαρακτήρα προσωρινότητος, μὲ τίς πέτρινες πυραμίδες ποὺ δημιουργ-

1) Βλ. σχετικὰ στὴ σ. 40.

γοῦν τὴν ἐντύπωσιν πῶς ἔχουν νικήσει τὸ χρόνον καὶ στέκουν στὴ θέσιν τους μὲ τὴν ἄχρονη μονιμότητα ἐνὸς θουνοῦ.

Κι' αὐτὴ τὴν αἰσθησὶν τῆς αἰωνιότητος ποῦ μὲ τόση ἀγωνία κυνηγοῦν οἱ Αἰγύπτιοι (νὰ ζήσει ἡ ψυχὴ αἰώνια καὶ νὰ μὴν ἀφανιστεῖ), τὴν ἀναδίνει ὅχι μόνο ἡ μορφή τῶν τάφων, μὰ τὸ ἴδιο τὸ αἰγυπτιακὸ τοπίο ποῦ μέσα στὴν ἀχανὴ του ἔρημο μὲ τὴν ἀνηλεὴ τῆς ὁμοιομορφίας, χάνει κανεὶς τὴν αἰσθησὶν τοῦ χρόνου, κι' ἀκόμα τὴν ἐκφράζει ἡ τέχνη καὶ κυρίως, παράλληλα μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, ἡ γλυπτικὴ, ὅπως θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε στὸ σχετικὸ κεφάλαιον.

Ἄν μπορέσουμε μέσα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποῦ διαθέτουμε νὰ δώσουμε στὰ παιδιὰ αὐτὴ τὴν παράξενη συνύπαρξιν τοῦ φόβου γιὰ τὴν ἐξαφάνισιν καὶ ἐνὸς περιβάλλοντος ποῦ ἡ αἰσθησὶν τῆς αἰωνιότητος δὲ θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἀνθρώπινα πιὸ χεροπιστὴ, θὰ τὰ βοηθήσουμε πολὺ νὰ πλησιάσουν τὸ αἰγυπτιακὸ πνεῦμα.

Μιλώντας γιὰ τὴ θρησκείαν πρέπει ὅχι μόνο ν' ἀναφέρουμε μὰ καὶ νὰ ἐξηγήσουμε τὴ σημασίαν ποῦ εἶχε ἡ θεοποίησιν τοῦ Φαραῶ.

Ἡ αἰγυπτιακὴ τέχνη, ὅπως ἡ τέχνη κάθε θεοκρατικοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι ὁ καθρέφτης τῆς θρησκείας.

Στὴν ἀρχιτεκτονικὴν τὸ μόνο σωζόμενο δείγμα τῆς ἐποχῆς εἶναι οἱ πυραμίδες.

Σ' αὐτὲς πρέπει ἰδιαίτερα νὰ σταματήσουμε ὅχι μόνο γιὰ τὴ σημασίαν ποῦ ἔχουν σὰν τάφοι, εὔτε μόνο γιὰ τὸ δείχνουν τὴν τεράστια δύναμιν τῶν Φαραῶ, ἀλλὰ γιὰ τὸ εἶναι ἐπιτεύγματα τεχνικὰ ποῦ ξαφνιάζουν τὸν ἀνθρώπινον νοῦ.

Συνδυάζοντας πάντα τὴ σημασίαν τους μὲ τὸ χαρακτήρα τῆς θρησκείας, μποροῦμε ν' ἀναφέρουμε στὰ παιδιὰ τὸ συμβολικὸ νόημα ποῦ πολλοὶ αἰγυπτιολόγοι ἀποδίδουν στὸ σχῆμα τους.

Κι' ἐδῶ θὰ πρωτοαναφέρουμε ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς αἰγυπτιακῆς τέχνης: τὸν κολοσσιαῖον χαρακτήρα ποῦ συναντᾶμε πρῶτα στὶς πυραμίδες καὶ ποῦ θὰ συναντήσουμε ἀργότερα καὶ σ' ἄλλες ἐκδηλώσεις τῆς τέχνης.

Τοῦ χαρακτήρα αὐτοῦ θὰ βοηθήσουμε τὰ παιδιὰ νὰ ἐροῦν τὴν αἰτίαν ἢ καλύτερα τίς αἰτίες. Ἄν δὲν μπορέσουν μόνοι τους νὰ τίς ἐροῦν, θὰ τὰ βοηθήσουμε νὰ καταλάβουν πῶς τὸ κολοσσιαῖον σ' ἓνα τοπίον σὰν τὸ αἰγυπτιακὸ ἐξηγεῖται: πῶς μιὰ πυραμίδα, ἓνας ναός, ἓνα ἄγαλμα, στημένα μέσα στὸν ἀπέραντον χωρὸς τῆς ἐρήμου, θὰ χάνονταν ἂν εἶχαν τίς κανονικὰς διαστάσεις.

Παράλληλα θὰ τονίσουμε πῶς μιὰ ποῦ τὰ ἔργα αὐτὰ στὴν πλειοψηφίαν τους ἔχουν θρησκευτικὸν χαρακτήρα, οἱ καλλιτέχνες ἐπιδιώκουν νὰ πετύχουν μιὰν ἐπιβλητικότερην καὶ μνημειωδέστερην ἐντύπωσιν καὶ μὲ τὸ μέγεθος.

Ὡστόσο, πρέπει νὰ τονιστεῖ πῶς τὸ προνόμιον τέτοιων τάφων ἦταν

βασιλικό και πώς στο περίφημο νεκροταφείο της Γκίζας, όπου έκτείνεται σειρά από πυραμίδες σε 60 μίλλια μήκος, είχε ακόμα και μικρότερους τάφους, τους μασταμπάδες, για τους ανώτερους αυλικούς ή για τους συγγενείς των βασιλέων.

Οι μόνιμες αυτές κατοικίες των ταριχευμένων νεκρών, που έκλειναν μέσα τους, τι χρήσιμο κι' τι αγαπητό είχε στη ζωή ο κάτοικός τους, ήταν παρ' όλες τις έφιαλτικές πεποιθήσεις που επικρατούσαν για τη δυνατότητα της επιβίωσης, προνόμιο της μειοψηφίας, γιατί τόσο οι τάφοι όσο και η ταρίχευση των φτωχών είχαν ένα χαρακτήρα πολύ πρόχειρο και φτηνό.

Της γλυπτικής, που έχουμε κιόλας δείγματα στην εποχή των πυραμίδων, θα δώσουμε τα κύρια χαρακτηριστικά. Πρώτα πόση σημασία δίνουν οι Αιγύπτιοι στα χαρακτηριστικά του προσώπου και σε τί τελειότητα έφτασε το πορτραίτο. Θα εξηγήσουμε το λόγο που επέμεναν τόσο στην απόδοση των ατομικών χαρακτηριστικών ενώ αντίθετα δεν έδιναν σημασία στο σώμα. Στο αιγυπτιακό άγαλμα, που τις περισσότερες φορές είναι κολοσσιαίο, θα βοηθήσουμε τα παιδιά να δουν το συμπαγή του χαρακτήρα, που συχνά δίνει την εντύπωση της άκαμψίας, το στιβαρό, στέρεα φτιαγμένο έργο που πρέπει να διατηρηθεί όσο γίνεται περισσότερο, για να μπορεί ή ψυχή, αν εξαφνιστεί το σώμα, να καταφύγει στο όμοίωμά του, και πάνω απ' όλα, αυτή την έντονη στατικότητα που έχει το αιγυπτιακό άγαλμα που στέκεται ακίνητο ατενίζοντας στα βάθη του όρίζοντα και περιμένοντας επί αιώνες και χιλιετηρίδες.

Τα άγάλματα αυτά δεν τα χαρακτηρίζει τίποτα το προσωρινό και φευγαλέο στη στάση. Αντίθετα ή μνημιακή τους στατικότητα είναι ανάλογη με τη σοφρότητα του σκοπού που ύπηρετούν. Κάποτε, κανείς δεν ξέρει πότε, ή ψυχή μπορεί να έρθει.

Κι' εδώ θα ξαναγυρίσουμε πάλι σ' αυτόν το χαρακτήρα της αιωνιότητας, που πάνω από κάθε γλυπτικό έργο μας το δίνει ή κολοσσιαία σφίγγα ή σκαλισμένη πάνω στο βράχο της έρήμου, φρουρός στο κοιμητήριο της Γκίζας κάπου 5000 χρόνια τώρα.

Όταν θα μιλήσουμε για το αιγυπτιακό ανάγλυφο θα πρέπει να κατατοπίσουμε τα παιδιά για το τί σημαίνει προοπτική και να τους εξηγήσουμε τους λόγους που οι Αιγύπτιοι δεν τη χρησιμοποιούν στο ανάγλυφό τους. Άλλωστε το παιδί βλέποντας μιá μορφή με το σώμα σκαλισμένο κατά μέτωπο και το κεφάλι και τα πόδια πλάγια, θα μάς ρωτήσει τί τον κάνει τόν καλλιτέχνη να την παραστήσει έτσι.

Παράλληλα με τις δυσκολίες που παρουσιάζει το ανάγλυφο στην κατά μέτωπο παράσταση όρισμένων μελών του σώματος, θα προσπαθήσουμε να βοηθήσουμε τα παιδιά να δουν στη συμβατική αυτή παράσταση την κίνηση που κλείνει μέσα της και τόν δυναμικό της χαρακτήρα.

Ἀκόμα, θὰ ἐξηγήσουμε πὼς ἡ τοποθέτηση τῶν μορφῶν σὲ σειρὲς ὑπερχειμένες ἐξυπηρετεῖ τὴν ἐπιθυμία τοῦ καλλιτέχνη νὰ παρουσιάσει τὶς μορφές ὅλες τὸ ἴδιο καθκρά, χωρὶς νὰ κρύψει τίποτα.

Κι' ἐδῶ πρέπει πάλι νὰ ξαναθυμίσουμε στὰ παιδιὰ τὸ θρησκευτικὸ χαρακτήρα τῶν παραστάσεων αὐτῶν ποὺ βρίσκονται πάνω στοὺς τάφους κι' ἐξυπηρετοῦν μαγικοὺς σκοποὺς· γιατί, μαζί μὲ τὶς τοιχογραφίες (τὶς περισσότερες φορὲς τὰ ἴδια τὰ ἀνάγλυφα εἶναι ζωγραφισμένα) ἀναπαρίσταναν σκηνές τῆς καθημερινῆς ζωῆς τοῦ νεκροῦ, δίνοντάς του ἔτσι κατὰ μαγικὸ τρόπο τὴ δυνατότητα νὰ τὶς ξαναζεῖ. Γι' αὐτό, τίποτα δὲν ἔπρεπε νὰ παραλειφθεῖ ἢ νὰ μὴ παρασταθεῖ μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ σαφήνεια γιὰ νὰ μὴν ἐλαττωθεῖ ὁ μαγικὸς ρόλος τῆς παράστασης. Τόσο στὸ ἀνάγλυφο ὥστε καὶ στὶς τοιχογραφίες πρέπει νὰ βοηθήσουμε τὰ παιδιὰ νὰ χαροῦν τὴ μοναδικὴ εὐγένεια καὶ κομψότητα τῆς γραμμῆς.

Παράλληλα πρέπει ν' ἀντιληφθοῦν πὼς οἱ τάφοι μὲ τὶς παραστάσεις αὐτὲς καὶ τὶς χαραγμένες ἐπιγραφές εἶναι οἱ μοναδικοὶ μάρτυρες τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἐποχῆς τῶν Πυραμίδων.

Μετὰ τὴν περίοδο τῶν Πυραμίδων, ποὺ τὴ σφραγίζει ἡ ἐξαιρετικὴ δύναμη τῶν Φαραῶ, θὰ περάσουμε στὴν ἐποχὴ διάσπασης καὶ ἀναρχίας τοῦ κράτους τὴν γνωστὴν ὡς ἐποχὴ τῆς Φεουδαρχίας, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐμφύλιους πολέμους ἀνάμεσα στοὺς ἰσχυροὺς εὐγενεῖς (ποὺ κατάφεραν ν' ἀποκτήσουν δύναμη διασπώντας τὸ κράτος) κι' ἀπὸ ἓνα πνεῦμα ἀνασφάλειας κι' ἀβεβαιότητος γιὰ τὸ μέλλον ποὺ καθρεφτίζεται στὰ ἀπαισιόδοξα κείμενα τῆς ἐποχῆς.

Μὲ τὴν ἐξέταση τῆς περιόδου τοῦ *Μέσου Βασιλείου* ποὺ ἀκολουθεῖ θ' ἀναφέρουμε πὼς τὸ κράτος ξαναγεννᾶται καὶ παρ' ὅλο ποὺ οἱ εὐγενεῖς ἔχουν μιὰ αὐξημένη δύναμη, οἱ Φαραῶ ξαναπαίρνουν τὴν ἐξουσία στὰ χέρια τους κι' ἀρχίζουν, ἰδιαίτερα μὲ τὴ 12ῃ δυναστεία, μιὰ νέα πολιτικὴ.

Σὰ χαρακτηριστικὸ τῆς νέας αὐτῆς πολιτικῆς πρέπει ν' ἀναφερθοῦν οἱ κατακτητικὲς τάσεις τῶν Φαραῶ, ποὺ γιὰ νὰ μεγαλώσουν τὸ κράτος τοὺς κατασκευάζουν σπουδαία τεχνικὰ ἔργα, δημιουργοῦν στόλο κι' ἓνα μικρὸ μόνιμο στρατό. Παράλληλα ἐπεκτείνουν τὶς ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τοὺς γειτονικοὺς τοὺς λαούς.

Ἡ εἰσβολὴ τῶν Ὑκσῶς θ' ἀναφερθεῖ ὡς αἰτία ποὺ ἀνέκοψε τὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ, πρόδο ἰδιαίτερα ἀξιόλογη ὥπως καὶ τὰ ἔργα τέχνης καὶ τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς δείχνουν, μὰ καὶ ὡς αἰτία, μὲ τὴν ἀπὸ μέρους τοὺς εἰσαγωγὴ τοῦ ἀλόγου στὴν Αἴγυπτο, βραδικῆς ἀλλαγῆς στὴν πολεμικὴ τέχνη.

Τὴ σημασία τῆς ἀλλαγῆς αὐτῆς ποὺ ἔγκειται στὴν εἰσαγωγὴ πολεμικῶν ἀρμάτων στὴν τεχνικὴ τοῦ πολέμου, θ' ἀντιληφθοῦν τὰ παιδιὰ κατὰ τὴν ἐξέταση τῆς ἐποχῆς τοῦ *Νέου Βασιλείου*.

Μὲ τὸ πέρασμα στὴν περίοδο τοῦ *Νέου Βασιλείου* (1580 - 1100 π. Χ.) θὰ τονίσουμε τὸν ἱμπεριαλιστικὸ χαρακτήρα ποὺ ἀποχτᾷ ἡ πολιτικὴ (χαρακτήρα ποὺ εἶχαμε ἀρχίσει κιόλας νὰ διαβλέπουμε ἀπὸ τὴν προηγούμενη περίοδο) καὶ τὸν τύπο τῶν στρατηγῶν — Φαραῶ ποὺ ἀναφαίνονται καὶ ποὺ μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ τοὺς μεγάλους κατακτητὲς τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Μποροῦμε ν' ἀναφέρουμε ὀνόματα σὰν τοῦ Τούθμωση τοῦ Α' ἢ τοῦ Τούθμωση τοῦ Γ', τοῦ Ναπολέοντα τῆς Αἰγύπτου, ὅπως ὀνομάστηκε, ποὺ ἔκαμε πλῆθος ἐκστρατείες καὶ πέτυχε τὴν αἰγυπτιακὴ ὑπεροχὴ στὴ Μεσόγειο. Κι' ἐδῶ θὰ ξαναθυμίσουμε τὴ σημασίαν τῶν νέων πολεμικῶν μέσων (πολεμικῶν ἀρμάτων κυρίως καὶ πολεμικοῦ ναυτικοῦ).

Ἀξίζει ν' ἀναφερθεῖ ἡ πρώτη μεγάλη βασίλισσα στὴν παγκόσμια ἱστορία, ἡ κόρη τοῦ Τούθμωση Α', ἡ Χατσεψούτ, ποὺ ἡ βασιλεία της ὑπῆρξε ἀπὸ τίς πιὸ πετυχημένες καὶ ποὺ ἔριξε τὸ δῆρος τῆς πολιτικῆς της ὅχι στίς κατακτήσεις ἀλλὰ σὲ εἰρηνικὰ ἔργα, χτίσιμο ναῶν, ἀνάπτυξη ἐμπορικῶν σχέσεων μὲ τίς περιοχὰς τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῆς Ἀφρικῆς κ.λ.π.

Ἀπαραίτητο εἶναι νὰ προβληθεῖ ἡ φυσιογνωμία τοῦ μεγάλου θρησκευτικοῦ μεταρρυθμιστῆ βασιλῆα Ἰχνατον ποὺ πρῶτος στὴν ἱστορία τῆς Ἀνθρωπότητος συνέλαβε τὴν ἰδέαν τοῦ μονοθεϊσμοῦ καταργώντας τὴ λατρεία τῶν ὑπόλοιπων θεῶν καὶ κρατώντας μόνον τὴ λατρεία τοῦ θεοῦ Ἡλίου. Παρὰ τὴν προσωρινότητά της μεταρρύθμισής του, θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε τὴ σημασίαν τοῦ γεγονότος.

Γιὰ τὴν πρωτεύουσα τοῦ Νέου Βασιλείου, τίς Θῆβες, στὴν Ἀνω Αἴγυπτο, ποὺ ὑπῆρξε ἀπὸ τίς πλουσιότερες καὶ ὠραιότερες πόλεις τῆς ἀρχαιότητος, καὶ ποὺ διατηρεῖ τὰ λείψανα τῶν μεγάλων ναῶν τοῦ Δούξορ καὶ τοῦ Καρνάκ, θὰ πρέπει νὰ γίνῃ ἰδιαίτερος λόγος. Τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸ νεκροταφεῖο τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, στὴν ἀπέναντι ὄχθῃ τοῦ Νείλου, τὴν περίφημη κοιλάδα τῶν βασιλέων, μὲ τοὺς θαυιὰ στοὺς δρόμους τῆς ἐρήμου σκαμμένους τάφους τῶν Φαραῶ, τοὺς σκεπασμένους μὲ ἐξάισιες τοιχογραφίες καὶ ἀνάγλυφα καὶ πλῆθος ἐπιγραφῶν, ποὺ δίνουν ὁδηγίες στὸν νεκρὸ σχετικὰς μὲ τὸν ἄλλο κόσμον καὶ τὸν τρόπο ποὺ θὰ πρέπει ν' ἀντιμετωπίσει τὸν Κριτὴ.

Στὸ κεφάλαιο τῆς τέχνης, τὸ καινούργιο στοιχεῖο ποὺ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ, εἶναι ἡ ἐμφάνισις γιὰ πρώτη φορὰ τοῦ αἰγυπτιακοῦ ναοῦ. Ὁ αἰγυπτιακὸς ναὸς παίρνει τὴ θέση τοῦ πλάτῃ στὸν αἰγυπτιακὸ τάφο, ποὺ ὡς τώρα ἦταν ἡ μόνη μας πηγή.

Ἐδῶ θὰ χρειαστεῖ ν' ἀναλύσουμε τὸ σχῆμα τοῦ ναοῦ καὶ τὸ ρόλο ποὺ τὸ κάθε τμήμα του παίζει. Εἶναι ἄλλωστε χαρακτηριστικὸ καὶ θὰ πρέπει νὰ τὸ ἀναφέρουμε, πὼς ὁ αἰγυπτιακὸς ναὸς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ πρωτοεμφανίζεται ὡς τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους διατηρεῖ τὰ κύρια τοῦ χαρακτηριστικά.

Σὰν κύρια χαρακτηριστικὰ θὰ τονιστοῦν παράλληλα μὲ τὸ κολοσ-

σιαίτο του μέγεθος, που όπως έχουμε ήδη τονίσει είναι χαρακτηριστικό της της αίγυπτιακής τέχνης, το υπερβολικό του μήκος, ή διαδοχή χώρων που όσο προχωρούς σε βάθος γίνονται μικρότεροι σε μέγεθος και χαμηλότεροι σε ύψος και ή βαθμιαία ελάττωση του φωτισμού.

Ακόμα, θα πρέπει να τονιστεί πως παράλληλα με τη βαθμιαία ελάττωση του μεγέθους και του φωτός οι χώροι γίνονται προσεγγιστικά και σε λιγότερα πρόσωπα, για να καταλήξει το άδυτο να είναι προσεγγιστικά μόνο στο Φαράω και στο μεγάλο Ίερέα.

Στο μεγαλύτερο και μεγαλοπρεπέστερο ναό της εποχής, το ναό του Καρνάκ, θα σταματήσουμε ιδιαίτερα, αναλύοντας, μ' αυτόν για παράδειγμα, τα χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν και προσπαθώντας να ζωντανέψουμε τη γεμάτη μυστικισμό ατμόσφαιρα που θα πρέπει να δημιουργούσε αυτή η βαθμιαία μετάβαση από το άπλετο φως του εξωτερικού αίθριου, στο σκοτάδι του άδυτου.

Η περίοδος που ακολουθεί, μια δεύτερη περίοδος Φεουδαρχίας, με φεουδάρχες τους ιερείς αυτή τη φορά, εξασθενίζει το κράτος εκθέτοντάς το σε επιδρομές λαών τόσο από την Ανατολή όσο κι' από τη Δύση και το Νότο.

Από τους λαούς που κατέλαβαν την Αίγυπτο ως το 665 π. Χ. φτάνει ν' αναφέρουμε τους Λίβυες και τους Ασσυρίους.

Για την περίοδο της ανεξαρτησίας (665 - 525 π. Χ.), που η Αίγυπτος με πρωτεύουσα τη Σάιδα ζει τις τελευταίες της αναλαμπές, θα πρέπει να ειπωθούν λίγα πράγματα· κυρίως ν' αναφερθεί ή προσωπικότητα του Ψαμμήτιχου που προσπάθησε κι' ως ένα σημείο πέτυχε να ξαναδώσει στην Αίγυπτο ένα μέρος από την παλιά της αίγλη.

Αναφέροντας ύστερα το κύμα των κατακτητών που κατά σειρά κατέλαβαν τη χώρα θα πρέπει να τονίσουμε τη σημασία που είχε για τον αρχικό Αίγυπτιακό πολιτισμό το διαδοχικό πέρασμα λαών με φυλετικές διαφορές, διαφορετικές θρησκείες, και άλλο γενικά πολιτισμό.

Ανακεφαλαιώνοντας την Ιστορία της Αιγύπτου, εκείνο που κυρίως θα πρέπει να ζητηθεί από τα παιδιά είναι ν' απομονώσουν τις εκδηλώσεις του πολιτισμού στις οποίες ιδιαίτερα διακρίθηκαν οι Αιγύπτιοι, να ξανατονίσουν τις σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσά τους, και πάνω απ' όλα να δρούν τη συμβολή του Αίγυπτιακού πολιτισμού στον Παγκόσμιο πολιτισμό. Πρέπει μ' άλλα λόγια να γίνει αντιληπτός ο τεράστιος ρόλος του πολιτισμού αυτού που πρώτος άνοιξε το δρόμο και σε πολλές εκδηλώσεις χρησίμεψε ως βάση των μεταγενέστερων πολιτισμών.

Η επίσκεψη της χώρας αυτής, όταν βρίσκεται πια σε παρακμή και κάτω από τον ξενικό ζυγό, από μεγάλους Έλληνες σοφούς δείχνει τη βαρύ-

τητα που έδιναν στην εποχή της ελληνικής ακμής στην παμπάλαιη αυτή πηγή της σοφίας απ' όπου ξεκίνησε ή πρώτη αξιόλογη ανθρώπινη σκέψη.

Ωστόσο, θα πρέπει τα παιδιά ν' απομονώσουν και τ' αξύνατα σημεία του Αιγυπτιακού πολιτισμού, εκείνα που έπαιξαν φθοροποιό ρόλο για τον πολιτισμό τον ίδιο, και να είναι σέ θέση, όταν θα μελετήσουν τον 'Ελληνικό πολιτισμό, να κάμουν μιὰ πετυχημένη σύγκριση. Αναγνωρίζοντας την τεράστια προσφορά του Αιγυπτιακού πολιτισμού, να καταλάβουν συγχρόνως τί μπόρεσε να ξεπεράσει το έλεόςθερο ελληνικό πνεύμα.

Περνώντας στη μελέτη των πολιτισμών της 'Εγ-
γύς 'Ανατολής και συγκεκριμένα των μεσοποταμιακών
και των συροπαλαιστινιακών είναι απαραίτητο να διασαφη-
νίσουμε μερικά βασικά πράγματα στο χάρτη.

Η ποικιλία λαών και διαδοχικών πολιτισμών κάνει το κεφάλαιο αυτό πολύπλοκο και δύσκολο. Ωστόσο, αν από την αρχή καθορίσουμε γεωγραφικά το χώρο όπου οι πολιτισμοί αυτοί αναπτύσσονται και κάνουμε μιὰ επιλογή των σπουδαιότερων λαών που θεωρούμε απαραίτητο ν' αναφέρουμε, θα κινη-
θούμε πιο άνετα και θ' αποφύγουμε τή σύγχυση που είναι πιθανότατο να δημιουργηθεί διαφορετικά.

Ο χαρακτηρισμός που δόθηκε για πρώτη φορά στα 1916 από τον J. H. Breasted (1) στην περιοχή όπου αναπτύχθηκαν οι σπουδαιότεροι μεσο-
ποταμιακοί και συροπαλαιστινιακοί πολιτισμοί θεωρήθηκε ιδιαίτερα πετυχη-
μένος κι' από τότε καθιερώθηκε.

Την περιοχή αυτή ο Breasted την ονόμασε: το εὐφορο μισο-
φέγγαρο (the fertile crescent)· ξεκινάει από τή ΝΑ γωνιά της Μεσο-
γείου περιλαμβάνει τήν Παλαιστίνη και τή Συρία και φτάνει στις όρει-
νές περιοχές που βρίσκονται κάπως πιο πάνω από τὰ όρεια σύνορα της ση-
μερινής Συρίας· ύστερα κατεβαίνει κατά μήκος του Τίγρη και περιλαμβάνει
όλόκληρο το νότιο μέρος της Μεσοποταμίας καταλήγοντας στον Περσικό
κόλπο. Το εὐφορο αυτό μισοφέγγαρο περιορίζεται όόρεια από τονά, νότια
από έρημο. Αφού το καθορίσουμε στο χάρτη θα δείξουμε τὰ τμήματα στα
όποια αναπτύχθηκαν οι σπουδαιότεροι πολιτισμοί: Ν. Μεσοποταμία,
'Ασσυρία, Παλαιστίνη, Φοινίκη, Συρία.

Θα πρέπει να επιμείνουμε στη σημασία που οι περιοχές αυτές είχαν
από άποψη γεωγραφικής θέσης.

Η Μεσοποταμία ήταν ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στο έσωτερικό

1) Στο έργο του: Ancient times, a history of the early world.

της 'Ασίας και στις μεσογειακές χώρες. Ήταν λοιπόν φυσικό ν' αναπτύξει ένωρίς αξιόλογη έμπορική κίνηση ανάμεσα στην 'Ανατολή και στις χώρες της Μεσογείου.

Από την άλλη μεριά ή Συρία και ή Παλαιστίνη απλώνονταν σέ μια περιοχή ανάμεσα στην Αίγυπτο και στις χώρες της Μ. 'Ασίας που δέν έξασφάλιζε μόνο μια αδιάκοπη έμπορική κίνηση ανάμεσα στο Βορρά και στο νότο μά προκαλούσε συνεχώς, έπως άλλωστε και ή θέση της Μεσοποταμίας, τίς καταχτητικές διαθέσεις τών γειτόνων τους.

Όσο για τή Φοινίκη, αυτή σάν πεδίο δράσης είχε τή θάλασσα.

Είναι άπαραίτητο νά τονίσουμε από την αρχή πώς οί λαοί που ανάπτυξαν πολιτισμούς στις περιοχές αυτές ήταν σ η μ ί τ ε ς έκτος από τούς Σουμερίους.

Κι' έδω, άφου θυμίσουμε στά παιδιά πώς οί σημίτες είναι όμοφυλία της λευκής φυλής, θα πρέπει νά εξηγήσουμε πώς ή αρχική τους έστία ήταν ή 'Αραβία και οί γύρω από την 'Αραβία περιοχές. Ή έρημος που σκεπάζει ένα μεγάλο μέρος της 'Αραβίας και έκτείνεται και πέρα άπ' αυτήν έκαμε τούς κατοίκους της νομάδες μέ χαρακτηριστικά ιδιαίτερα που πολλές φορές διαφαίνονται έντονα κι' όταν κατασταλάζουν σέ περιοχές που οί γεωφυσικές τους συνθήκες τούς επιτρέπουν μια μόνιμη εγκατάσταση.

Όστόσο, από την αρχή θα πρέπει νά κάμουμε μια βασική παρατήρηση. Οί νομάδες σημίτες που από την έρημο διασχετεύτηκαν σιγά σιγά στις διάφορες περιοχές του «εϋφορευ μισοφέγγαρου» δέν άκολούθησαν τόν ίδιο δρόμο στην πολιτιστική τους πορεία.

Οί σημίτες που εγκαταστάθηκαν στη Μεσοποταμία έπηρεάστηκαν μέ τρόπο άποφασιστικό από τόν Σουμερικό πολιτισμό που έρθηκαν στην κοιλάδα του Σενναάρ. Ό πολιτισμός αυτός στην ουσία διαμόρφωσε τόν χαρακτήρα τών σημιτικών μεσοποταμιακών πολιτισμών.

Αντίθετα, οί σημίτες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Συροπαλαιστίνης διατήρησαν πιο έντονα τά σημιτικά, καλύτερα, τά νομαδικά τους χαρακτηριστικά που τούς παρακολούθησαν στη διαμόρφωση του πολιτισμού τους.

Αναφέροντας τόν διαφορετικό αυτό ξεκίνημα τών δύο ομάδων τών σημιτικών πολιτισμών (της μεσοποταμιακής και της συροπαλαιστινιακής) εξηγοϋμε στά παιδιά την αίτία που έπαιξε τόν κύριο ρόλο στη διαφορετική τους διαμόρφωση και στόν ίδιο καιρό τά βοηθούμε νά ξεχωρίσουν την ιδιότυπη συμβολή τόσο του σουμερικού όσο και του νομαδοσημιτικού στοιχείου.

Αρχίζοντας ειδικά μέ την εξέταση τών πολιτισμών της Ν. Μεσοποταμίας θα πρέπει μέ τή βοήθεια του χάρτη νά προκαλέσουμε τά

παιδιά να δροῦν κοινὰ σημεῖα μὲ τὸν Αἰγυπτιακὸ πολιτισμό.

Ἡ θέσις τῆς κοιλάδας τοῦ Σενναάρ στὸ νότιο τμήμα τῆς Μεσοποταμίας θὰ ὁδηγήσῃ στὸ συμπέρασμα πὼς ἡ περιοχὴ αὐτὴ πρέπει νὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ εὐφορὴ καὶ πὼς οἱ πλημμύρες τῶν ποταμῶν καὶ τὰ ἀρδευτικὰ ἔργα θὰ πρέπει νὰ ἔπαιζαν ἀνάλογο ρόλο μ' ἐκεῖνον ποὺ ἔπαιζαν οἱ πλημμύρες τοῦ Νείλου καὶ τὰ ἀρδευτικὰ ἔργα στὴν κοιλάδα του.

Μ' ἄλλα λόγια ὁ γεωργικὸς χαραχτήρας τῆς περιοχῆς θὰ γίνῃ ἀντιληπτὸς ἀπὸ τὴν παρατήρηση τοῦ χάρτη ποὺ οὐγγρονα θὰ πρέπει νὰ ὁδηγήσῃ στὸ συμπέρασμα πὼς ἡ Μεσοποταμία ἦταν λιγότερο προφυλαγμένη ἀπὸ τοὺς γείτονές της ἀλλὰ στὸν ἴδιον καιρὸ λιγότερο ἀπομονωμένη ἀπ' ὅ,τι ἡ Αἴγυπτος. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ θὰ βοηθήσῃ τὰ παιδιά νὰ καταλάβουν πὼς πρὶν ὅλο ποὺ ἡ περιοχὴ τῆς Μεσοποταμίας ἦταν ἐκτεθειμένη σὲ περισσότερες ἐχθρικές ἐπιθέσεις, ὅμως εἶχε πολὺ περισσότερες δυνατότητες ν' ἀναπτύξῃ τὸ ἐμπόριο μὲ τοὺς γειτονικοὺς λαοὺς ἀπ' ὅτι ἡ περιτριγυρισμένη ἀπὸ ἔρημο Αἴγυπτος.

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴν πρέπει νὰ τονιστεῖ πὼς οἱ πολιτισμοὶ ποὺ διαδοχικὰ ἀναπτύσσονται στὴν κοιλάδα τοῦ Σενναάρ, ποὺ ὅταν χτιστεῖ ἡ Βαβυλώνα θὰ ὀνομαστεῖ κοιλάδα τῆς Βαβυλωνίας, εἶναι πολιτισμοὶ διαδοχικῶν καταχτητῶν τῆς περιοχῆς ποὺ ὅλοι τῇ διεκδικοῦν χάριν στὴν ἐξαιρετικὴ εὐφορία της καὶ στὴν προνομιοῦχο ἐμπορικὴ της θέσις.

Ἀκόμα, θὰ πρέπει ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ν' ἀναφερθεῖ πὼς ὅλοι οἱ πολιτισμοὶ αὗτοὶ ἔχουν ἓνα θεοκρατικὸ χαραχτήρα μὲ ὅλες τοὺς τίς ἐκδηλώσεις ἔντονα διαποτισμένες ἀπὸ τὴ θρησκεία.

Οἱ πρῶτοι ἀπὸ τοὺς λαοὺς αὐτοὺς, οἱ **Σουμέριοι**, δὲν ἦταν σημίτες. Προέρχονταν ἀπὸ τίς μικρασιατικὰς περιοχάς, πέρα ἀπὸ τὸ «εὐφορομισοφάγγαρον» ὅπου ἦταν ἐγκαταστημένοι λαοὶ μὴ σημιτικοί.

Ἡ καταγωγὴ τῶν Σουμερίων θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ γιατί, ὅπως ἀναφέρθηκε, ὁ πολιτισμὸς τοὺς ἀποτέλεσε τὴ βάση ὅλων τῶν μεταγενέστερων μεσοποταμιακῶν πολιτισμῶν καὶ πάμπολλα ἀπὸ τὰ μεσοποταμιακὰ ἐπιτεύγματα εἶναι σουμερικά.

Παρουσιάζοντας τὸν πολιτισμὸ τοὺς ὅ,τι ἔχει σημασίαν νὰ προβληθεῖ εἶναι πὼς οἱ Σουμέριοι παράλληλα μὲ τὴ γεωργίαν ἀνάπτυξαν ἀξιολογώτατο ἐμπόριο καὶ ἡ ἐμπορικὴ τους δράσις ἔφτασε ὥς τὸν Ἰνδόν. Πὼς ἡ δράσις τοὺς αὐτὴ διευκολύνθηκε μὲ τὴν ἐφεύρεση ἀπὸ μέρους τοὺς τῶν τροχῶν καὶ τῶν τροχοφόρων ἀμαξῶν, πὼς ἐπινόησαν τὴ σφηνοειδοῦς γραφὴν γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τίς ἐμπορικές τους ἀνάγκας ἀλλὰ καὶ ἀνάγκας τῆς διοικήσεως, καὶ μᾶς ἄφησαν, πρῶτοι αὐτοί, πλῆθος ἀπὸ γραμμένες πῆλινες πινακίδες μὲ ποικίλο κατατοπιστικὸ περιεχόμενο.

Ἡ πολυθεϊστικὴ θρησκεία τῶν Σουμερίων ἀποτέλεσε τὴ βάση τῶν

μεταγενέστερων μεσοποταμιακῶν θρησκευτῶν ὅπως καὶ ὁ ἀρχιτεχτονικὸς τύπος ναοῦ ποὺ τελικὰ δημιουργήσαν στάθηκε τὸ πρότυπο τῶν μεταγενέστερων μεσοποταμιακῶν ναῶν.

Ἀπὸ πολιτικῇ ἀποψῇ θὰ πρέπει ν' ἀναφερθεῖ σὰ γεγονὸς μὲ ἰδιαίτερη σημασία καὶ σοδερὲς συνέπειες τὸ ὅτι οἱ Σουμεριοὶ δὲ δημιουργήσαν ποτὲ ἓνα ἐνωμένο κράτος ἀλλὰ οἱ διάφορες πόλεις τοὺς ἀποτελοῦσαν ἀνεξάρτητα κράτη ἢ καλύτερα ἀνεξάρτητα βασιλείαι.

Στὰ θεοκρατικὰ αὐτὰ βασιλεία μὲ τὸ γεωργικο-κτηνοτροφικὸ τοὺς χαρακτήρα, ποὺ ἦταν κιόλας διαμορφωμένα γύρω στὸ 3000 π.Χ., ὁ βασιλιάς, ὁ ἀντιπρόσωπος στὴ γῇ τῶν τοπικῶν θεῶν, εἶχε ἀποκτήσει κι' ἐδῶ, ὅπως στὴν Αἴγυπτο, μεγάλη δύναμη χάρις στὴ διεύθυνση τῶν ἀρδευτικῶν ἔργων κι' ἀκόμα γιὰ τὸ ρόλο ποὺ ἐπαιζε στὸν πόλεμο, τόσο συχνὸ στὶς σουμερικὲς πόλεις.

Οἱ ἱερεῖς, ὅπως σ' ὅλα τὰ θεοκρατικὰ κράτη, ἦταν ἰσχυρότατοι καὶ ἡ κοινωνικὴ τάξη ποὺ ἀκολουθοῦσε σὲ δύναμη ἦταν ἡ τάξη τῶν γαιοκτημόνων ποὺ εἶχε στὰ χέρια τῆς κι' ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ ἐμπορίου.

Μποροῦμε ν' ἀναφέρουμε δυὸ-τρεῖς ὀνόματα σουμερικῶν πόλεων τονίζοντας τὴν ἰδιαίτερη σημασία τῆς πόλης Οὐρ ποὺ ἀνάπτυξε ἀξιολογώτατο πολιτισμὸ καὶ εἰδικότερα ἀξιόλογη τέχνη.

Παρουσιάζοντας τίς διάφορες ἐκδηλώσεις τῆς τέχνης, ποὺ δεῖγματά της πολλὰ βρέθηκαν μέσα σὲ τάφους, θὰ τονίσουμε καὶ πάλι πὼς ἀποτελοῦν τὴ βῆση τῆς μεταγενέστερης μεσοποταμιακῆς τέχνης καὶ θὰ πρέπει νὰ σκεματήσουμε κάπως περισσότερο στὸ σουμερικὸ ἀνάγλυφο ποὺ εἶναι τὸ πρῶτο δεῖγμα τοῦ μεσοποταμιακοῦ ἀνάγλυφου· καλὸ εἶναι νὰ ἐξηγήσουμε στὰ παιδιὰ πὼς ἡ μεγάλη ἀνάπτυξη τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἐξηγεῖται ὡς ἓνα σημεῖο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ παράσταση σὲ ἀνάγλυφο μπορεῖ νὰ πάρει ἓνα ἔντονα ἀφηγηματικὸ χαρακτήρα — μιὰ ποὺ ἔχει τὴ δυνατότητα ν' ἀναπτυχθεῖ σὲ μῆκος ἀνάλογα μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ καλλιτέχνη — ἱκανοποιώντας ἔτσι τὴν ἀνατολίτικη ἰδιοσυστασία.

Αὐτὴ τὴν ἀγάπη γιὰ τὴ διήγηση, εἶτε μὲ τὸ λόγο εἶτε μὲ τὴν τέχνη, ποὺ διαπιστώνουμε κάθε φορὰ στὴν Ἀνατολή, θὰ τὴν ξαναθυμίσουμε πολλές φορὲς στὰ παιδιὰ κι' ἰδιαίτερα ὅταν, συγκρίνοντας τὸ ἰωνικὸ μὲ τὸ δωρικὸ ρυθμὸ στὴν Ἀρχαία τέχνη, θ' ἀντιπαραβάλλουμε τὴν ἰωνικὴ ζωφόρο μὲ τὴ δωρικὴ μετόπη.

Ἀναφέροντας τοὺς λαοὺς ποὺ διαδοχικὰ μετὰ τοὺς Σουμεριοὺς κατέλαβαν τὴν κοιλάδα τοῦ Σενναάρ θὰ σταματήσουμε στοὺς πρῶτους σημίτες Ἀκκαδίους ποὺ στὰ μέσα περίπου τῆς 3ης π.Χ. χιλιετηρίδας μὲ ἀρχηγὸ τὸν ἱκανότατο Σαργῶν νίκησαν τοὺς Σουμεριοὺς καὶ σιγὰ σιγὰ πέρασαν ἀπὸ τὸ νομαδικὸ βίον, ποὺ ὥς τότε ζοῦσαν στὴν ἔρημο, στὸ νέο τρόπο ζωῆς τῶν Σουμεριῶν.

Χάρη στή μεγάλη άνθηση τοῦ ἐμπορίου ἀναπτύχθηκαν οἰκονομικά, ἀπλώσαν τή δύναμη τους πέρα ἀπό τήν κοιλάδα τοῦ Σενναάρ, καί ἐπωφελήθηκαν ἀπό ὅλα τά συμερικά ἐπιτεύγματα (γραφή, ἡμερολόγιο, τέχνη κ.λ.π.). Στήν τέχνη μάλιστα ξεπέρασαν γρήγορα τοὺς Συμερίους καί κλάδοι σάν τή σφραγιδογλυφία καί τή γλυπτική σέ ἀνάγλυφο ἔφτιασαν σέ θυμωστή πραγματικά άνθηση.

Ὅμως τὸ πέρασμα ἀπὸ τή νομαδική ζωή στή ζωή τῶν πόλεων ἔκαμψε τή φρεσκάδα τῶν παλιῶν νομάδων ποὺ παράλληλα τοὺς ταλαιπώρησαν ἐπιδρομές ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ σύνορο. Ἔτσι, ὀρισμένες συμερικές πόλεις ξαναπῆραν τὸν ἔλεγχο στὰ χέρια τους. Συμερίοι καί Ἀκκάδιοι μαζί δημιουργήσαν τὸ συμεροακκαδικὸ ἔθνος ποὺ γνώρισε μιὰ σύντομη ἐποχὴ ξεχωριστῆς άνθησης. Ὡστόσο ἡ διάσπαση τοῦ συμεροακκαδικοῦ ἔθνους σέ πόλεις μὲ ἰσχυρὸ ἀνταγωνισμό, παράλληλα μὲ ἐπιδρομές τόσο στὸ ἀνατολικὸ ὅσο καί στὸ δυτικὸ σύνορο, ἔφερε τήν πτώση τῶν συμεροακκαδικῶν κρατῶν.

Ὁ λαὸς ποὺ ἐπικράτησε στὰ τέλη τῆς 3ης χιλιετηρίδας ἦταν οἱ σημίτες Ἀμορίτες ποὺ μὲ τὸ βασιλιά τους Χαμουραμπὶ ὑποτάξανε τήν κοιλάδα τοῦ Σενναάρ ἀπλώσαν τή δύναμή τους στήν Ἀσσυρία καί στή Συρία καί χτίσανε καινούργια πρωτεύουσα τὴ Βαβυλώνα. Ἡ πόλη αὐτὴ ποὺ γνώρισε μιὰ τεράστια ἀνάπτυξη ἔδωσε τ' ὄνομά της καί στή κοιλάδα ποὺ ἀπὸ τότε ὀνομάζεται κοιλάδα τῆς Βαβυλωνίας.

Τὸ βαβυλωνιακὸ κράτος εἶναι τὸ πρῶτο μεγάλο μεσοποταμιακὸ κράτος μὲ ἐνιαία συγκεντρωτικὴ διοίκηση· ἡ πρώτη μεσοποταμιακὴ αὐτοκρατορία. Ὁ χαρακτήρας του εἶναι αὐστηρὰ θεοκρατικός. Ὁ ἀνώτατος ἄρχοντας, ὁ βασιλιάς, ἔχει τὴν ἐξουσία του ἀπὸ τὸ θεὸ τὸν ὁποῖο σύμφωνα μὲ τὴ συμερικὴ ἀντίληψη ἀντιπροσωπεύει στή γῆ. Στὸν ἴδιο καιρὸ εἶναι ἀνώτατος ἀρχηγὸς τοῦ ἱερατείου ποὺ μὲ τὴ σειρά του ἔχει τεράστια δύναμη.

Οἱ κοινωνικὲς τάξεις εἶναι ἔντονα διαφοροποιημένες ὅπως φαίνεται καθαρά ἀπὸ τὴ νομοθεσία.

Γιὰ τὴ νομοθεσία τοῦ Χαμουραμπὶ θὰ πρέπει νὰ γίνεῖ ἰδιαίτερος λόγος γιατί φωτίζει ὁλόκληρο τὸ βαβυλωνιακὸ πολιτισμὸ. Ὡστόσο, εἶναι ἀπαράιτητο νὰ τονιστεῖ πὼς ἡ νομοθεσία αὐτὴ, ὅπως ἀποδείχτηκε ἀπὸ σχετικὰ πρόσφατες ἀνασκαφές, δὲν εἶναι πρωτότυπη μὰ σὲ μεγάλο μέρος κωδικοποίηση προγενέστερων νομοθεσιῶν.

Ἡ βαβυλωνιακὴ θρησκεία, ἐξεταζόμενη σὲ σύγκριση μὲ τὴν αἰγυπτιακὴ, παρουσιάζει μιὰ θεσικὴ διαφορὰ ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἐξηραθεῖ γιὰ νὰ γίνεῖ καλύτερα ἀντιληπτὸς κι' ὁ διαφορετικὸς χαρακτήρας τῶν δύο πολιτισμῶν παρὰ τὰ κοινὰ τους σημεῖα.

Ὁ Αἰγύπτιος ἀγωνίζεται γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς μετὰ θάνατον ζωῆς· ὁ Βαβυλώνιος, ὅπως ὅλοι οἱ λαοὶ τῆς Μεσοποταμίας ἀρχίζοντας ἀπὸ τοὺς

Σουμερίους, μεμφιμοιρεί γιατί είναι θνητός. Κι' αυτός επιθυμεί βαθύτατα την άθανασία, αλλά την άθανασία σέ τοῦτο τόν κόσμο. Ὁ ἄλλος κόσμος, μιὰ πόλη ευθισμένη σὲ σκοτάδι καὶ στὴ σκόνῃ, εἶναι ἡ κατοικία τῶν ψυχῶν ποὺ ανεξάρτητα ἀπὸ τίς πράξεις τους καὶ γενικά τὴν ἐπίγεια συμπεριφορὰ τους, σέρνουν τὴ ζωὴ τους πίνοντας δρώμικο νερὸ καὶ τρώγοντας σκόνῃ. Ἡ θνητότητα δὲν εἶναι συνέπεια κανενὸς ἀμαρτήματος, ὥπως τοῦ προπατορικοῦ ποὺ θὰ προβληθεῖ ἀπὸ τὴν ἄλλη σημετικὴ ομάδα, ὁ ἄνθρωπος ὑπόκειται σ' αὐτὴν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ ὑπόκειται στὴ δοκιμασία τῆς ἄλλης ζωῆς.

Μὰ κι' ὅσο ζεῖ σὲ τούτῃ τῇ ζωῇ ὁ ἄνθρωπος κινδυνεύει ἀδιάκοπα ἀπὸ τοὺς δαίμονες ποὺ τὸν περιστοιχίζουν, ἀνίσχυρος ν' ἀναχαιτίσει μὲ τὴν προσωπικὴ του στάση καὶ συμπεριφορὰ τὴ δύναμη τοῦ κακοῦ.

Εἶναι φανερὸ πὼς οἱ μεταφυσικὲς τους ἀντιλήψεις γενικά καὶ πιὸ εἰδικὰ οἱ ἀντιλήψεις τους γιὰ τὴν ἄλλη ζωὴ εἶναι διαποτισμένες ἀπὸ μιὰ ἔντονη ἀπαισιοδοξία. Γι' αὐτὸ τὸ δῆρος ὅλο πέφτει στὴν ἐξασφάλιση μιᾶς εὐτυχισμένης ἐπίγειας ζωῆς, κι' αὐτὴν ζητοῦν ἀπὸ τοὺς θεοὺς καὶ πάνω ἀπ' ὅλους ἀπὸ τὸν ἀνώτατο βαδυλώνιο θεὸ τὸ Μαρδούκ.

Ἡ βαθύτατη ἐπιθυμία τῶν Βαδυλωνίων νὰ γνωρίσουν τίς τύχες τῆς ἐδῶ ζωῆς τους τοὺς ἐσπρωξε στὴν τέχνη τῆς μαντείας. Τὸ πέταγμα τῶν πουλιῶν, ἡ ἐξέταση τῶν σπλάχνων τῶν ζώων, ἡ συμπεριφορὰ ὀρισμένων ζώων μὰ πάνω ἀπ' ὅλα ἡ παρατήρηση τῶν ἀστεριῶν ἔγιναν τὰ σπουδαιότερα μέσα μαντείας.

Ἀνάμεσα στίς διάφορες κατηγορίες ἱερέων μὲ ξεχωριστὲς εἰδικότητες πρόβαλλε ἡ κατηγορία τῶν ἱερέων ποὺ σὺν μοναδικό της ἔργο εἶχε τὴν μαντεία.

Ἡ συστηματικὴ παρατήρηση τοῦ ἀπέραντου οὐρανοῦ τῆς Μεσοποταμίας, ποὺ παράλληλα μὲ τὴ μαντεία ἐξυπηρετοῦσε καὶ πρακτικοὺς σκοποὺς (νὰ ὑπενθυμίσουμε ἐδῶ τὸ σεληνιακὸ ἡμερολόγιον), ὀδήγησε στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀστρονομίας. Ξεχωριστὴ ἦταν καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν μαθηματικῶν ποὺ ὀφειλόταν κυρίως στὴν ἀνάγκη νὰ ἐξυπηρετηθοῦν οἱ ἀκμάζουσες ἐμπορικὲς συναλλαγές τῶν Βαδυλωνίων.

Ἡ βαθιὰ μεμφιμοιρία τῶν Βαδυλωνίων γιὰ τὴν ἀνθρώπινη θνητότητα χαρακτηρίζει καὶ τὰ λογοτεχνικά τους ἔργα σὰ ὅποια ἡ μυθολογία, σουμερικῆς προέλευσης, παίρνει μιὰ ξεχωριστὴ θέσιν ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει σὰ ἔργα τῆς συροπαλαιστινιακῆς σημετικῆς ομάδας.

Τόσο τὰ ποιητικὰ ὅσο καὶ τὰ πεζὰ τους ἔργα ἔχουν ἓνα χαρακτήρα θρησκευτικὸ μὲ κύριο θέμα τοὺς μύθους τῶν θεῶν, τὴν πρώτη ἀρχὴ καὶ τὴν τελικὴ μοῖρα τῆς ἀνθρωπότητας.

Ἡ τέχνη χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ στατικότητα ἀνάλογη μὲ τὴν ὅλη στατικότητα ποὺ ἀπόκτησε σιγὰ σιγὰ ὁ θεοκρατικὸς πολιτισμὸς τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς. Ὅμως ἡ στατικότητα τῆς μεσοποταμιακῆς τέχνης δὲν ἔχει τὴν πνευματικότητα τῆς τέχνης τῆς Αἰγύπτου.

Ἡ ἀρχιτεχτονικὴ μὲν ἄφησε ἐλλιπέστατα δείγματα πράγμα πού ὀφείλεται στή συστηματικὴ χρησιμοποίηση τῆς πλίνθου, πού ἄλλωστε εἶναι τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικό καὶ τῶν προγενέστερων καὶ τῶν μεταγενέστερων κατοίκων τῆς κοιλάδας τῆς Βαβυλωνίας.

Ὁ τύπος τοῦ ναοῦ, ἴδιος μὲ τὸν ἀρχικὸ τῶν Σουμερίων πού θὰ τὸν συναντήσουμε καὶ στοὺς Ἀσσυρίους, εἶναι ἡ κλιμακωτὴ πυραμίδα πού καταλήγει σὲ ναῦσκο μὲ τὸ εἶδωλό μέσα τοῦ θεοῦ.

Ἡ ἔλλειψη λίθου ἐπηρέασε ὥπως εἶναι φυσικὸ καὶ τὴ γλυπτικὴ. Ἔτσι, ὁλόγλυφη γλυπτικὴ, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν Αἴγυπτο, δὲν ἀναπτύχθηκε σὲ πλατιὰ κλίμακα στὴ Ν. Μεσοποταμία. Ὡστόσο, παράλληλα μὲ τὴ μεγάλη ἀνάπτυξη τοῦ ἀνάγλυφου, ἔχουμε κάποια ἀνάπτυξη τῆς ὁλόγλυφης γλυπτικῆς προπάντων ἀπὸ τὰ μέσα τῆς 3ης π. Χ. χιλιετηρίδας, ὅταν μὲ τὴν κατάκτηση περιοχῶν στὰ ΒΔ τῆς Ἀραβίας οἱ Ἀκκάδιοι μπόρεσαν νὰ ἔχουν στὴ διάθεσή τους διορίτη.

Τὰ βαβυλωνιακὰ γλυπτὰ εἶναι γενικὰ ἀνέκφραστα καὶ μὲ ἀπρόσωπα χαρακτηριστικά. Διακρίνονται γιὰ τὸν τονισμό τῆς μυϊκῆς δύναμης, τὴν ἀκαμψία καὶ τὴ στατικότητά τους. Ὁ καλλιτέχνης ἀκολουθώντας τὴν παράδοση δὲν ἐκφράζεται ἐλεύθερα κι' αὐθόρμητα ἀλλὰ ἔχει ὑποταχθεῖ σ' ἓνα συμβατικὸ τρόπο ἔκφρασης. Ἡ παράσταση δαιμονικῶν μορφῶν μὲ σώματα ζώων καὶ κεφάλια ἀνθρώπων ἢ ἀντίθετα δίνουν ἓνα ἰδιαίτερο χρῶμα στὴ μεσοποταμιακὴ τέχνη γενικότερα προσβάλλοντας τὴ δαιμονοφοβία πού ἐδέσποζε στὶς ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων.

Κλείνοντας τὸ κεφάλαιο τοῦ βαβυλωνιακοῦ πολιτισμοῦ πρέπει νὰ τονιστεῖ πὼς ἡ μεγάλη κοινωνικὴ διαφοροποίηση ἦταν ἡ κύρια αἰτία τῆς οἰκονομικῆς κρίσης πού δημιουργήθηκε τὴν ἐποχὴ τῶν διαδόχων τοῦ Χαμουραπί. Ἡ ἐξασθένηση τοῦ κράτους διευκόλυνε νέους ἐπιδρομεῖς. Ἔτσι, οἱ Χετταῖοι, οἱ Κοσσαῖοι καὶ τελικὰ οἱ Ἀσσύριοι κατέλαβαν τὴ Βαβυλωνία.

Ἀρχίζοντας τὴν παρουσίαση τοῦ Ἀσσυριακοῦ κράτους πρέπει νὰ ξαναδείξουμε στὸ χάρτη τὴν περιοχὴ τῆς Β. Μεσοποταμίας ὅπου ἦταν ἐγκαταστημένοι οἱ Ἀσσύριοι τονίζοντας πὼς οἱ συνεχεῖς ἐπιδρομὲς πού εἶχαν ν' ἀντιμετωπίσουν ἔπαιξαν βασικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τοῦ πολεμικοῦ τους χαραχτήρα.

Ἡ στρατιωτικὴ τους ὀργάνωση, στὴν ὁποία καταφεύγουν ἀρχικὰ ἐξ αἰτίας τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν, παράλληλα μὲ μιὰ ἐμφυτὴ σκληρότητα τοὺς ὁδηγεῖ τελικὰ σὲ μιὰ πολιτικὴ καθαρὰ καταχτητικὴ.

Τὰ στρατιωτικὰ ἔργματα, οἱ πρῶτες πολιορκητικὲς μηχανὲς καὶ προπάντων ἡ χρῆση σιδηρένιων

δ π λ ω ν, πού συμπίπτει με την ἀρχή της νέας τους πολιτικής, βοηθοῦν τοὺς Ἀσσυρίους στὴν πολεμική τους δράση.

Ἡ ἐπιδίωξη νὰ πετύχουν διέξοδο στὴ Μεσόγειο κατευθύνει τὴ δράση τοὺς αὐτῇ, πού ολοκληρώνεται κυρίως με τὴν κατάληψη τῆς Δαμασκοῦ (στὰ τέλη τοῦ 8ου αἰώνος) ἀραμαϊκῆς πόλης με μεγάλη ἐμπορικὴ σημασία· ἡ ὑποταγὴ τῆς στοὺς Ἀσσυρίους σημειώνει καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς μεγάλης ἀνάπτυξης τῆς ἀσσυριακῆς αὐτοκρατορίας πού τελικὰ θ' ἀπλωθεῖ σ' ὁλόκληρο τὸ «εὐφορο μισοφέγγαρο» καὶ πέρα ἀπὸ τὸ θόρειό του σύνορο καὶ θὰ περιλάβει καὶ τὸ Δέλτα τοῦ Νείλου.

Παρ' ὅλο πού μόνο μιὰ γενικότατη γραμμὴ τῆς ἀσσυριακῆς ἱστορικῆς πορείας μᾶς εἶναι δυνατό νὰ δώσουμε, εἶναι ἀπαραίτητο ν' ἀναφέρουμε ἕνα δυὸ ὀνόματα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀντιπροσωπευτικά, ὅπως τὰ ὀνόματα τῶν μεγάλων κατακτητῶν τοῦ Σαργῶν Β' (722-705) καὶ τοῦ γιοῦ του Σενασερίμπ (705-681) πού ὀπῆρξαν παράλληλα καὶ μεγάλοι οἰκοδόμοι.

Ὁ δεύτερος εἰδικὰ ἀνακαίνισε καὶ ἐτείχισε τὴν καινούργια πρωτεύουσα Νινευί πού ἐξελίχτηκε σὲ μιὰ ἀπὸ τίς μεγαλύτερες καὶ πλουσιότερες πόλεις τῆς Ἀνατολῆς. Ἀκόμα θὰ πρέπει ν' ἀναφερθεῖ ὁ Ἀσσυρμπανιπάλ (668-626), ὁ τελευταῖος μεγάλος ἀσσύριος αὐτοκράτορας.

Ἡ κύρια ἀπασχόληση τῶν ἀσσυρίων βασιλέων, ὁ π ὅ λ ε μ ο ς, τοὺς ἐνίσχυσε τὰ θάρραρά τους ἐνστιχτα, ὅπως δείχνει καὶ ἡ ἀπάνθρωπη νομοθεσία τους.

Παράλληλα, ἡ μεταβολὴ τοῦ κράτους σὲ μιὰ μεγάλη στρατιωτικὴ μηχανὴ παρ' ὅλες τίς ἐπιτυχίες ἐκλόνισε τὰ θεμέλιά του. Ἡ ἐγκατάλειψη χάρη στὸν πόλεμο τῆς γεωργίας, τῆς βιομηχανίας, καὶ τοῦ ἐμπορίου, πού εἶχε ἰδιαίτερα ἀναπτυχθεῖ καὶ πού θὰ τὸ πάρουν τελικὰ στὰ χέρια τους οἱ Ἀραμαῖοι, ἐδήγησε τελικὰ στὴν οἰκονομικὴ κατὰπτωση.

Οἱ ἐπιδρομὲς πού ἐπακολούθησαν προκάλεσαν, ὕστερα ἀπὸ συνδυασμένη ἐπίθεση τῶν Χαλδαίων καὶ Μήδων, τὴν καταστροφὴ τῆς Νινευί τὸ 612 π. Χ. καὶ τὴν διάλυση τοῦ ἀσσυριακοῦ κράτους.

Ὡστόσο θὰ πρέπει ν' ἀναφερθεῖ πῶς ἡ αὐτοκρατορία αὐτῇ, πού ἦταν ἡ μεγαλύτερη πού γνώρισε ὡς τότε ὁ κόσμος καὶ πού θεωρήθηκε ἡ θεία μάστιγα τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τοὺς κατακτημένους λαούς, παράλληλα με τὸ πολεμικό της ἔργο πού ἦταν καὶ τὸ κύριο, πέτυχε μιὰ ξεχωριστὴ ἀνάπτυξη σ' ὀρισμένους κλάδους.

Χωρὶς νὰ πρωτοτυπήσει σὲ πολλὰ πράγματα, ἔχοντας κι' αὐτὴ σὰ βάση τοὺς προγενέστερους μεσοποταμιακοὺς πολιτισμοὺς καὶ τὸν ἴδιο θεοκρατικὸ χαρακτήρα, προβάλλει τὴν πολεμικότητά τοῦ ἀσσυριακοῦ λαοῦ καὶ στὴ θρησκεία, ὅπου ἀνάμεσα στὸ πλῆθος τῶν θεῶν κυριαρχεῖ ὁ θεὸς τοῦ πολέμου Ἀ σ ο Ὑ ρ, καὶ στὴν τέχνη πού εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ εὐγλωττα

παραδείγματα έκφρασης τῆς νοστροπίας τοῦ λαοῦ ποῦ τὴν δημιουργήσε. Οἱ φρικιαστικὲς σκηνὲς τοῦ πολέμου εἶναι τὸ κύριο θέμα της.

Τὸ ἀνάγλυφο ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα καὶ στὴν ἀσσυριακὴ ὅπως καὶ στὴ βαβυλωνιακὴ καὶ γενικότερα σ' ὅλη τὴ μεσοποταμιακὴ τέχνη καὶ ἑκατοντάδες μέτρα διακοσμημένα ἀνακαλύφθηκαν στὰ λείψανα τῶν παλατιῶν καὶ τῶν ναῶν ποῦ διηγοῦνται σὲ μιὰ θάρσχη γλώσσα τίς πιὸ ἀνατριχιαστικὲς πολεμικὲς σκληρότητες, κύριο ἰδανικὸ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ.

Ἄγρια κυνήγια, ζῶα ποῦ χτυποῦνται ἀνελέητα ἢ ποῦ τρέχουν ξέφρενα γιὰ νὰ γλυτώσουν τίς θάρσχεις ἐπιθέσεις, εἶναι τὰ θέματα ποῦ ἐναλλάσσονται μὲ τὰ πολεμικὰ καὶ ἀποτελοῦν, μαζὶ μὲ μιὰ σειρά θεμάτων ποῦ παρουσιάζονται σὰν παρένθεση στοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς ἀσσυριακῆς τέχνης καὶ παριστάνουν σκηνὲς γεμάτες χλιδὴ καὶ ὕλικο πλοῦτο, τὴν εἰρηνικότερη πλευρὰ τῆς ἀσσυριακῆς θεματολογίας.

Ὡστόσο, κανένας ἴσως λαὸς δὲν ξεπέρασε τοὺς Ἀσσύριους στὴν παράσταση τῶν ζώων ποῦ μὲ καταπληχτικὴ ζωντάνια καὶ φυσικότητα διαθέχουν ἀτέλειωτες σειρὲς ἀναγλύφων.

Ὅμως, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ ἀνάγλυφο τὸ ὁλόγλυφο ἄγαλμα καὶ ἐδῶ ὅπως καὶ στοὺς Βαβυλωνίους δὲν ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα καὶ ἔχει τὰ ἴδια μὰ σὲ πιὸ ἔντονο βαθμὸ χαρακτηριστικὰ μὲ τὰ βαβυλωνιακά. Τὰ σώματα ἄκαμπτα, βαριά, μὲ υπερβολικοὺς μῦς, ἰδιαίτερο προσὸν γιὰ τὴν ἀσκηση βίας, ἔχουν μιὰ ἀκίνησία ποῦ ἐκφράζει τὴν ἀδράνεια τοῦ κορμιοῦ ὅταν δὲν κινεῖται γιὰ νὰ πολεμήσῃ ἢ νὰ κυνηγήσῃ.

Ἡ ἀντιπνευματικὸτητα τῶν ἀγαλμάτων αὐτῶν βρίσκεται σὲ χτυπητὴ ἀντίθεση μὲ τὴν πνευματικὸτητα τῶν αἰγυπτιακῶν ἀγαλμάτων τῶν καθηλωμένων ἀπὸ τὰ μεταφυσικά τους προβλήματα σὲ αἰῶνια προσμονή.

Ὅμως θὰ πρέπει νὰ τονίσω πὼς οἱ Ἀσσύριοι ἦταν οἱ πρῶτοι πραγματικὰ μεγάλοι ἀρχιτέκτονες τῆς Ἀσίας καὶ ἡ Νινευὶ ἡ πρώτη πραγματικὰ μνημειώδης πόλη τῆς Μεσοποταμίας.

Τεῖχη, φρούρια, μεγάλα ὕδραγωγεῖα, παλάτια, ναοί, μαρτυροῦν τὴν ξεχωριστὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ποῦ ἐπιβλητικὴ, βαριά, τίς περισσότερες φορὲς χωρὶς κίονες ποῦ νὰ τὴν ἀλαφραίνουν, ἔδινε ἓνα μνημειώδη χαραχτήρα σεῖς ἀσσυριακὲς πόλεις. Οἱ τεράστιες πύλες τῶν παλατιῶν τοὺς ἔσπαζαν τὴ μονοτονία τοῦ χωρὶς ἀνοίγματα ἐξωτερικοῦ τοίχου πλασιωμένες ἀπὸ ἀνθρωπόμορφους φτερωτοὺς ταύρους μὲ παγερὴ ἔκφραση ἢ ἀπὸ λιονταροκέφαλες μορφὲς φρουρῶν ποῦ ἀπειλητικὲς ἀναχαίτιζαν τὸν ἐπισκέπτη.

Ἡ ἀσσυριακὴ λογοτεχνία ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα καὶ ἔχει ἀνάλογο χαραχτήρα μὲ τὴν βαβυλωνιακὴ· βασίζεται καὶ αὐτὴ στὴ σουμερικὴ παράδοση καὶ εἶναι βαθύτατα διαποτισμένη ἀπὸ τὸ θεοκρατικὸ πνεῦμα ποῦ κυριαρχεῖ.

Ἄξιζεν ν' ἀναφερθεῖ πῶς οἱ Ἀσσύριοι βασιλιάδες, πού σάν κύριο ἔργο τους εἶχαν τίς κατακτητικῆς ἐπιχειρήσεις, δὲν ἦταν, παράλληλα, μόνο μεγάλοι οἰκοδόμοι ἀλλὰ εἶχαν καί ἔντονα πνευματικά ἐνδιαφέροντα. Φτάνει ν' ἀναφέρει κανεῖς τίς 22.000 πῆλινες πινακίδες τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀσουρμπανιπάλ πού δρέθηκαν στίς ἀνασκαφές τῆς Νινευί καί πού περιλαμβάνουν ἔργα θρησκευτικά, λογοτεχνικά καί ἐπιστημονικά ὅλων τῶν ἐπισχῶν τῆς μεσοποταμιακῆς ἱστορίας.

Μὲ τὸ **Νέο Βαβυλωνιακὸ κράτος** πού ἱδρυσαν οἱ τελευταῖοι σημίτες πού κατέλαβαν τὴ Βαβυλωνία, οἱ **Χαλδαῖοι**, θὰ κλείσουμε τὴ μελέτη τῶν μεσοποταμιακῶν πολιτισμῶν.

Στὴ σύντομη ἱστορία του θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε τὴ θρυλικὴ λαμπρότητα πού ἀπόχτησε ἡ Βαβυλώνα μὲ βασιλιά τῇ δεσπόζουσα, τὴν τελευταία αὐτῇ περίοδῳ, μορφὴ τοῦ βασιλιά Ναβουχοδονόσωρ. Ἡ ἀρχιτεχτονικὴ τῶν Χαλδαίων, βαθιά ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν ἀσσυριακὴ, δημιούργησε μιὰ πόλη ἀνάλογη σὲ μνημειώδη χαραχτήρα κι' ἀνώτερη σὲ λαμπρότητα ἀπὸ τὴ Νινευί. Τὰ λείψανά της, ὅσα τὸ πρόσκαιρο ὕλικο τῆς κατασκευῆς ἄφησε νὰ ἐπιζήσουν, βοηθοῦν τὴ φαντασία νὰ συλλάβει τὴ φαντασμαγορικὴ πόλη, πού ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν περιγραφὴ του τόσο θαύμασε ὁ Ἡρόδοτος.

Οἱ Χαλδαῖοι, ὅπως καί οἱ προηγούμενοι λαοὶ πού ἐγκαταστάθηκαν κατὰ καιροὺς στὴ Μεσοποταμία, ἀφομοίωσαν μὲ τὴ σειρά τους τοὺς προηγούμενους μεσοποταμιακοὺς πολιτισμοὺς συμβάλλοντες ὁμῶς κατὰ ἕνα ἐντελῶς ξεχωριστὸ τρόπο στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀστρονομίας.

Μετὰ τοὺς μεσοποταμιακοὺς πολιτισμοὺς θ' ἀκολουθήσει ἡ μελέτη τῶν **σημιτικῶν λαῶν τῆς συροπαλαιστινιακῆς περ-
ριοχῆς** καί εἰδικότερα τῶν **Ἑβραίων** καί τῶν **Φοινίκων**.

Ἡ περιοχὴ αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ χαραχτηριστεῖ σάν τὸ σταυροδρόμι τῶν τριῶν ἡπείρων.

Ἡ ἐξαιρετικὴ γεωγραφικὴ καί ἐμπορικὴ θέση τῆς Συροπαλαιστίνης τὴν ἔκανε στόχο τῶν κατακτητικῶν διαθέσεων τῶν γειτόνων της καί στάθηκε βασικὸ ἐμπόδιο στὴν ἀνάπτυξη κρατῶν πολιτικά ἰσχυρῶν μὲ ἐνιαῖο συγκεντρωτικὸ χαραχτήρα. Ἐξάιρεση ἀποτελέσει ἡ σύντομη παρένθεση τοῦ ἐνωμένου ἐδραϊκοῦ βασιλείου.

Οἱ σπουδαιότεροι σημίτες πού κατοίκησαν τὴν περιοχὴ αὐτὴ ἦταν οἱ **Χαναναῖοι**, οἱ **Ἑβραῖοι**, οἱ **Φοίνικες**, οἱ **Ἀραμαῖοι**. Οἱ Φοινίκες συχνὰ ὀνομάζονται καί αὐτοὶ Χαναναῖοι (στὴ Βίβλο π. χ. γῆ Χαναάν ὀνομάζεται ἡ Παλαιστίνη καί ἡ Φοινίκη, καί Χαναναῖοι οἱ κάτοικοι

καὶ τῶν δυὸ αὐτῶν περιοχῶν) ὥστόσο ἡμεῖς γιὰ νὰ εἴμαστε σαφέστεροι θὰ πρέπει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ ξεχωρίσουμε τίς δυὸ αὐτὲς ομάδες.

Οἱ **Χανααναῖοι** ἦταν οἱ παλαιότεροι κάτοικοι τῆς Παλαιστίνης· ἤλθαν ἀπὸ τὴν ἔρημο στὸ 1ο ἡμῖσι τῆς 3ης π. Χ. χιλιετηρίδας καὶ σιγὰ σιγὰ δημιουργήσαν ἀνεξάρτητα κρατίδια ποὺ ὅταν ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται οἱ νομάδες Ἑβραῖοι εἶχαν κιόλας μιὰ ξεχωριστὴ ἀνάπτυξη, χρησιμοποιοῦσαν γραφὴ κι' εἶχαν ἀξιόλογο ἐμπόριο καὶ βιοτεχνίες. Ὁ πολιτισμός τους ἦταν κράμα ἀπὸ νομαδοσημιτικές, μεσοποταμιακὲς κι' αἰγυπτιακὲς ἀκόμα ἐπιδράσεις μὲ ἐντονώτερο τὸ σημιτικὸ στοιχεῖο τῆς συροπαλαιστινιακῆς περιοχῆς.

Οἱ **Ἀραμαῖοι** ποὺ ἱδρυσαν κρατίδια στὴ Συρία κυρίως (τὸ σπουδαιότερο ἦταν τῆς Δαμασκοῦ), ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπ' αὐτὴν ὡς τὴν κοιλάδα τῆς Βαβυλωνίας, καὶ ἀπόχτησαν τὴ μεγαλύτερη πολιτικὴ σημασία γύρω στὸν 11ο π. Χ. αἰῶνα, δὲν ὁργανώθηκαν ποτὲ συστηματικὰ κι' ἄρχισαν νὰ χάνουν ἔδαφος σὲ ὄφελος τῶν Ἀσσυρίων ὥσπου στὰ τέλη τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνα μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Δαμασκοῦ (732 π. Χ.) ἀπὸ τοὺς Ἀσσυρίους ἔχασαν τὴν πολιτικὴ τους ἀνεξαρτησία.

Παρ' ὅλο ποὺ ἡ ἱστορικὴ τους σημασία εἶναι μικρὴ, ὅ,τι πρέπει ἰδιαίτερα νὰ τονιστεῖ εἶναι πὼς οἱ Ἀραμαῖοι χάριν στὴν ἐμπορικὴ τους δράση, ποὺ συνεχίζεται κι' ὅταν δὲν ἔχουν πιὰ δικὰ τους κράτη, μὰ πιὸ πολὺ χάριν στὴ γλώσσα τους ποὺ ἐξ αἰτίας τῆς ἀπλῆς τῆς γραφῆς (οἱ σημίτες τῆς Συροπαλαιστίνης ἦταν οἱ πρῶτοι ποὺ ἐπινόησαν τὸ ἀλφάβητο) ἐπικράτησε σὰ γλώσσα διεθνῆς ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ὡς τὸν Εὐφράτη μετὰ τὸ χάσιμο τῆς πολιτικῆς τους ἀνεξαρτησίας καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν 6ο ὡς τὸν 4ο π. Χ. αἰῶνα, ἔγιναν ξεχωριστὸς φορέας ἀλληλεπιδράσεων στὴν Ἑγγύς Ἀνατολή.

Στὴ μελέτῃ τῶν σημιτικῶν λαῶν τῆς συροπαλαιστινιακῆς περιοχῆς ἰδιαίτερη βαρύτητα πρέπει νὰ πάρει ἡ περίπτωσις τῶν **Ἑβραίων** ἐξ αἰτίας τῆς τεράστιας συμβολῆς τους στὸ πεδίο τῆς θρησκείας.

Γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἐξηγήσουμε στὰ παιδιὰ πὼς οἱ Ἑβραῖοι κατὰλήξανε στὸ μονοθεϊσμό πρέπει νὰ παρουσιάσουμε τὴν ἱστορικὴ τους πορεία σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ φυσικὸ περιβάλλον ἔπου ἐγκαταστάθηκαν.

Ἡ Παλαιστίνη δὲ χαρακτηρίζεται γιὰ τὴν ὁμοιομορφία τοῦ φυσικοῦ της περιβάλλοντος. Εἶναι εὐφορώτερη στὸ δόρειο της τμήμα (στὴν περιοχὴ τοῦ Ἰσραήλ) ἐνῶ εἶναι ἄγονη στὸ νότιο (στὴν Ἰουδαία).

Αὐτὴ ἡ διαφορὰ ἐπηρέασε ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις τοὺς Ἑβραίους ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὸ βορρὰ καὶ στὸ νότο.

Ἄφοῦ ἐξηγήσουμε στὰ παιδιὰ πὼς ἓνα μέρος τῶν Ἑβραίων ἀρχισε νὰ ἐγκαθίσταται στὴν Παλαιστίνη ἀπὸ τὸν 150 π. Χ. αἰῶνα, εἰσδύοντας σιγὰ σιγὰ στὴ γῆ Χαναὰν ἀπὸ τὴν ἔρημο τῆς Ἀραβίας, ἐνῶ ἓνα μεγάλο μέρος ἦλθε μετὰ τὴν «Ἐξοδο», καὶ ἀφοῦ τοὺς μιλήσουμε γιὰ τοὺς ἀγῶνες ποὺ εἶχαν ν' ἀντιμετωπίσουν κατὰ τὴν ἐγκατάστασή τους πρῶτα μὲ τοὺς Χαναναίους καὶ μὲ τοὺς Φιλισταίους ὕστερα, θὰ πρέπει νὰ προβάλλουμε τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε στὴ διαμόρφωση τοῦ ἐβραϊκοῦ λαοῦ τόσο ὁ πολιτισμὸς τῶν Χαναναίων ποὺ ὠρῆσαν στὴν Παλαιστίνη ὅσο καὶ οἱ διαφορετικὲς συνθήκες ποὺ ἀντιμετώπισαν ἐκεῖνοι ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὸ βορρᾶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ποὺ ἔμειναν στὸ νότο. Οἱ πρῶτοι ἀφομοιώθηκαν σιγὰ σιγὰ μὲ τὸν πολιτισμὸ τῶν Χαναναίων, μπῆκαν στὸ ρυθμὸ τῆς ζωῆς τῶν πλούσιων πόλεων τοῦ βορρᾶ καὶ ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὶς νομαδικὲς συνήθειες.

Ἀντίθετα, ὅσοι ἐγκαταστάθηκαν στὴν ἄγωνα Ἰουδαία διατήρησαν πολ-
λὲς ἀπὸ τὶς νομαδικὲς τοὺς συνήθειες καὶ γενικὰ μιὰ λιτότητα στὸν τρόπο
τῆς ζωῆς τους.

Ὁ διαφορετικὸς δρόμος ποὺ οἱ δύο αὐτὲς ομάδες ἀκολούθησαν στὸν
τρόπο τῆς ζωῆς στάθηκε ἡ βασικὴ αἰτία τῆς διαφωνίας καὶ τῆς ἀνταγωνιστι-
κῆς διάθεσης ἀνάμεσα στὸ Ἰσραὴλ καὶ στὴν Ἰουδαία ποὺ εἶχε μοιραῖες
συνέπειες.

Οἱ ἐσωτερικὲς αὐτὲς διαφωνίες καὶ συγκρούσεις παράλληλα μὲ ἐξω-
τερικοὺς κινδύνους ποὺ εἶχαν ἀδιάκοπα ν' ἀντιμετωπίσουν οἱ Ἑβραῖοι, ὁδή-
γησαν σὲ μιὰ τέτοια κατάπτωση ποὺ σὰ φυσικὴ ἀντίδραση ἦλθε τὸ αἶτημα
γιὰ ἐθνικὴ ἔνωση.

Ἔτσι δημιουργήθηκε τὸ ἐνωμένο ἐβραϊκὸ βασίλειο μὲ πρῶτο βασιλεὺς
τὸ Σαούλ.

Γιὰ τὴ σύντομη περίοδο τῆς βασιλείας θὰ πρέπει νὰ τονιστοῦν μερι-
κὰ σημεῖα χαρακτηριστικὰ καὶ διαφωτιστικὰ.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα τὸ ἀντιμοναρχικὸ πνεῦμα ποὺ χαρα-
χτήριζε τὴ νομαδικὴ νοοτροπία τῶν Ἑβραίων. Κι' ἐδῶ θὰ εἶναι χρήσιμο νὰ
θυμίσουμε στὰ παιδιὰ πὼς οἱ σημίτες τῆς Μεσοποταμίας, ποὺ ἀποσπάστηκαν
πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς τοὺς καταβολές, μπόρεσαν νὰ δημιουργήσουν
μεγάλες αὐτοκρατορίες καὶ νὰ ὑποταχτοῦν στὸν ἀπολυταρχικὸ τους χαραχτήρα.

Τὸ ἀντιμοναρχικὸ αὐτὸ πνεῦμα τῶν Ἑβραίων ἐνισχύθηκε κι' ἀπὸ τὸ
γεγονὸς πὼς τόσο ὁ Δαβὶδ ὅσο καὶ ὁ Σολομὼν θέλησαν νὰ πάρουν τὴ θρησκεία
ὑπὸ τὴν προστασία τους δίνοντας στὴν ὀργάνωσή της ἓνα κρατικὸ χαραχτήρα.

Ἡ ἀντίδραση στὴν πολιτικὴ αὐτὴ τῶν Ἰσραηλιτῶν, ποὺ ἡ θρησκεία
γι' αὐτοὺς δὲν ἦταν τύπος, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἀντιμοναρχικὸ πνεῦμα καὶ τὸν
ἀδιάκοπο ἀνταγωνισμὸ ἀνάμεσα στὴ βόρεια καὶ νότια Παλαιστίνη ἔφερε τὴ
διάσπαση τοῦ ἐνωμένου βασιλείου ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Σολομῶντα ποὺ
ἀναδιοργάνωνοντας τὸ κράτος μὲ πρότυπο τὶς ἀπόλυτες μοναρχίες τῆς Ἀνα-

τολής παρ' ὅλη τὴν ἐμπορικὴ ἀνθήσκη καὶ γενικὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ βασιλείου δημιουργήσε ἰσχυρότατη ἀντίδραση.

Ἡ τελευταία φάση τῆς Ἑβραϊκῆς ἱστορίας, ἡ ἐποχὴ ποὺ οἱ Ἀσσύριοι πρῶτα (722 π. Χ.) καὶ οἱ Χαλδαῖοι ὕστερα (586 π. Χ.) καταστρέφουν τὴ θόρεια οἱ πρῶτοι καὶ τὴ νότια Παλαιστίνη οἱ δεῦτεροι καὶ ὀδηγοῦν στὴν ἐξορία χιλιάδες αἰχμαλώτους, εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὶς συνέπειες ποὺ οἱ δοκιμασίαι αὐτὲς εἶχαν γιὰ τὸν ἐβραϊκὸ λαὸ πάνω ἀπ' ὅλα στὸν τομέα τῆς θρησκείας.

Ὡστόσο, ἡ ἐβραϊκὴ θρησκεία θὰ πρέπει νὰ παρουσιαστῇ στὴν ἐξελικτικὴ τῆς πορείας.

Ἐκεῖνο ποὺ ἰδιαίτερα τὴ χαρακτηρίζει καὶ ποὺ πρέπει νὰ τονιστῇ εἶναι ἡ ἐξελικτικὴ τῆς δυναμικότητα.

Ὁ θεὸς τῶν Ἑβραίων Ἰεχωβά, ποὺ στὴν ἀρχὴ δὲν ἦταν ὁ μόνος θεὸς τους, πῆρε σιγὰ σιγὰ μιὰ ξεχωριστὴ θέση ἀνάμεσα στοὺς νομαδικοὺς θεοὺς ποὺ στὰ πρῶτα χρόνια λάτρεψαν οἱ Ἑβραῖοι καὶ τελικὰ ἐπικράτησε σὰν ὁ μόνος θεὸς τους. Στὴν ἐπικράτηση αὐτὴ τοῦ Ἰεχωβά ἰδιαίτερο ρόλο ἐπαιξε ὁ Μωυσῆς, μὰ καὶ ἡ μονοθεϊστικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἰχνατον στὴν Αἴγυπτο, τὴν ἐποχὴ ποὺ ἴσως βρισκόνταν ἀκόμα ἐκεῖ οἱ Ἑβραῖοι, δὲν πρέπει νὰ ἦταν χωρὶς σημασία.

Ὅμως ἡ ἐβραϊκὴ θρησκεία ἐπηρεάστηκε, ὅπως ἦταν φυσικὸ, τόσο ἀπὸ τὴ θρησκεία τῶν Χαναναίων ὅσο κι' ἀπὸ τὶς ἄλλες θρησκείες τῶν γειτονικῶν λαῶν. Ἐκεῖνοι μάλιστα ποὺ ἐπηρεάστηκαν πρὸ ἔντονα ἀπὸ τὴ θρησκεία τῶν Χαναναίων ἦταν οἱ Ἑβραῖοι τῆς θόρειας Παλαιστίνης κι' αὐτὸς στάθηκε ἓνας λόγος πέρα πάνω γιὰ τὸ διχασμὸ ἀνάμεσα στὸ Ἰσραὴλ καὶ στὴν Ἰουδαία.

Ὁ Ἰεχωβά, ποὺ στὴν ἀρχὴ ἔχει ἓνα χαρακτήρα πολεμικὸ ἀντίστοιχο μ' ἐκεῖνον τοῦ Ἀσοῦρ τῶν Ἀσσυρίων, προβάλλεται, μετὰ τὴ διάσπαση τοῦ βασιλείου, ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς μεταρρυθμιστὲς ποὺ θὰ χτυπήσουν τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τῆς θόρειας Παλαιστίνης, σὰ θεὸς ποὺ ἀποστρέφεται τοὺς ἐγωιστὲς καὶ πλούσιους τῶν πόλεων. Ἔτσι ἀρχίζει νὰ δίνεται ἡθικὸ περιεχόμενο στὴ θρησκεία. Τὸ περιεχόμενο αὐτὸ θὰ πλουτιστῇ ἀπὸ τοὺς προφήτες ποὺ ἡ συμβολὴ τους στὴ δύσκολη περίοδο ποὺ ἀκολούθησε τὴ διάσπαση τοῦ βασιλείου ἦταν τεράστια.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς ὅπως ὁ Μωυσῆς στὴν «Ἐξοδο» ἔτσι κι' οἱ προφῆτες τὴν ἐποχὴ τῶν δοκιμασιῶν καὶ τῆς ἐξορίας θὰ στηριχτοῦν στὴ θρησκεία γιὰ νὰ διασώσουν τὴν ὑπόστασιν τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἔθνους. Ὅχι μόνο· οἱ δοκιμασίαι τοῦ λαοῦ γίνονται αἰτία ἐξέλιξης τῆς Ἰουδαϊκῆς θρησκείας καὶ αὐξήσεως τῆς ζωτικότητάς της.

Στοὺς ἀγῶνες τῶν Ἑβραίων μὲ τοὺς Ἀσσυρίους ζυγιάζονται οἱ θεοὶ Ἀσοῦρ καὶ Ἰεχωβά καὶ ἡ καταστροφὴ τοῦ Ἰσραὴλ ἀπὸ τοὺς Ἀσσυρίους

κάνει τούς 'Εβραίους νά πιστέψουν πώς ὁ 'Ασοῦρ εἶναι πιό δυνατός ἀπὸ τὸ δικό τους θεό.

Ὅμως οἱ προφῆτες διαμορφώνουν τὸ χαρακτήρα τῆς θρησκείας προβάλλοντας ἓνα εἶδος συμφωνίας ποὺ κατὰ κάποιο τρόπο εἶχε γίνει ἀνάμεσα στὸν ἑβραϊκὸ λαὸ καὶ στὸ θεὸ τους.

Σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τῶν προφητῶν οἱ δοκιμασίες τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ δείχνουν τὴ δυσμένεια τοῦ θεοῦ γιὰ τὴν ἁμαρτωλὴ τους ζωὴ. Ὡστόσο, ἡ συνέχιση τῆς πίστεως θὰ φέρει ξανά τὴν εὐνοια τοῦ 'Ιεχωβά ποὺ ἡ δύναμή του, ὅπως λέει ὁ προφήτης 'Ησαΐας, ξεπερνάει τὰ ὅρια τῆς Παλαιστίνης καὶ ποὺ τούς 'Ασσυρίους τοὺς χρησιμοποιεῖ σὰ μάστιγα γιὰ νὰ τιμωρήσει τὶς ἁμαρτίες τῶν 'Ιουδαίων.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς ὅσο οἱ δοκιμασίες μεγαλώνουν τόσο οἱ προφῆτες προσπαθοῦν νὰ χαλυδῶσουν τὴν πίστη τῶν 'Εβραίων πλαταίνοντας τὴν ἐννοια καὶ τὰ ὅρια τῆς δικαιοδοσίας τοῦ 'Ιεχωβά ποὺ τελικὰ θὰ προβληθεῖ σὰ δημιουργὸς τοῦ σύμπαντος καὶ μόνος θεός.

Παρακολουθώντας τὴν ἐξελιχτικὴ πορεία τῆς ἑβραϊκῆς θρησκείας διαπιστώνουμε πὼς καμμιὰ ἄλλη ἀπὸ τίς μεγάλες θρησκείες δὲν παρουσίασε ἀνάλογη ἐξελιχτικὴ δυναμικότητα.

Ὁ 'Ιεχωβά ἀπὸ πολεμικοὺς θεοφυλῆς ἐξελίχτηκε, χάρη στὴ συμβολὴ τῶν προφητῶν μὰ καὶ στὴν ἰδιοσυστασία τῶν 'Εβραίων, στὸ δίκαιο καὶ ἀγαθὸ Θεὸ ὅλων τῶν ἀνθρώπων.

Οἱ **Φοίνικες** θὰ πρέπει νὰ παρουσιαστοῦν σὰν τὸ πιὸ χτυπητὸ παράδειγμα ἐμπορικοῦ καθαρὰ λαοῦ. Ἡ χώρα τους, μιὰ στενὴ λωρίδα γῆς ἀνάμεσα στὴ θάλασσα καὶ στὰ βουνὰ τοῦ Λιβάνου, ἄφορη μὰ μὲ καλὰ λιμάνια τοὺς ἐσπρωξε στὴ θάλασσα. Ὁ Λίβανος τοὺς προμήθεψε ἄφθονο ὕλικο, τοὺς κέδρους του, γιὰ τὰ σκαριὰ τῶν καραβιῶν τους κι' οἱ Φοίνικες, σημιτικὸς λαὸς ποὺ δὲν ξέρουμε ἀκριβῶς πότε ἐγκαταστάθηκαν στὴ Φοινίκη, ἔγιναν ναυτικοὶ ποὺ χάρη στὴν κατάπτωση τοῦ αἰγυπτιακοῦ καὶ τοῦ κρητικοῦ στόλου δέσποσαν στὴ Μεσόγειο γύρω στὰ 1100 π.Χ.

Ὅ,τι εἶναι ἀπαραίτητο νὰ προβληθεῖ ἰδιαίτερα εἶναι ἡ καθαρὰ ἐμπορικὴ τους ἰδιοσυγκρασία ποὺ τοὺς τὴν καλλιεργοῦν οἱ εἰδικὲς συνθήκες τοῦ περιβάλλοντός τους ἀποσπώντας τους ἀπὸ πολιτικὲς φιλοδοξίες κι' ἀπὸ στρατιωτικῆς φύσης ἐπιδιώξεις.

Ἡ πολιτικὴ τους ὀργάνωση εἶναι ἀνάλογη μ' ἐκείνη ποὺ χαρακτηρίζει γενικὰ τὴ Συροπαλαιστίνη καὶ τὴ Μεσοποταμία πρὶν ἀπὸ τὴν ἔδρυση τῆς βαβυλωνιακῆς καὶ τῆς ἀσσυριακῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ διάφορες φοινικικὲς πόλεις εἶναι βασικὰ ἀνεξάρτητες μ' ὅλο ποὺ μπορούμε νὰ μιλήσουμε γιὰ κά-

ποια κυριαρχική θέση, σε σχέση με τις άλλες της Σιδώνας στην αρχή κι' αργότερα της Τύρου.

Ώστόσο ο λαός αυτός κλείνει μέσα του άλλες αξιόλογες ικανότητες που δε τον περιόρισαν μόνο στη δυνατότητα ν' απλώσει την εμπορική του δράση από τον Εύξεινο πόντο και τα νησιά του Αιγαίου ως τη βόρειο Αφρική και την Ισπανία, ιδρύοντας εμπορικούς σταθμούς σ' όλα τα επίκαιρα σημεία της Μεσογείου.

Οι Φοίνικες έχοντας τα προσόντα ενός ειρηνικού λαού, έξυπνοι, δραστήριοι, άνθρωποι που ήξεραν να μαθαίνουν από τους λαούς με τους οποίους έρχονταν σε επαφή, ταξίδευαν από λιμάνι σε λιμάνι φέρνοντας μαζί τους τα καλοφτιαγμένα τοπικά προϊόντα τους (έπιπλα, γυάλινα αντικείμενα και σκεύη, πορφύρα, υφάσματα) προϊόντα της υπόλοιπης Ανατολής, και την πλούσια πείρα τους μαζί με ποικίλες επιδράσεις.

Η Ανατολή ταξίδεψε στη Δύση με φοινικικά καράβια. Τα ανατολίτικα στοιχεία που μεταφυτεύτηκαν μόνιμα στην ελληνική κι' ως ένα σημείο στην τέχνη της Ιταλίας ήρθαν στη Δύση με τ' ανατολικά υφάσματα, τα μετάλλινα κομψοτεχνήματα, τα έπιπλα τα δουλεμένα με έλεφαντόδοντο.

Το χύσιμο του χαλκού πολλοί πιστεύουν πως οι νησιώτες του Αιγαίου που το έγκαινιάζουν στην Ελλάδα το διδάχτηκαν από τους Φοίνικες που με τη σειρά τους έμαθαν την τέχνη αυτή από τους Αιγυπτίους. Όμως η πιο μεγάλη προσφορά που οι Φοίνικες έκαναν στην Ελλάδα πρώτα, μά και στην Ανθρωπότητα γενικότερα, ήταν το αλφάβητο.

Κι' εδώ θα έχουμε την ευκαιρία να επανέλθουμε σε όσα είπαμε στο κεφάλαιο για την αιγυπτιακή γραφή και να τονίσουμε τη σημασία που είχε η τελευταία φάση της εξέλιξής της, φάση που επινοήθηκε από τους σημίτες της Συροπαλαιστίνης.

Είναι χαρακτηριστικό ωστόσο πως όσο κι' αν οι Φοίνικες δεν έπαιξαν μόνο το ρόλο του εμπόρου και του παραγωγού αξιόλογων βιομηχανικών προϊόντων μά και το φορέα στοιχείων βλαπτικών για την πρόοδο, δεν άφησαν δικτύωτα ίχνη στις περιοχές που ίδρυσαν τα «εμπορεία» τους. Έξαιρεση αποτελεί η Καρχηδόνα που εξελίχθηκε σε πόλη σπουδαία που σιγά σιγά δημιούργησε δικό της κράτος.

Τον ιδιότυπο χαρακτήρα της φοινικικής αποικίας που είναι πιο πολύ σταυροδρόμι και γέφυρα που διοχετεύει μαζί με τα φορτία των εμπορευμάτων πείρα λαών και μάλιστα πιο πολύ πρακτικής φύσης, θα πρέπει να τον αντιπαραβάλλουμε με το χαρακτήρα της ελληνικής αποικίας που δεν είναι σταυροδρόμι μά μόνιμη έστια όπου δεν ανθεί μόνο το εμπόριο μά γεννιούνται φιλοσοφικά συστήματα, ιδρύονται σχολές, ή τέχνη δημιουργεί, παράλληλα με τη μητρόπολη, έργα αντιπροσωπευτικά της εποχής και του περιβάλλοντος, που μ' άλλα λόγια είναι δημιουργήμα λαού που ή εμπορική του ιδιοφυΐα

είναι ένα από τα χαρακτηριστικά της πολύπλευρης προσωπικότητάς του.

Ωστόσο, τα παιδιά μελετώντας τους Φοίνικες θα έχουν την ευκαιρία να γνωρίσουν μια ξεχωριστή περίπτωση λαού που η έμπορική του ιδιοφυΐα μαζί με τη δεξιοτεχνία που ανέπτυξαν στις βιοτεχνίες που άνθησαν στον τόπο τους τους παρέδωσαν στους μεταγενέστερους όχι σά θεμελιωτές πολιτισμού αλλά σάν αξιόλογους συντελεστές πρόδου και φορείς ρευμάτων από την Ανατολή στη Δύση.

Πρίν κλείσουμε τόν κύκλο τών Ανατολικών πολιτισμών που περιλαμβάνονται στην Ιστορική μας Ώλη, θα πρέπει νά μιλήσουμε για τους πολιτισμούς που αναπτύχθηκαν από *Ι ν δ ο ε υ ρ ω π α ῖ κ ἄ φ ὀ λ ἄ* τόν πολιτισμό τών Χετταίων κι' εκείνο τών Μήδων και τών Περσών. Για τους τελευταίους είναι καλύτερα νά μιλήσουμε όταν θά μάς απασχολήσουν τὰ κεφάλαια της Έλληνικής Ιστορίας που έχουν άμεση σχέση με τους λαούς αυτούς.

Οί *Χ ε τ τ α ῖ ο ι* θεωρούνται ή πρωτοπορεία τών Ινδοευρωπαϊών στη Δ. Ασία. Είναι πιθανό πώς άρχισαν νά έρχονται στη Μ. Ασία από τὸ 2500 π. Χ. ίσως από τὰ δουνὰ τοῦ Καυκάσου.

Οί ανατολικοί λαοί που κατοικοῦσαν πρίν από τους Χετταίους στη Μ. Ασία αναμίχτηκαν με τους τελευταίους κι' αποτέλεσαν ένα κράμα μ' αυτούς.

Οί Χετταῖοι φτάνοντας στη Μ. Ασία ήταν ἀπολίτιστοι· ὡστόσο, ή έπαφή τους με τους γειτονικούς λαούς τοῦ «εὐφορεῦ μισοφέγγαρου» και εἰδικότερα οἱ ἐμπορικές συναλλαγές που ένωρίς άρχισαν νά έχουν με τους μεσοποταμιακούς λαούς συντελέσανε στη γρήγορη ανάπτυξή τους.

Η περιοχή που εγκαταστάθηκαν εκτός από τίς εὐφορες κοιλάδες της πρόσφερε κάτι ιδιαίτερα σημαντικό· *μ έ τ α λ λ α* και πάνω απ' όλα *σ ί δ ε ρ ο* με τὸ όποιο οἱ Χετταῖοι άρχισαν νά προμηθεύουν τήν ὑπόλοιπη Έγγυς Ανατολή από τὸ 13ο π. Χ. αἰώνα.

Οἱ Χετταῖοι που άρχισαν νά παίρνουν ξεχωριστή θέση ανάμεσα στους λαούς της Έγγυς Ανατολής από τήν άρχή της 2ης χιλιετηρίδας π. Χ. είχαν δυο περιόδους άκμης· τήν πρώτη τοῦ παλαιοῦ βασιλείου ή της πρώτης αὐτοκρατορίας (1900—1650 π. Χ.) κι' εκείνη τοῦ νέου βασιλείου ή της δεύτερης αὐτοκρατορίας (1400—1200 π. Χ.) που είναι ή εποχή της μεγαλύτερης χετταϊκής δύναμης.

Χωρίς νά μπορούμε σέ λεπτομέρειες σχετικές με τήν πολεμική δράση τών Χετταίων μπορούμε ν' αναφέρουμε τήν εξάπλωσή τους, τή δεύτερη αὐτή εποχή, σ' ὁλόκληρη τή Συρία ὡς τήν Παλαιστίνη, και τή συμμαχία τους με τήν Αἴγυπτο για τήν κοινή αντιμετώπιση της ἀπειλητικής Ασσυρίας.

Ακόμα, θα πρέπει ν' αναφερθεῖ ή έπαφή τών Χετταίων με τους Αχαιοὺς και γενικά ὁ ρόλος τους στην ἐπικοινωνία ανάμεσα στην Έγγυς Ανατολή και στην ανατολική Μεσόγειο.

Ἡ καταστροφή τοῦ Χετταϊκοῦ πολιτισμοῦ ἀποδίδεται στήν ἐπιδρομή τῶν λαῶν τῆς θάλασσας, πού ἡ προέλευσή τους κι' ἡ καταγωγή τους ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ προβλήματα πού δὲν ἔχουν ἀκόμα βρεῖ τὴν τελικὴ τους λύση.

Σχετικὰ μὲ τὸ Χετταϊκὸ πολιτισμὸ θὰ πρέπει ν' ἀναφέρουμε πῶς οἱ Χετταῖοι ἐπηρεάστηκαν ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς πολιτισμούς. Πῆραν τὴ σφηνοειδῆ γραφὴ καὶ μᾶς ἄφησαν πῆλινες πινακίδες στὴ χετταϊκῇ γλώσσᾳ πού ἀποκρυπτογραφήθηκε χάρις σὲ τρίγλωσσα κείμενα πού βρέθηκαν σ' ὀρισμένες ἀπ' αὐτές, δέχτηκαν τὴν ἐπίδραση τῆς αἰγυπτιακῆς καὶ τῆς βαβυλωνιακῆς θρησκείας, προβάλλοντας τὴ λατρεία τῆς Μητέρας - Γῆς καὶ τοῦ θεοῦ Ἡλίου, ὅπως καὶ τῆς βαβυλωνιακῆς λογοτεχνίας.

Ὅ,τι ἀξίζει ἰδιαίτερα ν' ἀναφερθεῖ εἶναι ἡ νομοθεσία τῶν Χετταίων πού ἓνα μεγάλο τῆς μέρος σώθηκε κι' ἀποκαλύπτει ἓνα πνεῦμα ἐπιείκειας καὶ ἀνθρωπισμοῦ πού δὲν διαπιστώθηκε σὲ καμιὰ ἀπὸ τίς ἄλλες νομοθεσίες τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς.

Ἡ πρωτεύουσα τῶν Χετταίων Χαττούσα στάθηκε ἡ πρώτη μεγάλη πόλη τῆς Ἀσίας πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τόσο τῆς Νινευι ὅσο καὶ τῆς Βαβυλώνας τοῦ νεώτερου βαβυλωνιακοῦ κράτους καὶ στήν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν παλατιῶν τῆς, ὅπως καὶ στὸ γλυπτὸ τῆς διάκοσμο, διακρίνουμε στοιχεῖα πού θὰ τὰ δανειστοῦν οἱ Ἀσσύριοι στήν ἀρχιτεκτονικὴ τους.

Γ. ΜΙΝΩΙΚΟΣ ΚΑΙ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Ὁ πρῶτος πολιτισμὸς ξεχωριστῆς σημασίας πού ἀναπτύσσεται σὲ ἑλληνικὸ ἔδαφος, ὁ Μινωικὸς, εἶναι ὁ συνδυετικὸς κρίκος ἀνάμεσα στοὺς Ἀνατολικοὺς πολιτισμοὺς καὶ στὸν πολιτισμὸ πού θ' ἀναπτυχθεῖ ἀργότερα στήν Ἑλλάδα.

Ἡ παρουσίαση τοῦ Μινωικοῦ ὅπως καὶ τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ παρουσιάζει ἰδιαίτερες δυσκολίες καὶ εἰδικότερα σήμερα.

Ζοῦμε μιὰ ἐποχὴ πού τὰ νέα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα πού ἀδιάκοπα ἀνακαλύπτονται, ἢ ἀποκρυπτογράφηση σὲ μεγάλο μέρος τῆς Γραμμικῆς Β γραφῆς, ἢ ἀρχὴ ἀποκρυπτογράφησης τῆς Γραμμικῆς Α, προκαλοῦν τὴ δημιουργία νέων θεωριῶν πού συχνὰ ἐρχονται σὲ σύγκρουση μὲ τίς παλιές μὰ ὅχι λιγότερο συχνὰ καὶ σὲ σύγκρουση μεταξὺ τους. Τὰ πολλὰ ἐρωτήματα πού μένουν ἀναπάντητα ἢ μὲ ὑποθετικὲς ἀπαντήσεις ὀφείλονται στὶς λειψὲς μαρτυρίες πού ἔχουμε γι' αὐτοὺς τοὺς πολιτισμούς.

Ἡ γραφὴ τῶν πολιτισμῶν αὐτῶν, ὅπως εἶναι γνωστό, μόνο κατὰ ἓνα μέρος ἔχει ἀποκρυπτογραφηθεῖ. Ὅσотно, ἡ ἀποκρυπτογράφηση τῆς Γραμμικῆς Β γραφῆς θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἰδιαίτερα πολύτιμη ἀν τὸ περιεχόμενο

τῶν πινακίδων ποὺ βρέθηκαν καὶ διαδύστηκαν ἦταν διαφορετικὸ.

Εἶναι γνωστὸ πὼς τόσο οἱ πινακίδες τῆς Κνωσοῦ ὅσο κι' ἐκεῖνες τῆς Πύλου καὶ τῶν Μυκηνῶν εἶναι βασικὰ κατάλογοι ὀνομάτων, ἀντικειμένων, ζώων, προϊόντων κλπ. ποὺ μ' ἄλλο ποὺ εἶναι διαφωτιστικὲς γιὰ ὀρισμένες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, δὲ μᾶς δίνουν πληροφορίες πλατύτερα κατατοπιστικὲς.

Ἄν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τί μᾶς ἀποκάλυψε ἡ ἀνάγνωση τῶν γραφῶν τῶν Ἀνατολικῶν λαῶν, αἰσθανόμαστε πόσο πενιχρὸ εἶναι τὸ περιεχόμενον τῶν πινακίδων τοῦ Κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Βέβαια ἡ διαπίστωση πὼς ἡ γλῶσσα τῆς Γραμμικῆς Β γραφῆς εἶναι ἐλληνικὴ ἔχει τεράστια σημασία καὶ ἡ ἀποκρυπτογράφηση τῆς Γραμμικῆς Α, ποὺ δὲ φαίνεται ν' ἀργεῖ, θὰ ἔχει σημασία ἀνάλογη, ἴσως καὶ μεγαλύτερη, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῶν κειμένων ποὺ θὰ διαβαστοῦν. Ὅμως, ἂν παράλληλα μᾶς ἀποκαλύπτονταν κείμενα μὲ οὐσιαστικότερο περιεχόμενον, θὰ φωτιζόταν κατὰ ἐντελῶς διαφορετικὸ τρόπο ὁ Κρητομυκηναϊκὸς πολιτισμὸς.

Ὡστόσο στὰ παιδιὰ, παρ' ἄλλο ποὺ θὰ παρουσιάσουμε ὀρισμένα ἀπὸ τὰ προβλήματα τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς δυὸ αὐτοὺς πολιτισμοὺς, θὰ πρέπει νὰ δώσουμε μιὰ ξεκάθαρη εἰκόνα ὀρισμένων βασικῶν χαρακτηριστικῶν ἀποφεύγοντας, ὅσο γίνεται, ν' ἀναφέρουμε ὑποθέσεις καὶ συγκρουόμενες γνώμες.

Παρουσιάζοντας τὸ **Μινωικὸ πολιτισμὸ** ὕστερα ἀπὸ τοὺς πολιτισμοὺς τῆς Ἀνατολῆς πρῶτα ἀπ' ὅλα θὰ πρέπει νὰ δώσουμε τὴν εἰκόνα τοῦ περιβάλλοντος μέσα στὸ ὁποῖο δημιουργήθηκε ὁ νέος πολιτισμὸς.

Ἡ Κρήτη ὄντας νησί ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ βρῖσκεται σ' εὐκολὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν κοντινὴ Ἀνατολὴ ἐνῶ στὸν ἴδιο καιρὸ εἶναι ἀποκομμένη ἀπ' αὐτήν· ἡ θάλασσα ποὺ τὴν ἐνώνει καὶ τὴ χωρίζει τῆς προσφέρει τεράστιες ὀπηρεσίες. Μακριὰ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τοπίο καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ ἔρημο—τὸ φυσικὸ περιβάλλον τῆς ἀνατολικῆς χώρας μὲ τὴν ὁποία εἶναι σὲ μεγαλύτερη ἐπαφὴ—εἶναι ὥστόσο σὲ θέσιν νὰ γνωρίσει τὰ δημιουργήματά της.

Ὅμως τὸ φυσικὸ περιβάλλον τῆς Κρήτης σὰν κύριο χαρακτηριστικὸ ἔχει τὴν τεράστια ποικιλία τοῦ τοπίου ποὺ δημιουργεῖ βροχὴ ἀπὸ διαφορετικὰ ἐρεθίσματα καὶ προετοιμάζει ἀδιάκοπα γιὰ τὸ καινούργιο.

Ὁ χαραχτήρας αὐτὸς τοῦ κρητικοῦ τοπίου, ποὺ ἀκριβῶς ἐπειδὴ κλείνει μέσα του τὴν ἀδιάκοπη ἀλλαγὴ ἔχει μιὰ ζωντάνια ἀνθρώπινη, βοήθησε στὴ δημιουργία ἑνὸς πολιτισμοῦ ποὺ ἔνα ἀπὸ τὰ κύριά του χαρακτηριστικὰ εἶναι πὼς κινεῖται κι' ἐκφράζεται μέσα στὰ ἀνθρώπινα μέτρα.

Τοῦτο τὸ χαρακτηριστικὸ, ποὺ εἶναι ἄλλωστε χαρακτηριστικὸ ὅλου τοῦ κατοπινοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, χωρίζει βασικὰ τὸ Μινωικὸ πολιτισμὸ ἀπὸ τοὺς μεγάλους πολιτισμοὺς τῆς Ἀνατολῆς.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν οἱ Κρήτες εἶναι προέλληνες ἢ ὄχι—ἂν πραγ-

ματικά στη Γραμμική Α γραφή είναι γραμμένα κι' έλληνικά κείμενα τότε και ή θεωρία της προελληνικότητας των Κρητών θα πρέπει ως ένα σημείο ν' αναθεωρηθεί— ένα έχει σημασία τούτη τη στιγμή· πώς μ' όλες τις βαθιές ανατολικές επιδράσεις, ό Κρητικός πολιτισμός και πριν από τον έρχομό των Μυκηναίων στην Κρήτη έχει ένα χαρακτήρα που συγγενεύει βαθιά με τον έλληνικό.

Αφού αναφερθεί πώς οί Κρήτες, όπως γενικότερα οί Αιγαίοι, θεωρείται πώς ανήκουν στη λεγόμενη μεσογειακή φυλή και όριστούν γενικά τά χρονικά όρια μέσα στα όποια αναπτύσσεται ό πολιτισμός αυτός κι' οί μεγάλες τομές που συνήθως γίνονται, θα πρέπει να παρουσιαστούν τά κύρια χαρακτηριστικά του Μινωικού πολιτισμού και ειδικότερα της 2ης π. Χ. χιλιετηρίδας (της Μεσομινωικής και Ύστερομινωικής περιόδου), που συμπίπτει με την εποχή της μεγάλης του ανάπτυξης, με βάση την αρχαιολογική μαρτυρία όπως αποκαλύπτεται κυρίως στα δυό σπουδαιότερα κέντρα του, την Κνωσό και τη Φαιστό.

Τά παλαιότερα εύρήματα που αποκαλύφθηκαν στην Κρήτη ανήκουν στη Νεολιθική εποχή (4000 π. Χ. περίπου) και είναι χαρακτηριστικό πώς τό νεολιθικό στρώμα που βρέθηκε κάτω από τό ανάχτορο της Κνωσού θεωρείται τό νεολιθικό στρώμα με τη μεγαλύτερη επίχωση σ' όλη την Εύρώπη. Τά εύρήματα της εποχής αυτής, εκτός από πολύ λίγα λείψανα κατοικιών, είναι κυρίως άγγεία και μερικά πήλινα γυναικεία ειδώλια που όπως δείχνει τό πάχος τους θα πρέπει να παριστάνουν τη θεά της γονιμότητας.

Χωρίς να σταματήσουμε ιδιαίτερα στη λιθοχαλκή εποχή και στην Πρωτομινωική, που αποτελεί την πρώτη φάση του Μινωικού πολιτισμού, θα πρέπει ν' αναφέρουμε κάτι που άλλωστε είναι κοινό σ' όλες τις ανάλογες περιπτώσεις· πώς με τό τέλος της εποχής του λίθου και την αρχή της εποχής του χαλκού διαπιστώνουμε αύξηση πληθυσμού και αξιόλογη πρόοδο (πληθαίνουν και καλύτερεύουν οί κατοικίες και οί τάφοι κι' αυξάνεται ή ποικιλία των άγγείων).

Με τη Μεσομινωική εποχή θ' αρχίσει κυρίως ή εξέταση του Μινωικού πολιτισμού. Μελετώντας τις φάσεις από τις όποιες περνάει ό Μινωικός πολιτισμός στη Μεσομινωική και στην Ύστερομινωική εποχή θ' απομονώσουμε τά βασικά χαρακτηριστικά του και θα προσπαθήσουμε να καταλήξουμε σε γενικότερα συμπεράσματα σχετικά με τό χαρακτήρα του.

Η σύγκριση, όπου είναι δυνατή, με τους Ανατολικούς πολιτισμούς θα μάς βοηθήσει να προβάλουμε επιδράσεις αλλά και βασικές διαφορές.

Όπως θα προκύψει από την αρχή της μελέτης της Μεσομινωικής εποχής, τό ανάχτορο παίζει για τό μελετητή του Κρητικού πολιτισμού τό ρόλο που παίζει για κείνον του Αιγυπτιακού πολιτισμού ό τάφος. Την παρατήρηση αυτή θα πρέπει να την κάνουμε στα παιδιά γιατί αποκαλύπτει

ἀμέσως μιὰ χτυπητὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δύο πολιτισμούς. Τὸ μινωικὸ ἀνάχτορο κι' ὅ,τι βρέθηκε μέσα σ' αὐτὸ εἶναι ἡ σπουδαιότερη πηγὴ μας.

Ἀναλύοντας τὸν τύπο τοῦ θα πρέπει νὰ τονίσουμε κάτι πολὺ βασικόν· πὼς παρ' ὅλο τὸ μέγεθος καὶ τὴ λαβυρινθώδη τοῦ μορφῇ τὸ κρητικὸ ἀνάχτορο ἦταν ἔτσι χτισμένο ποὺ νὰ μὴ δίνει τὴν ἐντύπωση τοῦ μονοκόμματος καὶ κολοσσιαίου.

Οἱ μεγάλες αὐλές, οἱ πλατιεὲς σκάλες, οἱ ἀνοιχτὲς στοᾶς καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ἡ χρῆση τοῦ κίονα, ποὺ τίς περισσότερες φορὲς λείπει ἀπὸ τὸ μεσοποταμιακὸ ἀνάχτορο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ποικιλία τῶν ὑπόλοιπων χώρων, ἀλάφρηναν τὰ τεράστια κτηριακὰ συγκροτήματα καὶ δημιουργοῦσαν μιὰ ἀτμόσφαιρα πρόσχαρη, ὅμοια μ' ἐκείνη ποὺ δημιουργεῖ ὅλος ὁ Κρητικὸς πολιτισμός.

Ἀπὸ τὸ εἶδος καὶ τὸ μέγεθος τῶν ἀναχτέρων διαφαίνεται ἡ ὑπαρξὴ ἰσχυροῦ ἡγεμόνα· ὥστόσο, ἕνα πρόβλημα ποὺ προβάλλει ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ περισσότερων ἀναχτέρων εἶναι ἂν τὰ ἀνάχτορα αὐτὰ ἀνῆκναι σὲ ἀνεξάρτητους βασιλιάδες ἢ σὲ ὁμοσπονδία ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ ἰσχυρότερου βασιλιά.

Ἡ κοινωνικὴ διάρθρωση ὡς ἕνα σημεῖο προκύπτει ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν κατοικιῶν. Ἔτσι π. χ. τὰ μέγαρα, οἱ ἐπαύλεις καὶ γενικὰ οἱ πλούσιες κατοικίες μαρτυροῦν τὴν παρουσίαν μιᾶς πλούσιας τάξης εὐγενῶν, ὅπως ἡ μορφὴ τοῦ σπιτιοῦ τοῦ μέσου ἀστοῦ δείχνει τὴν οἰκονομικὴ ἀνεση τῆς τάξης αὐτῆς καὶ τὴν ἔλλειψη ἰσχυρῆς κοινωνικῆς διαφοροποίησης.

Οἱ ἀνοχύρωτες πόλεις δείχνουν τὴ θαλασσοκρατορίαν τῶν Κρητῶν. Παράλληλα διαπιστώνεται ἡ μεγάλη ἀνάπτυξη ἐμπορίου ἀπὸ τοὺς δρόμους (τοὺς ἀρχαιότερους τῆς Εὐρώπης) ποὺ ἔνωσαν τὰ διάφορα κέντρα καὶ λιμάνια τοῦ νησιοῦ, ἀπὸ τίς μεγάλες ἀποθηκὲς ἐμπορευμάτων ποὺ βρέθηκαν στὰ ἀνάχτορα, στὰ μέγαρα καὶ στὶς ἐπαύλεις, ὅπως ἄλλωστε κι' ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν μινωικῶν ἀντικειμένων ποὺ βρέθηκαν σ' ὅλα τὰ παράλια τῆς Μεσογείου ἀπὸ τὴν Κύπρο ὡς τὴν Ἰσπανίαν.

Ὡς ποῖο σημεῖο ἡ οἰκονομία εἶχε συγκεντρωτικὸ χαραχτήρα δὲν μποροῦμε μὲ θετικότητα νὰ τὸ ξέρουμε. Πὼς ἕνα μεγάλο μέρος τῆς γῆς ἀνῆκε στὰ ἀνάχτορα ποὺ συγκέντρωναν κι' ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ἐμπορίου εἶναι ἀναμφίβολο.

Ὡστόσο, ἡ ὑπαρξὴ πλούσιων γαιοκτημόνων καὶ εὐπορῆς ἀστικῆς τάξης δείχνει πὼς τόσο ἕνα μέρος τῆς γῆς ὅσο κι' ἕνα μέρος τοῦ ἐμπορίου ἀνῆκαν στοὺς γαιοκτήμονες καὶ στοὺς ἀστούς.

Ἡ ἔλλειψη ἰσχυρῆς κοινωνικῆς διαφοροποίησης, χαρακτηριστικῆς τῶν γεωργικῶν πολιτισμῶν, εἶναι μιὰ βασικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν Κρητικὸ καὶ στοὺς Ἀνατολικοὺς καὶ εἰδικότερα τὸν Αἰγυπτιακὸ πολιτισμό.

Ἡ ἀπρόσωπη μάζα τοῦ αἰγυπτιακοῦ λαοῦ, ποὺ ἐξαφανίζεται κάτω

ἀπὸ τῆ συντριπτικῆς δυνάμει τοῦ Φαραώ, δὲν ὑπάρχει ἐδῶ. Ἡ κατασκευὴ τῶν ἔργων ποὺ ἐβρέθησαν στὴν Κρήτη δὲν ἀπαιτοῦσε ἀνθρώπινες ἐκατόμβες κι' ἡ δυνάμει τοῦ μονάρχῃ ἦταν ἀσφαλῶς διαφορετικοῦ χαραχτήρα.

Τὸ γεγονὸς πὼς ὁ κρητικὸς ἦταν ἕνας λαὸς ναυτικὸς κι' ἐμπορικὸς ἐπαίξε ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴν ὅλη διαμόρφωση τοῦ Μινωικοῦ πολιτισμοῦ.

Τὰ λείψανα τῶν μινωικῶν πόλεων μᾶς ἀποκάλυψαν κατὰ πρῶτο λόγο τὰ ἀνάχτορα καὶ γενικὰ μέγαρα, ἐπαύλεις, κατοικίες, κι' ἀπὸ τὴν Πρωτομινωικὴ κιόλας ἐποχὴ τάφους, ποὺ ὅμως δὲν εἶχαν τὴ σημασία τῶν μυκηναϊκῶν. Ὡστόσο δὲ μᾶς ἀποκάλυψαν ναοὺς.

Ὁ ναός, ποὺ ἀπὸ τὴ Γεωμετρικὴ ἐποχὴ κι' ὕστερα παίζει τὸν ξεχωριστὸ ρόλο ποὺ ξέρουμε στὴν ἑλληνικὴ τέχνη. ὥς τώρα τοῦλάχιστο, δὲν ἀποκαλύφθηκε σὲ κρητικὸ οὔτε σὲ μυκηναϊκὸ ἔδαφος.

Ἡ ἑλλειψη ναῶν ἴσως ἔχει ἄμεση σχέση με τὴν ἀπουσία μεγάλης γλυπτικῆς. (1)

Ἡ κρητικὴ λατρεία γινόταν σὲ μικρὰ ἱερὰ μέσα στὰ ἀνάχτορα καὶ στὶς κατοικίες καὶ σὲ σπηλιές ἢ στὸ ὑπαιθρο. (Γιὰ τὴ λατρευτικὴ σημασία τῶν σπηλιῶν θὰ πρέπει νὰ γίνῃ ξεχωριστὸς λόγος).

Ἡ μόνῃ πηγὴ γιὰ τὴ μινωικὴ θρησκεία, ὅπως ἄλλωστε γιὰ ὅλο τὸν Κρητικὸ πολιτισμὸ, εἶναι τὰ εὐρήματα. Τὰ ἀγαλμάτια, οἱ σφραγιδόλιθοι, τὰ δαχτυλίδια, μᾶς ἀποκαλύπτουν πὼς γυναικεία ἦταν ἡ σπουδαιότερη θεότητα. Ἡ Μητέρα-Θεὰ ποὺ δὲν εἶναι μόνο θεὰ τῆς γονιμότητος μὰ καὶ οὐράνια, θαλάσσια καὶ χθόνια καὶ περὶ ἀπλωνε τὴν προστασία της σὲ ἀνθρώπους καὶ ζῶα.

Ὅμως, μ' ὅλο ποὺ ἡ προέλευσις τῆς μινωικῆς θρησκείας εἶναι ὥς ἕνα σημεῖο ἀνατολική (ἡ γυναικεία θεότητα καὶ εἰδικότερα ἡ θεὰ τῆς γονιμότητος εἶναι ἀνατολική), στὴν Κρήτη ἡ θρησκεία δὲν καταδυναστεύει τὸ λαό. Ἀπὸ πούθεν δὲν προκύπτει ἡ ὑπαρξὴ ἰσχυροῦ ἱερατείου τοῦ αἰγυπτιακοῦ καὶ γενικότερα τοῦ ἀνατολικοῦ τύπου περὶ δημιουργεῖ τὸν καταδυναστευτικὸ χαραχτήρα τῆς θρησκείας.

Σχετικὰ με τὴ θρησκεία ἀξίζει ἀκόμα ν' ἀναφερθεῖ πὼς ἡ ἀποκρυπτογράφηση τῆς Γραμμικῆς Β γραφῆς μᾶς ἀποκάλυψε πὼς ὀρισμένες ἀπὸ τίς σπουδαιότερες ἑλληνικὲς θεότητες ἦταν γνωστὲς μετὰ τὸ 1400 π. Χ. στὸ νησί, φερμένες, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τίς Μυκηναεῖς. Οἱ σχετικὲς πινακίδες εἶναι ἀπὸ τίς σημαντικότερες.

Ἡ μινωικὴ τέχνη, παράλληλα με τὰ πολύτιμα στοιχεῖα ποὺ μᾶς

1) Ἡ ἀνακάλυψι ναοῦ καὶ λατρευτικῶν ἀγαλμάτων ἀρκετὰ μεγάλου μεγέθους τῆς 2ης π. Χ. χιλιετηρίδας κατὰ τίς ἀνασκαφές τοῦ καθηγητῆ Κάσκει στὴ χερσόνησο Ἀγίας Εἰρήνης τοῦ κόλπου Κορησίας Κέας, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1963, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία. Ὡστόσο, παραμένει, γιὰ τὴν ὥρα τοῦλάχιστο, μοναδικὸ παράδειγμα.

παρέχει σχετικά με τή θρησκεία, καθρεφτίζει γενικότερα τὸ Μινωικὸ πολιτισμό.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς ἡ ἐδῶ ζωὴ κι' οἱ χαρές της εἶχαν γιὰ τοὺς Κρήτες ξεχωριστὴ σημασία κι' ἴσως κανένας λαὸς δὲ μᾶς ἄφησε τόσο εὐγλωττα δειγμάτων τῆς ἀγάπης του γιὰ τὴ ζωὴ καὶ μαζί γιὰ τὴ φύση ὅσο οἱ κρητικοί. Αὐτὴ του ἡ ἀγάπη σὲ συνδυασμὸ με τὴν εἰρηνικὴ του ἰδιοσυγκρασία εἶναι καὶ τὰ κύριά του χαρακτηριστικὰ ποὺ δίνουν τὸν τόνο σ' ὅλο τὸν πολιτισμό.

Εἶναι ἀπαραίτητο νὰ τονιστεῖ πὼς παρ' ὅλο ποὺ ὁ Μινωικὸς πολιτισμὸς εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπὸ τοὺς Ἀνατολικούς καὶ πιδ εἰδικὰ ἀπὸ τὸν Αἰγυπτιακὸ πολιτισμό, ὅ,τι τὸν χαρακτηρίζει εἶναι ἡ μετουσίωση τῶν στοιχείων ποὺ πῆρε ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Ὁ Αἰγυπτιακὸς εἶναι ἕνας πολιτισμὸς ποὺ κύριό του μέλημα εἶναι ὁ θάνατος· ὁ Μινωικὸς πολιτισμὸς γίνεται ἡ ἔκφραση τῆς παλλόμενης ζωῆς.

Κι' αὐτὴ ἡ παλλόμενη ζωὴ σ' ὅλες της τὶς ἐκφράσεις ἀποκαλύπτεται στὴ μινωικὴ τέχνη.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὴ μεγάλη τέχνη, οἱ ὑπόλοιποι κλάδοι ποὺ ἀναπτύχθηκαν στὴν Κρήτη εἶναι κλάδοι μικροτεχνίας.

Ἡ ἀγγειογραφία, ἡ σφραγιδογλυφία, ἡ μικροπλαστικὴ σὲ πηλὸ, φαγεντιανή, ἐλεφαντόδοντο μὰ καὶ σὲ ὀρισμένους λίθους (στεατίτη π. χ.) καὶ σὲ μέταλλο, εἶναι οἱ κυριότεροι κλάδοι μικροτεχνίας ποὺ ἀναπτύχθηκαν.

Παρουσιάζοντας τὴν κρητικὴ ἀγγειογραφία θὰ πρέπει νὰ προβάσουμε τὶς χαρακτηριστικὲς της φάσεις. Αὐτὸ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ διακοσμητικὸ σχηματοποιημένο χαρακτήρα τοῦ καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ στὸ θρίαμβο τοῦ νατουραλισμοῦ ποὺ σφραγίζει τὸν 16ο π.Χ. αἰῶνα καὶ πάλι στὴν σχηματοποίηση τοῦ ἀναχτορικοῦ ρυθμοῦ ποὺ με τὸ τέλος τῆς ΥΜ περιόδου καταλήγει σ' ἕνα πραγματικὸ ἐκφυλισμὸ τῶν ἀρχικῶν μοτίβων.

Τὰ φυτικά καὶ τὰ θαλάσσια μοτίβα ποὺ κοσμοῦν τὰ μινωικὰ ἀγγεῖα εἴτε με τὴ γοητευτικὴ σχηματοποίηση τοῦ καμαραϊκοῦ εἴτε με τὴ σπαρταριστὴ ζωντάνια τοῦ νατουραλιστικοῦ ρυθμοῦ δείχνουν τὴ βαθιὰ ἀγάπη τῶν Κρητῶν γιὰ τὴ φύση κι' ἰδιαίτερα γιὰ τὴ θάλασσα ποὺ ἦταν ἕνα κομμάτι τῆς ζωῆς τους.

Μὰ καὶ οἱ τοιχογραφίες, ποὺ πρωτοεμφανίζονται τὴν ἐποχὴ τῶν δευτέρων ἀναχτόρων, ἀποκαλύπτουν τὴν ἀγάπη αὐτὴ γιὰ τὴ φύση σ' ἕνα ἀπὸ τοὺς δύο βασικοὺς θεματικοὺς κύκλους ἔπει δεσπόζει ἡ παράσταση τοῦ φυτικοῦ κόσμου.

Στὸ δεύτερο κύκλο τὸ κύριο στοιχεῖο εἶναι ἡ ἀνθρώπινη μορφή· κι' ἐδῶ ἡ ἀγάπη γιὰ τὴ ζωὴ κι' ὁ τρόπος ποὺ τὴ χαίρονται ἀποκαλύπτονται σὲ παραστάσεις ποὺ κύριό τους γνώρισμα εἶναι ὁ εἰρηνικὸς χαρακτήρ.

ρας. Ταυροπαιδιές που δείχνουν χυτά κορμιά γυμνασμένα στη χαρά του ύπαίθρου, χοροί, κυρίες στολισμένες, που παίρνουν μέρος σε κοσμικές συγκεντρώσεις, ζυγιάζονται με τις ολόδροσες παραστάσεις του φυτικού κόσμου δημιουργώντας την ίδια χρούμενη διάθεση.

Σε κανένα έργο της μινωικής τέχνης δε βρίσκουμε πολεμικές σκηνές. 'Ακόμα και το περίφημο «ποτήρι του άξιωματικού» με την ανάγλυφη παράστασή του, φαίνεται πως παριστάνει παιδιά που παίζουν στρατιώτες!

Η μινωική τέχνη μάς άφησε άριστουργήματα σ' όλους τους κλάδους που δείχνουν το βαθμό της καλλιτεχνικής ανάπτυξης των Κρητών που με άδέσμευτη από κάθε περιορισμό φαντασία και με ένα σπάνια καλλιεργημένο γούστο δίνουν μετουσιωμένα σε τέχνη τη χαρά της ζωής.

ΟΙ 'Αχαιοί

Η εμφάνιση των πρώτων 'Ελλήνων στον έλληνικό χώρο πρέπει να παρουσιαστεί σε σταθμό με ιδιαίτερη σημασία.

Ωστόσο, είναι άπαραίτητο να τονιστεί πως μ' όλο που οι 'Αχαιοί που κατεβαίνουν γύρω στο 2000 π. Χ. στην 'Ελλάδα είναι 'Ελληνες, ο πολιτισμός τους έχει ένα ξεχωριστό χαρακτήρα διαφορετικό από τον κατοπινό 'Ελληνικό.

Ο χαρακτήρας του Μυκηναϊκού πολιτισμού οφείλεται στο συνδυασμό των στοιχείων που οι 'Αχαιοί έφεραν μαζί τους με στοιχεία μινωικά που τους επηρεάζουν κατά τρόπο άποφασιστικό, μα και με ανατολικά που σε όρισμένες έκδηλώσεις θα παίξουν ένα ξεχωριστό ρόλο.

Η βαθιά κρητική επίδραση πάνω στο Μυκηναϊκό πολιτισμό συνδέει τον τελευταίο τόσο στενά με το Μινωικό που να μιλάμε συνήθως για Κρητο-μυκηναϊκό πολιτισμό, ενώ αντίθετα ή χάθοδος των Δωριέων με τις νέες συνθήκες ζωής που δημιουργεί τον χωρίζει από τον κατοπινό πολιτισμό που σιγά σιγά θα πάρει ένα όμοιογενή χαρακτήρα πάνω στον έλληνικό χώρο μα κι' όπου άπλωθούν οι 'Ελληνες έξω από την 'Ελλάδα, διαφορετικό, παρ' όλες τις επιδράσεις, από το Μυκηναϊκό.

Αφού παρουσιαστεί ο χώρος όπου άνθίζει ο Μυκηναϊκός πολιτισμός, αναφερθούν τα σπουδαιότερα κέντρα και καθοριστούν τα χρονικά όρια μέσα στα όποια αναπτύσσεται, είναι βασικό να ταυτιστεί με τον πολιτισμό που ο 'Όμηρος παρουσιάζει στα έπη του. (1)

1) Μ' όλο που θα έξηγησουμε στα παιδιά πως τα 'Όμηρικά έπη είναι πολύ μεταγενέστερα από την εποχή που περιγράφουν, θα τους τονίσουμε πως ή παράδοση διατήρησε πλήθος στοιχεία πλαισιότερα, και θα προβάλλουμε τη βοήθεια που ή όμηρική μαρτυρία έδωσε και δίνει καθημερινά στους άρχαιολόγους που ασχολούνται με την περίοδο αυτή.

Τὰ παιδιὰ ξέρουν κιόλας ἀπὸ τὸ Δημοτικὸ τὸν Τρωικὸ πόλεμο καὶ τοὺς ἥρωές του καὶ μὲ χαρὰ τοὺς θὰ ταυτίσουν τὴν ἡρωικὴ ἐκείνη ἐποχὴ μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐνότητά ποὺ τοὺς προσφέρεται.

Ἰδιαίτερα θὰ βοηθήσει στὴν πρὸ ἐλοκληρωμένη γνώση τῆς ἐποχῆς ὁ συντονισμὸς τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας μὲ τὸ μάθημα τῶν Ἑλληνικῶν σὲ τρόπο ποὺ νὰ συμπέσει ἢ μελέτη τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς μὲ τὴ γνωριμία τῆς Ὀδύσσειας.

Ὁ χαρακτήρας τῶν μνημείων καὶ τῶν εὐρημάτων σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὁμηρικὴ μαρτυρία μᾶς βοηθοῦν νὰ καταλήξουμε σὲ ὁρισμένα συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικοκοινωνικὴ κατάσταση τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

Οἱ «διογενεῖς», ὅπως τοὺς λέει ὁ Ὅμηρος, βασιλιάδες καὶ ἡ ἐξουσία τοὺς συνδέονται στενὰ μὲ τὴ θρησκεία. Ἰσχυροί, ἐξαιρετικὰ πλούσιοι, ὅπως ἔδειξαν οἱ τάφοι τοὺς, εἶχαν ἀσφαλῶς στὰ χέρια τοὺς ἓνα μεγάλο μέρος τῆς γῆς καὶ τοῦ ἐμπορίου. Τὰ ἀνάχτορά τοὺς ἐρίσκονταν πάνω στὶς ὀχυρωμένες ἀκροπόλεις, ὅπου ζοῦσαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βασιλικὴ οἰκογένεια, οἱ συγγενεῖς καὶ οἱ φίλοι τῶν βασιλιάδων, ἐνῶ ὁ λαὸς, ποὺ τὸ θιστικὸ τοῦ ἐπίπεδο ἦταν μέτριο, ὅπως δείχνουν οἱ κατοικίες του, ζοῦσε ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς ἀκρόπολης.

Ὡς ποῖο σημεῖο ἡ τάξη τῶν γαιοκτημόνων ἐπαιζε τὸ ρόλο τῆς τάξης τῶν εὐγενῶν τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας τοῦ Μεσαίωνα, σχετικὰ μὲ τὴν ἀποκλειστικὴ εὐθύνη τοῦ πολέμου, εἶναι ἄγνωστο.

Ὡστόσο, στὰ ἀρχαῖα αὐτὰ κράτη, ποὺ παρ' ὅλο τὸ ἀναπτυγμένο ἐμπόριο εἶχαν ἓνα ἐντονα γεωργικὸ χαρακτήρα, ἡ τάξη τῶν γαιοκτημόνων θὰ πρέπει νὰ εἶχε μιὰ ξεχωριστὴ θέση στὴν κοινωνία.

Περνώντας στὴν ἐξέταση τῶν καθαρὰ ἀρχαῖων χαρακτηριστικῶν τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ἰδιαίτερα ὁ πολεμικὸς χαρακτήρας τοῦ λαοῦ. Οἱ Ἀχαιοί, σὲ χτυπητὴ ἀντίθεση μὲ τοὺς Κρήτες, ἦταν λαὸς πολεμικὸς καὶ δείγματα τῆς πολεμικότητάς τοὺς αὐτῆς εἶναι τὰ διάφορα εὐρήματα μὰ καὶ τὰ θέματα ποὺ χρησιμοποιοῦν στὴν τέχνη ὅταν δὲ δανερίζονται ἀτόφια τὰ κρητικά.

Οἱ ὀχυρωμένες ἀκροπόλεις, ποὺ σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἀνοχύρωτα μινωικὰ κέντρα δείχνουν μὲ τὰ κυκλώπεια τείχη τοὺς καὶ τίς ὑπόγειες δεξαμενὲς τὴν ὑπαρξὴ ἀπειλῆς ἐπιδρομῶν, δίνουν ἓνα χαρακτηριστικὸ τένο στὰ μυκηναϊκὰ κέντρα. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ μυκηναϊκὸ ἀνάχτορο μὲ τὴν ἀπλὴ καὶ ξεκάθαρη γραμμὴ του, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ λαβυρινθώδη μορφή τοῦ κρητικοῦ ἀναχτόρου.

Στὴ μορφή τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀναχτόρου θὰ πρέπει νὰ ἐπιμείνουμε ἰδιαίτερα ἀφοῦ μάλιστα θ' ἀποτελέσει τὸ πρότυπο τοῦ ἑλληνικοῦ ναοῦ.

Ὁ πολιτισμὸς αὐτός, ποὺ εἶναι φτωχὸς ὅταν πρωτοεμφανίζεται, χα-

ραχτηρίζεται από μια απότομη εξέλιξη από τα τέλη του 17ου π. Χ. αιώνα κι' ύστερα που τή χρωστάει στη συστηματική επικοινωνία του, από την εποχή αυτή, με την Κρήτη.

Η επαφή αυτή με τον Κρητικό πολιτισμό, που καταλήγει και στην εγκατάσταση των 'Αχαιών στην Κρήτη γύρω στο 1400 π.Χ., φέρνει σαν αποτέλεσμα μια θαύτατη επίδραση του Κρητικού πολιτισμού πάνω στο Μυκηναϊκό. Έτσι, μετά τα καθαρά αχαιϊκά στοιχεία, θα πρέπει να προβληθεί ή μινωική επίδραση. Ο πολιτισμός των 'Αχαιών διαποτίζεται από το Μινωικό. Ιδιαίτερα ή θρησκεία κι' όρισμένοι κλάδοι της τέχνης θα έλεγε κανείς πως μεταφυτεύονται από την Κρήτη στην Πελοπόννησο.

Ο διάκοσμος των αγγείων, ή σφραγιδογλυφία, ή ανάπτυξη της μεταλλοτεχνίας σε πολύτιμα μέταλλα, που έδω χάρη στο μεγάλο πλούτο θα ανθίσει ιδιαίτερα, ή απουσία μεγάλης γλυπτικής όπως και ναών, δείχνουν έντονη κρητική επίδραση.

Παράλληλα με την κρητική επίδραση ή σημασία που δίνεται στους τάφους, ο τύπος όρισμένων απ' αυτούς και τα πλουσιότατα κτερίσματα δείχνουν όχι μόνο επικοινωνία με επίδραση αϊγυπτιακή, μ' όλο που ή αντιμετώπιση της μετά θάνατον ζωής φαίνεται πως ήταν διαφορετική από την αϊγυπτιακή. (1)

Το κολοσσαίο στην αρχιτεκτονική και ειδικότερα στα τείχη θυμίζει κι' αυτό Αίγυπτο· όμως το κολοσσαίο αυτό έχει ένα επιδλητικό χαρρακτήρα χωρίς να δημιουργεί καταθλιπτική ατμόσφαιρα.

Κλείνοντας το κεφάλαιο του 'Αχαιϊκού πολιτισμού είναι βασικής σημασίας να τονίσουμε ιδιαίτερα τα αχαιϊκά στοιχεία που παρ' όλη τη νέα μορφή που θα πάρει ο Έλληνικός πολιτισμός μετά την κάθοδο των Δωριέων, όχι μόνο έπιζούν αλλά γίνονται από τα κύρια χαρακτηριστικά του.

Τέτοια είναι: ή λατρεία όρισμένων θεών που θα επικρατήσουν στην Έλληνική περίοδο και που, όπως αποκαλύπτεται κυρίως από πινακίδες της Κνωστού αλλά κι' από όρισμένες της Πύλου, λατρεύονταν κιόλας από κάποια στιγμή κι' ύστερα στα μυκηναϊκά κέντρα και στη Κρήτη· το μυκηναϊκό ανάχτορο που, όπως τονίστηκε κιόλας, θ' αποτελέσει το πρότυπο του αρχαίου ναού, ένας από τα αντιπροσωπευτικότερα δημιουργήματα του έλληνικού καλλιτεχνικού πνεύματος· κι' ακόμα μια ιδιαίτερη προτίμηση για την παράσταση της ανθρώπινης μορφής που θα γίνει δικό χαρακτηριστικό της έλληνικής τέχνης των κατοπινών χρόνων.

1) Βλ. σχετικά G. E. Mylonas: Ancient Mycenae, the capital city of Agamemnon, Princeton University Press. 1957 σ. 76-77.

Ἡ πρώτη ἐποχὴ τοῦ σιδήρου (1100—700 περίπου π.Χ.)

Κλείνοντας τὸ κεφάλαιο τοῦ Κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ θὰ πρέπει νὰ δώσουμε στὰ παιδιὰ μιὰ εἰκόνα τοῦ περιβάλλοντος μέσα στὸ ὁποῖο θ' ἀπλωθεῖ ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμός.

Ἡ γεωγραφικὴ θέσις τῆς Ἑλλάδας, τὸ κλίμα, ἡ ἐδαφικὴ τῆς σύσταση, ὁ τρόπος ποὺ τὴ δρέχει ἡ θάλασσα, τὸ πλῆθος τῶν νησιῶν ποὺ τὴ γεφυρώνουν μὲ τὴν Ἀνατολή, ὅλα πρέπει νὰ προβληθοῦν σὰν παράγοντες βασικοὶ γιὰ τὴ μορφή ποὺ θὰ πάρει ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμός.

Τὸ πρόβλημα ποὺ παρουσιάζεται, ἀφοῦ ὁλοκληρωθεῖ τὸ κεφάλαιο τοῦ Κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι τὸ σχετικὸ μὲ τὴ μετανάστευση τῶν Δωριέων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, πολλοὶ σύγχρονοι ἐρευνητές, βασισμένοι κυρίως σὲ ἀρχαιολογικὰ ἀλλὰ καὶ σὲ γλωσσολογικὰ τεκμήρια καὶ πρὸ συγκεκριμένα στὰ πορίσματα ποὺ ὁδήγησε ἡ ἀποκρυπτογράφηση τῆς Γραμμικῆς Β' γράφης, καταλήγουν στὸ συμπέρασμα πὼς ὄχι μόνο οἱ Ἴωνες καὶ οἱ Ἀχαιοὶ κατέβηκαν τὴν ἴδια ἐποχὴ, μὰ πὼς καὶ οἱ Δωριεῖς ἐγκαταστάθηκαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, καὶ συγκεκριμένα στὴν περιοχὴ τῆς Ἀργολίδας ποὺ θεωρεῖται ἡ κοιτίδα τῶν πρώτων Ἑλλήνων, σύγχρονα μὲ τοὺς προηγούμενους.

Ἡ διαφοροποίηση ποὺ διαπιστώνεται μεταγενέστερα στὴ διάλεχτο τῶν Δωριέων ἀποδίδεται σὲ ἀποδημίαν τους, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ τῆς Ἑλλάδας ἀπ' ὅπου ἐπιστρέφουν πάλι γύρω στὰ 1100 π. Χ. καὶ βαθμιαίαν γίνονται κύριοι τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Κρήτης.

Ἔτσι, οἱ θεωρίες οἱ σχετικὲς μὲ τὴν ξαφνικὴ καταστροφὴ τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὴ μετανάστευση τῶν Δωριέων περνοῦν σὲ δεύτερη σειρὰ καὶ ἡ σημασία ποὺ δινόταν στὴν ἐπιστροφή, στὴν «κάθοδο», τῶν Ἡρακλειδῶν δὲν ἔχει πιά τὴ βαρύτητα ποὺ εἶχε ὡς τώρα.

Μιλώντας στὰ παιδιὰ γιὰ τὴν κάθοδο τῶν ἑλληνικῶν φύλων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μπορούμε ν' ἀναφέρουμε τίς πρόσφατες θεωρίες ἐξηγώντας τους πὼς οἱ μελετητὲς βρίσκονται ἀκόμα στὸ στάδιο τῆς ἐρευνας. Ὡστόσο, θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε πὼς ἡ ἀρχὴ τῆς περιόδου ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ συμπίπτει μὲ ἀναστατώσεις καὶ ἀλλαγὲς ἀνάμεσα στίς ὁποῖες σημαντικὴ εἶναι ἡ ἐμφάνιση τοῦ σιδήρου.

Ἐπιμένοντας πρὸ πολὺ στὰ ἐπιτεύγματα τῶν δύο τελευταίων αἰώνων τῆς ἐποχῆς θὰ πρέπει ν' ἀναφερθοῦν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση ποὺ φέρνει στὸν τρόπο τῆς ζωῆς ἡ βαθμιαία εἰσαγωγὴ τοῦ σιδήρου τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ, ποὺ ἐπικρατεῖ μετὰ τίς ἀναστατώσεις,

στην αστική ζωή με την εμφάνιση των πρώτων πόλεων που θα αποτελέσουν τη βάση για την πόλη — κράτος, ή μετάβαση από τη μοναρχία στην ολιγαρχία, ή αρχή της ναυτικής ανάπτυξης, ή εμφάνιση σε πλατιά κλίμακα του ναού, ή γεωμετρική τέχνη, ή αρχή χρησιμοποίησης του αλφάβητου, τα Όμηρικά έπη.

Από τα στοιχεία αυτά, τι θα πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα είναι η σημασία που έχει η μετάβαση από τη μοναρχία στην ολιγαρχία. Κι' εδώ θα είναι χρήσιμο να θυμίσουμε στα παιδιά πως στους μεγάλους θεοκρατικούς πολιτισμούς στην ουσία το πολίτευμα έμεινε πάντα το ίδιο ενώ τώρα, στον Έλληνικό πολιτισμό, αρχίζει ή εξέλιξη του πολιτεύματος που θα οδηγήσει, για πρώτη φορά στην Ιστορία της Ανθρωπότητας, στη δημοκρατία, πράγμα που δείχνει πως ο λαός αυτός είναι σε θέση ν' αντιληφθεί και να διεκδικήσει τα δικαιώματά του γιατί ακριβώς έχει συνείδηση της σημασίας του ατόμου, καλύτερα, της ανθρώπινης αξίας. Η μετάβαση από τη μοναρχία στην ολιγαρχία δίνει την ευκαιρία ν' αναφερθούμε στο χαρακτήρα που πρόκειται τελικά να πάρει ο Έλληνικός πολιτισμός.

Ένα άλλο βασικό στοιχείο είναι ή θρησκεία. Στα όμηρικά έπη βρίσκουμε διαμορφωμένη τη νέα θρησκεία που χαρακτηριστικές της θεότητες αναφέρονται κιόλας, όπως τονίστηκε, στις πινακίδες της Γραμμικής Β γράφης' ωστόσο εκτός από όρισμένα ονόματα στις πινακίδες δεν έχουμε άλλα στοιχεία για τον τρόπο που λατρεύονταν οι θεότητες αυτές. Από τον Όμηρο προκύπτει πως κύριό τους γνώρισμα είναι ο ανθρωπομορφισμός. Το ότι ο άνθρωπος γίνεται πρότυπο στη διαμόρφωση της θεϊκής προσωπικότητας δείχνει ως ένα σημείο και τη θέση που σιγά σιγά παίρνει το άτομο.

Τη θρησκεία, όπως και τις υπόλοιπες εκδηλώσεις, θα πρέπει να τη δούμε στην εξέλιξή της και σε συνάρτηση με τις άλλες εκδηλώσεις.

Η μορφή που αποκαλύπτει στην πρώτη αυτή φάση είναι τέτοια που να μη μπορεί ν' ασκήσει καμιά ήθική επίδραση, μια που οι θεοί με τις ανθρώπινες αδυναμίες στο χαρακτήρα τους δε μπορούν να έχουν απαιτήσεις από τους ανθρώπους για την ήθική τους υπόσταση. Άμεσα συνδέεται και ή αντίληψη για την άλλη ζωή. Ο Άδης, ανεξάρτητα από τις ανθρώπινες πράξεις, είναι κοινός και ίδιος για όλους.

Ωστόσο, με το πέρασμα στην ολιγαρχική περίοδο ή θρησκευτική μυθολογία, έτσι όπως εμφανίζεται στον Όμηρο, δεν ικανοποιεί πια τους ανθρώπους γιατί ή αντιμετώπιση της ζωής από μέρους τους αρχίζει να είναι διαφορετική.

Η κοινωνική άδικία, που τους όδηγησε βαθμιαία σε δημοκρατικότερους θεσμούς, τους έκαμε ν' ασχοληθούν βαθύτερα με την ανθρώπινη διαγωγή, με τις έννοιες του δίκαιου και του άδικου κι' όδηγησε στη σκέψη πως οι

θεοί δὲ γίνεται νὰ καθοδηγοῦν τοὺς ἀνθρώπους στὶς ἀδίκαιες πράξεις τους.

Στὴ λογοτεχνία τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὸν ἀνθρώπο καὶ πρὸς πολὺ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ γίνεται πρὸς φανερό. Τὸ ἔργο τοῦ Ἡσίοδου «Ἔργα καὶ ἡμέραι» δίνει ἀνάγλυφα τὸν καθημερινὸ μόχθο τοῦ χωρικοῦ καὶ μιλεῖ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἀδικία.

Ἡ Ἀρχαῖκή ἐποχὴ (7ος καὶ 6ος π. Χ. αἰώνας), ἡ ἐποχὴ τῆς μεγάλης ἀποικιακῆς ἀνάπτυξης, ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἐμπορικὴ καὶ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, καὶ παράλληλα τῆς ἐξέλιξης τοῦ πολιτεύματος, εἶναι ἀπὸ τίς πρὸς ἐνδιαφέρουσες ἐποχές τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας.

Ὁ ἐπαναστατικὸς αἰώνας, ὅπως συχνὰ ὀνομάζεται ὁ 7ος π. Χ. αἰώνας, ἔχει σὰν κύριο χαρακτηριστικὸ τὴν οἰκονομικὴ ἐπανάσταση ἐνῶ ὁ 6ος εἶναι πρὸς πολὺ ὁ αἰώνας τῆς πολιτειακῆς ἐξέλιξης.

Ἡ περίπτωσις τῆς ἀρχαῖκῆς περιόδου εἶναι ἀπὸ τίς πρὸς χαρακτηριστικὰς γιὰ νὰ παρακολουθήσουν τὰ παιδιὰ τῆ στενῆ συνάρτησις γεγονότων καὶ καταστάσεων.

Ἡ πολιτικοκοινωνικὴ εἰκόνα τῆς ὀλιγαρχικῆς ἐποχῆς βοηθεῖ στὴν κατανόησις τοῦ μεγάλου μεταναστευτικοῦ κινήματος ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου μ. φουντώνει στὸν 7ο π. Χ. αἰώνα.

Ἔτσι, παράλληλα μὲ τοὺς ἐμπορικοὺς καὶ δημογραφικοὺς λόγους ποὺ ἔσπρωξαν τοὺς Ἕλληνας στὶς ἀποικίες, σὰ βασικὴ αἰτία εἶναι ἀπαραίτητο ν' ἀναφερθεῖ ὁ καταπιεστικὸς ρόλος τοῦ ὀλιγαρχικοῦ πολιτεύματος ποὺ εὐνόησε τὸ μεταναστευτικὸ κίνημα γιὰ ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὰ καταπιεζόμενα καὶ ἐπομένως ἀντιδραστικὰ στοιχεῖα ποὺ τὰ θεωροῦσε ἐπικίνδυνα γιὰ τὸ καθεστῶς. Ὡστόσο, οἱ συνέπειες τοῦ ἀποικιακοῦ κινήματος ἦταν φυσικὸ νὰ κλονίσουν τὴ μορφή τοῦ καθεστώτος.

Ἡ τεράστια ἀνάπτυξις τοῦ ἐμπορίου ποὺ διευκολύνθηκε μὲ τὴ ναυτικὴ καὶ ναυπηγικὴ πρόοδο καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ νομισματοῦ στὶς συναλλαγές, παράλληλα μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς βιομηχανίας ποὺ πῆρε ἀγνώστες ὡς τότε διαστάσεις μὲ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας, δημιούργησαν μιὰν ἀνθοῦσα οἰκονομικὰ ἀστικὴ τάξιν ποὺ ἦταν φυσικὸ, ἂν ἔχουμε μάλιστα ὑπ' ὄψιν μας διαρκῶς τὴν ἑλληνικὴν ἰδιοσυγκρασίαν, νὰ διεκδικήσῃ πολιτικὰ δικαιώματα.

Ἔτσι, ἡ ἀλλαγὴ τῆς μορφῆς τῆς κοινωνίας καὶ οἰκονομίας θὰ ὁδηγήσῃ καὶ σὲ πολιτικὴ ἀλλαγὴ.

Πρὶν ἐξετάσουμε τίς φάσεις ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ περάσῃ τὸ πολίτευμα μὲ βάση τὴν ἀντιπροσωπευτικότερη περίπτωσιν, δηλαδὴ τὴν Ἀθήναν, θὰ πρέπει νὰ προηγηθεῖ ἓνα κεφάλαιον ποὺ νὰ παρουσιάσῃ αὐτὸ τὸ ἀπλῶμα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου σ' ὅλην τὴ Μεσόγειον καὶ ὡς πέρα στὸν Εὐξείνιον Πόντον.

Είναι μια εποχή γεμάτη νιάτα και δυναμισμό, καθρέφτης της οί χυμώδεις χαμογελαστοί κοῦροι καὶ κόρες.

Οἱ βιομήχανοι καὶ οἱ καλλιτέχνες πασχίζουν γιὰ τὴν καλύτερευση τῶν ἐλληνικῶν προϊόντων καὶ οἱ ἔμποροι ποὺ φέρνουν ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τὴν ἐλληνικὴ παραγωγὴ μὰ κι' ἐφοδιάζουν τὴν ἐλληνικὴ γῆ μ' ὅ,τι παράγουν ὅλες οἱ μακρινὲς χώρες, ζυγιάζονται στὴ Μεσόγειο μὲ τὸ φοινικικὸ στοιχεῖο καὶ τὸ παραμερίζουν.

Οἱ ἐλληνικὲς πόλεις ποὺ ἀνθίζουν σ' ὅλα τὰ παράλια τῆς Μεσογείου καὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου, γίνονται κέντρα ἐμπορίου ἀσυναγώνιστα· ὥστόσο, κι' αὐτὸ θὰ πρέπει ν' ἀναφερθεῖ, οἱ μακρινὲς ἔξω ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ κλίμα ἀποικίες τοῦ Πόντου περιορίζονται ἀποκλειστικὰ στὴν ἐμπορικὴ τους δράση ἐνῶ οἱ ἀποικίες τῆς Μεσογείου καὶ ἰδιαίτερα τῆς Ἰταλίας καὶ Σικελίας γίνονται ἐστίες ἐντονης πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ζωῆς, ἀνάλογης μ' ἐκείνη τῶν μεγάλων κέντρων τῆς κυρίως Ἑλλάδας, ποὺ συμβάλλουν ἀποφασιστικὰ στὴν ἀνάπτυξη τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Πρὶν ἐξεταστεῖ τὸ κεφάλαιο τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτεύματος θὰ πρέπει νὰ δοθεῖ μιὰ εἰκόνα τῶν σπουδαιότερων ἐλληνικῶν πόλεων καὶ ν' ἀναπτυχθοῦν οἱ λόγοι ποὺ ἐμπόδισαν τὴν Ἑλλάδα νὰ ἐνωθεῖ σὲ κράτος ἐνιαῖο ὅπως καὶ οἱ συνέπειες ποὺ τὸ πολιτικὸ κεμμάτισμα εἶχε γιὰ τὴν κατοπινὴ ἱστορία της.

Ἡ ἐξέλιξη τοῦ πολιτεύματος εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐξεταστεῖ σὲ συνάρτηση μὲ τὴν οἰκονομικοκοινωνικὴ ἐπανάσταση.

Ἡ ἀστικὴ τάξη ποὺ ἀγωνίστηκε σκληρὰ γιὰ ν' ἀποκτήσει μιὰ οἰκονομικὴ εὐεξία ἦταν πολιτικὰ ἀνυπεράσπιστη ἀπέναντι στοὺς ἰσχυροὺς εὐγενεῖς ποὺ ἐφάρμοζαν αὐθαίρετα τοὺς ἀγραφους νόμους. Πιὸ αὐθαίρετα τοὺς ἐφάρμοζαν σὲ ὅρος τῶν φτωχῶν χωρικῶν ποὺ βρίσκονταν σὲ μειονεχτικὴ θέση ὅχι μόνο ἀπὸ ἀποψη πολιτικῶν δικαιωμάτων μὰ πάνω ἀπ' ὅλα ἀπὸ ἀποψη οἰκονομικὴ ἐξ αἰτίας τῆς ἀδικῆς κατανομῆς τῆς γῆς καὶ τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν μικροῖδιοχτητῶν ἀπὸ τοὺς μεγαλογαιοχτήμονες.

Ἡ κωδικοποίησις τῶν ἀγραφῶν νόμων εἶναι ἓνα σταθερὸ βῆμα γιὰ τὴν κατοπινὴ ἐξέλιξη τῶν πολιτειακῶν πραγμάτων.

Ἡ πετυχημένη ἐκμετάλλευση ἀπὸ μέρους ὁρισμένων δυναμικῶν εὐγενῶν τῆς δυσαρέσκειας ἀστῶν καὶ χωρικῶν ἔφερε σὲ διάφορα ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ κράτη τὸ θεσμὸ τῆς τυραννίας.

Ὁ θεσμὸς αὐτὸς ποὺ νεώτερη παραλλαγή του εἶναι ἡ δικτατορία, ἀποτελεῖ μιὰ ἀνασταλτικὴ φάση στὴν πολιτειακὴ ἐξέλιξη ποὺ τελικὰ καταλύγει στὴ δημοκρατία.

Θὰ πρέπει ν' ἀναφερθεῖ πὼς ἡ δυνατότητα πολιτειακῆς ἐξέλιξης ἀποκαλύπτει, παράλληλα μὲ τὴν ἰδιοσυγκρασίαν τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, τὴν περιορισμένη, σχετικὰ μὲ τὶς ἀνατολικὰς περιπτώσεις, δύναμιν τῶν εὐγενῶν.

Παρουσιάζοντας την περίπτωση της 'Αθήνας δίνεται ή εύκαιρία από τή μιὰ μεριά νά γίνουν αντιληπτές οί διαδοχικές φάσεις από τίς όποιες περνάει τò πολίτευμα για νά καταλήξει στη δημοκρατική μορφή κι' από τήν άλλη ν' αναλυθούν τὰ βασικά στοιχεία τής κάθε πολιτειακής μορφής και ιδιαίτερα, στη διαμορφωμένη πια δημοκρατία, ό ρόλος τής Βουλής τών Πεντακοσίων και τής 'Εκκλησίας του Δήμου. Είναι μάλιστα απαραίτητο νά τονιστεί ιδιαίτερα ή σημασία τής καθολικής συμμετοχής τών 'Αθηναίων πολιτών στην 'Εκκλησία του Δήμου, σέ αντίθεση πρός τὰ σημερινά αντιπροσωπευτικά σώματα, για νά γίνει αργότερα πιο κατανοητό αυτό τò έντελώς ξεχωριστό ένδιαφέρον που ό 'Αθηναίος έχει για τὰ κοινά.

Σχετικά με τή θ ρ η σ κ ε ί α θά πρέπει νά τονιστεί πώς ή «Θεογονία» του 'Ησιόδου που άνήκει στο μεταίχμιο τών δύο εποχών, τής Γεωμετρικής και τής 'Αρχαϊκής, δέν ικανοποιούσε πια τούς ανθρώπους με τήν εξέγηση που έδινε τής άρχής του κόσμου. "Ετσι, θά δημιουργηθούν καινούργια ρεύματα θρησκευτικά μά και φιλοσοφικά για νά ικανοποιήσουν τίς νέες ανάγκες.

Η άχαρη και βασανισμένη ζωή του λαού τόν σπρώχνει πρός τήν έλπίδα μιās μετά θάνατον ζωής και πρός τήν έντονη έπιθυμία μιās άπ' ευθείας έπικοινωνίας με τίς υπερφυσικές δυνάμεις. Η ό ρ φ ι κ ή λ α τ ρ ε ί α όπως και τὰ Έ λ ε υ σ ί ν ι α Μ υ σ τ ή ρ ι α διαδόθηκαν πλατιά γιατί έρθηκαν πρόσφορο κλίμα. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό πώς ό μυστικιστικός τους χαρακτήρας δέν τράβηξε μόνο τίς μάζες μά και ανθρώπους τής σκέψης. Και δέν είναι άπίθανο οί τύραννοι, και ειδικότερα οί Πεισιστρατίδες, νά ένίσχυσαν τò κίνημα αυτό που κατευθύνοντας τίς προσδοκίες τών ανθρώπων πρός τήν άλλη ζωή τούς αποσπούσε από τήν αποκλειστική άπασχόληση με τίς κακοδαιμονίες του παρόντος.

Η διδασκαλία τών Έλευσινίων Μυστηρίων ή σχετική με τήν κατάσταση τών ψυχών ύστερα από τò θάνατο αλλάζει τίς πεποιθήσεις τίς σχετικές με τόν κοινό για όλους "Αδη και εισάγει τήν πίστη στη δυνατότητα νά εξασφαλίσουν θέση στη νήσο τών Μακάρων όχι μόνο οί ήρωες μά και οί κοινοί θνητοί.

Όστόσο, παράλληλα με τὰ μυστικιστικά κινήματα που διαδίδονται στην κυρίως Έλλάδα, στίς Ιωνικές πόλεις τής Μ. 'Ασίας ή σκέψη ακολουθεί διαφορετικό δρόμο. Τò μυστήριο τής ύπαρξης και τής άρχής του κόσμου θ' αποτελέσουν βασικά έρωτήματα στη ζωή του σκεπτόμενου Έλληνα τής 'Ιωνίας.

Όμως άς μη ξεχνάμε πώς ή 'Ιωνία γειτονεύει με τούς 'Ανατολικούς λαούς: από αυτούς οί Έλληνες θά πάρουν τὰ έπιστημονικά έπιτεύγματα και ειδικότερα τήν πείρα τους στίς θετικές έπιστήμες.

Η μελέτη τών φυσικών έπιστημών θά τούς απομακρύνει από τούς

προγονικούς μύθους της θρησκείας τους και θα τους οδηγήσει σε φυσικές κοσμογονικές ερμηνείες.

Έτσι θα γεννηθεί η φιλοσοφία, δείγμα πώς η σκέψη μπορεί πια να κινείται αδέσμευτη κι' ελεύθερη από κάθε μυθολογική πίστη και παραδοσιακή προκατάληψη. Ο τρόπος που άρχισαν ν' αντιμετωπίζονται τα φιλοσοφικά και τα επιστημονικά προβλήματα γενικά δημιούργησε τη βάση της κριτικής έρευνας και της επιστημονικής σκέψης.

Τα παιδιά είναι απαραίτητο ν' αντιληφθούν πώς και τα δυο αυτά αντίθετα κινήματα, των μυστικιστικών θρησκειών και της φιλοσοφίας, δεν έμφανίστηκαν κάποια στιγμή χωρίς διαθύετο λόγο μα υπήρξαν γεννήματα των νέων συνθηκών, της μεγαλύτερης ωριμότητας του ανθρώπου και του συγκεκριμένου κλίματος που είδαν το φως.

Παρουσιάζοντας τη λογοτεχνία της εποχής θα πρέπει να τονιστεί πώς η ανθρώπινη συμπεριφορά απασχολεί όλο και περισσότερο τους ανθρώπους. Μεγάλη σημασία έχει το έργο του Στρησίχορου που πρώτος προσπαθεί ερμηνεύοντας και διαρρυθμίζοντας τους παλιούς μύθους να τους δώσει ένα ήθικο περιεχόμενο.

Η σημασία που αποχτά η συμπεριφορά και γενικά ο τρόπος ζωής φαίνεται κι' από τα αποφθέγματα των σοφών που σταλάζοντας το απόσταγμα της σοφίας τους αποκαλύπτουν βαθύτατη πείρα ζωής. Η λυρική ποίηση, αυτή η ανάγκη του ανθρώπου να δώσει την εικόνα του και ν' αφήσει το συναίσθημά του να μιλήσει, δείχνει το έδαφος που έχει κερδίσει η ανθρώπινη προσωπικότητα κι' ό,τι έχει σχέση μ' αυτήν. Παράλληλα, τα χορικά άσματα που ιδιαίτερα αναπτύσσονται στην Αθήνα με την εισαγωγή από τον Πεισί-στρατο των Διονυσίων, προπαρασκευάζουν το έδαφος για τη γένεση της τραγωδίας.

Η τέχνη με την αρχαϊκή εποχή περνάει στη χαρακτηριστική της φάση που θα οδηγήσει τελικά στα επιτεύγματα του 5ου αιώνα.

Λέγοντας χαρακτηριστική έννοω τη φάση που αποκαλύπτει ξεκάθαρα πια τί επιδιώκει να εκφράσει από εδώ κι' εμπρός ο καλλιτέχνης.

Η σημασία που θ' αποκτήσει για την αρχαία ελληνική τέχνη η μορφή, δείγμα του ανθρωποκρατικού της χαρακτήρα, γίνεται πια έκδηλη. Απόδειξη ή αδιάκοπη επανάληψη των ίδιων τύπων με σκοπό την καλύτερη απόδοσή τους.

Ανεξάρτητα από το διαφορετικό χαρακτήρα του δωρικού και ιωνικού ρυθμού, που είναι απαραίτητο ν' αναλυθεί στην αρχιτεκτονική και να παρουσιαστεί στη γλυπτική, οι σκοποί που επιδιώκονται είναι οι ίδιοι. Ο αρχαίος Έλληνας αίσθάνεται την ανάγκη να δώσει την τελειότερη μορφή στον ανθρώπινο τύπο. Και ακριβώς επειδή επιδιώκει την τελειότερη μορφή δεν

ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἄνθρωπο μὲ τίς χαρακτηριστικές του ἰδιομορφίες μὰ γιὰ τὸν ἀνθρώπινο τύπο.

Ἡ μεγάλη γλυπτική, ποὺ πρωτοεμφανίζεται τώρα μὲ ἀντιπροσωπευτικότερους τύπους ἐκείνους τοῦ κοῦρου καὶ τῆς κόρης, χαρακτηρίζεται στὴν πρώτη της φάση ἀπὸ μιὰ σχηματοποίηση, ἓνα πνεῦμα γενικότητος καὶ μιὰ ἐπίδραση ἀνατολική.

Ὡστόσο, ὁ δυναμισμὸς ποὺ χαρακτηρίζει ὁλόκληρη τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ ἀποκαλύπτεται κι' ἐδῶ, κι' εἶναι φανερὴ ἡ ἀδιάκοπη προσπάθεια τοῦ καλλιτέχνη νὰ ἐλευθερώσει τὸ ἀνθρώπινο κορμὶ ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς συμβατικότητος καὶ νὰ τὸ παρουσιάσει μὲ τὴν ἀνεση καὶ φυσικότητα τοῦ ζωντανοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι τὸ σῶμα, ποὺ ἡ ἀσκησὴ του στὴν παλαιστρα καὶ στοὺς ἀγῶνες ἀρχίζει νὰ γίνεται βασικὸ μέλημα, ἀποχτᾷ μιὰ ἀξία πρωτόγνωρη καὶ ἡ ὁμορφιά του ἀμιλλᾶται σὲ σημασία μὲ τὴν ὁμορφιά τοῦ πνεύματος.

Ἡ ἐπανάληψη τοῦ τύπου τῆς κόρης καὶ τοῦ κούρου ποὺ συνεχίζεται ὡς τίς ἀρχές τοῦ 5ου π. Χ. αἰῶνα μὲ τὸ βαθμιαῖο πέρασμα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ μορφή ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ξόανο, στὸ σφριγηλὸ γεμάτο ἔνταση ζωῆς κορμὶ, ποὺ πετυχαίνει ὁ καλλιτέχνης στὸ τέλος τῆς ἐποχῆς, εἶναι χαρακτηριστικὸ παράδειγμα πραγματοποίησης κοινῆς καλλιτεχνικῆς ἐπιδίωξης.

Στὴν ἀρχιτεκτονική, ἡ ἐπανάληψη, ὅπως ἀπὸ πρώτη ἀποψη θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ, τοῦ δωρικοῦ ἢ τοῦ ἰωνικοῦ ναοῦ εἶναι κάθε φορὰ μιὰ ἀνεπανάληπτη δημιουργία. Καὶ ἴσως δὲ θὰ ἔβρισκε κανεὶς παράδειγμα πιὸ χτυπητό, γιὰ ν' ἀποδείξει τὸν τεράστιο ρόλο ποὺ παίζουν οἱ ἀναλογίες ἀνάμεσα στὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ σὲ σχέση μὲ τὸ σύνολο, ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἑλληνικοὺς ναοὺς.

Αὐτὴ ἡ ἀέναη προσπάθεια ἀπὸ μέρους τοῦ καλλιτέχνη νὰ πετύχει τίς ἰδανικὲς ἀναλογίες, μ' ἄλλα λόγια αὐτὴ ἡ ἐπιταχτικὴ ἐπιθυμία νὰ δώσει τὴν τελειότερη μορφή, ἦταν γι' αὐτὸν κίνητρο ποὺ ὁδηγοῦσε κάθε φορὰ σ' ἓνα ἐντελὲς καινούργιο καλλιτεχνικὸ ἐπίτευγμα.

Ἡ κάποια ἐπίδραση τῆς Ἀνατολῆς στὴν ἑλληνικὴ τέχνη τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ποὺ τὴν ἔφερε ἡ μεγάλη ἐπικοινωνία μὲ τίς ἀνατολικὲς χῶρες, ὅχι μόνον δὲν ἦταν βαθύτερη, μὰ σβύστηκε γρήγορα γιὰτὶ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα αἰσθανόταν τὴν ἀνάγκη νὰ ἐκφραστεῖ μὲ τὴν δική του τὴν ἐλεύθερη καὶ ζωντανή γλώσσα.

Κλείνοντας τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ πὼς τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς προσφορᾶς στὴν ἱστορία τῆς Ἀνθρωπότητος θεμελιώνονται τώρα.

Ἔτσι, θὰ πρέπει νὰ προβληθεῖ ἡ ἀνθρωποκρατικὴ ἀντιμετώπιση τῆς νομοθεσίας καὶ γενικότερα τῆς διακυβέρνησης τοῦ κράτους, ἡ ἀπελευθέρωση τῆς ἀνθρώπινης σκέψης ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς θεοκρατικῆς νοοτροπίας, ἡ ἀξία

που αρχίζει ν' αποχτά γενικά ή ανθρώπινη προσωπικότητα, προϋποθέσεις όλες για τή διαμόρφωση ενός πολιτισμού με έντονα εξελικτικό χαρακτήρα.

Ο 5ος π. Χ. αιώνας είναι αναμφισβήτητα ό πιο δύσκολος νά παρουσιαστεί και στον ίδιο καιρό ό πιο σημαντικός.

Με κέντρο τήν Ιστορία της Αθήνας, που ακτινοβολεί σ' όλο τον υπόλοιπο ελληνικό χώρο, θα πρέπει νά δώσει κανείς τό χαρακτήρα τής εποχής αυτής που κλείνει μέσα της ποικιλία εξωτερικών γεγονότων εξαιρετικής σημασίας, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα έσωτερική πολιτική, τό αποκορύφωμα των πνευματικών και καλλιτεχνικών έπιτευγμάτων και τελικά τον εμφύλιο πόλεμο που δέ θα καταστρέψει μόνο τήν Αθήνα μά και θ' άλλοιώσει, όπως είναι φυσικό, τό χαρακτήρα του λαού οδηγώντας τον σέ νέα αντιμετώπιση τής ζωής.

Η παρουσίαση των Μηδων και των Περσων, πριν αρχίσει ή μελέτη των Περσικών πολέμων, καλό είναι νά γίνει με συντομία για νά μήν αποσπαστούν τά παιδιά για πολύ από τό ελληνικό κλίμα. Ό,τι θα πρέπει νά τονιστεί είναι ό θεοκρατικός χαρακτήρας του Περσικού πολιτισμού με τον απόλυτο μονάρχη και τό ισχυρό ιερατείο, όπως κι' ό χαρακτήρας τής ζωροαστρικής θρησκείας.

Ειδικότερα, θα πρέπει νά γίνει λόγος για τό κατακτητικό έργο του Κύρου και για τήν ιδιοφυΐα του Δαρείου στον τομέα τής οργάνωσης τής κρατικής μηχανής. Θα πρέπει ακόμα ν' αναφερθεί πώς ό Δαρείος είναι ό πρώτος άσιάτης που αποφασίζει νά επεκτείνει τήν κυριαρχία του στο ευρωπαϊκό έδαφος.

Η μεγάλη ένότητα των Περσικών πολέμων θα πρέπει νά μάς άπασχολήσει όχι μόνο από άποψη εξέλιξης των πολεμικών γεγονότων αλλά κυρίως για τήν τεράστια σημασία που ό άγώνας αυτός είχε για τήν Ελλάδα μά και για όλόκληρη τήν Ανθρωπότητα.

Τά παιδιά θα πρέπει νά μπορέσουν νά φανταστούν ποιά πορεία θ' ακολουθούσε ό πολιτισμός αν τό ανατολικό στοιχείο επικρατούσε στην Ευρώπη. Βέβαια δέν είναι ακόμα σέ θέση νά έχουν μιá ξεκάθαρη ιδέα τής συμβολής του Ελληνικού πολιτισμού στη διαμόρφωση του νεώτερου Ευρωπαϊκού. Όμως, πρέπει με τήν ευκαιρία αυτή νά τους παρουσιάσουμε, όσο γίνεται, τό ρόλο που έχει παίξει ό Ελληνικός πολιτισμός στη διαμόρφωση του νεώτερου και νά επιμείνουμε στο χαρακτήρα που θα είχε πάρει ή Ευρώπη αν τήν είχε κατακλύσει τό ανατολικό στοιχείο.

Όστόσο, οι συνέπειες των Περσικών πολέμων δέ σταματούν στη σημασία που είχε ή διάσωση του τότε Ελληνικού πολιτισμού προχωρών πέρα από τό σημείο αυτό. Ό,τι έχει σχεδόν άνάλογη σημασία είναι πώς άκριδώς οι πόλεμοι αυτοί δημιούργησαν ένα κλίμα τέτοιο που συντελέσανε βασικά

στην ανεπανάληπτη μορφή που ο 'Αθηναϊκός πολιτισμός παίρνει στην εποχή που ακολουθεί τους πολέμους αυτούς.

Τὰ πνευματικά και καλλιτεχνικά επιτεύγματα της πεντηκονταετίας της μεγάλης ακμής κλείνουν μέσα τους το φρόνημα του 'Αθηναίου νικητή των Περσικών πολέμων.

Ἡ έξαρση της θρησκευτικής του πίστης, ή απόλυτη συνείδηση πώς τὰ κοινὰ εἶναι τὸ πρωταρχικὸ μέλημα τοῦ κάθε πολίτη, ή αξία που παίρνει τὸ ἄτομο και ή αὐτοπεποίθηση που ἀποχτᾷ, τόση ὅση χρειάζεται για αἰσιόδοξη ἀντιμετώπιση της ζωής, τὸ ἥθος που δημιουργεῖ ή συναίσθηση της ἐκπλήρωσης ἑνὸς τίμιου ὄσο και δύσκολου ἀγώνα, δημιουργοῦν ἕνα μοναδικὸ κλίμα που καθρεφτίζεται σ' ὅλες τις ἐκδηλώσεις της ζωής ἀπὸ τις πρὸ καθημερινές ὡς τις πνευματικότερες.

Ὁ χαρακτήρας της 'Αθηναϊκής Συμμαχίας, που δημιουργεῖται για τὴ συνέχιση τοῦ ἀγώνα με τοὺς Πέρσες με σκοπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ὑπόδουλων ἰωνικῶν πόλεων, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἰδῶθεῖ στὴν ἐξέλιξή του. Ποιὰ μορφή ἔχει όταν δημιουργεῖται, πὼς ἐξελίσσεται και πὼς καταλήγει.

Ἡ διαμόρφωση της 'Αθηναϊκής Συμμαχίας ἔχει ἄμεση σχέση με τὴν προσωπικότητα και τὸ ἔργο τοῦ Περικλῆ που τὴν εποχὴ αὐτὴ εἶναι ή ψυχὴ της 'Αθήνας. Ἡ μορφή που παίρνει ή ἀθηναϊκὴ δημοκρατία, σὲ ἀπόλυτη ἀρμονία με τὴ θέση που τὸ ἄτομο ἔχει πάρει στὴν κοσμοθεωρία τῶν 'Αθηναίων, εἶναι ἔργο του.

Ὅμως, ὁ συμβιβασμὸς πρὸς τὰ δημοκρατικὰ ἰδανικά, που γίνεται σὲ βάρος τῶν συμμάχων και που θὰ τὸν ἐκμεταλλεῖ ή ζηλότυπη Σπάρτη φτάνοντας σὲ σύγκρουση με τὴν 'Αθήνα (461-447), ἐνῶ ή τελευταία βρίσκεται σὲ πόλεμο με τοὺς Πέρσες, σκιάζει τὴ φωτεινὴ ἀρμονία τοῦ ἀθηναϊκοῦ κλίματος και προμηνύει κινδύνους για τὴν εποχὴ που ὁ ἀθηναϊκὸς λαὸς δὲ θὰ βρῖσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἑνὸς ἡγέτη με τὸ ἀνάστημα τοῦ Περικλῆ. Ὅ,τι ὥστόσο εἶναι ἀπαραίτητο νὰ γίνει παράλληλα ἀντιληπτὸ εἶναι ή τεράστια προσφορά τοῦ Περικλῆ, που ἐπιδιώκοντας ν' ἀποκρυσταλλῶθεῖ σὲ ἔργα τὸ διάχυτο ἀθηναϊκὸ φρόνημα, συντέλεσε στὴ δημιουργία της μοναδικῆς ἱστορικῆς στιγμῆς που στάθηκε τὸ θεμέλιο ὄλου τοῦ κατοπινοῦ πολιτισμοῦ.

Πρὶν προχωρήσουμε στὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο, που κλείνει τὸν 5ο αἰῶνα, πρέπει νὰ προηγηθεῖ τὸ κεφάλαιο τὸ σχετικὸ με τὴν οἰκονομικοκοινωνικὴ μορφή τοῦ κράτους της 'Αθήνας και τὴν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτισμοῦ της τὴν εποχὴ της μεγάλης ακμής.

Ἡ ἀνάλυση τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, με τὴ μορφή που πῆρε ἀπὸ τὸν Περικλῆ, βοηθάει βασικά για νὰ γίνουν ἀντιληπτὰ τὰ στοιχεῖα της κοσμοθεωρίας που σφραγίζει τὴν περίοδο αὐτή.

Ὅ,τι ἔχει ἰδιαίτερη σημασία εἶναι ν' ἀντιληφθοῦν τὰ παιδιὰ, μέσα ἀπὸ

τις διάφορες εκδηλώσεις, τή θέση που παίρνει τὸ ἄτομο μὰ σύγχρονα τή βαθιὰ θρησκευτικὴ πίστι, πὺ δὲχι μόνον δὲν τοὺς καταδυναστεύει μὰ τοὺς γίνεται κίνητρο γιὰ τὴν πραγμάτωση τῶν ἐπίγειων ἐπιδιώξεων τοὺς πὺ εἶναι κι' οἱ μοναδικές· ἀκόμα, τὸ πνεῦμα τοῦ μέτρου καὶ τῆς ἰσορροπίας, βασικὸ στοιχεῖο πὺ προβάλλει μέσα ἀπὸ κάθε ἐκδήλωση. Κι' αὐτὴ ἡ ἰσορροπία εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς βαθύτερης ἐσωτερικῆς ἁρμονίας πὺ πέτυχε ὁ ἄνθρωπος τὴν ἐποχὴ αὐτὴ πὺ ἡ πίστι του τὸν ἱκανοποιεῖ κι' ὁ τρόπος τῆς ζωῆς του εἶναι ἑκφραση αὐτῆς του τῆς πίστεως καὶ τῶν πεποιθήσεών του. Ἔτσι, ἐξετάζοντας τὶς συγκεκριμένες περιπτώσεις ἐκδηλώσεων διαπιστώνουμε π. χ. πὺς ἡ ἐπιδίωξη τοῦ Περικλῆ ὁ κάθε Ἀθηναῖος πολίτης δὲχι μόνον νὰ ἔχει τὸ δικαίωμα μὰ νὰ ἔχει καὶ τὴ δυνατότητα ν' ἀσκεῖ τὰ πολιτικά του καθήκοντα, πὺ δείχνει τὴν πρωταρχικὴ σημασία πὺ ἀποχτᾷ ἡ συμμετοχὴ στὰ κοινὰ, προβάλλει καὶ τὴ σημασία πὺ ἔχει ἀποχτήσῃ τὸ ἄτομο.

Ὡστόσο, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ πὺ δύσκολο, πρέπει νὰ γίνῃ ξεκάθαρη στὰ παιδιὰ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν ἀτομισμὸ καὶ στὸν ἀτομικισμὸ. Ἄλλο προβολὴ τῆς ἀνθρώπινης ἀξίας κι' ἄλλο ἀτομικὴ μας προβολὴ.

Ἡ πίστι κι' ὁ σεβασμὸς τῆς ἀνθρώπινης ἀξίας, πὺ δείχνουν τὸν ἀνθρωποκρατικὸ χαρακτήρα τοῦ πολιτισμοῦ, εἴσκειται σὲ ἁρμονία μὲ τὴν πίστι στοὺς θεοὺς πὺ προστάτευσαν τοὺς Ἀθηναίους νὰ σώσουν τ' ἀνθρώπινα ἰδανικά τους. Σὲ καμιά περίπτωση ἡ πίστι στὴν ἀνθρώπινη ἀξία δὲ σκιάζει τὴν πίστι στὴ θεία ὑπεροχὴ· ἂν συνέβαινε κάτι τέτοιο ἡ «ὑβρις» αὐτὴ θὰ εἶχε ἀναπόφευκτες συνέπειες. Δεῖγμα εὐγλωττο τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας τραγωδίας.

Ἀκόμα, ἡ ἐπιθυμία τῆς ἐξασφάλισης τῶν ἰδανικῶν του (ἀπὸ τὰ πὺ πολῦτιμα ἡ ἐλευθερία), ὠθεῖ τὸ ἄτομο νὰ ἐνδιαφέρεται τόσο γιὰ τὰ κοινὰ καὶ τὴν πόλη του πὺ μαζὶ μὲ τοὺς προστάτες θεοὺς παίρνουν τὴν πρώτη θέση. Ἔτσι, τὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ παραμερίζει τὸ ἀνθρώπινο, ὁ ναὸς παίρνει τὴν πρωταρχικὴ θέση ἀνάμεσα στὰ δημόσια ἱδρύματα, πὺ μὲ τὴ σειρά τους ἔχουν μεγάλη σημασία ἀφοῦ ἀπ' αὐτὰ ἐξαρτᾶται ἡ ἐμφάνιση τῆς πόλης· ἀντίθετα, δὲν ἔχει καμιά ἰδιαίτερη σημασία ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἰδιωτικοῦ σπιτιοῦ.

Παράλληλα, ἡ λυρικὴ ποίηση παραμερίζεται γιὰτὶ ὁ ποιητὴς τῆς κλασικῆς ἐποχῆς πὺ ζεῖ κι' ἐκφράζει τὴ ζωὴ τῆς πόλης καὶ τῆς κοινωνίας δὲν ἀσχολεῖται πιά μὲ τὰ προσωπικά του προβλήματα.

Πὺς τὸ ἄτομο αἰσθάνεται ἐλεύθερο τὸν 5ο π. Χ. αἰῶνα τὸ δείχνει καὶ ἡ ἐμφάνιση τῆς τραγωδίας. Μόνον ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος συγκρούεται, ὁ μὴ ἐλεύθερος ὑποτάσσεται· κι' ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος φτάνει στὸ σημεῖο νὰ συγκρουστεῖ δὲχι μόνον μὲ τὸν ἀνθρώπινο μὰ καὶ μὲ τὸ θεῖο νόμο.

Ὡστόσο ἡ τραγωδία, ποὺ ἀντανაკλᾷ τὴ θρησκευτικότητα τῆς ἐποχῆς, προβάλλει πάντα τὴν ἀναγκαία συνέπεια ποὺ ἡ «ὕβρις» φέρνει. Τὸ ξεπέραςμα τοῦ μέτρου θὰ εἶναι ἡ αὐτοκαταστροφή τοῦ ὕβριστῆ.

Τὸ πνεῦμα τοῦ μέτρου καὶ τῆς ἰσορροπίας ποὺ χαρακτηρίζει κάθε ἐκδήλωση τῆς ἐποχῆς μποροῦμε ἰδιαίτερα νὰ τὸ δοῦμε στὴν τέχνη.

Στὴ γλυπτική, ἡ ἰσορροπία εἶναι ἐκδηλῶσιν τὸν τρόπο ποὺ ζυγιάζεται ἡ τελειότητα τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς μὲ τὴν πνευματικότητα στὴν ἐκφραση, ποὺ ἐξωτερικεύει μὲ τὴν ὑπερκόσμια τῆς γαλήνης τὴν ἀπόλυτη ἐσωτερικὴ τῆς ἁρμονία.

Στὴν ἀρχιτεκτονική, ὁ συγκερασμὸς τῶν δύο ρυθμῶν, τοῦ δωρικοῦ καὶ ἰωνικοῦ, μὲ ἐπιτυχέστερο δημιουργήμα τὸν Παρθενῶνα προβάλλει αὐτὴ τὴν ἰσορροπία ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ μὲ τὴν ἰδανικὴ ἐπιτυχία τῶν ἀναλογιῶν κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη μετριάζοντας τὴν αὐστηρὴ λιτότητα τοῦ δωρικοῦ ρυθμοῦ μὲ ὀρισμένα ἰωνικὰ στοιχεῖα τόσα, ποὺ ἀπλῶς νὰ ἀπαλύνουν χωρὶς νὰ ἀλλοιώνουν τὸ χαραχτήρα τοῦ δωρικοῦ ρυθμοῦ.

Ἡ πνευματικότης ποὺ διαποτίζει ὁλόκληρην τὴν ἐποχὴ εἶναι ὁλοφάνερη ὅχι μόνον στὰ μεγάλα ἀριστουργήματα τῆς τέχνης μὰ καὶ στὴν πιὸ καθημερινὴ ἐκδήλωση. Τὴν ἀποπνέει τὸ σχῆμα κι' ἡ παράσταση τοῦ εὐτελοῦς πῆλινου ἀγγείου, ἡ ἀπέριττη ἐπιτύμβια στήλη, τὰ ἐπαθλα τῶν ἀγωνιστῶν, ἡ πτύχωση τοῦ ἀπλοῦ χιτῶνα.

Αὐτὴ τὴν πνευματικότητα τῆς «εὐτέλειας» ἂν κατοφέρουμε ν' ἀποκαλύψουμε, θὰ ἔχουμε δώσει ἓνα μεγάλο κομμάτι ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ τῆς ἀκμῆς ποὺ ἀκολουθεῖ τοὺς μεγάλους ἀπελευθερωτικοὺς ἀγῶνες.

Ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τίς συνέπειες ἑνὸς ἐμφύλιου πολέμου· μὰ ἐκεῖνο ποὺ τοῦ δίνει μιὰ ἐντελῶς ξεχωριστὴ σημασία εἶναι πῶς οἱ συνέπειές του ἔπεσαν σ' ἓνα τόπο, καὶ σὲ μιὰ στιγμή ποὺ δημιουργόταν κάτι ἐντελῶς ἐξαιρετικὸ ὅχι μόνον γιὰ τὴν Ἀθήνα ἢ τὴν Ἑλλάδα μὰ γιὰ ὅλο τὸν κατοπινὸ πολιτισμὸ. Ἔτσι, ἡ βαρύτητα ποὺ δίνει σ' αὐτὸν ὁ Θεοκυδίδης, ἰδωμένη ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, δικαιώνεται.

Τὰ αἵτια τοῦ πολέμου θ' ἀρχίσουν ν' ἀποκαλύπτονται κιόλας ἀπὸ τὴν παρουσίαση τῶν προηγούμενων κεφαλαίων· κι' εἶναι ἀπαραίτητο νὰ προβληθεῖ παράλληλα τὸ χάσμα ποὺ χωρίζει τοὺς Σπαρτιάτες ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους κι' ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη κι' ἀπὸ ἀποψη ἰδιοσυγκρασίας καὶ πολιτισμοῦ. Οἱ δύο αὐτοὶ κόσμοι πρέπει ἀνάγλυφα ν' ἀντιπαραβληθοῦν πρὶν ἀναπτυχθεῖ τὸ κύριο μέρος τοῦ πολέμου.

Ὡστόσο, ἐκεῖ ποὺ πρέπει πιὸ πολὺ νὰ σταματήσουμε εἶναι ἀκριδῶς στὶς συνέπειές του.

Ἡ ὀλικὴ καὶ ἠθικὴ κίμψη, ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἀρχίζει κιόλας κατὰ

τῇ διάρκειᾳ τοῦ πολέμου. Ὁ φοβερός λοιμός, ποὺ εἶχε σὰ συνέπεια τὸν θλεθρο τοῦ ἐνὸς τρίτου σχεδὸν ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ τῆς Ἀθήνας καὶ τὸ χαμὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Περικλῆ ποὺ ἦταν ἀναντικατάστατος, θὰ μπορούσε ἴσως νὰ χαρακτηριστεῖ σὰν τὸ μεγαλύτερο κακό. Οἱ πολιτικοὶ ποὺ τὸν διαδέχτηκαν ἦταν στὴν πλειοψηφία τους ἢ τυχάρπαστοι δημαγωγοὶ ἢ μὲ ἱκανότητες, σὰν τὸν Ἀλκιβιάδη, ποὺ ἦταν ὅμως τυφλωμένος ἀπὸ ἄμετρο ἐγωισμό.

Τὸ φρόνημα τοῦ λαοῦ, δοκιμασμένο ἀπὸ τὴν ἀγριότητα τοῦ ἐμφύλιου πολέμου καὶ χωρὶς νὰ ὑπάρχει κανεὶς καὶ τίποτα νὰ τὸ κρατήσῃ, καταρρεῖ· κι' οἱ Ἀθηναῖοι πολῖτες δὲν ἀναγνωρίζονται πιά στίς συγκεντρώσεις τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Δήμου.

Ὁ ρόλος ποὺ δίνεται κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ πολέμου στοὺς Πέρσες κι' ἀπὸ τίς δυὸ παρατάξεις δείχνει τὴν ἠθικὴ φθορὰ ποὺ ἔχει φέρει ὁ πόλεμος.

Τὸ πλήγμα ποὺ ἦ ἦττα ἔδωσε στὸ ἀθηναϊκὸ φρόνημα μαζί μὲ τίς πολιτικὲς καὶ οἰκονομικοκοινωνικὲς μεταβολὰς ποὺ ἔφερε ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος, εἶχαν βαθύτερες συνέπειες στὴν ὅλη ἀντιμετώπιση τῆς ζωῆς ποὺ γίνονται φανερὲς πιά στὸν 4ο αἰῶνα.

Στὴν παρουσίαση τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τοῦ 4ου αἰῶνα, ὡς τοὺς χρόνους τῶν Μακεδόνων, ὅ,τι πρέπει νὰ προβληθεῖ ἀνάγλυφα εἶναι ἡ τραγικὴ ἀνικανότητα τῶν σπουδαιότερων ἐλληνικῶν πόλεων (Ἀθήνας, Σπάρτης, Θήβας) ν' ἀντιληφθοῦν τὴ σημασία ποὺ θὰ εἶχε γιὰ τὴν κατοπινὴ τους ἱστορία ἡ δημιουργία μιᾶς ὁμοσπονδίας ἐλληνικῶν κρατῶν.

Ἡ προσφυγὴ ἀπὸ μέρους τῶν διαφόρων ἐλληνικῶν πόλεων στοὺς Πέρσες γιὰ ἐνίσχυση στὸν ἀδιάκοπο ἀγῶνα τους ἐναντίον Ἑλλήνων, σὲ μιὰ ἐποχὴ μάλιστα ποὺ ἡ Περσία θὰ μπορούσε νὰ χτυπηθεῖ ἀποτελεσματικὰ ἀπὸ τίς ἐνωμένες ἐλληνικὲς δυνάμεις γιὰ τὴν ἐξουδετέρωση τῆς «βασιλέως εἰρήνης», εἶναι θλιβερώτατη ἐνδειξὴ τόσο τῆς ὀλοένα βαθύτερης ἠθικῆς φθορᾶς ὅσο καὶ τοῦ τυφλοῦ τοπικιστικοῦ φρονήματος ποὺ ἰδιαίτερα μαστίζει τὰ ἐλληνικὰ κέντρα τοῦ 4ου αἰῶνα.

Ὁ αἰῶνας αὐτὸς παρουσιάζει ἓνα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ σύγκρουση φέρνει μιὰ γενικότερη σύγκρουση ποὺ φτάνει ὡς τὰ μύχια τῆς ψυχῆς.

Ἡ ἰσορροπία τοῦ 5ου αἰῶνα ταραζεῖται. Ἡ πίστη στοὺς θεοὺς κλονίζεται, ὁ μέσος ἄνθρωπος ἀπογοητευμένος πιά γιὰ τὴ σωτηρία τῶν κοινῶν, στρέφεται ἐγωιστικὰ στὸν ἑαυτὸ του γιὰτὶ μόνο ἢ ἐπιβίωσή του τὸν ἐνδιαφέρει ἢ γιὰτὶ τὸν πνίγουν τὰ ἐρωτήματα ποὺ γεννιοῦνται μέσα του. Ἡ ἀδεδειγμένη καὶ τὸ δυσάρεστο κλίμα ὅπου ζεῖ τὸν σπρώχνει στίς μυστηριακὲς λατρεῖες καὶ στὴν ἐλπίδα μιᾶς ἀναπάντεχης καλυτέρευσης, ποὺ ζητάει νὰ τοῦ τὴν προμαντέψουν θεοὶ μὲ εἰδικὲς ἱκανότητες. Ἔτσι, ἐνῶ ἄλλοι πηγαينوῦν

χονται στο δελφικό μαντείο κι' ό ξενοφερμένος θεός "Αμμωνας που αποκαλύπτει τό μέλλον κερδίζει έδαφος, ή νέα προπάντων γενιά παλεύει ν' απαλλαγεί από τό παλιό χωρίς νά έχει βρει ακόμα τό δρόμο προς τό καινούργιο.

Ό Σωκράτης, που έζησε τόν Πελοποννησιακό πόλεμο κι' αγωνίστηκε για ν' αστράψει στο νοῦ τῶν ανθρώπων ή γνώση τῆς ἀρετῆς, γιατί πίστευε πῶς ή καλύτερευση τοῦ ατόμου θα έφερνε τήν κάθαρση τῆς πολιτείας, καταδικάστηκε από τό αθηναϊκό κράτος τοῦ 399 π.Χ.

Ό σκεπτικισμός τῶν σοφιστῶν κερδίζει έδαφος. Οἱ τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη καί πιδό πολύ οἱ τελευταῖες, οἱ διαποτισμένες μέ ἀμφιβολίες, ἀδελαιότητα καί πάνω ἀπ' όλα τήν πίκρα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, γίνονται οἱ πιδό ἀγαπητές.

Όσοόο, ή δοκιμασία τοῦ αθηναϊκοῦ λαοῦ από τήν ὀλιγαρχία, οἱ ἀδυναμίες που ἀποκαλύφθηκαν στοῦ αθηναϊκοῦ πολίτευμα, ή πολιτική που ἀκολουθοῦν οἱ ἑλληνικές πόλεις, γίνονται καυτερά προβλήματα για τοῦς ἀνθρώπους τῆς σκέψης που κύριό τους μέλημα εἶναι νά βροῦν λύσεις. "Η ποίηση, ή τραγωδία, παραμερίζονται.

Ανάγκη ἐπιταχτική τῶν καιρῶν εἶναι νά ὑποδειχτεῖ ή πολιτική πορεία που εἶναι ἀναγκαῖο ν' ἀκολουθηθεῖ κι' ακόμα, καλύτεροι τρόποι διακυβέρνησης. Ρήτορες σάν τόν "Ισοκράτη καί τό Δημόσθενή ἀγωνίζονται σέ μιὰ τραγική σύγκρουση ἀπόψεων ν' ἀποδείξουν τό δίκιο τους. "Ο Πλάτωνας δίνει τήν εἰκόνα τῆς ἰδανικῆς για τή γνώμη του πολιτείας. "Ετσι, ή Πολιτειολογία βλέπει για πρώτη φορά τό φῶς, ἐνῶ ή ἱστορία μέ τό κριτικότερο ἴσως ἱστορικό μυαλό που έζησε ὡς τώρα, τό Θουκυδίδη, ἀποχτᾷ ἐπιστημονικό χαρακτήρα μέ τήν παρουσίαση τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου που παίρνει τήν τρομαχτική βαρύτητα που τοῦ ἀνήκει.

"Η ψυχή τοῦ καλλιτέχνη, δοκιμασμένη κι' αὐτή ὅπως ὅλων τῶν ἀλλων, στρέφεται τώρα ἀπό τά ὕψη στόν ἀνθρωπο, κι' ή τέχνη του μιλεῖ πιδό πολύ στοῦ αἶσθημα. Μιὰ διάχυτη μελαγχολία σκιάζει τίς πραξίτελικές μορφές ἐνῶ στά σκοπαδικά κεφάλια ἀποκαλύπτεται ή ἔκφραση τοῦ πάθους που συγκλονίζει τίς ψυχές.

"Η ἐσωτερική ταραχή ἐκφράζεται μέ κινημένα κορμιά που τά παρακολουθεῖ ἕνας ἐντονος κυματισμός τῶν πτυχώσεων τοῦ ἀραχνοῦφαντου σχεδόν χιτώνα ἐνῶ παραμερίζεται βαθμιαῖα ή ἐπιβλητική πτύχωση τοῦ ὅου αἰῶνα που ζωντάνευε, θαρρεῖ κανείς, τίς ραδδώσεις τοῦ κίονα, περιβάλλοντας τήν ἀταραξία τοῦ κορμιοῦ.

"Η κλονισμένη πίστη χαλαρώνει τό πνεῦμα τῆς παράδοσης κι' ό καλλιτέχνης κινεῖται πιδό ἐλεύθερα καί πιδό τολμηρά.

Οἱ θεοί γίνονται πιδό ἀνθρώπινοι, μιὰ ἔκφραση στοχασμοῦ τοῦς βαραίνει. "Η ζωή τους συγχέεται μέ τή ζωή τῶν ἀνθρώπων κι' ή καθημερινότητά της γίνεται κοινή. Θεότητες που ἔχουν ἀμεσώτερη σχέση μέ τά ἀνθρώ-

πινα αισθήματα και τις αισθήσεις σαν την 'Αφροδίτη και τον 'Ερωτα η ξένους αισθησιακότερους θεούς, κερδίζουν έδαφος σε βάρος των πνευματικότερων θεών που είχαν την ξεχωριστή θέση στον 5ο αιώνα.

Η τάξη των νιόπλουτων, που δημιουργήθηκε στο τέλος του πολέμου, δίνει ένα νέο τόνο στη ζωή της πόλης· μέλημά της είναι η άνετώτερη και πολυτελέστερη ζωή. Το ιδιωτικό σπίτι αρχίζει να ενδιαφέρει πιο πολύ από το ναό. Η πολυτέλεια παραμερίζει σιγά σιγά την απλότητα που σφράγιζε την πνευματικότητα της ατμόσφαιρας.

Ένας υλικότερος αέρας αναρριπίζει γενικά τη ζωή της εποχής που οι ατομικιστικές της τάσεις θα πρέπει να παρουσιαστούν στα παιδιά σε φαινόμενο γενικό υστερα από καταστρεπτικούς πολέμους με άτυχη μάλιστα έκδοση.

Οι Μακεδόνες

Η εμφάνιση των Μακεδόνων στη σκηνή της 'Ελληνικής Ιστορίας εγκαινιάζει μια νέα περίοδο που σιγά σιγά δίνει ένα διαφορετικό χρώμα στα ελληνικά πράγματα.

Για να γίνει αντιληπτός ο χαρακτήρας του ελληνικού αυτού λαού κι' ο τρόπος που η υπόλοιπη 'Ελλάδα τον αντιμετώπισε είναι απαραίτητο να παρουσιαστεί η Μακεδονία. Η θέση της, το φυσικό της περιβάλλον, η δυσκολία επικοινωνίας με την υπόλοιπη 'Ελλάδα που την εμπόδιζε να παρακολουθήσει την πορεία του 'Ελληνικού πολιτισμού, η γειτνίαση με ποικιλία βαρβαρικών φυλών, όλα αυτά μαζί εξηγούν τη φύση ενός λαού που μ' όλο που ήταν ελληνικός, είχε διαφορές από τους υπόλοιπους Έλληνες.

Ωστόσο, η πρώτη μεγάλη μορφή της Μακεδονίας, ο Φίλιππος, είχε ελληνική μόρφωση κι' η μελέτη του των λόγων του 'Ισοκράτη τον ενίσχυσαν στα δυο βασικά του σχέδια, την ένωση κάτω από τη Μακεδονία των ελληνικών κρατών και την εκστρατεία εναντίον της Περσίας. Τα δυο αυτά βασικά σημεία της πολιτικής του Φιλίππου, που συμπίπτουν σε μεγάλο μέρος με τα βασικά σημεία της πολιτικής του 'Αλεξάνδρου, εγκαινιάζουν τη νέα φάση στην πολιτική ιστορία της 'Ελλάδας.

Κι' είναι απαραίτητο να τονιστεί η συμβολή του Φιλίππου στη μακεδονική πολιτική που την επισκιάζει συνήθως το φαινόμενο του διαδόχου του.

Ο Φίλιππος εγκαινιάζοντας βασικές αλλαγές στην πολεμική τέχνη (με την τελειοποίηση της θηβαϊκής φάλαγγας, την εισαγωγή σε πλατιά κλίμακα του ίππικού, τη χρησιμοποίηση μόνιμου στρατού από επαγγελματίες στρατιώτες) και πετυχαίνοντας σε μεγάλο μέρος την πραγματοποίηση του πρώτου του σχεδίου χάρη στις εξαιρετικές πολιτικές, διπλωματικές και στρα-

τιωτικές του Ικανότητες, έτοίμασε τὸ δρόμο στὸν Ἀλέξανδρο ποὺ προχώρησε τόσο πέρα ἀπὸ τὴν πραγματοποίηση τῆς ἀρχικῆς πολιτικῆς τοῦ πατέρα του.

Ἡ παρουσίαση τοῦ Ἀλεξάνδρου εἶναι ιδιαίτερα δύσκολη. Πρόκειται γιὰ μιὰ προσωπικότητα μὲ ἐξαιρετικά χαρίσματα ἀλλὰ καὶ μὲ ἀδύνατα σημεία. Οἱ τεράστιες του Ικανότητες τοῦ ἔδωσαν τὴ δυνατότητα νὰ ὀλοκληρώσει ἓνα ἔργο μεγάλο σὲ σημασία μέσα σὲ δυσανάλογα μὲ τὴν ἔκταση καὶ τὴ βαρύτητά του χρονικά ὅρια. Ὅ,τι ἔχει ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον εἶναι ἡ παρουσίαση τῆς προσωπικότητος αὐτῆς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας της καὶ ἐξελιχτικά, παράλληλα μὲ τὴν πολεμική της δράση.

Τὰ ξεχωριστά του χαρίσματα, ἡ τύχη νὰ ἔχει τὸν Ἀριστοτέλη δάσκαλο, ἡ πίστη στὴν ἡρωική του, ἀπὸ μητέρα καὶ πατέρα, καταγωγή, τοῦ δημιουργοῦσαν προϋποθέσεις γιὰ μιὰ ἔξω ἀπὸ τὸ συνηθισμένο τοποθέτηση ἀπέναντι στὴ ζωή.

Ὡστόσο, ἡ στενὴ ἐπαφὴ μὲ τοὺς στρατιῶτες του καὶ οἱ ἐντονοὶ δεσμοὶ φιλίας ποὺ τὸν ἔνωναν μὲ τοὺς ἀξιωματικούς του δημιουργοῦσαν μιὰ ἀτμόσφαιρα ποὺ ἀγκάλιαζε ὅλους, παρ' ὅλη τὴν ξεχωριστὴ προβολὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου.

Ἡ ἐνότητα τῆς ἀτμόσφαιρας αὐτῆς θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὼς σπάει μετὰ τὴ μάχη τῆς Ἴσσοῦ καὶ τὴν ἀπόρριψη ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο τῶν προτάσεων τοῦ Δαρείου, ποὺ δημιουργεῖ τὴν πρώτη ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν Ἀλέξανδρο καὶ τοὺς ἀξιωματικούς του καὶ ἐγκαινιάζει τὴ βαθμιαία ἀπομόνωσή του. Ἀπὸ ἐδῶ κι' ἐμπρὸς μόνος του δραματίζεται τὴ συνέχεια τοῦ ἔργου του ποὺ τὸ συλλαμβάνει μ' ἓνα πνεῦμα παγκοσμιότητας ἐντελῶς ἔξω ἀπὸ τὴ νοστροπία τοῦ περιβάλλοντός του.

Αὐτὸ τὸ πλάτεμα τῶν σχεδίων του, αὐτὴ ἡ ἔφεση νὰ ξεπεράσει κάθε προσιτὸ ὄριο, συμβαδίζει μὲ μιὰ ἔξω ἀπὸ τὸ μέτρο ἀντιμετώπιση καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ μέτρο γίνεται ἀδιάκοπα πρὸ αἰσθητῆ ὅσο ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν περιορισμένο ἑλληνικὸ χῶρο, προχωρεῖ ἐντυπωσιασμένος ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ γιοῦ τοῦ Ἀμμωνα στίς ἀπέραντες ἀνατολικὲς ἐκτάσεις, γίνεται κύριος τοῦ ἄμετρου ἀνατολικοῦ πλούτου καὶ μπαίνει στὸ κλίμα τῶν ἀνατολικῶν μοναρχιῶν ποὺ εἶναι στὰ μέτρα τοῦ περιβάλλοντος ποὺ δημιουργήθηκαν.

Θὰ δρεῖ φυσικὴ τὴν προσχύνησή του ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες του καὶ τοὺς ὑπῆκοούς του καὶ τὴ θεοποίησή του ποὺ ἐπιστεγάζει τὴν ἡρωϊκὴ του ἀπὸ τὸν Ἀχιλλέα καὶ τὸν Ἡρακλῆ καταγωγή.

Ἡ τοποθέτησή του ἔξω ἀπὸ τ' ἀνθρώπινα μέτρα θὰ πληρωθεῖ μὲ πολὺ θαρρὺ τίμημα. Ἡ ἐξόντωση τῶν πρὸ πιστῶν του φίλων, ποὺ ἡ στάση του τοὺς ξαφνιάζει καὶ τοὺς ἀποξενώνει, θὰ δώσει ἓνα τραγικὸ χαραχτήρα στὴν ἀπο-

μόνωσή του δημιουργώντας του τρομαχτικές συγκρούσεις με το θεοποιημένο έαυτό του.

Όμως, σ' ό,τι πρέπει περισσότερο να επιμείνουμε είναι στις συνέπειες του έργου του Μ. Άλεξάνδρου. Θα πρέπει δηλαδή να παρουσιάσουμε τη θετική του συμβολή χωρίς να προσπεράσουμε τα αρνητικά σημεία του έργου του.

Τά παιδιά θα πρέπει ν' αντιληφθούν πώς μ' όλο που τα επιτεύγματα του Άλεξάνδρου ήταν έκπληκτικά, αυτό δε σημαίνει πώς εξυπηρετούσαν κατά τον καλύτερο τρόπο τα ελληνικά πράγματα.

Η προσφορά του στον τομέα της διακυβέρνησης, ο εξελληνισμός του ανατολικού μεσογειακού χώρου κι' ή διάδοση της ελληνικής γλώσσας, που παρέχοντας κοινό γλωσσικό όργανο στον πληθυσμό της ανατολικής Μεσογείου δημιούργησε πρόσφορο έδαφος για την κατοπινή εξάπλωση του Χριστιανισμού και την ανάπτυξη του Έλληνικού Μεσαιωνικού πολιτισμού, ή επιστημονική δραστηριότητα που το έρευνητικό του πνεύμα προκάλεσε οργανώνοντας για πρώτη φορά έξερευνητικές επιχειρήσεις καθαρά επιστημονικού χαρακτήρα, ή παγκόσμια ανάπτυξη του έμπορίου, είναι τα θετικότερα σημεία του έργου του.

Όμως θα πρέπει παράλληλα να τονιστεί πώς ή ελληνική επίδραση στον πέρα από τη Μεσόγειο χώρο ήταν μοιραίο να μην έχει μονιμότερο χαρακτήρα· ή διείσδυση του ελληνικού στρατού στα δάθη της Άσίας σπατάλησε έμφυχο ύλικό σέ δάρος του πληθυσμού της κυρίως Ελλάδας χωρίς θετικό αντιστάθμισμα για την τελευταία.

Η άσιατική απόχρωση που διαπιστώνεται στο χαρακτήρα του Έλληνικού πολιτισμού αλλοίωσε τον τελευταίο σέ δάρος της ποιότητάς του και το πιο σπουδαίο, ή είσορή ζωτικού ελληνικού στοιχείου στα νέα μεγάλα κέντρα απογύμνωσε τον κυρίως ελληνικό χώρο που όταν έρχονται οι Ρωμαίοι δε θα βρεθούν άρχετες δυνάμεις να τον υπερασπιστούν.

Οι Έλληνιστικοί χρόνοι, συνέχεια και συνέπεια των χρόνων του Άλεξάνδρου, είναι καλό να εξεταστούν σέ γενικές γραμμές με μια ιδιαίτερη προβολή των κύριων χαρακτηριστικών τους στις διάφορες έκδηλώσεις της ζωής χωρίς καμιά ανάπτυξη της πολυπλοκώτατης σύγκρουσης των διαδόχων.

Άφού προσδιοριστεί χρονικά ή νέα περίοδος κι' έρμηνευθεί ό όρος «έλληνιστικός» θα πρέπει άπλως ν' αναφερθεί ό μακρός κι' έξοντιωτικός άγώνας των διαδόχων στην ξηρά και στη θάλασσα κι' ή εξαφάνιση όλων των μελών της οίκογένειας του Άλεξάνδρου. Άπαραίτητη είναι ή ιδιαίτερη ανάλυση του ξεχωριστού χαρακτήρα των σπουδαιότερων κρατών των διαδόχων που δημιουργούνται μετά την τελική διάσπαση του Άλεξανδρινού κράτους κι' ή αντιπαράθεση του άπολυταρχικού κράτους, ανατολικού τύπου, που ιδρύουν οι Πτολεμαίοι στην Αίγυπτο με το μοναρχικό κράτος της Συρίας όπου

οί Σελευκίδες βασιλιάδες ιδρύουν πόλεις με τοπική αυτοδιοίκηση του έλλη-
νικού αλλά και του σημιτικού συροπαλαιστινιακού τύπου ύποταγμένες ωστόσο
στον ανώτατο άρχοντα.

Η ελληνιστική περίοδος ανήκει στις εποχές εκείνες που ή μετατό-
πιση του κέντρου της πολιτικοοικονομικής και πνευματικής ζωής φέρνει θα-
θύτερη αναστάτωση που εξωτερικεύεται με την ανάγκη μιας κοσμοθεωρητικής
ανατοποθέτησης.

Παρ' όλο που δεν μπορούμε να μιλήσουμε για οικονομική επανάσταση,
μια που στη διομηχανία δε χρησιμοποιήθηκαν τεχνικά μέσα που να της άλ-
λάξουν βασικά τη μορφή, ή τεράστια ανάπτυξη του εμπορίου, συνέπεια κυρίως
της δυνατότητας άσκησής του σε πολύ ευρύτερη κλίμακα, του περιορισμού
της νομισματικής ποικιλίας, της εισαγωγής του τραπεζιτικού θεσμού, δη-
μιουργεί μια ιδιαίτερα άκμαία άστική τάξη με μια δίψα για πλούτο που
σπρώχνει αδιάκοπα σε καινούργιες εξερευνητικές επιχειρήσεις πέρα από τα
σημεία που έφτασε ή άλεξανδρινή όρμη.

Όμως, μ' όλο που ή διομηχανία κινείται από τεχνική άποψη κατά
ένα μεγάλο μέρος μέσα στα πλαίσια της παλιάς της μορφής, ή μετατόπιση
των διομηχανικών κέντρων κι' οί δυνατότητες που τα νέα κέντρα προσφέρουν
από άποψη πρώτων ύλών επηρεάζουν το χαρακτήρα της και την οικονομική
όψη τόσο των παλιών όσο και των νέων κέντρων.

Η μεγάλη ανάπτυξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας στις ευφορές
ανατολικές χώρες σαν την Αίγυπτο παίζουν αποφασιστικό ρόλο στην οικονο-
μική άνθηση επηρεάζοντας, με την εισαγωγή σε πλατιά κλίμακα της καλ-
λιέργειας της έλιάς και πιο πολύ του άμπελιού, τη μορφή του φυσικού πε-
ριβάλλοντος.

Όστόσο, χαρακτηριστική είναι ή οικονομική ανισότητα ανάμεσα στις
τάξεις της ελληνιστικής κοινωνίας όπου πλάϊ στην πλούσια άστική τάξη και
τους συχνά πάμπλουτους ανώτερους κρατικούς υπαλλήλους, που ή παλιά προ-
κατάληψη δεν τους εμποδίζει πια να είναι όχι μόνο μεγαλογαιοχτήμονες
άλλά και μεγελοεπιχειρηματίες, υπάρχει ο φτωχός μικροκαλλιεργητής κι' ο
κακοπληρωνόμενος εργάτης που δουλεύει συχνά κάτω από τον άυστηρότατο
κρατικό έλεγχο και από δυσμενέστατες γενικά συνθήκες, που ενισχύονται από
την ύπαρξη πληθώρας δούλων που έχει κατακλύσει τον ελληνιστικό κόσμο.

Το άπλωμα του Έλληνισμού στην Ανατολή, αυτή ή έξοδος του ζω-
τικού ελληνικού στοιχείου από τον περιορισμένο χώρο της ελληνικής πόλης—
κράτους στα μεγάλα κοσμοπολίτικα ανατολικά κέντρα αφαιρεί από το άτομο
την ιδιότητα του πολίτη μιας όρισμένης πόλης και τον άπορροφά σ' ένα κο-
σμοπολίτικο χωνευτήρι όπου, παραμερισμένος έξ αίτίας του καθεστώτος από
κάθε υπεύθυνη συμμετοχή στη διακυβέρνηση της χώρας, χάνει τη συνείσθη

ση τοῦ συνειδητοῦ ὑπήκουσεν ἑνὸς κράτους ποὺ οἱ τύχες του στηρίζονται στὸ σύνολο τῶν πολιτῶν του.

Ἡ γενίκευση τοῦ θεσμοῦ τῶν μισθοφορικῶν στρατευμάτων, ἡ ἀντικατάσταση, μ' ἄλλα λόγια, τοῦ πολίτη στρατιώτη μὲ τὸν ἐπαγγελματία, κι' ἡ καθαρὰ ἐπαγγελματικὴ ἀντιμετώπιση τῶν πολιτικῶν ἀξιωμάτων δημιουργοῦν τὸ νέο τύπο ὑπήκουσεν τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων, ποὺ κύριό του μέλημα γίνεται ὁ ἑαυτός του καὶ τὰ προβλήματα ποὺ ἡ ἀνατροπὴ τῆς παλιᾶς του ζωῆς δημιουργήσαν.

Ἡ ἀμβλυνση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης, παράλληλα μὲ τὴν ἀδιάκοπη ἐπαφὴ μὲ ἄλλους λαούς, ἔθιμα, θρησκείες, δημιουργοῦν ἕνα συγκρητισμὸ σ' ὅλες τίς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ στὴ θρησκεία, ὅπου ἡ συγκέντρωση ἰδιοτήτων διαφόρων θεοτήτων σὲ μιὰ θεϊκὴ προσωπικότητα προοιωνίζει τὸ ἀνοιγμα τοῦ δρόμου πρὸς τὸ μονοθεϊσμό.

Ὡστόσο, ἡ ἐλληνικὴ θρησκεία ἔχει χάσει ἀπὸ καιρὸ τὸ βαθύτερο νόημά της· ἐνδειξη εὐγλωττῆ ἡ ἀνατολικῶς τύπου θεοποίηση τοῦ βασιλεῖς ποὺ εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ δείγματα τῆς ἐποχῆς. Μ' ὅλο ποὺ τὸ μεγάλο πλῆθος εἶναι ἀκόμα προσκολλημένο στὴ λατρεία, μὲ μιὰ ἰδιαίτερη προτίμηση σ' ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὴ μαντεία, οἱ ἄνθρωποι τῆς σκέψης, ποὺ ζοῦν συνειδητὰ τὴν ἀνατροπὴ τῶν παλιῶν ἀξιών καὶ πίστεων, προσπαθοῦν νὰ βροῦν δρόμους ποὺ θὰ τοὺς ὁδηγήσουν σὲ μιὰ νέα κοσμοαντίληψη ποὺ θὰ θεμελιώσῃ τὴ ζωὴ τους ἀπαλλάσσοντάς τους ἀπὸ τὸ ἄγχος τῆς ἐποχῆς. Ἴσως ἡ φιλοσοφία, ποὺ τώρα εἶναι κυρίως ἠθικὴ, δὲν ἦταν ποτὲ πιὸ ἀπαράιτητη ἀπὸ τοὺς χρόνους αὐτοὺς· κι' εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς ὑπέρτατο γιὰ τὴν πλειοψηφία τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων τῆς ἐποχῆς ἀγαθὸ θεωρεῖται ἡ εὐτυχία καὶ πὼς εὐτυχία εἶναι ἡ ἐπίτευξη τῆς προσωπικῆς ἀταραξίας. Ἔτσι, ἡ βασικὴ ἐπιδίωξη τῶν συστημάτων αὐτῶν δείχνει πὼς ἡ εὐτυχία ἔχει χαθεῖ τὴν παραγμένη αὐτὴ ἐποχὴ ἐνῶ ὁ χαρακτήρας ποὺ τῆς ἀποδίδεται φανερώγει τὸ ἀτομικιστικὸ καὶ ἀντικοινωνικὸ κλίμα ποὺ ἐπικρατεῖ.

Ἡ ὥθηση ποὺ ἔδωσε ὁ Μ. Ἀλέξανδρος στὶς ἐπιστημονικὲς ἐρευνες συνεχίζεται κι' εἶναι ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἐπιτεύγματα τῆς ἐποχῆς ἡ τεράστια ἀνάπτυξη τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν.

Ἡ λογοτεχνία ὅμως, ποὺ ἀκμάζει κυρίως τίς ἐποχὲς ποὺ ἡ βαθιὰ πίστη σὲ μιὰ θρησκεία ἢ σὲ μιὰ κοσμοθεωρίαν φλογίζει τὴν ψυχὴ τοῦ δημιουργοῦ, δὲν ἔχει νὰ πεῖ τίποτα πραγματικὰ μεγάλο.

Ἡ στροφὴ πρὸς τὸ ἄτομο ἀπομακρύνει τὴν νέα κωμωδία ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς δημόσιους ἄντρες καὶ τὰ γενικότερα προβλήματα καὶ τὴν ὁδηγεῖ στὴν ἀπόδοση ἀνθρώπινων τύπων ἀπ' αὐτοὺς ποὺ συναντᾶμε καθημερινὰ στὴ ζωὴ.

Τὸ εἶδος τῆς βιογραφίας γιὰ τοὺς ἰδίους λόγους τραβάει τὴν προσοχὴ τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ· κι' ἡ ζωὴ μέσα στὰ πολυθρόνα ἐμπορικὰ

κέντρα δημιουργεί τὴ νουσταλγία τῆς ἀμέριμνης εἰδυλλιακῆς ζωῆς τοῦ χωριοῦ ποὺ τραγουδάει ὁ Θεόκριτος.

Οἱ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων, στερημένοι ἀπὸ καθαρὰ δημιουργικὴ φλόγα, γίνονται λόγιοι κι' ἡ μελέτη τῶν κειμένων τοῦ παρελθόντος γίνεται μὲ τὸ σύστημα καὶ τὴ μεθοδικότητα τῆς δουλειᾶς τῶν μελετητῶν τῆς φύσης.

Στὴν τέχνη ἡ μετατόπιση πρὸς τὴν Ἀνατολὴ χάραξε τ' ἀχνάρια τῆς Μ' ὁλο ποὺ ἡ παράδοση εἶναι πολὺ δυνατὴ, τὸ ἀνατολίτικο πνεῦμα φτερουγίζει πάνω ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ ἔργα.

Οἱ μεγαλύτερες διαστάσεις στ' ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα, ὁ πλούσιος διάκοσμος, τὸ πλῆθος τῶν μορφῶν σὲ ἀνάγλυφες διακοσμήσεις (ὅπως στὸ θωμὸ τῆς Περγάμου) ποὺ μᾶς θυμίζει τὸν «τρόμο τοῦ κενοῦ», ἡ χρησιμοποίηση τοῦ τόξου, θυμίζουν Ἀνατολὴ μ' ὁλο ποὺ στὴν οὐσία τους τὰ ἔργα διατηροῦν τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα.

Ὁ ἀτομικισμὸς σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν πλοῦτο προβάλλει τὴν πολυτέλεια τοῦ ἰδιωτικοῦ σπιτιοῦ, ἄγνωστη στὸν 5ο αἰῶνα, καὶ τὴ διάδοση τῆς προσωπογραφίας ἐνῶ οἱ ταραγμένες ψυχές ποὺ ἔχουν χάσει τὴν ἐσωτερικὴ τους ἰσορροπία ξεχύνουν τὸ πάθος τους στὰ γλυπτὰ τῆς ἐποχῆς μὲ μιὰ ὀρμὴ πρωτοφανέρωτη στὴν τέχνη.

Ε. ΟΙ ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Περνώντας στὴ μελέτη τῆς Ρωμαϊκῆς ἱστορίας μετατοπιζόμαστε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν στὴν κεντρικὴ καὶ δυτικὴ Μεσόγειο.

Ἀφοῦ ἀναφερθεῖ πὼς ἡ ζωὴ στὴν Ἰταλία ἀρχίζει κιόλας ἀπὸ τὴν παλαιολιθικὴ ἐποχὴ καὶ δοθεῖ ἡ εἰκόνα τῆς χερσονήσου ἀπὸ γεωγραφικὴ καὶ γεωφυσικὴ ἀποψη, θὰ πρέπει νὰ παρουσιαστοῦν οἱ σπουδαιότεροι λαοὶ ποὺ κατοίκησαν στοὺς ἀρχαιότερους χρόνους τῆ χώρας κι' ἰδιαίτερα οἱ Λατίνοι ποὺ διαδραμάτισαν τὸν κύριο ρόλο. Εἶναι βασικὸ νὰ τονιστεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἡ ξεχωριστὴ συμβολὴ τῶν Ἑτρούσκων καὶ τῶν Ἑλλήνων τῆς Ν. Ἰταλίας στὴ διαμόρφωση τοῦ Ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Στὴν παρουσίαση τῶν Ἑτρούσκων, ποὺ στὸ δάθος ἀποτέλεσαν τὴ ρίζα τοῦ Ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, θὰ πρέπει νὰ προβληθοῦν τὰ ἰδιότυπα χαρακτηριστικά τους ἔτσι ὅπως μᾶς ἀποκαλύπτονται ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία μιὰ ποὺ ἡ ἑτρούσκικὴ γλῶσσα μόλις τώρα φαίνεται πὼς ἀρχίζει νὰ γίνεται κατανοητὴ.

Ἡ παράδοση τῆς ἀνατολικῆς του καταγωγῆς ἐνισχύεται ἀπὸ τὰ ἀνατολικά στοιχεῖα ποὺ μᾶς ἀποκαλύπτει ὁ Ἑτρούσκικὸς πολιτισμὸς. Τέτοια στοιχεία θρῖσκουμε στὴ θρησκεία—καλοὶ κακοὶ θεοί, τερατόμορφοι δαίμονες, μεγάλη ἀνάπτυξη τῆς μαντείας, ἰδιαίτερη βαρύτητα στὴν ταφὴ τῶν νεκρῶν,

πολύπλοκη τελετουργία καὶ ὀργανωμένο, ὅπως φαίνεται, ἱερατεῖο—στὴν ἀρχιτεχτονική, μὲ τὶς μνημειώδεις πύλες τῶν τειχισμένων πόλεων καὶ τὴ χρησιμοποίηση τῶς τοῦ, καὶ στὴν ἐμφάνιση τῶν σπιτιῶν καὶ τῶν ἐνδυμάτων μὲ τὸν πλούσιο διάκοσμο καὶ τὴν ξεχωριστὴ πολυτέλεια.

Ὡστόσο, ἡ γειτνίαση μὲ τὸν ἑλληνικὸ κόσμον τῆς Νότιας Ἰταλίας θ' ἀγγίξει εὐεργετικὰ τοὺς Ἑτρούσκους ποὺ θὰ πάρουν τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο καὶ θὰ ἐπηρεαστοῦν στὴν τέχνη καὶ ἰδιαίτερα στὴ ζωγραφικὴ, ὅπως δείχνουν κυρίως οἱ τοιχογραφίες τῶν τάφων.

Ἡ ἀνεξαρτησία τῶν ἑτρούσκικων πόλεων, ποὺ ἴσως κοινὰ θρησκευτικὰ συμφέροντα εἰς ἐκείνην σὲ ὁμοσπονδίες (δωδεκαπόλεις), δείχνει καὶ αὐτὴ πιθανὴ τὴν ἑλληνικὴ ἐπίδραση.

Ἡ περίπτωσις τῶν ἑλληνικῶν ἀποικίων τῆς Ν. Ἰταλίας μὲ τὴν πνευματικὴ τους ἀκτινοβολία καὶ τὴ μεγάλη οἰκονομικὴ ἀνθιση εἶναι γνωστὰ παιδιά· ὥστόσο, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ τονιστεῖ ἡ τεράστια σημασία ποὺ εἶχε γιὰ τὸν ἐκπολιτισμὸ τῶν Ῥωμαίων ἡ παρουσία τους στὸν ἰταλικὸ χῶρον.

Ἐχοντας τὴν εἰκόνα τῶν σπουδαιότερων λαῶν ποὺ κατοικοῦσαν τὴν Ἰταλία, θὰ προχωρήσουμε σὲ παραδόσεις τὶς σχετικὲς μὲ τὶς μυθικὰς ἀρχὰς τῆς Ῥώμης καὶ μὲ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας προβάλλοντας τὴν πιθανὴ ἱστορικὴ ἀλήθεια ποὺ θαμποφέγγει μέσα ἀπὸ τοὺς μύθους.

Τὴν παρουσίαν τῆς πολιτικοκοινωνικῆς μορφῆς τῆς Ῥώμης στὴν περίοδο τῆς βασιλείας θ' ἀκολουθήσει ἐκείνη τῆς Δημοκρατίας.

Εἶναι ἀπαραίτητο νὰ τονιστεῖ πῶς ἡ κατάργησις τῆς βασιλείας ἦταν ἔργο ὄχι τῶν πληθείων μὰ τῶν πατρικίων ποὺ σὰ σκοπὸ τους εἶχαν νὰ γίνοντο κύριοι τῆς νέας κατάστασις. Ἔτσι, ὁ ἀριστοκρατικὸς χαραχτήρας τῆς Δημοκρατίας δημιουργήθηκε πολὺ ἐνωρὶς τὴν ἀντίδραση τῶν πληθείων ποὺ ἀγωνίζονται μὲ σταθερότητα καὶ σθένος γιὰ τὴν πολιτικὴ ἰσοτιμία μὲ τοὺς πατρικίους. Ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ θεσμοῦ τῶν Δημάρχων, ἡ ἐξασφάλισις γραπτῆς νομοθεσίας, ἡ ἀπόχτησις νομοθετικῶν δικαιωμάτων, εἶναι βασικοὶ σταθμοὶ πρὸς τὴν ὁλοκλήρωσις τῆς ἰσοτιμίας ποὺ συντελεῖται στὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα.

Ὅ,τι ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον εἶναι ἡ παρακολούθησις τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τοῦ πολιτεύματος σὲ συνάρτησιν μὲ τὴν ἀνέλιξιν τῶν πολιτικῶν γεγονότων.

Οἱ συνθήκες ποὺ εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει ἡ Ῥώμη στὰ πρῶτα τῆς βήματα τὴν ἀνάγκασαν νὰ ρίξει ἰδιαίτερο βάρος στὴν ὀργάνωσιν τοῦ στρατοῦ τῆς. Χωρὶς νὰ ἐπιμείνουμε σὲ λεπτομέρειες σχετικὲς μὲ τὸν ὅπλισμόν καὶ τὴ διάρθρωσιν τοῦ στρατοῦ, θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε, παράλληλα μὲ τὴ σιδερένια πειθαρχία, πῶς ἡ στρατιωτικὴ τέχνη τῶν Ῥωμαίων βασίστηκε σὲ ἐξελίξεις τῆς ἑλληνιστικῆς τακτικῆς μὰ πῶς ἡ φάλαγγα διαμορφώθηκε σὲ τρόπο ποὺ νὰ γίνῃ πολὺ πῖθ ἐυκίνητη.

Οἱ πρῶτοι ἀγῶνες τῶν Ῥωμαίων μὲ τοὺς γειτονικοὺς λαούς, ἀγῶνες

σκληροί με καθαρά άμυντικό χαρακτήρα, χαλύβδωσαν την άντοχή τους μά-
στον ίδιο καιρό, άποκαλύπτοντας την πολύτιμη συμβολή των πληθείων και
την άναγκαιότητα της συνεργασίας τους, στάθηκαν αίτια της πρώτης επιτυ-
χίας των πληθείων (της είσαγωγής του θεσμού των Δημάρχων) στη διεκδί-
κηση των δικαιωμάτων τους.

Οί άγώνες για την κατάκτηση της Ίταλίας, που άρχίζουν όταν οί
πληθείοι έχουν έξισωθεί σχεδόν πέρα για πέρα με τους πατρικούς, περνούν
άπό διάφορες φάσεις. Την κατάληψη της κεντρικής Ίταλίας άκολούθησε
ό άγώνας για την κατάληψη των έλληνικών πόλεων της Ν. Ίταλίας που
τελικά συντελέστηκε στο 272 π. Χ.

Ίδιαίτερη σημασία θα πρέπει νά δοθεί στον εύστοχο τρόπο με τον
όποιο όργανώθηκε ή κατακτημένη Ίταλία ή άνομοιογένεια των πλεονεχτη-
μάτων που παρχωρήθηκαν στις κατακτημένες περιοχές για ν' άποφευχθεί ή
ύπαρξη κοινών συμφερόντων και ή δυνατότητα συνεννόησης μεταξύ τους χα-
ρακτηρίζει τη ρωμαϊκή πολιτική.

Ή ίδρυση άποικιών σ' όρισμένες άπό τις νεοκατακτημένες περιοχές
είχε ξεχωριστή σημασία γιατί οί Ρωμαίοι άποικοι, στρατιώτες και γεωργοί,
γίνονται φρουροί της κατακτημένης γής μά στον ίδιο καιρό συντελούν στην
ανάπτυξη της γεωργίας· έτσι στην πρώτη της φάση ή έξάπλωση της Ρώμης
έχει ένα χαρακτήρα πιο πολύ στρατιωτικογεωργικό.

Ή κατάληψη των έλληνικών πόλεων της Ν. Ίταλίας, άπό την άλλη
μεριά, παίζει ένα διαφορετικό ρόλο. Ή επίδραση των πόλεων αυτών στο
Ρωμαϊκό πολιτισμό γίνεται τώρα έντονότερη με προβολή του έμπορι-
κού παράγοντα.

Ή κατάκτηση των έλληνικών ναυτικών κέντρων και ή ανάπτυξη του
έμπορίου φέρνει βασικές άλλαγές στην οίκονομία της γεωργικής Ρώμης ανά-
μεσα στις όποιες ιδιαίτερα άξιόπρόσεχτη είναι ή είσαγωγή σε μεγάλες ποσό-
τητες άσημένιων έλληνικών νομισμάτων μά και ή κοπή άπό την ίδια τη
Ρώμη των πρώτων νομισμάτων άπό άσήμι.

Είναι φυσικό ή έμπορική αυτή ανάπτυξη της Ρώμης νά τη φέρει άν-
τιμέτωπη με τó μεσογειακό κόσμο έξω άπό την Ίταλία, που ύστερα άπό την
έξουδετέρωση των έλληνικών πόλεων της Ν. Ίταλίας στη Δ. Μεσόγειο άντι-
προσωπείται κατά πρώτο λόγο άπό την Καρχηδόνα.

Πρίν περάσουμε στους καταχτητικούς πολέμους της Ρώμης έξω άπό
τη χερσόνησο, θα πρέπει νά τονίσουμε πως με τον τρόπο που όργανώθηκε
ή Ίταλία παρούσαζε πιο πολύ την ύψη μιας μεγάλης όμοσπονδίας πόλεων
με άρχηγό τη Ρώμη.

Ώστόσο, μ' όλη την άνομοιογένεια άπό άποψη πληθυσμού, τις διαφο-
ρετικές διαλέχτους και την έλλειψη κοινής φιλολογικής κληρονομιάς και

κοινων παραδόσεων, χάρη στους Ρωμαίους αποίκους που λίγο πολύ ήταν σκόρπιοι παντού, στην αδυναμία κοινής αντίδρασης και στην εύκολη επικοινωνία που τους εξασφάλιζε ή συστηματική κατασκευή δρόμων, οι πόλεις αυτές με τον καιρό ενώθηκαν κι' άρχισαν ν' αποχτούν κοινά χαρακτηριστικά.

Με τους Καρχηδονικούς πολέμους, από τους πιο δραματικούς πολέμους δλόκληρης της αρχαίας ιστορίας, ή Ρώμη περνάει στη νέα φάση των αγώνων της.

Το Ινδοευρωπαϊκό στοιχείο θα παλέψει με το σημιτικό, που ξεστράτισε στη Δύση φερμένο από την ακταγώνιστή του δραστηριότητα, κι' ύστερα από λιονταρίσια πάλη που με διαλείμματα ξεπερνάει τον αιώνα, ή Ρώμη γίνεται κυρίαρχη δλόκληρης της Δυτικής Μεσογείου.

Από το τέλος κιόλας του δεύτερου Καρχηδονικού πολέμου ο κατακτητικός ρυθμός των Ρωμαίων αρχίζει νά επιταχύνεται. Με την εξασφάλιση της Δυτικής Μεσογείου έχει τή δυνατότητα νά στραφεί στην Ανατολή όπου εκμεταλλεύεται τή σχέση των ελληνιστικών κρατών μεταξύ τους και τις ειδικές συνθήκες που επικρατούν γενικά στον ελληνιστικό κόσμο. Βασικά σημεία στη γραμμή της διπλωματίας της Ρώμης είναι νά έμποδίσει τή δημιουργία συνασπισμού ανάμεσα στα μεγάλα κράτη, νά υποστηρίξει τὰ μικρά σέ βάρος των μεγάλων, κι' όταν χτυπήσει νά τὰ χτυπήσει ξεχωριστά.

Η πολιτική της αυτή θα την κάμει κυρίαρχο του πολιτισμένου κόσμου.

Στην ύποταγή της Ελλάδας και στις συνέπειες που το γεγονός αυτό είχε για τους Έλληνες θα σταματήσουμε ιδιαίτερα.

Τή γενικότερη σημασία και το ρόλο που ή κατάκτηση της Ελλάδας έπαιξε στο Ρωμαϊκό πολιτισμό θα έχουμε τήν ευκαιρία νά τ' αναπτύξουμε όταν θα μιλήσουμε για τις συνέπειες που είχε γενικότερα ή τεράστια εξαπλωση της Ρώμης.

Πρίν εξεταστούν οι συνέπειες αυτές είναι βασικό νά προηγηθεί ή παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο οργανώθηκε ή διοίκηση στις κατακτημένες περιοχές.

Πρώτα απ' όλα θα πρέπει νά τονιστεί πώς κάθε μιὰ από τις έπαρχίες, όπως ονομάστηκαν οι περιοχές αυτές, οργανώθηκε κατά διαφορετικό τρόπο. Όσοόσο, ο ενιαύσιος διοικητής της κάθε έπαρχίας, συχνά χωρίς πείρα έπαρχιακής διοίκησης, συγκέντρωνε στα χέρια του τήν πολιτική, τή στρατιωτική και τή δικαστική εξουσία· είχε μ' άλλα λόγια άπεριόριστη δύναμη. Άνεξέλεγκτος, με κύριο σκοπό του νά εκμεταλλευθεί όσο γίνεται περισσότερο τον πληθυσμό της έπαρχίας, πλούτιζε συνήθως σέ βάρος του καταπιεζόμενου λαού που τον λύγιζε ή θκριά φορολογία και πιο πολύ ο τρόπος της ληστρικής της είσπραξης από τούς δημοσιῶνες.

Οι συνέπειες των μεγάλων κατακτήσεων είναι το κεφάλαιο που ιδιαί-

τερα πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ. Ἔτσι θὰ μπορέσουν ν' ἀντιληφθοῦν τὰ παιδιὰ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ρώμη, ποὺ γνώρισαν στὴν πρώτη τους ἐπαφὴ μὲ τὸ Ρωμαϊκὸ πολιτισμὸ, στὴ Ρώμη τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων.

Τὸ ἄπλωμα αὐτὸ τῆς Ρώμης ἀπὸ τὴν Ἰσπανία ὡς τὸν Εὐφράτη, ἡ δημιουργία ἑνὸς κράτους τόσο ἔξω καὶ πέρα ἀπὸ τίς προϋποθέσεις τοῦ ρωμαϊκοῦ καθεστῶτος ποὺ δημιουργήθηκε γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ μιὰ πόλη-κράτος, εἶχε τεράστιες συνέπειες ποὺ δὲν ἄφησαν ἀνεπηρέαστη καμιά πτυχὴ τῆς ζωῆς καὶ καμιά ἐκδήλωση τοῦ Ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ μὰ ποὺ ἀντίθετα ἀνάτρεψαν τὰ πάντα.

Τὸ ρωμαϊκὸ κράτος ξεκίνησε σὰν κράτος γεωργικὸ καὶ ἡ μορφή του, στοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς ζωῆς του, εἶναι σφραγισμένη ἀπὸ τὸ γεωργικὸ του χαραχτήρα· ἡ τάξη τοῦ μέσου καλλιεργητῆ εἶναι ἡ ραχοκοκαλιά του καὶ ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τῆς τάξης αὐτῆς τοῦ δίνει τὸν τόνο.

Ἡ γεωργικὴ κρίση ποὺ φέρνει ἡ ἐγκατάλειψη τῶν ἀγρῶν στὰ χρόνια τοῦ πολέμου καὶ ἡ βασικὴ ἀλλαγὴ τῶν ρωμαϊκῶν ἀγρῶν (ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάληψη τῶν δύο σιτοβολῶνων, τῆς Σικελίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς) ἀπὸ χωράφια σταριοῦ σὲ βοσκοτόπια, τὸ οἰκονομικὸ ἀδιέξοδο τοῦ μέσου καλλιεργητῆ, ποὺ γιὰ νὰ ἐπιδιώσῃ θ' ἀπογυμνωθεῖ ἀπὸ τὸ χωράφι του χωρὶς νὰ ὑπάρχουν οἱ προϋποθέσεις νὰ κερδίσει τὴ ζωὴ του σὰν ἐλεύθερος ἐργάτης ἐξ αἰτίας τῆς πληθώρας τῶν δούλων ποὺ οἱ πόλεμοι ἔφεραν στὴν Ἰταλία, τὰ τεράστια λατιφονδία ποὺ ἀπορρόφησαν τὴ μικρὴ ἀγροτικὴ περιουσία δημιουργώντας δουλοπάροικους, ἔφεραν τὴν οὐσιαστικότερη οἰκονομικοκοινωνικὴ ἀλλαγὴ στὴ Ρώμη.

Ἡ βαθμιαία ἐξαφάνιση τῆς τάξης τῶν μέσων καλλιεργητῶν ἀλλοίωσε στὴ βάση του τὸ χαραχτήρα τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους καὶ τοῦ κλόνισε τὰ θεμέλια. Τὸ ἀνεργὸ προλεταριάτο ποὺ θὰ κατακλύσῃ τὴ Ρώμη καὶ γενικὰ τίς πόλεις, ἡ αὐξημένη τάξη τῶν μεγαλογαιοκτημόνων, ἡ τάξη τῶν νιόπλουτων, ποὺ οἱ καινούργιες συνθήκες ζωῆς θὰ τοὺς δημιουργήσουν ἐπιχειρήσεις ἀνύπαρχτες ὡς τότε, οἱ δουλοπάροικοι καὶ ἡ πληθώρα τῶν δούλων, ἀλλάζουν τὴ διάρθρωση τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας.

Ἀνάμεσα στὴν τάξη τῶν νιόπλουτων καὶ τῶν μεγαλογαιοκτημόνων καὶ σ' ἐκείνη τοῦ ἐξαθλιωμένου προλεταριάτου δὲν ὑπάρχει γέφυρα.

Παράλληλα μὲ τὴ γεωργικὴ κρίση ἡ εἰσροὴ πλοῦτος στὴν Ἰταλία, ποὺ ἔννι μέρους του δὲν πάει στὸ κράτος ἀλλὰ στοὺς διοικητὲς τῶν ἐπαρχιῶν ἢ στοὺς ἀρχηγοὺς τῶν νικηφόρων στρατευμάτων καὶ στὸ στρατό τους, συντελεῖ στὴν ἀλλαγὴ τῆς μορφῆς τῆς οἰκονομίας μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καὶ ποικιλίας νέων ἐπιχειρήσεων.

Ὁ πλοῦτος αὐτὸς ποὺ εἰσρέει στὴν Ἰταλία ἀλλάζει τὸν τρόπο τῆς ζωῆς. Ἡ πολυτέλεια εἰσδύει παντοῦ· ἡ λιτότητα ἐξαφανίζεται σὰ χαρακτηριστικὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ.

Τὰ δυὸ ἄκρα, ἡ ἀχαλίνωτη πολυτέλεια καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἐξαθλίωσις, φέρνουν μιὰ ἡθικὴ κατάρτιση ποὺ ἐκδηλώνεται πάλι σ' ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς. Ἡ χαλάρωσις τῶν δεσμῶν τῆς οἰκογένειας, ἡ ἐξαγορὰ ψήφων ἀπὸ μέρους τῶν ὑποψηφίων ἀξιωματούχων, τὰ ἀπάνθρωπα θεάματα μὲ τὰ ὁποῖα τὸ κράτος τροφοδοτεῖ τὸν ἐξαθλιωμένο λαό, ὅλα δείχνουν τὴν ἠθικὴν κάμψιν.

Ὡστόσο, μέσα σ' ὅλη αὐτὴ τὴν ἐξαθλίωσιν καὶ τὴν κοινωνικὴ κρίσιν τὸ μόνον φωτεινὸ σημεῖο εἶναι ἡ ἐλληνικὴ ἐπίδρασις στὸν πνευματικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ τομέα. Ἐννὰ ποσοστὸ Ρωμαίων θὰ γοητευθεῖ ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ πολιτισμὸ καὶ θὰ στραφεῖ πρὸς τὴ μελέτη του.

Οἱ μεταφράσεις ἐλληνικῶν ἔργων θὰ σταθοῦν τὰ πρότυπα τῆς λατινικῆς δημιουργίας ποὺ θ' ἀρχίσει ν' ἀνθίζει.

Οἱ ἀπελεύθεροι Ἕλληνες ἰδρύουν σχολεῖα ποὺ θὰ ἐπηρεάσουν τὴ μορφὴ τῆς ρωμαϊκῆς ἐκπαίδευσης, κι' ἡ διάκρισις ἀνάμεσα σὲ μορφωμένους καὶ ἀμόρφωτους γίνεται βασικὴ γιὰ τὴ μειοψηφία ποὺ θαυμάζει τὸ πνεῦμα κι' ἐπηρεάζεται ἀπ' αὐτό.

Ὅμως τὸ τεράστιο οἰκονομικοκοινωνικὸ πρόβλημα ποὺ δημιουργήσῃ ἡ νέα κατάστασις, ἡ δυσἀρέσκεια τῶν Ἰταλῶν συμμάχων γιὰ τὴ μὴ συμμετοχὴ τους στὸ δικαίωμα τοῦ Ρωμαίου πολίτη καὶ στὸν ἔλεγχον τοῦ κράτους, ἡ δυσφορία τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἐπαρχιῶν γιὰ τὴ φοβερὴ ἐκμετάλλευσιν, ἡ ἀπόγνωσις τῶν δούλων γιὰ τὶς συνθήκες τῆς ζωῆς τους, ἡ ἀδιαφορία τῆς πανίσχυρης συγκλήτου, θὰ ὀδηγήσουν στὴν κρίσιν τῆς Δημοκρατίας.

Ἡ περίπτωσις τῶν ἀδελφῶν Γράκχων καὶ ὁ ἀγῶνας τους γιὰ τὴ διάσωσιν τῆς τάξεως τῶν μικροκαλλιεργητῶν πρέπει ἰδιαίτερα νὰ προβληθεῖ ἡ δολοφονία τους ἐγκαινιάζει ἕνα αἰῶνα ποὺ τὸν χαραχτηρίζουν οἱ κοινωνικοὶ ἀγῶνες, οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι σὲ συνδυασμὸ μὲ μεγάλους ἐξωτερικοὺς πολέμους.

Ἡ πολὺπλοκὴ περίοδος τῶν πολέμων αὐτῶν θὰ πρέπει νὰ παρουσιαστεῖ στίς γενικὲς τῆς γραμμῆς.

Νὰ τονιστεῖ πρῶτα ἀπ' ὅλα πὼς ὕστερα ἀπὸ τὴν παρακμὴ τῆς μεσαίας τάξεως ἡ σύγκλητος, ποὺ τὰ μέλη της ἀνήκουν στὴν πλούσια τάξιν τῶν γαιοκτημόνων καὶ ἀντιπροσωπεύει τὴ συντηρητικὴ παράταξιν, ἐρίσκεται ἀντιμέτωπη μὲ τὸ λαὸ ποὺ μετὰ τὸ χαμὸ τῶν Γράκχων ζητᾷ ἀρχηγὸ γιὰ νὰ ὑπερασπιστεῖ τὰ δίκαιά του.

Ἡ ἔντονη πολεμικὴ δράσις τῆς ἐποχῆς δίνει δύναμιν σινοῦς στρατηγούς καὶ προβάλλει προσωπικότητες ποὺ ἀναμιγνύονται στὴν πολιτικὴ εἴτε σὰν ὑπέρμαχοι τῶν αἰτημάτων τοῦ λαοῦ εἴτε σὰν ὑπερασπιστὲς τῆς συντηρητικῆς ὀλιγαρχίας.

Οἱ ἀγῶνες τῶν στρατηγῶν μεταξὺ τους, ὅχι μόνον συνέπεια διαφορετικῆς πολιτικῆς τοποθέτησης μὰ πρὸ πολὺ ἔντονου ἀνταγωνισμοῦ, ὀδηγοῦν στὴν ἐπικράτησιν ἑνὸς προσώπου.

Στόν ίδιο καιρό ή ένοπλη διεκδίκηση τοῦ δικαιώματος τοῦ Ρωμαίου πολίτη ἀπό μέρους τῶν Ἰταλῶν συμμάχων, στό Συμμαχικό πόλεμο, μ' ὅλο πού καταλήγει στήν ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ τους, στήν οὐσία δὲ λύνει τὸ πρόβλημα συμμετοχῆς τους στόν ἔλεγχο τοῦ κράτους. Διαπιστώνεται πῶς ὁ παλιὸς μηχανισμὸς διακυβέρνησης πού ἐξυπηρετοῦσε μιὰ πόλη - κράτος δὲν μπορεῖ πιά νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὸ μεγάλο ρωμαϊκὸ κράτος.

Ἡ πολὺπλευρὴ προσωπικότητα τοῦ Καίσαρα, ἴσως ἡ πρὸ ἐνδιαφέρουσα τῆς Ρωμαϊκῆς ἱστορίας, θὰ πρέπει νὰ παρυσιαστῇ κάπως ἀναλυτικότερα γιὰ νὰ γίνῃ σαφέστερη ἡ πολιτειακὴ ἐξέλιξη πρὸς τὴν αὐτοκρατορία. Ἡ ἀγροτικὴ πολιτικὴ πού ἀκολουθεῖ στήν πρώτη του ὑπατεία δείχνει τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀνόρθωση καὶ σύγχρονα φανερώνει πρὸ ξεκάθαρα τὴν ἀντίθεσή του μὲ τὴ σύγκλητο.

Ἡ ἐξουδετέρωση τοῦ πρώην συνεργάτου του καὶ ἰσχυρότερου ἀντίπαλου Πομπηίου, μὰ πρὸ πολὺ οἱ τεράστιες στρατιωτικὲς ἐπιτυχίες πού τὸν προβάλλουν στὰ μάτια τοῦ λαοῦ ἐνισχύοντας τὴν αἵγλη του, τοῦ δημιουργοῦν καὶ τίς προϋποθέσεις γιὰ νὰ γίνῃ τελικὰ ἰσόβιος ὑπάτος.

Τὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς πολιτικῆς σταδιοδρομίας τοῦ Καίσαρα εἶναι ἀποφασιστικὸ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτεύματος· μ' ὅλο πού δὲν κατάργησε τὰ ἐξωτερικὰ γνωρίσματα τῆς δημοκρατίας, ἡ πολιτικὴ του γραμμὴ εἶναι ξεκάθαρη: νὰ ἐξουδετερώσῃ τὴ διοικητικὴ διάσπαση μὲ τὴ συγκέντρωση στὰ χέρια του τῆς δικαιοδοσίας ἄλλων ἀρχόντων καὶ μὲ τὸν ἄμεσο ἔλεγχο τῆς διοίκησης τῶν ἐπαρχιῶν.

Μὲ τὸν Ὀκταδιανό, ὕστερα ἀπὸ τὴ ναυμαχία στό Ἀκτιο καὶ τὴν ἐξουδετέρωση τοῦ Ἀντωνίου, ἐγκαινιάζεται ἡ νέα περίοδος τῆς Ρωμαϊκῆς ἱστορίας· ἡ περίοδος τῆς αὐτοκρατορίας.

Ὁ Αὐγούστος, ὅπως ὀνομάστηκε ὁ Ὀκταδιανός, θὰ ἐπιδιώξῃ τὴ γενικὴ ἀναδιοργάνωση τοῦ κράτους. Σκοπὸς του εἶναι ἡ καλυτέρευση τῆς λειτουργίας τῆς κρατικῆς μηχανῆς σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν αὐξηση τοῦ κεντρικοῦ ἐλέγχου. Ἡ διακυβέρνηση τοῦ κράτους, παρ' ὅλες τίς δικαιοδοσίες πού ἀφήνει στὴ σύγκλητο, συγκεντρώνεται στὰ χέρια του. Ὁ στρατός, τὰ οἰκονομικά, ἡ διοίκηση, εἰσκονταί κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας.

Ἡ προσωπικότητα τοῦ Αὐγούστου περιβάλλεται μὲ μιὰ αἵγλη ἀγνωστη ὡς τότε στοὺς ἄρχοντες τῆς Ρώμης. Ἡ λατρεία καὶ ἡ θεοποίησή του εἶναι χαρακτηριστικὸ δείγμα τῆς βαθύτερης ἀλλαγῆς πού γίνεται στόν τρόπο τῆς ἀντιμετώπισης τοῦ ἀνώτατου ἀρχοντα.

Ἡ ρωμαϊκὴ ἀτμόσφαιρα ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα ἀλλάζει χαραχτήρα. Τὰ ἀνατολικά βασίλεια, ἡ θεοποίηση τοῦ βασιλεῖα, ἡ ἐπιβλητικότητα καὶ ὁ πλοῦτος τῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων, γίνονται πρότυπα. Ὡστόσο, ἡ διαμόρφωση

τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, μ' ὅλη τὴν ἐπίδραση τῆς Ἀνατολῆς, παίρνει ἓνα ἐθνικὸν χαραχτήρα.

Τὸ διοικητικὸ σύστημα, τὰ ρωμαϊκὰ στρατεύματα τὰ ἐγκαταστημένα στὶς ἐπαρχίες, ἡ νομοθεσία, ἡ γλῶσσα, οἱ συνθήκες ἐπικοινωνίας τῶν ἐπαρχιῶν μὲ τὸ κέντρο, θὰ δώσουν τὸν ἐνιαῖο χαραχτήρα στὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ποὺ ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικά της εἶναι ἡ ἀφομοιωτικὴ τῆς δύναμη.

Ἡ προσπάθεια τοῦ Αὐγούστου νὰ ἀνορθώσῃ τὸ κράτος καὶ νὰ περιβάλῃ μὲ αἴγλη τὴν αὐτοκρατορία εἶναι ἐκδηλῇ σ' ὅλους τοὺς τομεῖς. Παράλληλα μὲ τὶς διοικητικὰς, στρατιωτικὰς καὶ οἰκονομικὰς μεταρρυθμίσεις ποὺ εἰσάγει, ἀγωνίζεται νὰ ἐπαναφέρει τὶς παλιὰς ρωμαϊκὰς συνήθειες ποὺ οἱ καινούργιες συνθήκες ζωῆς παραμέρισαν καὶ νὰ προβάλῃ τὴν παλαιὰ θρησκεία τῶν Ρωμαίων ἔτσι ὥπως τὴ διαμόρφωσε ὁ γεωργικὸς χαραχτήρας τοῦ πολιτισμοῦ τους.

Ὁ Αὐγούστος, παίρνοντας κάτω ἀπὸ τὴν προστασία του καὶ ἐνισχύοντας τοὺς ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τῆς μεγάλῃς πνευματικῆς ἀκμῆς, δημιουργεῖ ἓνα πνευματικὸ κλίμα ποὺ ἐξυπηρετεῖ τὶς ἐπιδιώξεις του. Ἡ προβολὴ τῆς Ρώμης καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Αὐγούστου εἶναι φανερὴ σ' ὅλα σχεδὸν τὰ πνευματικὰ δημιουργήματα τῆς ἐποχῆς. Καὶ τὰ ἐπιδλητικὰ μνημεῖα ποὺ στήνονται σ' ὅλα τὰ σημεῖα τῆς Ρώμης μὰ καὶ στὶς ἄλλες ἰταλικὰς πόλεις καὶ στὶς διάφορες ρωμαϊκὰς ἐπαρχίες προβάλλουν τὸ θρίαμβο τῆς ρωμαϊκῆς δυνάμεως.

Ἐξετάζοντας ἀναλυτικότερα τὴ μορφή καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὁ καινούργιος αὐτὸς τόνος ποὺ ἐπικρατεῖ.

Ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξις ἀρχίζει κιόλας νὰ γίνεται ἀξιόλογη μὲ τὸ τέλος τῆς δημοκρατίας. Ἡ λογοτεχνία, μ' ὅλη τὴν ἐντονη ἐλληνικὴ ἐπίδραση, ἡ ρητορικὴ τέχνη, μὲ πῖθὸν χαρακτηριστικὸ ἀντιπρόσωπο τὸν Κικέρωνα, ἡ ἱστορία μὲ τὸ Σαλλούστιο, μὰ πῖθὸν πολὺ μὲ τὸν Καίσαρα, ἀρχίζουν ν' ἀποχτοῦν ἓνα ἐθνικὸν χαραχτήρα, ποὺ ἀναπτύσσεται μέσα στὸ κλίμα τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν ἀγώνων, κλίμα ποὺ τὸ προβάλλουν ἀνάγλυφα καὶ τὰ ἱστορικὰ καὶ τὰ ρητορικὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς.

Μὲ τὴν νέα ἐποχὴ ποὺ ἐγκαινιάζει ὁ Αὐγούστος ὁ ἐθνικὸς αὐτὸς χαραχτήρας θὰ ταυτιστεῖ κατὰ κάποιον τρόπο μὲ τὸ πνεῦμα τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ προβολὴ τῆς Ρώμης μὲ τὸ μῦθο τῆς ἐνδοξῆς ἀρχῆς της, ἡ δημιουργία τοῦ μύθου γιὰ τὴ θεία καταγωγὴ τῆς αὐτοκρατορίας, δείχνουν τὴν πρόθεση τοῦ Βεργιλίου νὰ ἐκφράσῃ τὸ καινούργιο πνεῦμα· ἀκόμα, ἡ συγγραφὴ τῶν «Γεωργικῶν» του δὲν εἶναι ἀσχετὴ μὲ τὴν προσπάθεια ἀναδιοργάνωσης τῆς γεωργίας ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα. Ἡ ἐξύμνησις τῆς νέας ἐποχῆς καὶ τοῦ Αὐγούστου ἀπὸ τὸν Ὀράτιο, ὁ τρόπος ποὺ ὁ Τίτος

Λίβιος προβάλλει τις δόξες της Ρώμης στην Ιστορία του, δείχνουν πώς οι συγγραφείς της εποχής έχουν ταχθεί στην ύπηρεσία της αυτοκρατορίας.

Τις ίδιες τάσεις εξυπηρετεί και η τέχνη και ιδιαίτερα η αρχιτεκτονική με το μεγαλεπίβολο χαρακτήρα, που εκφράζει το πνεύμα της κυρίαρχης δύναμης.

Χαρακτηριστική είναι και η προσπάθεια του Αυγούστου να ενισχύσει την παλαιά ρωμαϊκή θρησκεία. Ωστόσο, η εισαγωγή της λατρείας του ίδιου του Αυγούστου και της Ρώμης αποκαλύπτει με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο πώς η θρησκεία έχει γίνει όργανο εθνικοπολιτικό.

Η δύναμη που οι πραιτωριανοί (ο στρατός που είχε θεσπίσει ο Αυγούστος για τη φρούρηση της Ρώμης και την προσωπική του προστασία) άσκησαν στην εκλογή των αυτοκρατόρων ήταν ένα από τα αδύνατα σημεία της νεοσύστατης αυτοκρατορίας, που θα όρθοποθήσει κάπως μονιμότερα τον 2ο μ. Χ. αιώνα, όταν καθιερώνεται το σύστημα οι αυτοκράτορες να ορίζονται με υιοθεσία από τους προκατόχους τους.

Μά εκείνο που πρέπει ιδιαίτερα να τονιστεί είναι πώς στον 2ο μ. Χ. αιώνα οι αυτοκράτορες, που είναι ικανότεροι και πιο τίμιοι, δεν είναι Ρωμαίοι.

Η ικανότητά τους και το ήθος τους, με εξαίρεση το γιό του Μάρκου Αυρηλίου, δείχνει πόσο υγιέστερο ήταν το επαρχιακό στοιχείο σε σχέση με το ρωμαϊκό που η διάβρωσή του, όπως τονίστηκε κιόλας, είχε αρχίσει να γίνεται χτυπητή μετά τις μεγάλες κατακτήσεις.

Μ' όλο που οι δυο πρώτοι αιώνες της αυτοκρατορίας δεν είναι χωρίς πολέμους, ωστόσο, δεν είναι οι πόλεμοι το χαρακτηριστικό τους· αντίθετα, στους αιώνες αυτούς η επιδίωξη των αυτοκρατόρων είναι η έσωτερική ανόρθωση και αναδιοργάνωση, γι' αυτό και είναι γνωστοί σαν οι αιώνες της ρωμαϊκής ειρήνης.

Η διοικητική αναδιοργάνωση είχε ευνοϊκές συνέπειες για τις επαρχίες. Θα πρέπει να τονιστεί πώς το αίσθημα ασφάλειας που επικράτησε στους δυο αυτούς αιώνες, ή καλύτερη διοίκηση των επαρχιών που τις απάλλαξε από τη ληστρική εκμετάλλευση της προηγούμενης περιόδου, ή έδρωση πόλεων (πιο πολύ στις δυτικές επαρχίες που είχαν περισσότερο χαρακτήρα αγροτικό μάλιστα και στη Βαλκανική και στις παραδουνάβιες περιοχές), παράλληλα με το γεγονός πώς οι επαρχίες δεν έχουν να αντιμετωπίσουν τις ειδικές οικονομικοκοινωνικές συνθήκες που οι μεγάλες κατακτήσεις δημιουργήσαν στην Ιταλία, έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην ανάπτυξή τους.

Έτσι, είναι χαρακτηριστική η αύξηση του πληθυσμού των επαρχιών, ή γεωργική τους ανάπτυξη, μάλιστα υπάρχουν ντόπια έργατικά χέρια μά και Ρωμαίοι άποικοι και απόμαχοι

πὸ καλλιεργεῖν τὴν ἐπαρχιακὴ γῆ, καὶ ἡ ἐμπορικὴ καὶ βιομηχανικὴ τοὺς ἀνθήσει.

Ἡ πολιτικὴ τῆς Ρώμης νὰ ἐκρωμαΐσει τοὺς πληθυσμοὺς τῶν ἐπαρχιῶν μὲ τὴν ἔδρυσήν πόλεων θὰ συντελέσει στὴν ἐμπορικὴ καὶ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξιν τῶν ἀστικῶν κέντρων.

Ὡστόσο, ἡ Ἰταλία δὲ θὰ μπορέσει νὰ ξεπεράσει τὸ ἀδιέξοδον ποὺ τῆς δημιούργησαν οἱ μεγάλες καταχτήσεις. Ὁ πληθυσμὸς τῆς ἐλαττώνεται· ὅχι μόνον γιὰ τὴ ζωτικότητά τοῦ λαοῦ δὲν εἶναι πιά ἡ ἴδια, μὰ γιὰ πολλοὺς ἔχουν κιόλας ἐγκατασταθεῖ στίς ἐπαρχίες σὰν ἀποικοὶ καὶ σὰν ἀπόμαχοι· καὶ ἄλλοι ἀφήνουν τὸν τόπον τοῦ γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν σ' αὐτές, γιὰ τὴν ἐλπίδα νὰ τοὺς ἀνοίγονται προοπτικὲς ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς προσφέρει ἡ Ἰταλία.

Ἡ γεωργία ἐξακολοθεῖ νὰ παρακμάζει, μιά ποὺ τὸ γεωργικὸ πρόβλημα στὴν εὐραστία παραμένει τὸ ἴδιον, ἐνῶ ἡ ἐλάττωσις τῶν δούλων στοὺς αἰῶνες τῆς εἰρήνης κάνει ὀξύτερον τὸ πρόβλημα τῆς καλλιέργειας τῶν μεγάλων χτημάτων.

Τὸ ἐμπόριον, στὸ ὁποῖον δὲ διακρίθηκαν ποτὲ οἱ Ρωμαῖοι ποὺ ἦσαν πληθυσμὸς γεωργικὸς, τὸ ἔχουν πρὸς πολὺ στὰ χέρια τοὺς οἱ ξένοι.

Ἔτσι, ἡ αὐτοκρατορία παρουσιάζει τὸ φαινόμενο ἑνὸς κέντρου ποὺ ἔχει τὴν διοικητικὴ μηχανήν στὰ χέρια τοῦ, παρακμασμένου οἰκονομικά καὶ ἀνίκανου νὰ παρουσιάσει σημεῖα ἀναγέννησης, καὶ τῶν ἐπαρχιῶν, ποὺ ὑπάρχονται σ' αὐτό, μὲ οἰκονομικὴ ἀνθήσις καὶ ἀξιόλογη ἐμπορικὴ καὶ βιομηχανικὴ κίνησις.

Ὁ γεωργικὸς χαρακτήρας τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἦταν ἀπὸ τὴ φύσιν τοῦ ἀντίθετος μὲ τίς διαστάσεις ποὺ τὸ κράτος πῆρε. Τὸ πλῆγμα ποὺ δέχτηκε ἡ γεωργία καὶ οἱ οἰκονομικοκοινωνικὲς συνθήκες ποὺ ἐπακολούθησαν εἶχαν μοιραῖα ἀποτελέσματα γιὰ τὴν Ἰταλία, ποὺ ἀναδεικνύοντας, χάριν τοῦ πραχτικῶν πνεύματος τοῦ λαοῦ τῆς, ξεχωριστὰ ὀργανωτικὰ καὶ διοικητικὰ προσόντα δὲν κατάφερε νὰ σταματήσει τὴ δεικνύουσα παρακμή.

Ὅμως, ἡ σημασία ποὺ ἔχει ὁ οἰκονομικὸς παράγοντας τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης ποὺ παρουσιάζει ἡ αὐτοκρατορία χάριν στίς ἐπαρχίες φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός πὺς ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίηση ἔχει καθαρὰ οἰκονομικὴ βάση· ὅχι ἡ καταγωγὴ ἀλλὰ τὸ μέγεθος τῆς περιουσίας καθορίζει τὴ θέσιν ποὺ τὸ ἄτομον παίρνει στὴν κοινωνικὴ κλιμάκωσις. Τὸ χάος ποὺ χῶριζε τοὺς πλούσιους ἀπὸ τοὺς προλετάριους στὸ τέλος τῆς δημοκρατίας εἶναι πάντα τὸ ἴδιον καὶ ἡ ὑπερβολικὴ πολυτέλεια τῆς ζωῆς τῶν πλούσιων ἀποτελεῖ χτυπητὴ ἀντίθεση μὲ τὴν στερημένην ζωὴν τοῦ ἀστικοῦ ὄχλου.

Ἡ ἠθικὴ κρίσις ποὺ ἐπικράτησε στὴν Ἰταλία ὕστερα ἀπὸ τίς μεγάλες καταχτήσεις ἐξακολουθεῖ.

Ἡ θρησκεία στεγνὴ, χωρὶς κανένα συγκινησιακὸ ἢ ἠθικὸ περιεχόμενο,

διαποτισμένη μ' ένα πνεῦμα πραχτικό, φτωχή σὲ φαντασία, ἔκφραση κυρίως τοῦ γεωργικοῦ χαρακτήρα τῆς ἀρχαίας Ρώμης, ἔπαψε νὰ ἔχει οὐσιαστικότερη ἀπήχηση, ὅταν ἡ πόλη μὲ τὴν αὐξηση τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ ἄρχισε ν' ἀλλάζει χαρακτήρα.

Τὰ ἀδύνατα σημεῖα τῆς θρησκείας δὲ γινόταν τόσο αἰσθητὰ ὅσο τὸ καθήκον ἀπέναντι στὴν οἰκογένεια καὶ τὸ κράτος πρόσφερε στοὺς Ρωμαίους ἓνα ἠθικὸ κώδικα. Ὅμως, ἡ χαλάρωση τοῦ οἰκογενειακοῦ δεσμοῦ καὶ τὸ τεράστιο ἔπλωμα τοῦ κράτους, ποὺ ἀτόνισε τὸ αἰσθημα τῆς προσωπικῆς εὐθύνης καὶ ὑποχρέωσης τῶν ὑπηκόων, ἐξαφάνισαν τὸν ἠθικὸ αὐτὸ κώδικα. Παράλληλα, ἡ εἰσαγωγή τῆς λατρείας τοῦ αὐτοκράτορα, καὶ τῆς Ρώμης ἀπογύμνωσαν ἀκόμα περισσότερο τὴ θρησκεία ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸ τῆς περιεχόμενο.

Οἱ ἄνθρωποι προσπαθώντας νὰ βροῦν ἓνα στήριγμα στράφηκαν σ' ἄλλες θρησκείες, στὴν ἐλληνικὴ στὴν ἀρχή, στίς ἀνατολικὰς ὕστερα καὶ πρὸς πολὺ σ' ὅσες εἶχαν μυστηριακὸ χαρακτήρα καὶ πρόσφεραν παρήγορες ὑποσχέσεις, ἢ στὴ φιλοσοφία.

Ὡστόσο, ἡ Ρώμη ἦταν τὸ κέντρο τῆς καλλιτεχνικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς, ποὺ παράλληλα μὲ τὰ ταπεινὰ θεάματα καὶ τίς ἀπάνθρωπες διασκεδάσεις ποὺ πρόσφερε στὸ λαὸ τῆς εἶχε νὰ παρουσιάσει καὶ πνευματικὰς ἐκδηλώσεις ἀνώτερου ἐπιπέδου. Ὁ χαρακτήρας ποὺ ἀποχτὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι ἐπιδηθικὸς καὶ μεγαλόπρεπος χάρις στὰ δημόσια κτήρια, ναοὺς, βασιλικὰς, ἀμφιθέατρα, θέρμες, ἀψίδες, ποὺ ὀρθώνονται στοὺς λόφους τῆς καὶ ποὺ γίνονται πρότυπα γιὰ τίς ὑπόλοιπες πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας, κυρίως ἐκεῖνες ποὺ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἐπιρροή.

Ἡ ἀρχιτεκτονική, μ' ὅλο ποὺ δανεῖζεται στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ, φανερώνει τὴν ἐτρουσκικὴ ἐπίδραση, ποὺ μὲ τὴ σειρά τῆς ἔχει, ὅπως εἰπώθηκε, ἔντονο ἀνατολικὸ χαρακτήρα.

Ἡ τάση γιὰ τὸ κολοσσιαῖο, ἡ χρησιμοποίηση τόξων καὶ θόλων, ὁ στιβαρὸς χαρακτήρας τῶν κτηρίων, δίνουν τὸν τόνο στὴ ρωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ ποὺ ἐκφράζει τὴν ἰδιοσυγκρασίαν τοῦ λαοῦ. Δημόσια ἔργα ποὺ ἐξυπηρέτουں πραχτικὰς ἀνάγκες, ὅπως εἶναι τὰ ὕδραγωγεῖα, οἱ γέφυρες, οἱ θέρμες, μὰ πρὸς πολὺ τὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα ποὺ χτίζονται σ' ὅλα τὰ σημεῖα τῆς αὐτοκρατορίας, μαρτυροῦν τὸ πραχτικὸ πνεῦμα τῶν Ρωμαίων ποὺ ὑπῆρξαν ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους οἰκοδόμους τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Στὴ γλυπτικὴ τὸ πλῆθος τῶν ἐλληνικῶν ἔργων, ποὺ διοχετεύτηκε σ' ὀλόκληρην τὴν Ἰταλίαν μὰ πρὸς πολὺ στὴ Ρώμην ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάληψιν τῆς Ἑλλάδας, ἐπηρέασαν τὴ ρωμαϊκὴ γλυπτικὴ ποὺ γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα, στὸ 2ο μ. Χ. αἰῶνα, κάνει σχεδὸν κύριο ἔργο τῆς τὴν ἀντιγραφὴ ἐλληνικῶν προτύπων. Ὅμως, ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζει τὴ ρωμαϊκὴ γλυπτικὴ εἶναι ἡ μεγάλη ἀνάπτυξη τοῦ πορτραίτου, στοιχεῖο ποὺ δὲ δείχνει

μόνο ἑλληνιστικὴ ἐπίδραση, μὰ ποὺ ἔχει μιὰ βαθύτερη σχέση τόσο μὲ τὴν παλαιότερη (τὴν ἑτρουσκικὴ κυρίως) τέχνη τῆς Ἰταλίας ὅσο καὶ μὲ τὸ ρεαλιστικὸ χαραχτήρα τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ.

Στὸν 3ο μ. Χ. αἰῶνα ἡ αὐτοκρατορία θυθίζεται σὲ πολιτικὴ ἀναρχία, γιὰτὶ οἱ στρατιωτικοὶ ξαναπαίρνουν τὴ δύναμη στὰ χέρια τους.

Ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, τὸ πλῆθος τῶν αὐτοκρατόρων ποὺ ἀνεβαίνουν στὸ θρόνο—τίς περισσότερες φορές ὕστερα ἀπὸ ἐπαναστάσεις— ὡς τῇ βασιλείᾳ τοῦ Διοκλητιανοῦ, εἶναι ἀνίκανοι ν' ἀντιμετωπίσουν τὴν κρίσιμότητα τῆς ἐποχῆς.

Ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Ἰταλία χειροτερεύει ἐξ αἰτίας τῆς κακῆς διοίκησης καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἀναρχίας.

Ἡ κακὴ οἰκονομικὴ κατάσταση ὁρισμένων ἐπαρχιῶν ποὺ δὲ μπόρεσαν νὰ ὀρθοποθήσουν οὔτε ὕστερα ἀπὸ τίς μεταρρυθμίσεις τοῦ Αὐγούστου— τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Ἑλλάδας— ἡ αὔξηση τῆς φορολογίας τῶν ἐπαρχιῶν γενικὰ στὸν 3ο μ. Χ. αἰῶνα γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει τὸ κράτος τίς μεγάλες οἰκονομικὲς δυσκολίες, ἡ κρατικὴ ἐνίσχυση, σὲ πολλὲς περιπτώσεις, τῶν μεγαλογαιοκτημόνων τῆς ἐπαρχίας καὶ γενικὰ ἡ ἀνικανότητα τῶν Ρωμαίων νὰ ἐκμεταλλευθοῦν δημιουργικὰ τίς οἰκονομικὲς δυνάμεις τῶν ἐπαρχιῶν, ὀδηγοῦν σὲ γενικότερη οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ κρίση.

Ἡ πολιτικὴ καὶ οἰκονομικοκοινωνικὴ αὕτὴ κρίση, σὲ συνδυασμὸ μὲ τίς θαρβαρικὲς ἐπιδρομές, ποὺ γίνονται ἀπειλητικὲς στὸν 3ο αἰῶνα, τὴν ἐγκατάσταση πολλῶν θαρδάρων στὴν αὐτοκρατορία καὶ τὴν ἐθνικὴ ἀλλοίωση τῶν Ρωμαίων, ποὺ γίνεται σὲ βάρος τοῦ ἀρχικοῦ χαραχτήρα τῆς φυλῆς τους, εἶναι οἱ κυριότερες αἰτίες τῆς παρακμῆς τῆς αὐτοκρατορίας.

Μέσα σ' ἓνα κλίμα ἀνασφάλειας, κοινωνικῆς ἀδικίας καὶ οἰκονομικῆς κρίσης, ἡ καινούργια θρησκεία, ὁ Χριστιανισμός, κερδίζει ἔδαφος. Ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία τονώνει τοὺς ἀδικημένους μὰ στὸν ἴδιο καιρὸ ἀνησυχεῖ τὸ κράτος, ποὺ ὡς τώρα εἶχε δείξει ἀνοχὴ σ' ὅλες τίς θρησκείες ποὺ ταξίδεψαν ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ μαζὶ μὲ τὰ προϊόντα, τοὺς ἐμπόρους, τοὺς αἰχμαλώτους.

Ἡ βασικὴ ἀντίθεση τῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τίς θεμελιακὲς ἀρχές ποὺ στηρίζουν τὴν αὐτοκρατορία ὀδηγοῦν τοὺς αὐτοκράτορες, ἀπὸ τὸν Δέκιο κι' ὕστερα, σὲ συστηματικότερους διωγμοὺς ποὺ ὄχι μόνο δὲν καταπνίγουν τὸ χριστιανικὸ ρεῦμα, ἀλλὰ, ὀγκώνοντας τὸ κύμα τῶν δυσαρεστημένων, χαλυβδώνουν τὴν πίστη τῶν Χριστιανῶν.

Ἡ συστηματικὴ προσπάθεια τοῦ ἱλλυριοῦ αὐτοκράτορα Διοκλητιανοῦ, στὰ τέλη τοῦ αἰῶνα, ν' ἀναδιοργανώσει τὸ κράτος εἶναι βασικῆς σημασίας. Στὴν οὐσία ἡ αὐτοκρατορία ἀλλάζει ὅψη μὲ τίς μεταρρυθμίσεις του. Τὸ καθεστὼς γίνεται ἀ π ὅ λ υ τ η μ ο ν α ρ χ ί α, ἡ σύγκλητος περιορίζεται σὲ τυπικὰ δικαιώματα, ἡ δικαιοδοσία τῶν διοικητῶν τῶν ἐπαρχιῶν καὶ γε-

νικά τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων ἐλαττώνεται σημαντικὰ χάρη στή διοικητική ἀναδιοργάνωση ποὺ ἐγκαινιάζεται. Ἡ Ρώμη παύει στήν οὐσία νὰ εἶναι ἡ ἔδρα τοῦ αὐτοκράτορα.

Γιὰ νὰ πετύχει τὸν ἀποτελεσματικότερο ἔλεγχο τοῦ κράτους ὁ Διοκλητιανὸς θεσπίζει τὸ σύστημα τῆς τετραρχίας, ποὺ ἐκφυλίζεται μετὰ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴν ἐξουσία καὶ καταργεῖται ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο, ποὺ ἀκολουθώντας τὸ Διοκλητιανὸ στίς διοικητικὲς μεταρρυθμίσεις καὶ στὸν τύπο τῆς μοναρχίας, θ' ἀλλάξει τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς αὐτοκρατορίας μὲ τὴ θρησκευτικὴ του πολιτικὴ καὶ τὴν ἔδρυσή της νέας πρωτεύουσας.

Οἱ Ρωμαῖοι εἶχαν ἓνα πραχτικὸ χαραχτήρα γι' αὐτὸ καὶ διακρίθηκαν σὲ κλάδους ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν πραχτικὲς ἀνάγκες. Ὁργανωτὲς στρατοῦ, νομοθέτες, διοικητικοὶ ὑπάλληλοι, οἰκοδόμοι, κατασκευαστὲς δρόμων δὲν πρόσφεραν τίποτα ἀξιόλογο στὸ θεωρητικὸ πεδίο. Στίς ἐπιστῆμες, ποὺ δέχτηκαν ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες κυρίως, ἔδωσαν πιὸ πολὺ τεχνικὸ χαραχτήρα. Ἡ ἔλλειψη φαντασίας εἶναι αἰσθητὴ στή θρησκεία τους, στή φτωχὴ τους μυθολογία, στή λογοτεχνία τους, ποὺ στή πραγματικότητα εἶναι πολὺ λίγος πρωτότυπος. Δὲν εἶναι τυχαῖο πὼς οἱ θαυότεροι στοχαστὲς τους, ὁ Σενέκας κι' ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, ποὺ ἄλλωστε δὲ δημιούργησαν δικὰ τους φιλοσοφικὰ συστήματα, δὲν ἦταν γνήσιοι Ρωμαῖοι ἀλλὰ ἐπαρχιωτές.

Ὡστόσο, ἐκεῖνο ποὺ θὰ πρέπει πιὸ πολὺ νὰ προβληθεῖ σὰ συμβολὴ τῆς Ρώμης στὸν πολιτισμὸ γενικότερα εἶναι ὁ ἐκπολιτισμὸς τῆς δυτικῆς Εὐρώπης καὶ ἡ προσφορά τους στὸν τομέα τῆς νομοθεσίας καὶ τῆς διοίκησης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ βιβλιογραφία ποὺ ἀκολουθεῖ, μακριὰ ἀπὸ τὸ νὰ ἐπιδιώκει μιὰ ὀλοκληρωμένη ἐνημέρωση, ἔχει σὰ σκοπὸ νὰ διευκολύνει τὸ δάσκαλο τῆς ἱστορίας, ἀναφέροντας ὁρισμένα ἀπὸ τὰ γενικὰ βοηθήματα γιὰ τὴν κάθε συγκεκριμένη ἐποχὴ καὶ μερικὲς ἀνθολογίες πηγῶν.

Παράλληλα μὲ τὶς γενικὲς ἱστορίες, ἀναφέρονται μερικὰ ἔργα ποὺ ἀφοροῦν τὸν πολιτισμὸ γενικὰ καὶ πιὸ εἰδικὰ τὴν τέχνη, τὴ λογοτεχνία, τὴ θρησκεία, τὴν καθημερινὴ ζωὴ.

Ἐγινε μιὰ προσπάθεια νὰ περιληφθοῦν στὴ βιβλιογραφία αὐτὴ νεώτερα ἔργα· ὥστόσο, ἀναφέρονται ὁρισμένα παλαιά, κλασικὰ στὸ εἶδος τους, καὶ κυρίως ἑλληνικά, ὅταν δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ παράθεση νεώτερης ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας.

Ὅπου ὑπάρχει, προηγεῖται ἡ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία.

ΑΡΧΑΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ

J. H. Breasted,	Ancient Times. A History of the Early World, Boston, 1944, σελ. 3-48.
V. Gordon Childe,	Man makes himself, a Mentor Book 1655,* ἑλληνικὴ μετάφραση καὶ εἰσαγωγή Γ. Βισκάκη, Ἀθῆναι, 1956.
V. Gordon Childe,	The Dawn of European Civilisation, New York, 1958*. Καὶ γαλλικὴ μετάφραση: L'Aube de la Civilisation Européenne, Paris 1949*.
Jacquetta Hawkes-Sir Leonard Woolley,	Prehistory and the Beginning of Civilisation, στὴ σειρά τῆς UNESCO: Cultural and Scientific Development, τόμος I, 1963.
C. Arambourg,	Ἡ Γένεσις τῆς Ἀνθρωπότητος, Ἀθῆναι, ἐκδ. Ζαχαροπούλου (στὴ σειρά Que sais-je?), 1964.

Τέχνη

- Abbé H. Breuil, Quatre Cents Siècles d'Art Pariétal, Montignac, Dordogne, 1952.
- Helen Gardner, Art through the Ages, New York, 1959⁴, σ. 33-46.
- Καθημερινή ζωή*
- M. Quennel καὶ C. H. B., Everyday Life in Prehistoric Times, London, 1931.
- Ἑλληνικὴ προϊστορία*
- Χρ. Τσοῦντα, Αἱ προϊστορικαὶ Ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου, Ἀθῆναι 1908.
- Friedrich Matz, Handbuch der Archäologie, II, München, 1950.
- A. J. B. Wace, The History of Greece in the Third and Second Milleniums B. C., Historia II, 1953, σ. 74-94.
- Χρ. Τσοῦντα, Μυκῆναι καὶ Μυκηναῖος Πολιτισμός, Ἀθῆναι 1893.
- Σπ. Μαρινάτου, Κρήτη καὶ Μυκηναϊκὴ Ἑλλάς, Ἀθῆναι, 1959.
- G. Glotz, La Civilisation Egeénne, nouvelle ed. Paris, 1952. Ἑλληνικὴ μετάφραση Κ. Θ. Παπαλεξάνδρου, Ἀθῆναι, 1941.
- A. J. B. Wace, Mycenae, Princeton, 1949.
- G. Mylonas, Ancient Mycenae. The Capital city of Agamemnon, Princeton, 1957.
- F. Matz, Kreta und frühes Griechenland, Baden-Baden, 1962.
- Lord William Taylour, The Mycenaeans, London, 1964.
- V. R. d'A. Desborough, The Last Mycenaeans and their Successors. (An archaeological survey c. 1200—c. 1000 B.C.), Oxford, 1964.
- J. Chadwick, The Decipherment of Linear B., Cambridge, 1958. Ἑλληνικὴ μετάφραση: Γραμμικὴ Β, ἡ πρώτη ἑλληνικὴ γραφή, Ἀθῆναι, 1962.
- Θρησκεία*
- Martin P. Nilsson, Minoan - Mycenaean Religion, 1950⁵.

Αἴγυπτος

J. H. Breasted,
Etienne Drioton-
Jacques Vandier,
A. Moret,

The Cambridge Ancient History, Cambridge, τόμος 1ος, 1924 καὶ 2ος, 1926, (βλ. καὶ τὰ σχετικά συμπληρωματικά τεύχη τοῦ 1ου καὶ 2ου τόμου, ποὺ βασίζονται σὲ νεώτερα στοιχεῖα καὶ πορίσματα).

History of Egypt, New York, 1937.
L'Egypte, στὴ σειρά: «Clio», Paris, 1938.

Le Nil et la Civilisation Egyptienne, στὴ σειρά: «L'Évolution de l'Humanité», Paris, 1926.

Θρησκεία

A. Erman,
J. Vandier,
J. H. Breasted,

Die Religion der Ägypter, Berlin, 1934.

La Religion Egyptienne, Paris, 1944.
The Dawn of Conscience, New York, 1946.

Καθημερινὴ ζωὴ

John Manchip White,

Everyday Life in Ancient Egypt, London - New York 1963.

Τέχνη

J. Vandier,
K. Lange and M. Hirmer,

Manuel d'Archeologie Egyptienne, Paris, 1952-55.
Egypt, Architecture, Sculpture, Painting, London, 1956.

Ἀνθολογίες πηγῶν

A. Λαζάρου,

Ἡ Ἱστορία ἀπὸ τὰς πηγάς, Ἀθῆναι 1929, τεύχος Α' σελ. 18-33.

«Τὸ βιβλίον τοῦ Νεκροῦ», πανάρχαιη συλλογὴ ἀπὸ θρησκευτικὰ κείμενα, ὕμνους, προσευχές, ἐξορκισμοὺς καὶ πλῆθος πληροφορίας σχετικὰς μὲ τὸ ταξίδι τοῦ νεκροῦ στὸν ἄλλο κόσμον· ἔχει μεταφραστεῖ καὶ ἐκδοθεῖ σὲ διάφορες γλῶσσες. Μὲ τὴ μορ-

- φῇ ποὺ εἶχε τὸ ἔργο αὐτὸ ἀπὸ τῇ XVIII ὥς τὴν XXII δυναστεία μεταφράστηκε στὰ ἀγγλικά ἀπὸ τὸν Sir E. A. Wallis Budge, *The Book of the Dead*, 1953¹.
- G. Maspero, *Les Contes populaires de l'Égypte Ancienne*, Paris, 1911.
- W. M. F. Petrie, *Egyptian Tales translated from the Papyri*, London, 1913.
- J. Monnier, *Αποσπάσματα πηγῶν πορεῖ νὰ βρεῖ κανεῖς καὶ σὲ ξένες σχολικὲς ἱστορίες ὅπως π. χ. στὴ γαλλικὴ σχολικὴ ἱστορία τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας: *L'Orient — la Grèce*, classe de 6e Programme 1957, Paris, Fernand Nathan. *Ακόμα, στὴν ἱστορία τῶν
- E. Personne - P. Ménard, *L'Antiquité, Orient, Grèce*, Rome, Classe de 6e des Cours Complementaires, Programme de Mai 1957, Paris, Fernand Nathan.—Στὴ γερμανικὴ σχολικὴ ἱστορία τοῦ
- Fernis Haverkamp, *Grundzüge der Geschichte von der Urzeit bis zur Gegenwart*, Verlag Moritz Diesterweg, Frankfurt am Main, Bonn, ὅπου οἱ πηγές εἶναι σὲ τεύχη χωριστὰ ποὺ ἀποτελοῦν συμπλήρωμα τῆς ἱστορίας. Πηγές τῆς Αἰγυπτιακῆς ἱστορίας βρίσκονται στὸ 1ο τεῦχος: Heft I Alter Orient und Hellas.
- G. Gasperoni - G. Tudertino, *Storia e Civiltà*, τόμος 1ος, *L'Oriente e la Grecia* σελ. 15-26. Ed. scolastiche Mondadori. (*Ανθολογία ἱστορικῶν ἀναγνωσμάτων).

Μεσοποταμία—Συροπαλαιστίνη

The Cambridge Ancient History, Cambridge, τόμος 1ος, 1924 καὶ 2ος, 1926. (Βλ. καὶ τὰ σχετικὰ συμπληρωματικὰ τεύχη).

- Louis Delaporte, Les peuples de l'Orient Méditerranéen, I. Le Proche Orient Asiatique, στή σειρά: «Clio», Paris, 1938.
- R. Weil, La Phénicie et l'Asie occidentale, Paris, 1939.
- J. H. Breasted, Ancient Times. A History of the Early World, Boston, 1944³, σελ. 128-236.
- G. Contenau, La Civilisation Phénicienne, nouvelle ed. Paris, 1949.
- Hartmut Schmökel, Ur, Assur und Babylon, Stuttgart, 1955.
- Hartmut Schmökel, Geschichte des Alten Vorderasiens, Leiden, 1957.
- Sabatino Moscati, Ancient Semitic Civilizations, London, 1957.
- Samuel Noah Kramer, The Sumerians, their History Culture and Character, Chicago, 1963.
- Donald Harden, The Phoenicians, στή σειρά: «Ancient Peoples and Places», London, 1963.
- Μυθολογία - Θρησκεία*
- G. Furlani, La Religione babilonese e assira, Bologna, 1928-1929.
- Samuel Noah Kramer, Sumerian Mythology, New York, 1961.
- Τέχνη*
- G. Contenau, Manuel d'Archeologie Orientale, Paris, 1927-1947.
- Henry Frankfort, The Art and Architecture of the Ancient Orient στή σειρά: «The Pelican History of Art», Penguin Books, 1954.
- G. Contenau - V. Chapot, L'Art Antique. Orient, Grèce, Rome, στήν Histoire Universelle des Arts sous la direction de Louis Réau. Έλληνική μετάφραση: Παγκόσμια Εικονογραφημένη Ίστορία Τέχνης, Ἀθήναι, 1954.
- Καθημερινή ζωή*
- G. Contenau, La vie quotidienne à Babylone et en Assyrie, Paris, 1950.

- Eveyday life in Ancient Times. Highlights of the Beginning of Western Civilizations in Mesopotamia, Egypt, Greece and Rome, National Geographic, cl. 1958.
- Ἀνθολογίες πηγῶν*
 Α. Λαζάρου, Ἡ ἱστορία ἀπὸ τὰς Πηγάς, Ἀθῆναι, 1929, τεῦχος Α' σελ. 33-57.
 Ἀποσπάσματα πηγῶν καὶ στίς ξένες σχολικὲς ἱστορίες ποὺ ἀναφέρονται στὴ βιβλιογραφία τῆς Αἰγύπτου.
- Edmund Gordon, Sumerian Proverbs. Glimpses of everyday life in Ancient Mesopotamia, Philadelphia, 1959.
- Χετταῖοι*
 E. Meyer, Reich und Kultur der Chetiter, Berlin, 1914.
 The Cambridge Ancient History, τόμ. 2ος, Cambridge 1626.
- J. H. Breasted, Ancient Times. A History of the Early World, 1944², σ. 242-254.
- Πέρσες*
 The Cambridge Ancient History τομ. 4ος, Cambridge, 1926.
- ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ*
 Κ. Παπαρηγοπούλου, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1930, ἐν Ἀθῆναις 1932², τόμ. 1ος μέρος Α' καὶ Β', τόμ. 2ος μέρ. Α'.
- Φ. Τζωρτζάκη, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας, Ἀθήνα, 1953.
- Δ. Κανατσούλη, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, Θεσσαλονίκη (Ἑταιρία Μακεδονικῶν Σπουδῶν), 1964.
 The Cambridge Ancient History, τόμοι 4ος, 5ος, 6ος, 7ος.
- R. Cohen, La Grèce et l'hellénisation du monde antique, Paris, 1934.
- J. B. Bury, A History of Greece, New York.

- N. G. L. Hammond, A History of Greece to 322 B. C. Oxford, 1959.
- Chester G. Starr, A History of the Ancient World, New York, 1965.
- Hermann Bengtson, Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die Römische Kaiserzeit, München 1965^{*}.
- A. R. Burn, Alexander the Great and the Hellenistic Empire, London, 1947. 'Ελληνική μετάφραση: 'Α. Κοιζιά. (Ἐκδόσεις Γαλαξία), 1963.
- M. Cary, A History of the Greek World from 323 to 146 B. C. London, 1951^{*}.
- M. Rostovtzeff, Social and Economic History of the Hellenistic World, 3 τόμοι, London, 1953.
- F. H. D. Kitto, The Greeks, Penguin Books, 1959, (7η ἀνατύπωση), 'Ελληνική μετάφραση 'Ι. Λάμψα, Ἀθήναι, 1962.
- M. I. Finley, The Ancient Greeks, New York, 1964.
- Chester G. Starr, The Origins of Greek Civilization (1100-650 B.C.) New York, 1961.
- François Chamoux, La Civilisation grecque à l'époque archaïque et classique, Paris 1963.
- Paul Petit, La Civilisation hellénistique, στη σειρά: «Que sais je?».
- H. J. Rose, *Μυθολογία καὶ Θρησκεία*
A Handbook of Greek Mythology New York, 1959^{*}.
- Karl Kerényi, Die Religion der Griechen und Römer, München—Zürich, 1963.
- Martin P. Nilsson, 'Ελληνική Λαϊκή Θρησκεία, μετάφραση Ι. Θ. Κακριδῆ, Ἀθήνα, 1953.
- W. K. C. Guthrie, The Greeks and their Gods, Boston, 1955.
- Charles Picard, *Καθημερινή ζωή*
La vie privée dans la Grèce classique, Paris, 1930.
- C. E. Robinson, Everyday Life in Ancient Greece, Oxford, 1936.

- Emile Mireaux, La vie quotidienne au temps d'Homère, Paris 1954.
- Robert Flacelière, La vie quotidienne en Grèce au siècle de Pericles, Paris, 1959.
- Τέχνη — Λογοτεχνία*
- Xρ. Τσοούντα, 'Ιστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς τέχνης, Ἀθῆναι, 1928.
- Fr. Matz, Geschichte der Griechischen Kunst I, Frankfurt am Main, 1950.
- G. M. A. Richter, A Handbook of Greek Art, London, 1959.
- Ch. Picard, Manuel d'Archeologie Grecque, I-IV, 1935-1963.
- J. D. Beazley and Ashmole, Greek Sculpture and Painting to the end of the Hellenistic Period, Cambridge, 1932.
- V. B. Dinsmoor, The Architecture of Ancient Greece, London, 1950².
- E. Buschor, Die Plastik der Griechen, München, 1958.
- H. J. Rose, A Handbook of Greek Literature from Homer to the age of Lucian, London, 1956⁴.
- Ἀνθολογίες Πηγῶν*
- Mc Dermott, William C.—Wallace E. Caldwell, Readings in the History of the Ancient World, 1952.
- Arnold Toynbee, Greek Historical Thought, a Mentor Book, 1960 (7η ἀνατ.)
- M. I. Finlay ed., The Greek Historians, New York, 1959.
- M. Rat, Les Beaux Textes de l'Antiquité, Paris, Fernand Nathan.
- Barker, Sir Ernest, From Alexander to Constantine, London, Oxford, 1956.
- Σύντομα ἀποσπάσματα πηγῶν ὑπάρχουν καὶ στὶς σχολικὲς ἐκδόσεις ποὺ ἀναφέρθηκαν στὴ βιβλιογραφία τῆς Αἰγύπτου.

Ernst von Hippel,

Staatsdenker der Antike, στη σχολική σειρά: «Geschichte Quellenschriften, Düsseldorf, 1957.

Φραγκ. Βερτολίνη,

ΡΩΜΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ρωμαϊκή Ιστορία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της καταλύσεως της δυτικής αυτοκρατορίας, (μετάφραση Σπ. Λάμπρου), 2 τόμοι, Ἀθήναι 1893-1894.
The Cambridge Ancient History τόμ. 7—12.

C. Barbagallo,
E. Albertini,

Roma antica, Torino, 1931.

L'Empire romain, στη σειρά: «Peuples et Civilisations», Paris, 1939³.

A. Piganiol,

Histoire de Rome, στη σειρά: «Clio» Paris 1954⁴.

A. E. R. Boak,

A History of Rome to A. D. 565, New York, 1955⁴.

Michael Grant,
P. Grimal,

The World of Rome, London, 1960.
La Civilisation Romaine, στη σειρά: «Les Grandes Civilisations», Paris, 1962.

Θρησκεία

Nicola Turchi,

La Religione di Roma antica (Storia di Roma τόμος 18ος, Bologna, 1939.

H. J. Rose,

Ancient Roman Religion, London 1948.

Karl Kerényi,

Die Religion der Griechen und Römer. München—Zürich, 1963.

Τέχνη - Λογοτεχνία

P. Ducati,

L'Arte di Roma dalle origini al sec. VII, Bologna, 1938.

P. Lavedan et Besques,

Histoire de l'Art, I, Antiquité. στη σειρά: «Clio» Paris, 1949.

Massimo Pallottino,

La Peinture Etrusque, στη σειρά: «Les Grandes Siècles de la Peinture», Genève, 1952.

Ch. Picard-Gilbert,
A. Rostagni,

L'art Romain, Paris, 1962.

La Letteratura di Roma repubblicana e augustea. Bologna, 1939.

- Καθημερινή ζωή*
A. Solari, Vita pubblica e privata degli Etruschi, Firenze, 1931.
E. U. Paoli, Vita romana: notizie di antichità private, Firenze, 1940.
J. Carcopino, La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire, Paris, 1939.
- Ἀνθολογίες πηγῶν*
N. Lewis · M. Reinhold, Roman Civilization, 2 τόμοι, 1951, 1955.
Michael Grant, Roman Readings, 1958.
Ξένες σχολικὲς συλλογὲς πηγῶν καὶ σχολικὰ βοηθήματα ποὺ περιέχουν σύντομα ἀποσπάσματα:
Fennis Haverkamp, Grundzüge der Geschichte von der Urzeit bis zu Gegenwart, Verlag Moritz Diesterweg, Frankfurt am Main, Berlin, Bonn, Heft II Rom.
Albert Wucher, Rom, στὴ σειρά: «Geschichtliche Quellschriften», Düsseldorf, 1955.
Alfonso Manaresi, Capitolium, Bologna, 1957.
E. Personne-P. Ménard, Rome - Le Moyen Age jusqu'en 1328, Classe de 5e, cycle d'observation, Fernand Nathan. Paris.
M. Dauron-J. Devisse, Rome et les débuts du Moyen Age, Hatier, Paris 1961.
G. Gasperoni-G. Tudertino, Storia e Civiltà, τόμος 2ος, Roma, 1958. (Ἀνθολογία ἀναγνωσμάτων).

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

A. BYZANTIO

Ἀρχίζοντας τὴν ἐξέταση τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας θὰ πρέπει ν' ἀναφέρουμε τὰ χρονικά ὅρια μέσα στὰ ὁποῖα ἐξελλίσσεται καὶ νὰ ξαναθυμίσουμε στὰ παιδιὰ τὰ γεωγραφικά ὅρια καὶ τὴν ἐθνολογικὴ ὄψη τῆς αὐτοκρατορίας· τὰ δύο τελευταῖα εἶναι ἀπαραίτητο νὰ παρουσιαστοῦν γιὰ δεύτερη φορά, ὅταν χωρίζεται ἡ αὐτοκρατορία σὲ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα.

Ἡ ἐξέταση τῆς πρώτης μεγάλης ἐνότητας τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας, ποὺ καλύπτει τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνον ὡς τὸ 610 μ. Χ. καὶ ποὺ ἔχει ἓνα χαρακτήρα μεταβατικόν, θ' ἀρχίσει μὲ τὴν παρουσίαση τῆς προσωπικότητος τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ποὺ μὲ τὴν πολιτικὴν του ἀλλαγὴν τὴν ὄψιν τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ διατάγματος τῆς ἀνεξιθρησκείας καὶ ἡ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας ἐγκαινιάζουν μιὰ νέα ἐποχὴ, ποὺ θὰ ὀδηγήσῃ μὲ τὸν ἐκχριστιανισμό καὶ τὸν ἐξελληνισμό τῆς αὐτοκρατορίας, τελικῶς συνέπειες τῆς πολιτικῆς τοῦ Κωνσταντίνου, στὴν μεταμόρφωση τῆς ρωμαϊκῆς σὲ μιὰ θεοκρατικὴ ἑλληνοχριστιανικὴ αὐτοκρατορία.

Ἡ ἐπικράτηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας — εἶναι ἀπαραίτητο νὰ τονιστεῖ ἡ σημασία τῆς ἱδρύσεως τοῦ Πανδιδακτηρίου — καὶ ὁ ρόλος ποὺ ἔπαιξαν τὰ ἑλληνιστικὰ κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας θὰ πρέπει νὰ παρουσιαστοῦν παράλληλα μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν νομοθεσίαν, στὴν δημόσιαν καὶ τὴν ἰδιωτικὴν ζωὴν, στὴν δημιουργίαν γιὰ πρώτη φορὰ κοινωνικῆς πρόνοιας, καὶ ἄκόμα στὴν ἐσωτερικὴ καὶ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴν.

Ἡ ἐμφάνιση τῶν αἱρέσεων, συνέπεια τῆς προέλευσης τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ κλίματος ποὺ ἦταν φυσικὸ νὰ ἐπικρατήσῃ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση τῆς ἐλεύθερης ἀσκήσεως τῆς λατρείας, καθὼς καὶ ἡ σημασία τους ἀπὸ θρησκευτικὴ καὶ πολιτικὴ ἀποψη, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικότερα κεφάλαια τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας καὶ ἡ κατανόησή του θὰ

δοηθήσει στη γενικότερη κατανόηση της θεοκρατικής αυτής εποχής που τα θρησκευτικά ζητήματα είχαν αποφασιστική διαχύτητα.

Ἡ προϋπαρξὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ στοιχείου, καλύτερα, ὁ ρωμαϊκὸς χαρακτήρας τῆς αὐτοκρατορίας, πὺ ὅπως εἶναι αὐτονόητο ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται καὶ πὺ ἐκδηλώνεται ἔντονα στὴ διοίκηση, στὴ νομοθεσία, στὴ στρατιωτικὴ ὀργάνωση, θὰ πρέπει νὰ προβληθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ἀκριβῶς ἀναφέροντας κάθε φορὰ τὸν τρόπο πὺ τὰ ρωμαϊκὰ στοιχεῖα ἐμποτίζονται ἀπὸ τὰ χριστιανικὰ καὶ τὰ ἑλληνικά, θὰ γίνεῖ πιὸ ἀνάγλυφα ἀντιληπτὴ ἡ βαθμιαία μεταμόρφωση τῆς αὐτοκρατορίας. Παράλληλα, ὁ ρόλος τοῦ ἀνατολικοῦ περιβάλλοντος, ἰδιαίτερα στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας, θὰ ἀναφερθεῖ γιὰ τὸ χαρακτηριστικὸ χρῶμα πὺ τελικὰ θὰ πάρει τὸ κρᾶμα αὐτὸ τῶν ἐπιδράσεων πὺ θὰ ἀποτελέσει τὴν ἰδιομορφία τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ.

Ὁ χωρισμὸς τῆς αὐτοκρατορίας, μὲ τὸ θάνατο τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου, καὶ κυρίως τὸ κύμα τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, πὺ ἀφοῦ ἀπωθηθεῖ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας θὰ καταλύσει τὸ δυτικὸ, εἶναι σταθμοὶ σημαντικοὶ γιὰ τὴν πορεία τῆς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας καὶ γιὰ τὶς τεράστιες συνέπειες πὺ τὸ δεύτερο γεγονός εἶχε γιὰ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη. Τὰ παιδιὰ θὰ πρέπει νὰ συνειδητοποιήσουν τὸν ἀποφασιστικὸ ρόλο τῶν βαρβαρικῶν ἐγκαταστάσεων στὴ Δύση, πὺ μαζί μὲ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπῆρξαν οἱ κύριοι συντελεστὲς τοῦ τέλους τοῦ Ἀρχαίου καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ δυτικοῦ Μεσαιωνικοῦ κόσμου.

Ἡ βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἶναι ὁ ἐπόμενος σταθμὸς μὲ ξεχωριστὴ σημασία. Γιὰ νὰ γίνεῖ ἀντιληπτὴ ἡ ἐξωτερικὴ του πολιτικὴ θὰ πρέπει νὰ ἔχει πολὺ δουλευτεῖ στὴν περίοδο πὺ προηγήθηκε ὁ τρόπος πὺ οἱ αὐτοκράτορες ἀντιμετώπιζαν τὴν αὐτοκρατορία· ἡ ρωμαϊκὴ ὑπόσταση πὺ εἶχε γι' αὐτοὺς. Ἔτσι, θὰ ἐξηγηθεῖ ἡ ὑποχρέωση πὺ αἰσθανόταν ὁ Ἰουστινιανὸς γιὰ τὴν ἀνακατάληψη τοῦ δυτικοῦ τῆς τμήματος πὺ τὴν ἐνίσχυε μάλιστα ἡ πεποίθησή του πὺς ἡ ἐνότητα τῆς Μεσογείου ἦταν πρωταρχικῆς σημασίας γιὰ τὸ κράτος.

Ἡ ρωμαϊκὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν καθολικὸ χαρακτήρα τῆς αὐτοκρατορίας, πὺ ἐξηγεῖ τὴν ἐπιδίωξη ἀπὸ μέρους τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐνιαίου συγκεντρωτικοῦ κράτους, ἐνότητας τῆς Μεσογείου καὶ ἐνωμένης ἐκκλησίας, τὸν ἐμποδίζει, ὅπως δειχθεῖ ἡ ἐξωτερικὴ, καὶ ὡς ἓνα σημεῖο ἡ θρησκευτικὴ του πολιτικὴ στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες, ν' ἀντιληφθεῖ παράλληλα πὺς τὸ κέντρο τοῦ δάρους δρίσκεται πια στὴν Ἀνατολή.

Ἰδιαίτερα θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ἡ θετικὴ του προσφορὰ στὸν εἰρηνικὸ τομέα καὶ ἡ σημασία τῆς γιὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, μιά πὺ τόσο ἡ νομοθεσία του ὅσο καὶ ἡ τέχνη, ἔτσι ὅπως διαμορφώνεται στὴ βασι-

λεία του με αρχιτεκτονικό πρότυπο την 'Αγία Σοφία και ζωγραφική έκφραση τὰ μωσαϊκὰ τῶν ἐκκλησιῶν ποὺ ἔγιναν ἀπὸ δική του πρωτοβουλία, ἀποτέλεσαν σταθμὸ βασικὸ καὶ σφράγισαν ἀντίστοιχα τὴ μορφή τόσο τῆς νομοθεσίας ὅσο καὶ τῆς τέχνης ὅλης τῆς Βυζαντινῆς περιόδου.

Ἐπειδὴ τὸ πρόβλημα τῆς μεγάλης ἰδιοχτησίας καὶ ἡ ἀπὸ μέρους τῶν αὐτοκρατόρων ἀντιμετώπισή του ὑπῆρξε ἀπὸ τὰ πιὸ βασικὰ γιὰ τὴν Ἱδία τὴ ζωὴ τῆς αὐτοκρατορίας, θὰ πρέπει νὰ τὸ παρακολουθήσουμε στὴν ἐξέλιξή του προσπαθώντας νὰ κάμουμε ἀντιληπτὴ στὰ παιδιὰ τὴν τεράστια σημασία του καὶ τίς μοιραίες συνέπειες ποὺ εἶχε γιὰ τὴν αὐτοκρατορία ἢ μὴ ὀριστική του λύση.

Ἔτσι, στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ δὲ θὰ παραλείψουμε ν' ἀναφέρουμε τὰ μέτρα ποὺ ὁ τελευταῖος ἔλαβε ἐναντίον τῶν μεγαλογαιοκτημόνων.

Κλείνοντας τὸν 6ο αἰῶνα θὰ πρέπει νὰ δοθεῖ, παράλληλα μὲ τὴν πολιτικὴ ἱστορία, μιὰ πρώτη εἰκόνα τῶν διαφορῶν ἐκδηλώσεων τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ γιὰ νὰ γίνουν κατανοητὲς πρέπει νὰ ἰδωθοῦν μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τοῦ θεοκρατικοῦ του χαρακτήρα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐλληνικὴ του κληρονομιά.

Στὴν τέχνη θὰ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ σταματήσουμε προσπαθώντας νὰ καθορίσουμε τὸ βασικὸ της χαρακτήρα, ποὺ παρ' ὅλες τίς φάσεις ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ περάσει θὰ ἐξακολουθήσει νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὡς τὸ τέλος, μιὰ ποὺ ὡς τὸ τέλος ἡ βυζαντινὴ τέχνη εἶναι ἡ ἐκφραση τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος.

Γιὰ ν' ἀντιληφθοῦν τὰ παιδιὰ τῆς βυζαντινῆς τέχνης καὶ νὰ μὴ τὰ διαθέσει δυσμενῶς ἡ τόσο διαφορετικὴ ἀντιμετώπιση τῆς μορφῆς ἀπὸ ἐκεῖνη ποὺ ἦταν συνηθισμένα, κυρίως ὕστερα ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης, θὰ πρέπει, ἀφοῦ τονίσουμε πὼς ἡ βυζαντινὴ τέχνη ἐκφράζει κυρίως τὴ θρησκεία, νὰ ξαναθυμίσουμε στὰ παιδιὰ τὴν πνευματικότητα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ποὺ ρίχνει τὸ βάρος στὴν ἀγνότητα τῆς ψυχῆς ἀδιαφορώντας γιὰ τὸ σῶμα καὶ τὴ μορφή του ποὺ εἶναι ἀσχετὴ μὲ τὴν ψυχικὴ ἐξέλιξη καὶ ἀκόμα, πὼς ὁ καλλιτέχνης, θέλοντας ἀκριβῶς μὲ τὴν τέχνη του νὰ παραστήσει πνευματικὲς προσωπικότητες, ρίχνει ὅλο τὸ βάρος στὴν ἐκφραση τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου τῆς παριστανόμενης μορφῆς ποὺ δίνοντάς της ὅσο γίνεται πιὸ μειωμένη ὀλικὴ ὑπόσταση, προβάλλει ἐντονώτερα τὴν πνευματικότητά της.

Ἔτσι, ἀναλύοντας ὅσο περισσότερο μποροῦμε τὰ διαφορετικὰ στοιχεῖα ποὺ ὁ καλλιτέχνης ἐπιδιώκει νὰ ἐκφράσει σὲ σχέση μὲ τὸν καλλιτέχνη τῆς ἀρχαίας τέχνης, θὰ βοηθήσουμε τὰ παιδιὰ νὰ καταλάβουν σιγὰ σιγὰ τὸ καινούργιο πνεῦμα σ' ὅλες τίς ἐκδηλώσεις τῆς χριστιανικῆς τέχνης καὶ βασικὰ στὴ ζωγραφικὴ καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ποὺ εἶναι οἱ ἀξιολογώτερες. Θ' ἀντιληφθοῦν δηλαδὴ τὰ παιδιὰ πὼς ὁ χριστιανὸς καλλιτέχνης δὲν ἐπιδιώκει νὰ ἐκφράσει τὸ «Ὁρατο» ἀλλὰ τὸ «Ἵψηλόν» καὶ πὼς ἡ ἐκφραση τοῦ «Ἵψηλοῦ»

πετυχαίνεται με άλλα μέσα από εκείνα που χρησιμοποιούνται για την έκφραση του «Ὁραίου». Θὰ καταλάβουν ἀκόμα, πὼς ἡ πλαστικότητα, οἱ σωστὲς ἀναλογίαι, ἡ προοπτικὴ, δὲν ἐνδιαφέρουν σιγὰ σιγὰ τὸ βυζαντινὸ ζωγράφο καὶ ἡ στατικὴ ἀρμονία τοῦ ἀρχαίου ναοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἐκφράσει τὸ πνεῦμα τῆς καινούργιας θρησκείας.

Ὡστόσο, θὰ πρέπει παράλληλα νὰ τονιστεῖ πὼς τὸ ἐλληνικὸ ὑπόδειγμα πάνω στὸ ὁποῖο στηρίζεται κατὰ μέγα μέρος ὁ Βυζαντινὸς πολιτισμὸς δὲν ἄφησε τὴν καινούργια τεχντροπία νὰ δεσπόσει πέρα γιὰ πέρα καὶ πὼς ἡ ἐλληνικὴ καταγωγὴ τῆς τέχνης πάντα διαφαίνεται πρὸ ἐντονα στὰ κέντρα ποὺ ἡ ἐλληνικότητά τους εἶναι πρὸ ἀτόφια καὶ ἡ κλασικὴ παράδοση πρὸ ἐντονη.

Ὅπως σ' ἔλες τίς ἐκδηλώσεις τοῦ πολιτισμοῦ, στὴν τέχνη ἀκόμα πέρα πάνω τὸ πέρασμα ἀπὸ μιὰ κοσμοθεωρητικὴ τοποθέτηση σὲ μιὰ ἄλλη παρουσιάζει ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον. Γι' αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ μὴν ἀγνοηθεῖ ἡ περίοδος τῶν κατακομβῶν ποὺ συμπίπτει μὲ τὴν ἐποχὴ ποὺ τὸ πέρασμα αὐτὸ συντελεῖται.

Μ' αὐτὴ τὴν περίοδο θὰ πρέπει ν' ἀρχίσουμε· περίοδο ἀπὸ κάθε ἀποψη συγκλονιστικὴ, ποὺ ἐνῶ βοηθεῖ τὰ παιδιὰ νὰ καταλάβουν τὸ τεράστιο ψυχικὸ σθένος τῶν πρώτων Χριστιανῶν, σύγχρονα τοὺς ἀποκαλύπτει μὲ τίς τοιχογραφίες τῶν κατακομβῶν τὴν ἐσωτερικὴ ἐπανάσταση ποὺ γίνεται στὶς ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων.

Στὶς παραστάσεις αὐτὲς μὲ τὸ συμβολικὸ καὶ πολὺ συχνὰ τὸν εἰδυλιακὸ τους χαραχτήρα, ποὺ ζωγραφίζονται ἀκόμα σύμφωνα μὲ τοὺς παλιοὺς τρόπους, θὰ πρέπει νὰ βοηθήσουμε τὰ παιδιὰ νὰ δοῦν τὸ καινούργιο ποὺ ἀρχίζει νὰ διαφαίνεται. Ἡ δύναμη στὴν ἐκφραση τῶν ἀπολυτρωμένων ἀπὸ τὴ σάρκα ψυχῶν, ποὺ τίς περισσότερες φορὲς ζωγραφίζονται σὲ στάση δέησης, προοιωνίζουσιν τὴ μεγάλη ἀλλαγὴ ποὺ θὰ γίνῃ στὴν τέχνη.

Ὁ ἀντίτυπος ποὺ τὸ διάταγμα τῆς ἀνεξιθρησκείας ἔχει στὴν τέχνη θὰ γίνῃ ἀντιληπτὸς μὲ τὴν ἀντιπαράθεσιν τῶν συμβολικῶν παραστάσεων τῶν κατακομβῶν καὶ τῶν παραστάσεων μὲ τίς ὁποῖες διακοσμοῦνται οἱ πρώτες ἐκκλησίαι.

Ἡ εἰκονογραφία τῆς περιόδου αὐτῆς, ποὺ διαμορφώνεται μὲ τὴν ἐπίδραση τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ποὺ ὅπως τονίζεται ἔχει διδαχτικὸ χαραχτήρα, περιλαμβάνει ὁλόκληρο τὸν Εὐαγγελικὸ κύκλο.

Παράλληλα μὲ τὸ νέο χαραχτήρα τῶν παραστάσεων, ποὺ ὀφείλεται στὴν ἀναγνώριση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, θὰ πρέπει νὰ παρακολουθήσουμε τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν πλαστικὴν στὴ γραμμικὴ τεχντροπία, ν' ἀναλύσουμε τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τελευταίας καὶ τὴ διαμόρφωση τοῦ νέου ὅπου ὅπως μᾶς προσφέρεται στὰ μωσαϊκὰ τῆς περιόδου αὐτῆς τόσο τῆς Ἑλλάδας (Θεσσαλονίκης κυρίως) ὥς καὶ τῆς Ἰταλίας.

Στὴν ἀρχιτεχτονικὴ, ἀφοῦ ἀναφερθοῦν οἱ τύποι ναῶν

που διαμορφώνονται κατά την παλαιοχριστιανική εποχή, θα πρέπει να τονιστούν οι χαρακτηριστικές διαφορές των τύπων αυτών από τα αρχικά τους πρότυπα. Δε φτάνει π. χ. ν' αναφέρουμε πώς η παλαιοχριστιανική βασιλική προήλθε από τη ρωμαϊκή βασιλική· θα πρέπει σύγχρονα να τονιστούν οι διαφορές που αλλάζουν το χαρακτήρα στο κτήριο και του παρέχουν τη δυνατότητα να εκφράσει το «Ύψηλόν». Ἡ σημασία που στο χριστιανικό ναό αποχτά το έσωτερικό, σε αντίθεση με τη λιτότητα της εξωτερικής του μορφής, είναι συνέπεια του πνεύματος που επικρατεί στη χριστιανική θρησκεία, και επομένως στην καλλιτεχνική της έκφραση, που ρίχνει το βάρος στον έσωτερικό κόσμο και όχι στην εξωτερική του μορφή.

Έτσι, θα ξανατονίσουμε τη βασική επιδίωξη της χριστιανικής τέχνης να εκφράσει την έσωτερικότητα της χριστιανικής θρησκείας.

Ἡ Ἀγία Σοφία, ο μεγάλος σταθμός στην αρχιτεχτονική, θα πρέπει όχι απλώς να περιγραφεί, αλλά, αφού εξηγηθεί η σημασία της εισαγωγής του τρούλλου στο βυζαντινό ναό, να γίνει μια προσπάθεια αισθητικής ανάλυσης του αρχιτεχτονικού μνημείου και να προβληθεί η πνευματικότητα και η εξαυλωτική έντύπωση που το κτήριο πετυχαίνει.

Ὁ τόσο δεύτερος ρόλος της γλυπτικής πρέπει να ιδωθεί πιο πολύ σαν αντίδραση σε μια τέχνη που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα την εποχή της ειδωλολατρείας και που από τη φύση της δεν εξυπηρετούσε το καινούργιο πνεύμα. Ἀντίθετα, το δουλεμένο με τρύπανο ανάγλυφο ήταν μια εϋστοχη επινόηση, γιατί έμεινε την υλική υπόσταση των επιφανειών.

Ὅ,τι χαρακτηρίζει ιδιαίτερα την πνευματική ἀνάπτυξη στην πρώτη αὐτή περίοδο είναι η συνύπαρξη ειδωλολατρικής και χριστιανικής παιδείας, η ἀλληλεπίδραση των δύο αὐτών ρευμάτων και η ιδιότυπη μορφή της πνευματικής δημιουργίας που πηγάζει ἀκριβώς από τη σχέση των διαφορετικών αὐτών τάσεων.

Ὁ Βασίλειος ο Μέγας και ο Γρηγόριος ο Θεολόγος είναι χαρακτηριστικές προσωπικότητες που συνδύασαν τη χριστιανική με την κλασική παιδεία και που συχνά στήριξαν τη χριστιανική τους σκέψη σε κλασικό υπόβαθρο.

Παράλληλα με την ἀλληλεπίδραση, που είναι φυσική και αὐθόρμητη, υπάρχει ο συνειδητός ἀνταγωνισμός των δύο τάσεων, που επιδιώκουν ή μια να επιζήσει και ή ἄλλη να ἐπιβληθεί, με ἀποτέλεσμα την παράλληλη παραγωγή πνευματικών δημιουργημάτων χριστιανικών και ἐθνικών.

Ἀν τὰ πνευματικά δημιουργήματα της εποχής αὐτής, θεολογικά, ιστορικά, λογοτεχνικά, ιδωθούν μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα ἀπὸ τη μια μεριά της συνύπαρξης και ἀπὸ την ἄλλη τοῦ ἀνταγωνισμοῦ των δύο αὐτών τάσεων, θα ἐρμηνευθούν καλύτερα και θα γίνουν πιο κατανοητά.

Ἀπαραίτητο εἶναι στὸ γενικὸ αὐτὸ κεφάλαιο, ποὺ σκοπὸ ἔχει νὰ δώσει μιὰ εἰκόνα τῆς διαμόρφωσης τοῦ πολιτισμοῦ στὴν πρώτη περίοδο, νὰ δοθεῖ ξεκάθαρα ἡ μορφή τοῦ καθεστώτος παράλληλα μὲ τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ διάρθρωση. Ὁ τρόπος ἐκλογῆς τοῦ αὐτοκράτορα, ἡ δικαιοδοσία του, τὸ διοικητικὸ σύστημα, ἡ ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ, οἱ κοινωνικὲς τάξεις, ἡ μορφή τῆς οἰκονομίας, εἶναι βασικῆς σημασίας γιὰ τὴν ὁλοκληρωμένη παρουσίαση τῆς μορφῆς τοῦ πολιτισμοῦ καὶ γιὰ τὴ βαθύτερη κατανόηση ἀπὸ μέρους τῶν παιδιῶν τοῦ χαρακτήρα τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ.

Παράλληλα, τὰ ἥθη καὶ ἔθιμα καὶ ὁ τρόπος ζωῆς γενικὰ ἀποχτοῦν τὸ πραγματικὸ τους ἐνδιαφέρον μόνο ὅταν ἰδωθοῦν σὰν ἀπόρροια ἐπιδράσεων, πότε τῆς ἀνατολικῆς πότε τῆς ρωμαϊκῆς πότε τῆς χριστιανικῆς ἢ τῆς ἑλληνικῆς, κι' ἀκόμα καλύτερα σὰν κράμα παράδοσης καὶ στοιχείων ποὺ οἱ νέες συνθήκες ζωῆς τῆς αὐτοκρατορίας ἔφεραν στὸ προσκήνιο.

Ἡ περίοδος ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ ποὺ καλύπτει τὸν 7ο αἰῶνα καὶ φτάνει ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ ἐπόμενου (717 μ. Χ.), χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες τοῦ Βυζαντίου μὲ τὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴν τελικὴ ἀπόσπασή τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν, γεγονός ποὺ γιὰ νὰ πάρει τὴ βαρύτητά του πρέπει ν' ἀντιμετωπιστεῖ σὲ σχέση μὲ τὶς οἰκονομικές, ἐθνολογικές, θρησκευτικὲς ἐπιπτώσεις του. Παράλληλα μὲ τὶς συνέπειες ποὺ δημιούργησε ἡ ἀπώλεια τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν, πρέπει νὰ τονιστεῖ ὁ ἀποφασιστικὸς ρόλος ποὺ ἔπαιξαν ἡ δράση τῶν Σλάβων στὸ βόρειο σύνορο καὶ ἡ δημιουργία βουλγαρικοῦ κράτους σὲ βάρος βυζαντινῶν ἐδαφῶν.

Ἡ διοικητικὴ μεταρρύθμιση, ποὺ συμπίπτει μὲ τὴν ἐποχὴ αὐτή, πρέπει νὰ ἐξεταστεῖ σὰ συνέπεια τῆς νέας κατάστασης ποὺ δημιουργήθηκε.

Ὁ χάρτης εἶναι ὁ πιὸ εὐγλωττος βοηθὸς γιὰ νὰ γίνει ἀντιληπτὴ ἡ νέα μορφή τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἡ τεράστια ἀραδικὴ ἐξάπλωση· στὴ σημασία της πρέπει ἰδιαίτερα νὰ σταματήσουμε τονίζοντας τὶς γενικότερες ἐπιπτώσεις ποὺ εἶχε τὸ γεγονός αὐτὸ γιὰ τὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση καὶ ἐπιμένοντας στὶς συνέπειες ποὺ ἔφερε ἡ διάσπαση τῆς Μεσογείου.

Τὸ κεφάλαιο τὸ σχετικὸ μὲ τὸν Ἀραβικὸ πολιτισμὸ πρέπει νὰ παρουσιαστεῖ κατὰ τέτοιο τρόπο ποὺ νὰ προκύπτει ὁ ρόλος τῶν προηγούμενων πολιτισμῶν, καὶ πάνω ἀπ' ὅλους τοῦ συριακοῦ, στὴ διαμόρφωσή του.

Ἡ τ ρ ί τ η ἔ ν ό τ η τ α (ἀπὸ τὸ 717 ὡς τὸ 867) καλύπτεται στὸ μεγαλύτερο μέρος της ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας, μιὰ ποὺ ἡ τελικὴ ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων γίνεται τὸ 843 μ. Χ. Στὴν περίοδο αὐτὴ ὁ εἰκονομαχικὸς ἀγῶνας καὶ ὁ ἀγῶνας κατὰ τῶν Ἀράβων δίνουν βασικὰ τὸ χαρακτήρα.

Ἡ εἰκονομαχικὴ πολιτικὴ τῶν Ἰσαύρων γίνεται πιὸ κατανοητὴ ἂν τὸ πρόβλημα παρουσιαστεῖ ἀπὸ τὴ ρίζα του, ἀπὸ τὸ πρῶτο τοῦ ξεκίνημα μὲ τὶς ἀντιδράσεις κατὰ τῶν εἰκόνων, ποὺ εἶναι συχνὰ ἔντονες ἀπὸ τὸν 4ο κιόλας

αίωνα, κι' ἂν ἰδωθεῖ στὴν ἐξέλιξή του, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ρόλο τῶν μοναρχῶν καὶ μὲ τὸ πρόβλημα ποὺ οἱ τελευταῖοι εἶχαν δημιουργήσει στὸ κράτος ἀπὸ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀποψη. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπίδραση τῶν ἀνεικονικῶν ἀνατολικῶν θρησκειῶν καὶ εἰδικότερα τῆς μωαμεθανικῆς θρησκείας, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ τονιστεῖ καὶ νὰ παρουσιαστεῖ σὰ μιὰ ἀπὸ τίς χαρακτηριστικὲς ἐπιδράσεις τῆς Ἀνατολῆς στὸ Βυζάντιο, ποὺ ἔπαιξαν ρόλο στὴ διαμόρφωση τοῦ πολιτισμοῦ του.

Ἡ πάλη μὲ τοὺς Ἀραβες, ἡ ἀπόκρουσή τους στὴν ἀρχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντα τοῦ Γ' κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Πόλης, καὶ ἡ τεράστια σημασία τῆς ἀπόκρουσης αὐτῆς ὄχι μόνο γιὰ τὸ Βυζάντιο ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν Εὐρώπη, ποὺ μὲ τὴ σειρά της θ' ἀναχαιτίζει τὸν ἀραβικὸ κίνδυνο λίγα χρόνια ἀργότερα, ἡ συνέχιση τῶν ἀγώνων, ποὺ πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου θὰ πάρουν ἓνα ἰδιαίτερα ἥρωϊκὸ χαραχτήρα καὶ θ' ἀποτελέσουν τὸν πυρήνα τοῦ Ἀκριτικοῦ Ἑπους, πρᾶλληλα μὲ πολέμους στὰ ὅρια σύνορα μὲ Σλάβους καὶ Βουλγάρους, δείχνουν τὴν κρισιμότητα τῆς ἐποχῆς, μὰ στὸν ἴδιο καιρὸ τὴν ἀγωνιστικὴ ἱκανότητα τοῦ Βυζαντίου.

Τὸ νομοθετικὸ ἔργο τῶν Ἰσαύρων ἀποτελεῖ σταθμὸ στὸ ὅλο νομοθετικὸ ἔργο τοῦ Βυζαντίου. Εἶναι ἀπαραίτητο νὰ τονιστεῖ πῶς μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ὁ Χριστιανισμὸς ἐπηρεάζει ὅλο καὶ περισσότερο τὴ νομοθεσίαν καὶ ν' ἀναφερθοῦν παραδείγματα ἀπὸ τὴν «Ἐκλογὴ» ποὺ νὰ δείχνουν τὴ χριστιανικότερη ἀντιμετώπιση τῶν πολιτῶν, ὅπως π. χ. τὸ ὅτι θεσπίζεται ἡ ἴδια ποινὴ γιὰ πλούσιους καὶ φτωχοὺς, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ νομοθεσίαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ ποὺ συχνὰ θεσπίζει ποινὲς διαφορετικὲς.

Βασικῆς σημασίας εἶναι νὰ παρακολουθοῦνται στὴν ἐξέλιξή τους οἱ διάφορες ἐπιδράσεις καὶ νὰ γίνεται κάθε φορὰ σύγκριση μὲ τίς προγενέστερες ἐποχές.

Ἡ κατάληψη τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν ἔφερε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν ἀπώλεια γιὰ τὸ Βυζάντιο σπουδαίων ἀστικῶν κέντρων, κι' ὅπως εἶναι φυσικόν, τὴν ἐξασθένηση τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἐνῶ ἀντίθετα ἡ γῆ, ὅπως συμβαίνει συνήθως ὕστερα ἀπὸ ἀνάλογες περιπτώσεις, ἀπόκτησε μεγαλύτερη βαρύτητα καὶ ἡ πολιτικὴ τῶν αὐτοκρατόρων στράφηκε πρὸς τὴν ἐνίσχυση τῆς μικρῆς ἰδιοκτησίας. Τὰ στρατιωτικὰ ποὺ παραχωροῦνται στοὺς στρατολογούμενους ἀπὸ τίς ἐπαρχίες αὐτὸ τὸ σκοπὸ ἔχουν· νὰ ἐνισχύσουν τίς ἐθνικὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις καὶ στὸν ἴδιο καιρὸ τὴν τάξη τῶν μικροκτηματιῶν, σὲ μιὰ στιγμὴ μάλιστα ποὺ οἱ μεγαλογαιοχτήμονες ἐξ αἰτίας ἀκριβῶς τῶν συνηγῶν ποὺ δημιουργήθηκαν μὲ τὴν ἀπώλεια τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν, ἔχουν ὑποστῇ σοβαρὸ πλῆγμα.

Ἡ δημιουργία τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Καρόλου στὴ Δύση τὸ 800 μ.Χ.

έχει ιδιαίτερη σημασία για τη σχέση 'Ανατολής και Δύσης, και είναι απαραίτητο να σταματήσουμε στον τρόπο που αντιμετωπίστηκε στις δύο αυτές περιοχές για να γίνει σαφέστερη και ή βαθύτερη απόσπαση της Δύσης από την 'Ανατολή, ιδιαίτερα ύστερα από την εικονομαχική πολιτική του Βυζαντίου. 'Η στροφή του πάπα προς τους Φράγκους και οι συνέπειές της από τη μια μεριά για το Βυζάντιο κι' από την άλλη για τη δυτική εκκλησία, πρέπει να έρμηνευτούν, γιατί βοηθούν ιδιαίτερα στην κατανόηση τόσο της σχέσης Δύσης και 'Ανατολής από και και πέρα, όσο και της ιδιότυπης κατάστασης που δημιουργήθηκε για τη Δύση γενικότερα και πιο ειδικά για τους δύο υπερεθνικούς θεσμούς.

Το πρώτο σχίσμα, που κλείνει την όλη περίοδο, είναι χαρακτηριστικό για την εξέλιξη των σχέσεων των δύο εκκλησιών, με τις αξιώσεις για τα πρωτεία της παπικής εκκλησίας, την προσπάθεια από μέρους της να κερδίσει την έπιρροή στη Βουλγαρία και τέλος για τη δογματική διαφορά του Filioque που θα άπασχολήσει τους θεολόγους της 'Ανατολής και της Δύσης για αιώνες.

Ο έκχριστιανισμός και έκπολιτισμός σλαβικών περιοχών χάρη στη βυζαντινή πολιτική του τέλους της περιόδου αυτής είναι από τις αξιόλογες προσφορές του Βυζαντίου στον έξωβυζαντινό κόσμο.

Ο αντίχτυπος που είχε στην τέχνη ή εικονομαχική πολιτική και ή μουσουλμανική επίδραση έχουν ιδιαίτερη σπουδαιότητα γιατί οι συνέπειές τους εξακολουθούν και στην επόμενη περίοδο.

Παράλληλα, ή πνευματική κατάπτωση που ακολουθεί τις άραβικές κατακτήσεις είναι μια ακόμη ένδειξη του ρόλου που παίζαν στον πνευματικό τομέα τα μεγάλα κέντρα των ανατολικών επαρχιών.

Ωστόσο, προς το τέλος της περιόδου αυτής, αρχίζει μια πνευματική άνθηση με την ίδρυση του Πανεπιστημίου της Μαγνύρας και με σπουδαιότερο αντιπρόσωπο τον πατριάρχη Φώτιο.

Όμως το Βυζάντιο έλληνικότερο, ύστερα από την απώλεια των ανατολικών επαρχιών, στρέφεται περισσότερο στη μελέτη του παρελθόντος και δημιουργεί πιο πολύ περιπτώσεις λογίων παρά δημιουργών.

Η τετάρτη περίοδος (867-1025) είναι ή εποχή της μεγάλης άκμης του Βυζαντίου και συμπίπτει με τη δυναστεία των Μακεδόνων. Ό,τι την χαρακτηρίζει είναι από τη μια μεριά οι μεγάλες στρατιωτικές επιτυχίες κι' από την άλλη ή πνευματική και καλλιτεχνική άνθηση. 'Η εξουδετέρωση του βουλγαρικού κράτους ύστερα από σκληρότατους αγώνες και ο νικηφόρος πόλεμος κατά των 'Αράβων, που ως την αρχή ακόμα του 10ου αιώνα έλυμαίνονταν με την πειρατική τους δράση τα βυζαντινά παράλια κάνοντας καταστρεπτικές επιδρομές σε πόλεις σαν τη Θεσσαλονίκη, σφραγίζουν την έ-

ποχή. Είναι αξιοσημείωτο πώς ο πόλεμος με τους "Αραβες αποχτᾷ τώρα επιθετικό χαρακτήρα και οι μεγάλοι στρατηγοί αυτοκράτορες πετυχαίνουν την ανακατάληψη μέρους των ανατολικών επαρχιών, που από τα μέσα του 7ου αιώνα βρίσκονταν στα χέρια των "Αράβων.

Ἡ δυναστεία αὐτὴ παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιατί εἶναι μιὰ ἰδιότυπη περίπτωση στὴν ὁποία αὐτοκράτορες μὲ σπάνια στρατιωτικὰ προσόντα ἐναλλάσσονται μὲ ἄλλους πραγματικά σοφούς, πού βασικό τους μέλημα εἶναι τὰ γράμματα καὶ ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ κράτους.

Τὸ νομοθετικὸ ἔργο τῶν Μακεδόνων ἔχει ξεχωριστὴ σημασία. Σὲ καμιά ἐποχὴ τὸ πρόβλημα τῶν μεγαλογαιοκτημόνων, πού πάλι ἔχει γίνεи ὀξύ, δὲν ἀντιμετωπίστηκε μὲ τόση ἀποφασιστικότητα, πράγμα πού δείχνει τὴν ἱκανότητα τῶν Μακεδόνων ν' ἀντιληφθοῦν τὴ σοβαρότητά του.

Ἡ μορφή πού πήρε ἡ πνευματικὴ κίνηση τοῦ Βυζαντίου στὴν προηγούμενη ἐποχὴ μὲ χαρακτηριστικὸ ἀντιπρόσωπο τὸ Φῶτιο συνεχίζεται τώρα μὲ κύριο συντελεστὴ καὶ καθοδηγητὴ τὸν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο. Ἡ μελέτη καὶ ὁ ὑπομνηματισμὸς τῶν ἀρχαίων κειμένων, ἡ σύνταξη λεξικῶν, ἀνθολογιῶν καὶ ἐγκυκλοπαιδεῶν, δείχνουν ἐφεση γιὰ πολυμαθεία καὶ τάση γιὰ συστηματικὴ ὀργάνωση τῶν γνώσεων μὰ πάνω ἀπ' ὅλα τὴν ἔλξη γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων συγγραφέων πού δείχνει τὸν ἐξελληνισμό τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ τέχνη παρουσιάζει μιὰ ἰδιαίτερη ἀνθηση καὶ ἀποτελεῖ ξεχωριστὸ σταθμό.

Στὴν ἀρχιτεκτονικὴ διαμορφώνεται τελικὰ καὶ ἐπικρατεῖ ὁ σταυροειδῆς μὲ τροῦλλο ναός, ἐνῶ στὴ ζωγραφικὴ, χάρις στὴ μοναστηριακὴ σχολὴ πού μὲ τὴν ἐπικράτηση τῶν εἰκόνων ἀποχτᾷ νέα δύναμη, κύριος σκοπὸς θὰ γίνεи ἡ αὐστηρὴ ἔκφραση τοῦ δόγματος. Ἔτσι, ὁρισμένοι κανόνες θὰ καθορίσουν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τὴ νέα εἰκονογραφία καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴ διάταξη τῶν ἐπιμέρους παραστάσεων μέσα στὸ ναό. Ἡ διαμόρφωση τῆς νέας εἰκονογραφίας ἀνάμεσα στὸν 9ο καὶ 11ο αἰῶνα ὁλοκληρώθηκε κατὰ τέτοιο τρόπο, πού συνεχίστηκε στίς ἐπόμενες ἐποχές χωρὶς σοβαρὲς μεταβολές. Ὡστόσο, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ τονιστεῖ πῶς, παράλληλα μὲ τὴ μοναστηριακὴ σχολή, ἡ σχολὴ τῆς πρωτεύουσας χρησιμοποιεῖ τεχντροπία πού συχνὰ θυμίζει ἐλληνιστικούς χρόνους, καὶ σὲ ἐξωθησκευτικὲς παραστάσεις, μυθολογικὰ καὶ ἱστορικὰ θέματα, πού δείχνουν τὸ γενικότερο ἔμποτισμὸ τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴν ἀρχαία παράδοση. Μὰ καὶ ἡ ἀνατολικὴ καὶ πιδ συγκεκριμένα ἡ ἀραβικὴ ἐπίδραση, στὰ διακοσμητικὰ πιδ πολὺ θέματα, πρέπει ν' ἀναφερθεῖ σὰ συνέπεια τῆς ἀδιάκοπης ἐπαφῆς τοῦ Βυζαντίου μὲ τὴ μουσουλμανικὴ Ἀνατολή.

Ὁ 11ος αἰώνας εἶναι ἀπὸ κάθε ἄποψη κρίσιμος καὶ ἡ μεταβατικὴ περίοδος ἀπὸ τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Βασιλείου τοῦ Β' ὡς τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν (1025 - 1081) κλείνει μέσα τῆς βασικῆς ἀδυναμίας, ποὺ παίζουν ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴν κατοπινὴ πορεία τοῦ Βυζαντίου.

Τὸ γεγονὸς πὼς ἡ ἐξουσία περνάει στὰ χέρια τῆς πολιτικῆς ἀριστοκρατίας τῆς πρωτεύουσας ἔχει ἀποφασιστικὴ σημασία πρῶτα γιὰ τὴν κοινωνικὴ πολιτικὴ ποὺ θὰ ἀκολουθηθεῖ, καὶ ὕστερα γιὰ τὸν τρόπο ποὺ θὰ ἀντιμετωπιστεῖ ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὸ στρατό.

Ἐχει ἰδιαίτερη βαρύτητα τὸ γεγονὸς πὼς μὲ τοὺς αὐτοκράτορες τῆς περιόδου αὐτῆς ἐγκαταλείπεται ἡ πολιτικὴ κατὰ τῶν «δυνατῶν» καὶ παύει ἡ προστασία τῆς μικρῆς ἰδιοκτησίας ποὺ σιγὰ σιγὰ ἐξαφανίζεται. Ἀντὶ γιὰ τὰ στρατιωτόπια, ποὺ ἐνίσχυαν στὸν ἴδιο καιρὸ τὴ μικρὴ ἰδιοκτησία καὶ τὸν ἐθνικὸ στρατό, τώρα μὲ τὸ θεσμὸ τῆς «πρόνοιας» ἐνισχύονται οἱ δυνατοὶ στοὺς ὁποίους παραχωρεῖται συχνὰ καὶ ἡ εἰσπραξὴ φόρων ὀρισμένων περιοχῶν, ποὺ εἶναι σὲ βάρος τόσο τοῦ κράτους ὥς καὶ τοῦ λαοῦ. Ἡ οἰκονομικὴ κατάπτωση ποὺ ἀκολουθεῖ μαζὶ μὲ τὴν ἀντιστρατιωτικὴ πολιτικὴ τῶν αὐτοκρατόρων φέρνει στρατιωτικὴν κατάπτωση, κι' ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς εἶναι ἡ αὐξηση τῶν μισθοφορικῶν στρατευμάτων. Παράλληλα, ἡ ἀλλοίωση ποὺ γίνεται στὴ διοίκηση μὲ τὴν ἀποσύνθεση τοῦ συστήματος τῶν θεμάτων, ποὺ χάνουν τὸ στρατιωτικὸ τους χαρακτήρα, ὁδηγεῖ σὲ μεγαλύτερη διάσπαση τὴν ἐξασθενημένην κεντρικὴ ἐξουσία.

Ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ τῶν αὐτοκρατόρων αὐτῶν, μὲ τίς οἰκονομικὰς καὶ τίς στρατιωτικὰς τῆς ἐπιπτώσεις, ἐξηγεῖ κατὰ ἕνα μεγάλο μέρος τὴν ἀδυναμία τοῦ κράτους ἀργότερα ν' ἀντιμετωπίσει καταστάσεις κρίσιμες ποὺ γίνονται μοιραίες γιὰ τὴν αὐτοκρατορία.

Ἡ ἐμφάνιση νέων λαῶν, Σελτζούκων καὶ Νορμανδῶν κυρίως, ποὺ ἔχει ν' ἀντιμετωπίσει τὸ Βυζάντιο, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ἡ σελτζουκικὴ σφήνα ποὺ θὰ καρφωθεῖ στὴ Μ. Ἀσία μετὰ τὴ μάχη τοῦ Μαντζικέρτ, ἀρχίζουν μιὰ νέα περίοδο γιὰ τὸ Βυζάντιο ποὺ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς εἶναι ὁ διπλὸς ἀγώνας γιὰ τὴ διατήρηση τῆς τελευταίας καὶ σπουδαιότερης περιοχῆς τῆς Ἀνατολῆς, τῆς Μ. Ἀσίας, καὶ γιὰ τὴν ἀπώθηση τῶν Δυτικῶν ποὺ μὲ τοὺς Νορμανδοὺς ἀρχίζουν τὴν ἐπίθεση κατὰ τοῦ Βυζαντίου.

Ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἀπώλεια τῶν βυζαντινῶν κτήσεων τῆς Ἰταλίας εἰς ὄφελος τῶν Νορμανδῶν καὶ προπάντων τὸ τελικὸ σχίσμα ἀνάμεσα στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ ἐκκλησία συντελοῦν στὴ διαμόρφωση νέων συνθηκῶν σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τίς σχέσεις τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσης.

Ἡ περίοδος (1081 - 1204), ποὺ συμπίπτει κατὰ μέγιστο μέρος μὲ τὴ δύναστέια τῶν Κομνηνῶν, μὲ ἐπικεφαλῆς τώρα τὴ στρατιω-

τική ἀριστοκρατία, παρουσιάζει μιὰ καινούργια φάση τῆς αὐτοκρατορίας κυρίως γιὰ τὸ ρόλο ποὺ παίζει σ' αὐτὴν ἡ Δύση.

Ἀπὸ ἀποψη οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐξελίσσεται ἡ κατάσταση ποὺ δημιουργήθηκε στὴν προηγούμενη περίοδο.

Ἡ ἀπώλεια μεγάλου μέρους τῆς Μ. Ἀσίας, τὸ πέρασμα τοῦ ἐμπορίου, ἐξ αἰτίας τῆς ναυτικῆς κατάρρευσης, στὰ χέρια τῶν ἰταλικῶν ναυτικῶν πόλεων, ἡ μεγάλη ὑποτίμηση τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος, δημιουργοῦν οἰκονομικὴ κρίση ποὺ ἔχει ἰσχυρὸ ἀντίχτυπο στὸ λαὸ ἐξ αἰτίας τῶν πιεστικῶν φορολογικῶν μέτρων καὶ τῆς τακτικῆς τῶν μεγαλογαιοχτημόνων ποὺ ὅσο πάει ἀποχτοῦν μεγαλύτερη δύναμη σὲ βάρος τῆς μικρῆς ἰδιοκτησίας.

Ἡ αὐξηση τῆς δυνάμεως τῶν μεγαλογαιοχτημόνων ὀφείλεται καὶ στὴν επέκταση τοῦ θεσμοῦ τῆς «πρόνοιας» ποὺ ὁδηγεῖ στὸν ἐκτιμαριωτισμὸ τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ νέα αὐτὴ κοινωνικὴ κατάσταση, ποὺ ἔχει ὀρισμένα κοινὰ σημεῖα μὲ τὸ πολιτικοκοινωνικὸ σύστημα τῆς Δύσης, ἐπηρεάζει τὸν κοινωνικὸ χαραχτήρα τοῦ Βυζαντίου ὅπως καὶ τὸ χαραχτήρα τοῦ στρατοῦ μιὰ ποὺ τὴν ἔκριναν τοὺς ὁποίους παραχωρεῖται τὸ προνόμιο τῆς «πρόνοιας» ἔχουν ὅχι μόνον προσωπικὲς στρατιωτικὲς ὑποχρεώσεις, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑποχρέωση νὰ παρέχουν στὸ κράτος ἀριθμὸ στρατιωτῶν ἀπὸ τοὺς «παροίκους» (τοὺς κατοίκους τοῦ παραχωρημένου κτήματος).

Ἡ ἔλλειψη ναυτικῶν δυνάμεων, ὁ μισθοφορικὸς, στὸ μεγαλύτερο μέρος του, στρατός, οἱ ἀνυπέρβλητες οἰκονομικὲς δυσχέρειες, πρέπει νὰ ἰδωθοῦν παράλληλα μὲ τὰ τεράστια ἐξωτερικὰ προβλήματα ποὺ ἔχει ν' ἀντιμετωπίσει τὸ κράτος. Τὸ κύμα τῶν ἐχθρῶν, ποὺ ὅλο καὶ πληθαίνει ὅσο κάμπτεται ἡ δύναμη τοῦ κράτους, οἱ Σλάβοι, οἱ Πατινακες, οἱ Κουμάνοι, οἱ Οὐγγροι ἀπὸ βορρᾶ, οἱ Σελτζούκοι στὴν Ἀνατολή, οἱ Νορμανδοὶ καὶ πάνω ἀπ' ὅλους οἱ Σταυροφόροι ἀπὸ τὴ Δύση, δημιουργοῦν μιὰ κατάσταση ποὺ παρ' ὅλο ποὺ ἀντιμετωπίζεται σθεναρά, μὲ διπλωματικὴ ἐπιδεξιότητα καὶ ὥς ἕνα σημεῖο μ' ἐπιτυχία ἀπὸ τοὺς πρώτους Κομνηνοὺς, καταλήγει, στοὺς χρόνους τῶν Ἀγγέλων, στὴν κατάλυση τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους τῆς τέταρτης σταυροφορίας.

Οἱ σταυροφορίες γενικὰ καὶ εἰδικότερα ἡ τέταρτη εἶναι ἕνα κεφάλαιο τῆς πάρα πάνω ἐνότητος μὲ τεράστια σημασία. Ἡ περιγραφὴ τῶν ἐπιμέρους σταυροφοριῶν καλὸ εἶναι νὰ περιοριστεῖ ὅσο γίνεται γιὰ νὰ δοθεῖ ἀναλυτικότερα ὁ πολὺπλευρος χαραχτήρας τους, αὐτὸ τὸ κράμα ἀπὸ θρησκευτικά, πολιτικοκοινωνικά καὶ οἰκονομικά κίνητρα, ἡ σημασία ποὺ εἶχε γιὰ τὴν Ἀνατολή, πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὴν τέταρτη σταυροφορία, αὐτὴ ἡ παράξενη διεξόδυση τοῦ λατινικοῦ πολιτικοκοινωνικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ στοιχείου στίς ἐπαρχίες τῆς καὶ τελικὰ ὁ καταλυτικὸς ρόλος τῆς τέταρτης σταυροφορίας. Παράλληλα, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ τονιστεῖ ἡ οἰκονομικοκοινωνικὴ σημασία

πού είχαν οι σταυροφορίες για τη Δύση—πράγμα που θα φανεί πιο ξεκάθαρα στη μελέτη του δυτικού Μεσαίωνα—και να προβληθεί η αντίθεση των οικονομικών επιπτώσεων για τους δυο κόσμους, τον Ανατολικό και το Δυτικό.

Στο κεφάλαιο το σχετικό με τα γράμματα και τις τέχνες της εποχής των Κομνηνών, θα πρέπει να τονιστεί πως συνεχίζεται η παράδοση που δημιουργήθηκε την εποχή των Μακεδόνων, ο'ότι έχει σχέση τόσο με την τέχνη, που η άκμή της συνεχίζεται, όσο και με τα γράμματα και ιδιαίτερα με τη μελέτη των Αρχαίων συγγραφέων.

Ο ένθουσιασμός για τα κλασικά γράμματα και το πλήθος των εργασιών που αναφέρονται σε αρχαία κείμενα δείχνουν πως όλοένα μεγαλώνει ο θαυμασμός των Βυζαντινών για την αρχαία τους κληρονομιά. Όσο πλησιάζει το τέλος, ασχέτα από τις παράλληλες ξένες επιδράσεις που διαφαίνονται σε όρισμένους τομείς του πολιτισμού, νιώθει κανείς πως οι Βυζαντινοί αισθάνονται πιο κοντά, ζούν πιο συνειδητά την ελληνική τους καταγωγή, που θα όρθωθεί μέσα τους ξεκάθαρα, αποσταγμένη απ' όλες τις επιδράσεις που ή ιστορική πορεία της σώρεψε τη στιγμή ακριβώς που θα σαλπίζει το τέλος.

Η εποχή αυτή, πλούσια όχι μόνο σε φιλόλογους αλλά σε ιστορικούς, χρονογράφους, θεολόγους, έχει λόγιους αξιόλογους μέσα στη ίδια τη βασιλική οικογένεια, που πρέπει ιδιαίτερα ν' αναφερθούν και για το χαρακτήρα που παίρνει ή ζωή μέσα στο παλάτι, όπου και οι γυναίκες ασχολούνται με μελέτες και συγγραφική εργασία.

Η περίοδος της Φράγκοκρατίας (1204 - 1261) χαρακτηρίζεται από τη διάσπαση της αυτοκρατορίας. Αυτό το κομμάτισμα και μοίρασμα του κράτους ανάμεσα σε Φράγκους και Βενετούς σε τέτοιο σημείο που και ή ίδια ή Κωνσταντινούπολη νά μοιραστεί, ή εφαρμογή του φεουδαρχικού συστήματος στις περιοχές που πήραν οι Φράγκοι, με χαλαρή, τις περισσότερες φορές, εξάρτηση των φεουδίων από τον αυτοκράτορα και με φυλετική ποικιλία ήγεμόνων, άλλαξε πέρα για πέρα την όψη του Βυζαντινού κράτους παρ' όλο που από άποψη κοινωνικής διάρθρωσης είχαμε ήδη έντονη τάση εκτιμωρισμού, όπως αναφέραμε πάρα πάνω.

Οι ελληνικές περιοχές που πρόλαβαν νά σταματήσουν τη φράγκικη θεομηνία όργανώθηκαν σε κράτη χάρη σε ικανούς άργηγούς. Έτσι δημιουργήθηκαν ή αυτοκρατορία της Νίκαιας στη Μ. Ασία, ένα κράτος που συνθλιβόμενο ανάμεσα στο σουλτανάτο του Ικονίου και στις λατινοκρατούμενες άκτες της δυτικής Μ. Ασίας είχε πρώτα απ' όλα νά πολεμήσει με Έλληνες μικροηγεμόνες, που πριν από την κατάλυση της αυτοκρατορίας είχαν δημιουργήσει διασπαστικά κινήματα στη Μ. Ασία, και το δεσποτάτο της Ηπείρου στη δυτική στερεά Ελλάδα.

Τοῦτα τα δυο ελληνικά κράτη άγωνίστηκαν για την επανίδρυση της αυτοκρατορίας όμως όχι σε συνεργασία αλλά σε αδιάκοπο ανταγωνισμό. Όσο

για την αυτοκρατορία της Τραπεζούντας, το τρίτο ελληνικό κράτος που δημιουργήθηκε, όχι μόνο ανταγωνίστηκε την αυτοκρατορία της Νίκαιας, αλλά στάθηκε αδιάφορη κι' αμέτοχη στον ελληνικό αγώνα για την ανάχτησή της παλιᾶς αυτοκρατορίας.

Ὡστόσο, ἡ πάλη τῶν δύο ἐλληνικῶν κρατῶν μὲ τὸν ἐχθρικό κλοιό, πού ἔχει τὸ καθένα ν' ἀντιμετωπίσει, ἔχει ἕνα ἡρωϊκὸ χαραχτήρα πού πρέπει νὰ ἐξαρθεῖ γιὰ νὰ γίνεῖ καὶ πιὸ ἔντονα αἰσθητὴ ἡ ζημία ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό μεταξὺ τους.

Ἀκόμα, πρέπει ἰδιαίτερα νὰ γίνουν γνωστὲς προσωπικότητες ὅπως τοῦ Θεοδώρου τῆς Ἡπείρου καὶ πάνω ἀπ' ὅλες ἡ προσωπικότητα τοῦ Ἰωάννη Βατάτζη, πού στὴ δράση του κυρίως ὀφείλεται ἡ ἀνασύστασις τῆς αυτοκρατορίας.

Ἡ περίοδος αὐτὴ εἶναι ἰδιαίτερα πολὺπλοκη καὶ πλούσια σὲ γεγονότα πού δὲ χρειάζεται νὰ παρουσιαστοῦν σὲ λεπτομέρειες. Ὅ,τι ἔχει σημασία εἶναι νὰ δοθεῖ ὁ χαραχτήρας τῆς αὐτῆς ἡ εἰκόνα τοῦ μωσαϊκοῦ ἀπὸ φράγκικα βασίλεια καὶ φέουδα καὶ βενετσιάνικες ἡγεμονίες, μὲ φλαμανδὸ αυτοκράτορα καὶ βενετσιάνο πατριάρχη στὴ Πόλη, καὶ ἀπὸ ἐλληνικὲς νησίδες μὲ πρωτοπόρο τὴ μικρογραφία τῆς ἐλληνικῆς αυτοκρατορίας, πού συνεχίζει τὴ βυζαντινὴ τῆς ζωῆς μὲ τὸν αυτοκράτορα καὶ τὸν πατριάρχη τῆς στὴ Βιθυνία, σὲ ἀδιάκοπο αγώνα μεταξὺ τους καὶ μὲ τοὺς γειτονικοὺς λαοὺς.

Ἡ παράδοσις τῶν λογίων αυτοκρατόρων, πού ἄρχισε μὲ τὴ Μακεδονικὴ δυναστεία, συνεχίζεται καὶ στὴ Νίκαια, πού ἀποτελεῖ τὸ σπουδαιότερο πνευματικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ κέντρο. Αὐτοκράτορες, ὅπως ὁ Ἰωάννης Βατάτζης κι' ὁ γιός του Θεόδωρος Β', μὲ ἰδιαίτερο ζῆλο προωθοῦν τὴν παιδείαν ἱδρύοντας σχολεῖα καὶ βιβλιοθηκὲς, ἐνῶ ὁ Θεόδωρος εἶναι καὶ ὁ ἴδιος ἀξιόλογος συγγραφεὺς φιλοσοφικῶν καὶ θρησκευτικῶν μελετῶν.

Ἱστορικοί, θεολόγοι, μὰ καὶ συγγραφεῖς μὲ ποικίλο πεδίο ἐνδιαφερόντων, ὅπως ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης, μᾶς ἄφησαν ἔργα ἀντιπροσωπευτικὰ ὅλων τῶν κλάδων.

Τὰ περιπετειώδη μυθιστορήματα μὲ ἱπποτικὸ χαραχτήρα, πού ἄλλοι ἱστορικοὶ τὰ θεωροῦν ἐλληνικῆς κι' ἄλλοι φραγκικῆς προέλευσης, εἶναι ἰδιαίτερα ἀγαπητὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, καὶ ἡ παράλληλη συνύπαρξή τους στὴ Δύση δείχνει ἀναμφισβήτητα κάποια ἀλληλεπίδραση.

Ἡ τελευταία μεγάλη ἐνότητα τῆς ἀναστάσεως τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῆς πτώσεως (1261 - 1453) θὰ πρέπει νὰ ὑποδιαιρεθεῖ σὲ δύο μικρότερες.

Ἡ πρώτη (1261 - 1354) περιλαμβάνει τὸν αγώνα τῆς αυτοκρατορίας ἀπὸ τὴν ἀνασύστασή της ὡς τὴν ὥρα πού οἱ Τούρκοι βάζουν τὸ πόδι τους στὸ εὐρωπαϊκὸ ἔδαφος.

Ἡ δεύτερη ταυτίζεται μὲ τὴν ἀσφυκτικὴν ἑκατοντάχρονη πάλῃ καὶ τὴν τελικὴν κατάρρευση πού συντελεῖται παράλληλα μὲ τὸ ἀποκορύφωμα τῆς καλλιτεχνικῆς καὶ πνευματικῆς ἀνθησης.

Ἡ διασπασμένη μορφή καὶ ἡ περιορισμένη ἔκταση, πού παίρνει ἡ ξαναζωντανεμένη αὐτοκρατορία, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ παρουσιαστοῦν ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ, γιὰ νὰ μὴ δημιουργηθῇ ἡ σφαλερὴ ἐντύπωση πὼς τὸ Βυζαντινὸ κράτος ξαναποχτᾷ τὴν παλιά του ὄψη. Ἀκόμα, πάνω στὸ χάρτη πάντα, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ μελετηθῇ ὁ κλοιὸς τῶν γειτόνων πού περιβάλλει τὴν αὐτοκρατορίαν.

Ὅ,τι ἐπιβάλλεται νὰ δοθεῖ ἀναλυτικότερα ἀπὸ τὴν πολυπλοκότητα αὐτῇ περίοδῳ εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ ἐσωτερικὴ κατάσταση πού ἐπικρατεῖ καὶ πού ἐξηγεῖ σὲ μεγάλῳ βαθμῷ τὸ τελικὸ ἀδιέξοδο στὸ ὁποῖο φτάνει τὸ κράτος.

Ἡ διασπαστικὴ τάση, πού ἐπικράτησε ἀνάμεσα στὰ ἑλληνικὰ κράτη πού ἀναδύθησαν ὅταν καταλύθηκε ἡ αὐτοκρατορία ἀπὸ τοὺς Φράγκους, παραμένει ἐντονη, παράλληλα μὲ μιὰ ὁλοένα καὶ μεγαλύτερη χαλάρωση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας στίς περιοχὲς πού ἀνακαταλαμβάνονται. Ἡ ἀναζωπύρωση τοῦ ἐκτιμαριωτισμοῦ μὲ τὴν ἀπόσπαση τῶν μεγαλογαιοχτημόνων ἀπὸ τὸν κεντρικὸ ἔλεγχον, τὴν ἀπαλλαγὴ τους ἀπὸ τὴ φορολογία καὶ τὴν ἀπορρόφηση ἀπὸ μέρους τους τῆς μικρῆς ἰδιοκτησίας, ὁδηγεῖ σὲ οἰκονομικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἐξάρθρωση καὶ στὸν ἴδιον καιρὸ σὲ σοβαρότατο κοινωνικὸ σχίσμα, πού ἐκδηλώνεται μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῶν δυναστικῶν πολέμων, ἐνισχύοντας καὶ περιπλέκοντας τὴν κρισιμότητα πού οἱ τελευταῖοι δημιουργοῦν στὸ ταλαιπωρημένο κράτος.

Ὁ μισθοφορικὸς στρατός, πού γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους περιορίζεται ὑπερβολικὰ σὲ ἀριθμὸ, σὲ μιὰ ἐποχὴ πού τὸ κράτος ἀπειλεῖται ἀπὸ πρωτοφανῆ ποικιλία ἐχθρῶν, ἡ μοιραία καταφυγὴ σὲ ξένες ναυτικὲς δυνάμεις πού περιπλέκουν τοὺς κινδύνους, παράλληλα μὲ τὴν ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος, πού παραμερίζεται ἀπὸ τὸ διεθνὲς ἐμπόριο, τὴν τεράστια ἐλάττωση τοῦ κρατικοῦ εἰσοδήματος, τὴ συχνὴ ἀνάγκη ἐξαγορᾶς τῆς εἰρήνης, τὴ συνεχῇ ἀνοδοτῶν τιμῶν καὶ τὸ ὀγκούμενο πρόβλημα τῆς διατροφῆς τοῦ πληθυσμοῦ, ἀποτελοῦν τὸ βάθος τῆς σκηνῆς πού στὸ προσκηνίῳ της παίζεται ἡ τελευταία φάση τῆς ζωῆς τῆς αὐτοκρατορίας.

Παράλληλα μὲ τὸ οἰκονομικοκοινωνικὸ ἀδιέξοδο καὶ τὴν ἀδιάκοπη ἀλλοίωση τοῦ διοικητικοῦ συστήματος, θὰ πρέπει νὰ δοθοῦν σὲ γενικὲς γραμμὲς οἱ ἐξωτερικοὶ ἀγῶνες πού τὸ κράτος ἀναγκάζεται ν' ἀγωνιστεῖ χρησιμοποιώντας πότε τὴ διπλωματία σὰν ὅπλο (κυρίως ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Η΄) καὶ πότε τὰ λιγοστὰ μισθοφορικὰ του στρατεύματα.

Ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὰ Βαλκάνια, μὲ τὴ σερβικὴ διείσδυση στὴ Μακεδονία, Θεσσαλία, Ἠπειρο, καὶ μὲ τὴν αὐξηση τῆς

βουλγαρικής πίεσης, που καταλήγει στην κατάληψη ισχυρών θέσεων στη Μαύρη Θάλασσα, κι' από τη Δύση με τις ποικίλες πιέσεις και επιθέσεις δυτικών και με απειλητικότερους απ' όλους τους Καταλανούς, που ξεκινούν σ' αμισθοφόροι, συνεχίζουν σ' αν επιδρομείς με ληστρική δράση, για να καταλήξουν καταχτητές του Δουκάτου των Αθηνών, μετατοπίζει τη βαρύτητα στις ευρωπαϊκές περιοχές της αυτοκρατορίας. Το άμυντικό σύστημα της Μ. Ασίας παρακμάζει και η ζωτική αυτή περιοχή της αυτοκρατορίας βρίσκεται στις αρχές του 14ου αιώνα, εκτός απ' όρισμένες όχυρες πόλεις, στα χέρια των Τούρκων.

Σ' α φωτεινό σημείο της εποχής θα πρέπει να ιδωθεί η αναδιοργάνωση της Πελοποννήσου, μετά την απόσπαση από τη φράγκικη κατοχή των όχυρων Μυστρά, Μάνης, Μονεμβασίας, γιατί η περιοχή αυτή θα παίξει σημαντικότατο ρόλο στην τελευταία φάση της Βυζαντινής Ιστορίας, μετατοπίζοντας τη βαρύτητα του κράτους στα εδάφη της κυρίως Ελλάδας.

Το Βυζαντινό κράτος στην τελευταία του φάση παρουσιάζει μι' α κατάρρευση τέτοια, που αν δεν αναφερθούν συγκεκριμένα παραδείγματα είναι δύσκολο να τη συλλάβει κανείς.

Η εγκατάσταση των Τούρκων στη χερσόνησο της Καλλίπολης είναι τ' ο ρίξιμο της θηλιάς στο λαιμό της Πόλης, που από δω κι εμπρός θα σφίγγεται όλο και πιο πολύ ώσπου να φέρει την ασφυξία. Ούτε τ' α απεγνωσμένα ταξίδια στη Δύση των Παλαιολόγων (Ιωάννου Ε', Μανουήλ Β', Ιωάννου Η'), που καταλήγουν, με τόν Ιωάννη Η' στην ένωση της Φλωρεντίας, ούτε η όμαδική σλαβική αντιμετώπιση της τουρκικής απειλής στη μάχη του Κοσσυφοπέδιου θα φέρουν κανένα θετικό αποτέλεσμα.

Η τρομαχτική εισβολή των Μογγόλων στη Μ. Ασία και η κατατρόπωση των Τούρκων στη μάχη της Αγκυρας χαρίζει μι' α ανάπαυλα ανάσας στην Πόλη, που θα ανακοπεί στα 1422 με την πολιορκία της από τόν Μουράτ τ' ο Β' και θα στήσει ύστερα από τόν ήρωϊκό αγώνα της τελικής πολιορκίας.

Ο υπεράνθρωπος αγώνας του τέλους χρειάζεται να παρουσιαστεί στις λεπτομέρειές του γιατί κλείνει με τόν πιο ευγλωττο τρόπο εκείνο που στάθηκε τ' ο βασικό έργο σ' ολόκληρη τη ζωή της αυτοκρατορίας, τήν άσταμάτητη πάλη για τήν αναχαίτιση κάθε λογής βαρβάρων που απειλούσαν όχι μόνο τ' ο Βυζάντιο μ' α και τόν αναπτυσσόμενο πολιτισμό της εκχριστιανισμένης Δύσης.

Έτσι, αναπολώντας τήν υπερχιλιόχρονη δράση του Βυζαντίου στο σύνολο της, θα μπορέσουν μόνοι τους τ' α παιδιά να καταλήξουν σ' α συμπεράσματα για τη συμβολή του στόν παγκόσμιο πολιτισμό.

Η ανθεση τόσων γραμμάτων όσο και της

τέχνης μέσα σ' αυτό τον άσφυκτικό χώρο της τελευταίας περιόδου, θα πρέπει να προβληθεί σά φαινόμενο που δείχνει τή νίκη του πνευματικού παράγοντα μέσα στην ύλική καταδράθρωση· παράλληλα, πρέπει ν' αποκαλυφθεί μέσα άπό τήν πνευματική άνθηση ή συνειδητοποίηση της έλληνικότητας του καταποντιζόμενου λαού με παράδειγμα χτυπητό τους δραματισμούς του Πλήθωνα, τήν ύστατη στιγμή, για τήν αναγέννηση του Έλληνισμού.

Β. ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

Όπως αναφέρθηκε κιόλας στο πρώτο μέρος τούτης της μελέτης, δ,τι πρέπει να δοθεί άπό τδ δυτικό Μεσαίωνα δέν είναι ή ιστορία των έπιμέρους κρατών, αλλά ό γενικός χαρακτήρας της εποχής με τήν παρουσίαση των έπιμέρους έκδηλώσεων που πιδ πολύ τον άποκαλύπτουν.

Άφοϋ καθορίσουμε πρώτα τά χρονικά όρια της Μεσαιωνικής ιστορίας, θα τή διαιρέσουμε σε δύο περιόδους· στην πρώτη, που άρχίζει με τή δημιουργία των ευρωπαϊκών κρατών μετά τήν έγκατάσταση των βαρβάρων και φθάνει ως τόν 11ο αιώνα, και στη δεύτερη, που φθάνει ως τδ 15ο αιώνα και συμβατικά ως τδ 1492.

Παρουσιάζοντας τήν πρώτη περίοδο πρέπει να επιμείνουμε στην τεράστια σημασία της έγκατάστασης των γερμανικών λαών στη δυτική Ευρώπη.

Η δημιουργία νέων κρατών και ή άνάμιξη των παλαιών κατοίκων με τους καινούργιους, που όδηγει στη δημιουργία νεοευρωπαϊκών λαών, έχουν αποφασιστική σημασία για τδ Ρωμαϊκό πολιτισμό που προϋπήρχε στις κατακτημένες χώρες.

Η άνατροπή που έφερε ή βαρβαρική κατάκτηση στη Δύση πρέπει να γίνει φανερή σ' όλους τους τομείς της ζωής.

Η βαθμιαία διαμόρφωση του φεουδαρχικού καθεστώτος με τόν άγροτικό του χαρακτήρα και τή διάσπαση της εξουσίας, σε αντίθεση με τή συγκεντρωτική εξουσία της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, έδωσε τόν τόνο σε όλόκληρο τδ δυτικό Μεσαίωνα.

Η άνασφάλεια της εποχής με τήν επικράτηση της αυθαιρεσίας και της δύναμης του ισχυρότερου, τδ κλειστό φέουδο με τήν επιδίωξη οικονομικής αυτάρκειας που όδηγει στην κλειστή οικονομία, μιá που δέν υπάρχουν οι προϋποθέσεις να άναπτυχθεί έλεύθερα τδ έμπόριο, οι κοινωνικές τάξεις και ό τρόπος που διαμορφώνονται τά δικαιώματα και οι υποχρεώσεις τους, μιá ζωντανή εικόνα της ζωής των ευγενών και των δουλοπαροίκων, όλα αυτά μπορούν να παρουσιαστούν σύντομα αλλά παραστατικά και σε τρόπο που να δοθεί ή άτμόσφαιρα της φεουδαρχικής ζωής.

Ἡ ἀπόπειρα τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου, πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ διαμόρφωση τοῦ φεουδαρχικοῦ καθεστώτος, νὰ ἱδρύσει αὐτοκρατορία πρέπει νὰ ν' ἀναφερθεῖ γιὰ τὴ σημασία ποὺ εἶχε γιὰ τὴ Δύση καὶ γιὰ τὸν ἀντίχτυπο ποὺ προκάλεσε στὸ Βυζάντιο.

Ἡ δύναμη ποὺ σιγὰ σιγὰ ἀποχτᾷ ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐρμηνευθεῖ. Πρέπει νὰ καταλάβουν τὰ παιδιὰ ποὺ βρίσκονται οἱ ρίζες τῆς δύναμης αὐτῆς. Ἀκόμα, πῶς ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐκκλησίας μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν βαρβάρων δὲν εἶναι μόνο ὁ θρησκευτικὸς ἀρχηγός, ἀλλὰ καὶ τὸ μοναδικὸ σύμβολο τοῦ λατινικοῦ στοιχείου· πῶς χάρη στὴ μόρφωσή του ὁ κλῆρος θὰ πάρει στὰ χέρια του ὁρισμένες δικαιοδοσίες ὅχι καθαρὰ ἐκκλησιαστικές καὶ μὲ τὸν ἐκχριστιανισμό τῶν βαρβάρων θ' ἀποχτήσῃ ἀκόμα μεγαλύτερο γόητρο.

Πρωταρχικῆς σημασίας εἶναι νὰ καταλάβουν τὰ παιδιὰ τὸν τρόπο ποὺ ὁ καινούργιος αὐτὸς Δυτικὸς πολιτισμὸς θὰ διαμορφωθεῖ σὲ θεοκρατικόν, πῶς θὰ ἐπηρεάσῃ τοὺς λαοὺς τῆς Δύσης ἡ χριστιανικὴ θρησκεία καὶ προπάντων ἡ Ἐκκλησία καὶ πῶς σιγὰ σιγὰ μέλημα τῶν ἀνθρώπων θὰ γίνῃ ἡ σωτηρία τῆς ψυχῆς τους.

Ἡ καθολικότητα ποὺ ἀποχτᾷ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία μὲ τὴν κοινὴ πίστη, ποὺ σιγὰ σιγὰ θὰ γίνῃ τὸ κύριο γνῶρισμα ὅλων τῶν δυτικῶν, θὰ ὁλοκληρωθεῖ στὴν παρουσίᾳ της μὲ τὸ χαρακτηρισμὸ της ὡς ὑπερεθνικὸς θεσμός.

Μὲ τὸ κλείσιμο τῆς πρώτης περιόδου τοῦ Μεσαίωνα ἐμφανίζεται, ἢ καλύτερά ξαναεμφανίζεται μετὰ τὸν Κάρολο τὸ Μέγα, καὶ ὁ δεύτερος ὑπερεθνικὸς θεσμός, αὐτὴ τὴ φορά στὴ Γερμανία· ἡ ἀγία ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους.

Στοὺς δύο αὐτοὺς ὑπερεθνικοὺς θεσμοὺς εἶναι ἀπαραίτητο νὰ σταματήσουμε ἰδιαίτερα· νὰ τονίσουμε τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ φεουδαρχικὸ κομμاتیσμα τοῦ κάθε κράτους καὶ τὴν ὑπαρξὴ στὸν ἴδιον καιρὸ ἐξουσιῶν ποὺ εἶναι πάνω ἀπὸ τὰ ἔθνη. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δὲν ὑπάρχει ἀκόμα ἀναπτυγμένη ἐθνικὴ συνείδηση θὰ κάμῃ εὐκολώτερα ἀντιληπτόν, πῶς ἡ συνύπαρξὴ ὑπερεθνικῶν θεσμῶν ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ καὶ διασπασμένης κεντρικῆς ἐξουσίας μέσα στὸ κάθε κράτος ἀπὸ τὴν ἄλλη δὲν εἶναι, ὅπως θὰ νόμιζε κανεὶς, ἀντινομία.

Ὁ χαρακτήρας τῶν δύο ὑπερεθνικῶν θεσμῶν, ἡ ἰδιομορφία τοῦ πρώτου μὲ ἐπικεφαλῆς του τὸν ἀρχηγὸ τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ χάρη στοὺς Φράγκους εἶναι ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 8ου αἰῶνα καὶ ἀρχηγὸς κράτους, ἡ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσά τους στὴν ἀρχὴ καὶ πῶς ἐξελλίσσεται γιὰ νὰ καταλήξῃ στὴ δεύτερη περίοδο τοῦ Μεσαίωνα στὴ διαμάχη τῆς «περιβολῆς» εἶναι ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικότερα κεφάλαια τῆς Μεσαιωνικῆς ἱστορίας.

Με την είσοδο στη δεύτερη περίοδο του Μεσαίωνα θα προσπαθήσουμε να ζωντανέψουμε τη χαλάρωση των δεσμών του φέουδου, αυτή την αρχή διαρροής έξω από τα περιορισμένα σύνορα του πυκνοκατοικημένου πιά χώρου.

Οί Στήραυροφορίες είναι το σημαντικότερο γεγονός που θα οδηγήσει στην καινούργια όψη της Μεσαιωνικής Ευρώπης. Οί επιχειρήσεις αυτές, τόσο μοιραίες για το Βυζάντιο, πρέπει να προβληθούν σαν άπαρχή μιας καινούργιας οικονομικοκοινωνικής και πνευματικής ζωής για τη Δύση.

Η αρχή της ανάπτυξης της αστικής τάξης και των πόλεων, ή δημιουργία των ελεύθερων κοινοτήτων, το εμπόριο και ή διομηχανία που θ' αρχίσουν να φουντώνουν μέσα στις οργανωμένες συντεχνίες, ή άνθηση της τέχνης και των γραμμάτων, ή εμφάνιση της σχολαστικής φιλοσοφίας, όλα θα πρέπει να ιδωθούν σαν έκδηλώσεις, που παρ' όλο που αρχίζουν μια καινούργια εποχή και προοιωνίζουν την επανάσταση της Αναγέννησης, είναι ωστόσο συνέχεια της προηγούμενης και σφραγίζονται από κοινά χαρακτηριστικά μ' αυτήν.

Ο θεοκρατικός χαρακτήρας και της δεύτερης αυτής περιόδου θα φανεί απ' όσα θα λεχθούν και πάλι για το ρόλο της Εκκλησίας, για τη δράση των μοναχικών ταγμάτων, για το χαρακτήρα της σχολαστικής φιλοσοφίας και γενικά για τη θέση που παίρνει ή θεολογία σε σχέση μ' όλες τις υπόλοιπες επιστήμες.

Παράλληλα, πρέπει να τονιστεί το πρώτο ξύπνημα για επιστημονικές μελέτες με την άραδική συμβολή και τη δημιουργία των πρώτων πανεπιστημίων και ν' αναφερθούν όνόματα σαν του γερμανού δομηνικανού Άλντέρτου του Μεγάλου και του Άγγλου φραγκισκανού Roger Bacon που και οι δύο τους συνδυάσανε την καλογερική τους ιδιότητα μ' εκείνη του θετικού επιστήμονα.

Το στοιχείο που ιδιαίτερα θα μ'ς βοηθήσει να δώσουμε το χαρακτήρα της εποχής είναι ή τέχνη.

Η ρωμανική πρώτα και ή γοτθική αρχιτεκτονική ύστερα δέν πρέπει ν' αναφερθούν απλώς στα παιδιά χωρίς προσπάθεια συστηματικής παρουσίασης των ρυθμών αυτών και προπάντων χωρίς προσπάθεια έρμηνείας τους.

Οί γνώσεις που έχουν τα παιδιά για την ανατολική χριστιανική τέχνη είναι μια καλή βάση για να καταλάβουν τη δυτική μεσαιωνική τέχνη μ' στον ίδιο καιρό και για ν' αντιληφθούν το διαφορετικό δρόμο που πήρε ή χριστιανική Δύση και τόν αποφασιστικό ρόλο που έπαιξαν όρισμένοι παράγοντες όπως π. χ. το γερμανικό στοιχείο, το φεουδαρχικό καθεστώς, το κλίμα της βόρειας Ευρώπης κ.τ.λ.

Παρ' όλο που κι' έδω ή καλλιτέχνης εκφράζεται με την αισθητική κατηγορία του «Ύψηλο», έμπνέεται από την ίδια θρησκεία και ξεκινάει από

τις ίδιες ρίζες, σιγά σιγά θα διαμορφώσει ένα ρυθμό με δικό του χρώμα.

Ὁ στιβαρὸς καὶ ἐκρὺς χαρακτήρας τῆς ρωμανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀποτέλεσμα τῆς χρησιμοποίησης τοῦ λίθου σὲ πλατιά κλίμακα, δείχνει, παράλληλα μὲ τὴν ἐπιθυμία τῶν ἀνθρώπων νὰ φτιάξουν κάτι στερεὸ καὶ ἀσφαλισμένο σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ὁ πόλεμος καὶ ἡ ληστεία ἦταν φυσικὴ κατάσταση, τὸ καινούργιο αἷμα ποὺ ἦλθε στὴ λατινικὴ Εὐρώπη.

Ἕνας πρωτογονισμὸς εἶναι ἐκδηλῶς καὶ στὸ γλυπτὸ διάκοσμο ποὺ δειλὰ ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται γιὰ νὰ κατακλύσει ἀργότερα τὶς γοτθικὲς ἐκκλησίες.

Μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ἡ ἐπιδίωξη νὰ ἐξαρθεῖ τὸ ὕψος τῆς ἐκκλησίας, ποὺ θὰ πραγματοποιηθεῖ μὲ τὴν ἐπινόηση τῶν νευρώσεων καὶ κυρίως τοῦ ὀξυκόρουφου τόξου, θὰ ὁδηγήσει στὸ γ ο τ θ ι κ ὸ ρ υ θ μ ὸ.

Τὰ τεχνικὰ ἐπιτεύγματα ποὺ πετυχαίνουν οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ γοτθικοῦ ρυθμοῦ, ποὺ ὑπερνικώντας τὴν ὕλη θὰ δώσουν τῇ μορφῇ ἀρχιτεκτονικοῦ κελύφους στὸ γοτθικὸ ναό, πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν τόσο μόνο ὅσο χρειάζεται γιὰ νὰ καταλάβουν τὰ παιδιὰ πῶς ἔγινε δυνατό, ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποψη, τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ ρωμανικὸ στὸ γοτθικὸ ρυθμό.

Στὴν ἀνάλυση τοῦ ρυθμοῦ αὐτοῦ ἀπαραίτητο, νομίζω, εἶναι νὰ γίνῃ μιὰ σύγκριση ἀνάμεσα στὸ βυζαντινὸ καὶ στὸ γοτθικὸ ρυθμό.

Νὰ τονιστεῖ ὁ γοτθικὸς κατακορυφισμὸς, ποὺ μοιάζει μὲ σπαραχτικὴ ἐπίκληση ποὺ παλεύει νὰ φτάσει τὸν προορισμὸ τῆς, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ γαληνεμένη πνευματικότηता τοῦ βυζαντινοῦ τροῦλλου ποὺ κάνει τὸν οὐράνιο θόλο σκέπη τῆς ἐκκλησίας. Θὰ πρέπει ἀκόμα νὰ τονιστεῖ πῶς ἐνῶ στὸ γοτθικὸ ναὸ τὸ πιὸ φωτεινὸ τμῆμα εἶναι οἱ πλάγιοι τοῖχοι μὲ τὰ τεράστια *vitraux*, ἐνῶ ἡ ὀροφή μένει σκοτεινὴ, ἀδιακόσμητη καὶ διακοπτόμενη ἀπὸ τὶς νευρώσεις, στὸ βυζαντινὸ ναὸ ὁ θόλος ἀκριβῶς καταυγάζεται ἀπὸ φῶς καὶ ἡ παράσταση τοῦ Παντοκράτορα δεσπόζει στὸν τροῦλλο.

Ἡ σύγκριση αὐτὴ μπορεῖ νὰ ὁδηγήσῃ σὲ πολὺ ἐνδιαφέρουσες συζητήσεις καὶ παρατηρήσεις ἀπὸ μέρους τῶν παιδιῶν, γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ἀντιμετωπίζεται ὁ Χριστιανισμὸς γενικότερα στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύση.

Ὅσο γιὰ τὴ γλυπτικὴ τῆς ἐποχῆς, ποὺ ἀναπόσπαστα συνδέεται μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ περιοριστοῦμε σὲ γενικὲς γραμμὲς σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν τεχνοτροπία. Θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε τὸν πνευματικότερο χαρακτήρα ποὺ ἀποχτᾷ ἡ γλυπτικὴ στὴ γοτθικὴ περίοδο σὲ σχέση μὲ τὴ ρωμανικὴ καὶ νὰ σταματήσουμε στὰ θέματα ποὺ συναντᾶμε στὸ γλυπτικὸ διάκοσμο γιὰτὶ βοηθοῦν στὴ βαθύτερη κατανόηση τοῦ δυτικοῦ Μεσαιωνικοῦ πολιτισμοῦ γενικά.

Ἡ βαρβαρικὴ παράδοση, ἡ μορφὴ τῆς μεσαιωνικῆς ζωῆς, ἡ μεσαιωνικὴ παιδεία καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ὁ τρόπος ποὺ ἡ δυτικὴ Ἐκκλησία ἀντιμετωπίζει

δρισμένα βασικά προβλήματα, όπως τὸ τῆς σωτηρίας τῆς ψυχῆς, ὅλα καθρεφτίζονται εὐγλωττα στὸ γλυπτὸ διάκοσμο τῶν ἐκκλησιῶν.

Χωρὶς νὰ ἐπεκταθοῦμε ἰδιαίτερα θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε πὼς ἡ κύρια ἰδέα ποὺ διέπει τὴν ἐκλογὴ τῶν θεμάτων εἶναι ἡ ἰδέα τῆς πτώσης τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς σωτηρίας του.

Ἐνας πλούσιος συμβολισμὸς χρησιμοποιεῖ μοτίβα τὶς πρὸ πολλὰς φορὲς δανεισμένα ἀπὸ τὴ γερμανικὴ μυθολογία, ἀποτέλεσμα τῆς βαρβαρικῆς παράδοσης ποὺ ἐρῆκε τὴ θέσῃ της στὴν καινούργια θρησκεία.

Ἔτσι θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ τόσο συχνὴ παράσταση τῶν τερατομορφῶν ὄντων ποὺ ἐποπτεύουν καὶ караδοκοῦν σὲ κάθε γωνιά τοῦ ρωμανικοῦ καὶ τοῦ γοτθικοῦ ναοῦ, ἐκφράζοντας τὶς δυνάμεις τῆς κόλασης ποὺ ἀπειλοῦν τὸ θνητὸ σὲ κάθε του δῆμα πὼς κινδυνεύει ἡ σωτηρία τῆς ψυχῆς του.

Ὅμως, ὁ καθημερινὸς μόχθος, ἡ δουλειά, εἶναι καὶ τὸ κύριο μέσο γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς. Καὶ ὁ μόχθος τῆς πλειοψηφίας εἶναι ἡ ἡ ζωὴ τοῦ δουλοπάροικου στὸ φέουδο ἢ τοῦ ἐργάτη καὶ τοῦ βιοτέχνη στὶς νεοδημιουργούμενες πόλεις.

Ὁ καθημερινὸς μόχθος γίνεται ἓνα ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ θὰ παρασταθοῦν στὴν ἐκκλησία. Στὴ πρόσοψή της, στὰ βαθιὰ τόξα τῶν θυρωμάτων συνήθως, οἱ δουλειὲς τοῦ ἀγρότη, ποὺ εἶναι ἄρρηκτα δεμένες μὲ τὶς ἐποχὲς καὶ τοὺς μῆνες τοῦ χρόνου, θὰ παρασταθοῦν σὰ σύμβολα ἀκριβῶς τῶν μηνῶν. Καὶ πλάι στίς ἀγροτικὰ ἀσχολίες τὰ ὀργανωμένα σὲ συντεχνίες ἀστικά ἐπαγγέλματα θὰ ἐροῦν καὶ αὐτὰ τὴ θέσῃ τους στὸ γλυπτὸ διάκοσμο καὶ ἀκόμα πρὶν συχνὰ στὰ vitraux.

Μὰ καὶ ἡ ἀλληγορικὴ παράσταση τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν μὲς στίς ἐκκλησίαις κι' αὐτὴ ἐξηγεῖται μιὰ ποὺ ἡ μόρφωση ἔχει χριστιανικὸ χαρακτήρα — ἀφοῦ ὅλα διδάσκονται μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς θρησκείας — κι' ἔτσι ἰδωμένη συμβάλλει καὶ αὐτὴ στὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς.

Ἡ ζωγραφικὴ στὴ Δύση ἀκολουθεῖ κι' αὐτὴ τὴ γραμμικὴ τεχνοτροπία. Ὡστόσο, ὁ χαρακτήρας της εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὸ βυζαντινόν. Ὁ ρόλος ποὺ ἡ ἱπποτικὴ κοινωνία ἔπαιξε στὴ διαμόρφωση ὀρισμένων τύπων ἐξηγεῖται ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν πὼς οἱ δυτικοὶ μοναχοί, στοὺς ὁποίους ἀνήκουν κυρίως οἱ ἀγιογράφοι, προέρχονται πολὺ συχνὰ ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν εὐγενῶν καὶ ἔχουν γιὰ πρότυπα στὴ ζωγραφικὴ τους τὰ πρόσωπα τῆς ἱπποτικῆς κοινωνίας. Αὐτὸ ὥς ἓνα σημεῖο θὰ βοηθήσει τὰ παιδιὰ νὰ ἐξηγήσουν αὐτὴ τὴν κομψότητα καὶ χάριν ποὺ διακρίνει τὴ γοτθικὴ ζωγραφικὴ καὶ τὰ θρησκευτικὰ της θέματα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ὑποβλητικότητά καὶ ἐπιβλητικότητά ποὺ χαρακτηρίζουν τὶς βυζαντινὲς ἀγιογραφίες.

Τὰ διάφορα λογοτεχνικὰ εἶδη βοηθοῦν μὲ τὴ σειρά τους τὰ παιδιὰ νὰ καταλάβουν τὴ νοοτροπία καὶ τὸ χαρακτήρα τῆς ζωῆς τῆς μεσαιωνικῆς κοινωνίας καὶ τὴ σχέση τῶν κοινωνικῶν τάξεων μεταξύ τους.

Ἡ ἱπποτικὴ ποίησις π. χ. ἀπὸ τῆς μιᾶς μεριᾶς, ποὺ προβάλλει ἱπποτικά ἰδανικά καὶ δίνει μιᾶ εἰκόνα τῆς ζωῆς τῶν ἱπποτῶν, καὶ ἡ λαϊκὴ σατυρικὴ ποίησις ἀπὸ τὴν ἄλλην, μὲ τὰ *fabliaux* τῆς καὶ τὰ ἄλλα σατυρικά εἶδη ποὺ διασκέδασαν γενιὲς καὶ γενιὲς ὅλων τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης διαχωμωδώντας κυρίως τὸν ἱπποτισμό, δίνουν ἀνάγλυφα τῆς νοοτροπίας τῶν δύο κοινωνικῶν τάξεων καὶ τὸν ἀνταγωνισμό ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσά τους.

Παράλληλα, ἡ ἐμφάνισις τοῦ θρησκευτικοῦ δράματος καθρεφτίζει τὴν ἔντονα θρησκευτικὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

BYZANTIO

- Κ. Παπαρηγόπουλου, 'Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1930, ἐν Ἀθήναις, 1932*, τόμ. 2ος μέρος Β', 3ος, 4ος, 5ος μέρος Α'.
- Κ. Ἀμάντου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Ἱστορίαν. Τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ Μεσαίωνος, Ἀθήναι, 1950*.
- Κ. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τόμ. 1ος. (395 - 867) μ. Χ.), τόμ. 2ος (867 - 1204), Ἀθήναι, 1953 - 1957*.
- Δ. Ζακυθηνοῦ, Βυζάντιον - Κράτος καὶ Κοινωνία. Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις, Ἀθήναι 1951.
- Α. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. 1ος: Ἀρχὲς καὶ διαμόρφωσή του, Θεσσαλονίκη, 1961.
- A. Vasiliev, The Cambridge Medieval History, 1ος, 2ος καὶ 4ος τόμος, Cambridge, 1957*. History of the Byzantine Empire, Madison 1928 - 29. Γαλλικὴ μετάφρασις: Histoire de l'Empire Byzantin, 1932. Νεώτερη ἀγγλικὴ ἔκδοσις Madison 1958. Ἑλληνικὴ μετάφρασις Δ. Σαβράμη, Ἀθήναι, 1954.
- Ch. Diehl, - G. Marçais, Le Monde Oriental de 395 à 1081, στὴ σειρὰ: «Histoire Générale», Paris, 1944.
- Ch. Diehl - R. Guillaud, L' Europe Orientale de 1081 à 1453, R. Grousset, Paris, 1945.
- Louis Bréhier, Vie et Mort de Byzance, στὴ σειρὰ: L' Evolution de l'Humanité, Paris, 1947.
- G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, München, 1952*. Ἀγγλικὴ μετάφρασις: History of the Byzantine State, Oxford, 1956. Γαλλικὴ μετάφρα-

- ση: Histoire de l'Etat Byzantin, Paris, 1956.
- Πολιτισμός*
- Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινός βίος καὶ πολιτισμός, τόμοι Α, Α', Β, Β', Γ', Δ', Ε', ἐν Ἀθήναις, 1948 - 1952.
- Ch. Diehl, Byzance, Grandeur et Décadence, Paris, 1960³. Ἀγγλική μετάφραση: Byzantium, Greatness and Decline, New Brunswick, N. J. 1957.
- S. Runciman, Byzantine Civilization, London, 1932. Γαλλικὴ μετάφραση: La Civilisation Byzantine, Paris, 1952.
- N. Jorga, Histoire de la vie byzantine, Empire et Civilisation, Bucarest, 1934.
- H. W. Haussig, Kulturgeschichte von Byzanz von ihren Anfängen bis 1453, Stuttgart, 1957.
- J. M. Hussey, The Byzantine World, London, 1957. Γαλλικὴ μετάφραση: Le Monde de Byzance, Paris, 1958.
- N. H. Baynes - H. St. L. B. Moss, Byzantium, an introduction to East Roman Civilization, Oxford, 1961.
- Τέχνη - Λογοτεχνία*
- Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθήναι, 1942³.
- Π. Μιχαήλ, Ἡ Αἰσθητικὴ Θεώρηση τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, Ἀθήνα, 1946.
- L. Bréhier, L'Art Byzantin, Paris, 1924.
- Ch. Diehl, Manuel d'Art Byzantin, 2 τόμοι, Paris, 1925, 1926.
- P. Lemerle, Le Style Byzantin, Paris, 1943.
- A. Grabar, La Peinture Byzantine, Genève, 1953.
- W. F. Volbach, Frühchristliche Kunst, München, 1958.
- D. Talbot Rice, The Art of Byzantium, London, 1959.
- D. Talbot Rice, Byzantine Art, Penguin Books, 1962.

- Κ. Κρουμπάχερ, Ἱστορία Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας. Μετάφραση Γ. Σωτηριάδου, Ἀθῆναι 1964-1965¹.
- Α. Mirambel, Littérature Byzantine, Paris, 1956.
- Ἀνθολογίες πηγῶν
- Δ. Ζακυθηνού, Βυζαντινὰ Κείμενα, Ἀθῆναι, 1957. (Βασικὴ Βιβλιοθήκη).
- Ν. Τωμαδάκη, Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων, ἐν Ἀθῆναις, 1961.
- Μεσαιωνικὴ Εὐρώπη
- Γ. Volpe, Il Medioevo, Firenze, 1927.
- Φ. Lot, La Fin du monde antique et le début du Moyen Age, στὴ σειρὰ: «L'Évolution de l'Humanité» Paris, 1928.
- Η. Pirenne, Histoire de l'Europe des invasions au XVIIe siècle, Paris, 1936.
- Μarc Bloch, La Société Féodale. Les classes et le gouvernement des hommes, στὴ σειρὰ: «L'Évolution de l'Humanité», Paris, 1940.
- Λynn Thorndike, History of Medieval Europe, Boston, 1945.
- Σ. Stephenson, Medieval History. Europe from the second to the sixteenth century, New York, 1951.
- Shorter Cambridge Medieval History, 2 τόμοι, Cambridge, 1962.
- (πολὺ πιὸ εὐχρηστὴ ἀπὸ τὴν 8τομὴ the Cambridge Medieval History).
- Πολιτισμὸς
- Η. Ο. Taylor, The Mediaeval Mind. A history of the development of thought and emotion in the Middle Ages, 2 τόμοι, Cambridge, Mass. 1962.
- Καθημερινὴ ζωὴ
- Edmond Faral, La vie quotidienne au temps de Saint Louis, Paris, 1938².

Τέχνη — Λογοτεχνία

- Histoire Universelle des Arts publiée sous la direction de Louis Réau, Paris, 1930.
Ἑλληνικὴ μετάφραση: Παγκόσμια Εἰκονογραφημένη Ἱστορία τῆς Τέχνης, Ἀθῆναι, τόμοι 5ος καὶ 6ος.
- A. Hauser, The Social History of Art (μετάφραση ἀπὸ τὰ γερμανικά), 2 τόμοι, London, 1951.
- H. Focillon, Art d'occident, Paris, 1945.
- H. Gardner, Art through the Ages, New York, 1959*, σ. 217 - 284.
- Littérature Française publiée sous la direction de J. Bédier et P. Hazard. Nouvelle ed. refondue et augmentée sous la direction de P. Martino, Paris, τόμ. 1ος 1948, τόμ. 2ος 1949. (Le Moyen Age, σ. 3 - 164).
- Γ. Γεωργιάδης Ἀρνάκης, Ἱστορία τῆς Ἀγγλικῆς Λογοτεχνίας, Ἀθῆναι, 1945.
- Walter Thomas, Ἱστορία τῆς Γερμανικῆς Λογοτεχνίας, μετάφραση Γ. Σερούτου, ἐν Ἀθήναις, 1931.
- Eugenio Donadoni, Breve Storia della Letteratura italiana, Milano, 1936.
- Ἀνθολογίαις πηγῶν
- J. H. Robinson, Readings in European History, τόμος 1ος, Boston, 1904.
- Στὴ σειρά: «Sources in Western Civilization»:
- Robert Brentano, The Early Middle Ages, Berkeley 1964.
- Bryce Lyon, The High Middle Ages, Berkeley, 1964.
- Ξένες σχολικαὶ συλλογαὶ πηγῶν καὶ σχολικὰ βοηθήματα ποὺ περιέχουν σύντομα ἀποσπάσματα:

- Maxime Roux, Textes relatifs à la civilisation matérielle et morale du Moyen Age, Paris, Fernand Nathan.
- Karl Heinz Burbach, Das Spätmittelalter, Heft 5, στη σειρά: «Bilder aus der Weltgeschichte, Verlag M. Diesterweg, Frankfurt am Main, Berlin, Bonn. (Πηγές καὶ ἀναγνώσματα).
- G. Gasperoni—G. Tuder-
tino, Storia e Civiltà, τόμος 3ος, Il Medioevo, ed. Mondadori, 1959. (Ἀνθολογία ἀναγνωσμάτων).
- F. Haverkamp, Grundzüge der Geschichte von der Urzeit bis zur Gegenwart, Frankfurt am Main, Berlin, Bonn, Heft III, Das Mittelalter vom Frankenreich zu den Hohenstaufen.
- M. Pacaut, Le Moyen Age de 987 à 1492, Classe de 4e, Paris, Fernand Nathan.

ΝΕΩΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Α. ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΚΑΙ ΝΕΩΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Ἡ γενικὴ ἐπισκόπηση τῆς Μεσαιωνικῆς περιόδου μᾶς ἐξασφαλίζει ἓνα ὑπόβαθρο ποὺ πάνω του θὰ στηρίξουμε τὴν προσφορὰ τῆς ἐπόμενης ἱστορικῆς ὕλης.

Ἡ παρουσίαση τῆς πρώτης μεγάλης ἐνότητας τῆς νέας περιόδου — τῶν δύο αἰώνων τῆς Ἀναγέννησης — καλὸ εἶναι ν' ἀρχίσει μὲ τὴν ἐξέταση τῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικοκοινωνικῆς κατάστασης τῆς Εὐρώπης καὶ εἰδικότερα τῶν ἰταλικῶν πόλεων.

Σὲ στενὴ συνάρτηση μὲ τὴν οἰκονομικοκοινωνικὴ διάρθρωση καὶ τὴ νέα πολιτικὴ μορφή ποὺ ἀρχίζει νὰ ἐπικρατεῖ στὴν Εὐρώπη, θὰ πρέπει ν' ἀντιμετωπιστεῖ τὸ δεύτερο κεφάλαιο τῆς ἐνότητας : Ἡ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ κίνηση στὴν Ἀναγέννηση καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ Χουμανιστικὴ κίνηση, ποὺ ἀρχίζει στὴν Ἰταλία μὲ τὴ νέα τοποθέτηση ποὺ παίρνει τὸ ἄτομο στὴ ζωὴ καὶ ποὺ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν πολιτιστικὴ προέλευση τοῦ ἰταλικοῦ λαοῦ. Οἱ Ἰταλοὶ, ἐπηρεασμένοι λιγότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο λαὸ τῆς Δ. Εὐρώπης ἀπὸ τὸ γερμανικὸ στοιχεῖο, διατηροῦν τὴν ἀνάμνηση τῆς λατινικῆς τους παράδοσης· καὶ ἡ δίψα γιὰ γνώση ποὺ δείχνει τὴ φρεσχάδα τῶν ξανανιωμένων αὐτῶν ἀνθρώπων, ὁδηγεῖ στὶς ρίζες τοῦ πολιτισμοῦ του τὸ λαὸ καὶ τοῦ ἀποκαλύπτει τὴν ἀνθρωποκρατικὴ κοσμοαντίληψη τῶν προγόνων του ἐνισχύοντάς του μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὶς τάσεις ποὺ καὶ ὁ ἴδιος αἰσθάνεται κιόλας ἐντονα.

Ὁ χαραχτήρας τῶν ἐθνικῶν λογοτεχνικῶν ὅπως καὶ ἡ τέχνη τῆς ἐποχῆς εἶναι ἀπαραίτητο νὰ παρουσιαστοῦν σὲ τρόπο ποὺ νὰ προκύψει πῶς τόσο ἡ λογοτεχνία ὅσο καὶ ἡ τέχνη εἶναι ἐκφράσεις τοῦ ἀνθρωποκρατικοῦ χαραχτήρα ποὺ τώρα ἀποχτᾷ ἡ νέα ἐποχή.

Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ κατηγορία τοῦ «Ἵψηλοῦ» στὴν αἰσθητικὴ κατηγορία τοῦ «Ὀραιοῦ» θὰ γίνῃ ἀντιληπτὸ μὲ τὴν ἀντιπαράθεση τῶν στοιχείων ποὺ χρησιμοποίησε ἡ παλιὰ τεχντροπία καὶ ἐκείνων ποὺ χρησιμοποιεῖ ἡ νέα. Κι' αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ γίνῃ συστηματικὰ τόσο γιὰ τὴ ζωγραφικὴ ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴ γλυπτικὴ μὲ τὴν πα-

ρουσίαση τῶν πιδ χαρακτηρηστικῶν καλλιτεχνῶν καὶ τῶν πιδ ἀντιπροσωπευτικῶν ἔργων.

Ἔτσι, θὰ πρέπει στὴ ζωγραφικὴ π. χ. νὰ ἀναφερθοῦν πάλι τὰ βασικὰ χαρακτηρηστικὰ τῆς γραμμικῆς τεχνοτροπίας ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ μεσαιωνικὴ ζωγραφικὴ, καὶ ὕστερα νὰ τονιστοῦν τὰ κύρια χαρακτηρηστικὰ τῆς ζωγραφικῆς τῆς Ἰταλίας τὸν 15ο αἰῶνα. Ὅ,τι ἰδιαίτερα πρέπει νὰ τονιστεῖ εἶναι ὁ διαφορετικὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ καλλιτέχνης ἐνδιαφέρεται τώρα γιὰ τὴν ἀνθρώπινη μορφή· ἡ ἀνάγκη ποὺ αἰσθάνεται νὰ ἀποδώσει μὲ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο τὸ ἀνθρώπινο σῶμα, ποὺ τὸν κάνει ν' ἀκολουθήσει τὴν πλαστικὴ τεχνοτροπία καὶ νὰ ἐνδιαφερθεῖ γιὰ τὴν τρίτη διάσταση καὶ ἐπομένως γιὰ τὴν προοπτικὴ, βασικὸ πρόβλημα γιὰ τοὺς καλλιτέχνες τοῦ 15ου αἰῶνα.

Κι' ἐδῶ εἶναι βασικὸ ν' ἀναφερθῶν πῶς ἡ ἀντιμετώπιση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς εἶναι ἀνάλογη μ' ἐκείνη τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς τέχνης ἀφοῦ τὸ ἄτομο ἀντιμετωπίζεται μὲ ἀνάλογο τρόπο — μιὰ ποὺ καὶ οἱ δύο πολιτισμοὶ εἶναι ἀνθρωποκρατικοὶ — καὶ οἱ καλλιτέχνες ἔχουν γιὰ πρότυπα τὰ ἔργα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος.

Εἶναι πραχτικὰ δύσκολο νὰ διασπαστεῖ ἡ παρουσίαση τῆς τέχνης τοῦ 15ου ἀπὸ ἐκείνη τοῦ 16ου αἰῶνα. Ὡστόσο, ἂν τὰ παιδιὰ εἶχαν προσλαμβάνουσες σχετικὲς μὲ τὴ Μεταρρύθμιση καὶ τὴν Ἀντιμεταρρύθμιση, θὰ καταλάβαιναν καλύτερα τὸ πνεῦμα ποὺ ἀρχίζει νὰ ἐπικρατεῖ στὴν τέχνη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνα καὶ ποὺ ὁδηγεῖ στὸ Μπαρόκ.

Στὰ ζωγραφικὰ ἔργα τοῦ 15ου αἰῶνα ἡ σαφήνεια, ἡ καθαρότητα μὲ τὴν ὁποία διαγράφονται οἱ μορφές, ἡ στατικότητα καὶ ἡ ἰσορροπία τῶν μαζῶν, θὰ πρέπει ν' ἀντιπαραβληθοῦν μὲ τὸ σπάσιμο τῆς ἰσορροπίας, ποὺ ἀρχίζει νὰ χαρακτηρίζει τὴ ζωγραφικὴ τῶν πρωτοπόρων τοῦ 16ου αἰῶνα, μὲ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ ἐνιαίου φωτισμοῦ καὶ κυρίως μὲ τὸν ἐξπρεσιονιστικὸ χαραχτήρα ποὺ ἀρχίζουν νὰ ἔχουν οἱ μορφές, χαρακτηρηστικὰ τὰ τελευταία ποὺ σὲ μεγάλο μέρος ὀφείλονται στὶς θρησκευτικὲς ἀναταραχὲς τῆς ἐποχῆς καὶ πιδ συγκεκριμένα στὸ κίνημα τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης.

Τὸν ἀντίχτυπο ἄλλωστε τῆς θρησκευτικῆς αὐτῆς ἀναταραχῆς, Μεταρρύθμισης καὶ Ἀντιμεταρρύθμισης, θὰ πρέπει νὰ τὸν δοῦμε καὶ στὶς ὑπόλοιπες καλλιτεχνικὲς καὶ πνευματικὲς ἐκδηλώσεις. Ὁ ρόλος τοῦ Λουθήρου στὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ τῆς διαμαρτυρόμενης Δύσης, ἔργα μουσικὰ καθολικῶν χωρῶν, ὅπως ἡ λειτουργία τοῦ πάπα Μαρκέλλου τοῦ Palestrina, λογοτεχνικὰ ἔργα, ὅπως ἡ Ἐλευθερωμένη Ἱερουσαλὴμ τοῦ Τ. Tasso, εἶναι δείγματα αὐτῆς τῆς βαθύτερης ἐπίδρασης.

Μιὰ κατατοπιστικὴ νύξη γιὰ τὸ κίνημα τῶν διαμαρτυρόμενων καὶ κυρίως γιὰ τὴν ἀντίδραση τοῦ καθολικισμοῦ θὰ βοηθήσει στὴ βαθύτερη κατανόηση τῆς πορείας ποὺ ἀκολουθεῖ γενικὰ ἡ τέχνη.

Ὁ νέος τρόπος ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν ἐπιστημονικὴ

ἐρευνα συμβαδίζει μετὰ τὴν ὑπεύθυνήν στάσην τοῦ ἀτόμου, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἀπριωρισμοῦ, ἀντιμετωπίζει τὴν ζωὴν.

Οἱ διάφορες ἐφευρέσεις, συνέπεια τῶν νέων ἐπιταχτικῶν ἀναγκῶν, πραγματοποιοῦνται κι' αὐτὲς χάρις στὸ πειραματιζόμενο ἐρευνητικὸ πνεῦμα ποὺ ἐπικρατεῖ.

Ἡ παρουσία τοῦ ἀνθρωποκρατικοῦ χαρακτήρα τῆς νέας ἐποχῆς θὰ ὀλοκληρωθεῖ μετὰ τὸ κεφάλαιο τῶν ἐξερευνήσεων καὶ ἀνακαλύψεων. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνακαλύψεων αὐτῶν πρέπει νὰ ἀναλυθοῦν καὶ νὰ παρουσιαστοῦν σὲ συνάρτησιν μ' ὅλες τὰς ἐκδηλώσεις τῆς πολιτικῆς οἰκονομικοκοινωνικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς γιὰ νὰ καταλάβουν τὰ παιδιὰ γιὰτὶ ἡ χρονολογία τῆς Ἀνακάλυψης τῆς Ἀμερικῆς θεωρεῖται τὸ συμβατικὸ ἑρμῆσμα τοῦ τέλους τοῦ Μεσαίωνα.

Ἡ Μεταρρύθμισις εἶναι ἡ ἐκδήλωσις τῆς Ἀναγέννησης ποὺ παρουσιάζεται στὶς γερμανικὰς χώρας ἀντίστοιχα μετὰ τὴν πνευματικὴν καὶ καλλιτεχνικὴ ἀνθήσιν τῶν νεολατινικῶν χωρῶν. Εἶναι κι' αὕτη μιὰ στροφὴ στὶς ρίζας τοῦ γερμανικοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀρχίζει μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμό τῶν γερμανικῶν λαῶν. Μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα πρέπει νὰ μελετηθεῖ ἡ μεταρρυθμιστικὴ κίνησις γιὰ νὰ προκύβῃ καὶ ἡ διαφορὰ στὴ νοοτροπία ἀνάμεσα στοὺς νεολατινικοὺς καὶ στοὺς γερμανικοὺς λαούς, διαφορὰ ποὺ καὶ ἄλλες φορές μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ παρουσιάσουμε.

Ἀφοῦ παρουσιαστῇ τὸ κλίμα τῆς Ἐκκλησίας στὴν Ἀναγέννησιν, σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὸ κοσμικὸ πνεῦμα ποὺ γενικῶς ἐπικρατεῖ στὴν ἀνθρωποκρατικὴ αὐτὴ ἐποχὴ, θὰ πρέπει ν' ἀναλυθοῦν συστηματικὰ οἱ λόγοι ποὺ ἡ Μεταρρύθμις ἐμφανίστηκε καὶ ἐπικράτησε κυρίως σὲ γερμανοκρατούμενες χώρας καὶ πρὸ εἰδικῶς, ποὺ ξεκίνησε ἀπὸ τὴν διασπασμένην, χωρὶς ἰσχυρὴ κεντρικὴ ἐξουσίαν Γερμανίαν.

Οἱ συνέπειες τοῦ κινήματος αὐτοῦ πρέπει νὰ ἰδωθοῦν ὅχι μόνον σὲ συνάρτησιν μετὰ τὴν καθολικὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλὰ γενικότερα γιὰ τὴν σημασίαν ποὺ εἶχε ἕνα τέτοιο κίνημα βασισμένο στὴ μελέτη καὶ ἐρευνὰ τῶν χριστιανικῶν πηγῶν, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ τυπολατρεία στὴ Δύση εἶχε παραμερίσει τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἡ Ἀντιμεταρρύθμισις, κίνησις ποὺ ἀκριβῶς μετὰ τὸν τρόπο ποὺ ἐκδηλώνεται ἐκφράζει τὸ πνεῦμα ποὺ διέπει τὴν καθολικὴν Ἐκκλησίαν τὴν ἐποχὴν αὐτὴν (Ἱερὴ ἐξέτασις, πίνακας ἀπαγορευμένων διδλίων) παρ' ὅλο ποὺ μετὰ τὴν σύνοδον τοῦ Trento καὶ τὴν ἰδρύσιν νέων μοναχικῶν ταγμάτων ἐπιδιώκει κι' ὥς ἕνα σημεῖον πετυχαίνει μιὰ κάποια κάθαρσις τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, στὴν οὐσίαν γίνεται ἡ ἀνασταλτικότερη δύναμις στὴν πορεία γιὰ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου.

Χαρακτηριστικὸ τοῦ 16ου αἰῶνα εἶναι ἡ διαμόρφωσις στὴν Δ. Εὐρώπῃ ἐθνικῶν κρατῶν μετὰ συγκέντρω-

τις δὲ καθεστώς. Ὡστόσο, ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνάπτυξης ἐθνικῆς συνείδησης καὶ ἡ αὔξησις τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, ποὺ ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὰ μεσαιωνικὰ κατὰλοιπα, δὲ χαραχτηρίζουν δυὸ ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες χῶρες τῆς Εὐρώπης· τὴ Γερμανίαν καὶ τὴν Ἰταλίαν. Ἐδρες τῶν δύο ὑπερεθνικῶν θεσμῶν (τοῦ αὐτοκράτορα ἢ Γερμανίας, τοῦ πάπα ἢ Ἰταλίας), δημιουργοὺν ἑδαφος ἀπρόσφορο τόσο γιὰ ἐθνικὴ ἐνοποίηση ὅσο καὶ γιὰ οὐσιαστικὴ κεντρικὴ ἐξουσία. Εἰδικὰ ὁ χαρακτήρας τῆς γερμανικῆς αὐτοκρατορίας εἶναι δυναστικός καὶ οἱ ἀντιλήψεις ποὺ ἐπικρατοῦν γενικὰ γιὰ τὴ σχέση ἡγεμόνα καὶ λαοῦ ἐδῶ ἔχουν ἰσχυρότερη δυναστικὴ ἀπόχρωση ἐξ αἰτίας τῆς μειωμένης ἐθνικῆς συνείδησης. Ὁ δυναστικός χαρακτήρας τῆς γερμανικῆς αὐτοκρατορίας καθορίζει καὶ τὸν τρόπο ποὺ ἡ τελευταία ἐπεκτείνεται εἰρηνικὰ καὶ τὸ εἶδος ὀρισμένων ἀπὸ τὶς συγκρούσεις ποὺ δημιουργεῖ.

Ἡ μεγάλη οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, ἡ αὔξησις τῆς ἀλληλεξάρτησης τῶν συμφερόντων τῶν διαφόρων κρατῶν, ἡ εὐκολώτερη κίνησις ἰδεῶν, ἀπόψεων, πίστεων, γενικὰ τὸ σπάσιμο τῆς κλειστῆς περιορισμένης ζωῆς, ἔχει ἀντίχτυπο καὶ στοὺς πολέμους, ποὺ τὸν 16ο αἰῶνα ἀρχίζουν νὰ ἀποχτοῦν διέθνῃ χαραχτήρα.

Τὸ διεθνῆ αὐτὸ χαραχτήρα τὸν διαπιστώνουμε κιόλας στοὺς «Ἰταλικοὺς πολέμους» ποὺ τὸ κύριό τους κίνητρο εἶναι οἱ δυναστικὲς φιλοδοξίες καὶ στοὺς ὁποίους ἀποκαλύπτεται ἡ ἐπιδίωξις τῶν κρατῶν ποὺ συμμετέχουν σ' αὐτοὺς νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἰσορροπία τῶν δυνάμεων.

Ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσορροπίας τῶν δυνάμεων (ἢ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἰσορροπίας) καθιερώνεται ἀπὸ τὸ 16ο αἰῶνα κι' ὕστερα, σὰ βασικὴ ἀρχὴ ποὺ διέπει τὴ συμμετοχὴ τῶν διαφόρων κρατῶν στὶς διεθνεῖς συγκρούσεις ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἰδεολογικὰς παρατάξεις καὶ πεποιθήσεις.

Οἱ θρησκευτικοὶ πόλεμοι, συνέπεια τῆς μεγάλης θρησκευτικῆς ἀναταραχῆς ποὺ δημιουργήθηκε μετὰ τὴ Μεταρρύθμιση ἀπὸ τὴ σύγκρουση τῶν νεοφώτιστων διαμαρτυρόμενων μὲ τὴ μισαλλοδοξίαν τῶν καθολικῶν ἡγεμόνων, ταλαιπωροῦν τοὺς λαούς. Ὅμως, ἡ μακρόχρονη σκληρὴ πάλη θ' ἀρχίσει νὰ ἀνοίγει σιγὰ σιγὰ τὸ δρόμο πρὸς τὸ σεβασμὸ τῆς συνείδησης καὶ τῆς ἐλεύθερης σκέψης.

Μὲ πρωτοπόρο τὴν Ὁλλανδίαν θὰ τεθεῖ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης ἡγεμόνα καὶ λαοῦ σ' ὅ,τι ἀφορᾷ βασικὰ δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις. Ὡστόσο, ἡ περίπτωσις τῆς Ὁλλανδίας θὰ πρέπει νὰ χαραχτηριστεῖ σὰ φαινόμενο γιὰ τὸ 16ο αἰῶνα ποὺ ὅ,τι τὸν χαραχτηρίζει γενικότερα εἶναι ἡ ἀντίληψις πὺς ὁ ἰδανικός τρόπος διακυβέρνησης εἶναι ὁ ἀπολυταρχικός.

Ὁ 17ος αἰῶνας ἀποτελεῖ τὴ δεύτερη μεγάλη ἐνότητα τῆς περιόδου, ποὺ, ὅπως εἶναι αὐτονόητο, θὰ ἐξεταστεῖ ἀπὸ πολιτικὴν, οἰκονομικοκοινωνικὴν, πνευματικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν ἀποψη.

Ὅπως καὶ γιὰ τὶς προηγούμενες ἐποχές, κέντρο τῆς μελέτης θὰ εἶναι

οἱ εὐρωπαϊκὲς χώρες ποὺ παίζουν τὸ σπουδαιότερο ρόλο. Κι' ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ξανατονιστεῖ τὸ γεγονὸς πὼς προηγούνται διαρκῶς οἱ δυτικὲς χώρες τῆς Εὐρώπης, οἱ πιδ κοντινὲς στὸν Ἀτλαντικόν, ποὺ ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὴ νέα κατάσταση ποὺ δημιουργήθηκε μετὰ τὴς Ἀνακαλύψεις. Ἔτσι, ἐνῶ θὰ προηγηθεῖ ἡ μελέτη τῶν χωρῶν αὐτῶν μὲ κέντρο τὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἀγγλία, θὰ πρέπει ν' ἀναφερθεῖ ἀπλῶς ὁ χαρακτήρας τῶν χωρῶν ποὺ βρίσκονται ἀνατολικότερα καὶ νὰ τονιστεῖ τὸ γεγονὸς πὼς, ὅσο προχωροῦμε πρὸς τὸ Ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς Εὐρώπης, τόσο διαπιστώνουμε τὴν ὀπισθοδρόμηση τῶν χωρῶν ποὺ δὲν μπόρεσαν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῶν Ἀνακαλύψεων.

Οἱ θρησκευτικοὶ πόλεμοι, ποὺ μὲ κέντρα τὴν Ὀλλανδία καὶ τὴ Γαλλία ἄρχισαν τὸν προηγούμενον αἰῶνα, κορυφώνονται σὲ σημασία καὶ ἔκταση μὲ τὸν Τριακονταετῆ, ποὺ δεσποζει σ' ὅλο τὸ 1ο ἡμισυ τοῦ 17ου αἰῶνα σὰ γεγονὸς μὲ πλατιὰ σημασία καὶ μὲ ἐπιπτώσεις διεθνεῖς, ποὺ ξεπερνοῦν τὸν ἀρχικὸ θρησκευτικὸν χαρακτήρα του.

Τὸ πνεῦμα τῆς ἀπολυταρχίας, ποὺ θριαμβεῦει τὸ 17ο αἰῶνα στὴ Γαλλία μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ τὴ θεωρητικὴ ἀπόψει τοῦ Richelieu στὴν ἀρχὴ καὶ ὕστερα τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ', κλονίζεται ἀποφασιστικὰ στὴν Ἀγγλία, ὅπου ἡ παράδοση εἶχε δημιουργήσει ἀπὸ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους ἓνα κλίμα ἀνασταλτικὸ στὴς αὐθαιρεσίαις τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας.

Γιὰ νὰ γίνῃ μάλιστα πιὸ ξεκάθαρη καὶ ἡ πλατύτερη σημασία τοῦ θρησκευτικοῦ προβλήματος ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπικράτηση τῶν μεταρρυθμιστικῶν κινήσεων, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ τονιστεῖ, πὼς ὅπως στὴν Ὀλλανδία τοῦ 16ου αἰῶνα ἔτσι καὶ στὴν Ἀγγλία τοῦ 17ου τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἐπαιξε βασικότατο ρόλο στὴς ἀντιδράσεις ποὺ ὁδήγησαν, στὴν πρώτη περίπτωσι, στὴν ὀλλανδικὴ ἀνεξαρτησία, στὴ δεύτερη, στὴν ἀποφασιστικὴ πολιτικὴ ἐξέλιξη τῆς Ἀγγλίας. Ἡ παράλληλη ἐξέταση τῆς ἀπολυταρχίας στὴ Γαλλία μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος στὴν Ἀγγλία δίνει τὴν εὐκαιρίαν νὰ προβληθοῦν οἱ διαφορὲς καὶ νὰ τονιστοῦν τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν δύο πολιτευμάτων.

Ἡ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀνάπτυξη τοῦ 17ου αἰῶνα, ἀνὶδωθεῖ παράλληλα μὲ τὴς ἱστορικὲς συνθήκας τῶν χωρῶν ποὺ ἀκμάζουν πνευματικὰ καὶ καλλιτεχνικά, γίνεται θαυότερα ἀντιληπτή. Ἔτσι π. χ. οἱ αὐστηροὶ κανόνες ποὺ διέπουν τὴ λογοτεχνίαν καὶ τὴν τέχνη τῆς ἀπολυταρχικῆς Γαλλίας, ἡ πουριτανικὴ συγκίνηση τῶν ἔργων τοῦ Milton καὶ τοῦ Bunyan, ἡ ἀγάπη γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ἀστῶν τῆς Ὀλλανδίας, ποὺ ἀποκαλύπτεται σὲ κάθε ζωγραφικὸ πινάκα, καθρεφτίζουν τὸ κλίμα ὅπου ἀνθισαν.

Εἰδικὰ στὴν τέχνη, εἶναι ἀπαραίτητο ν' ἀναλυθοῦν τὰ χαρακτη-

ριστικά τοῦ ρυθμοῦ Μπαρόκ, ποὺ ἀρχίζουν νὰ φαίνονται στὴν Ἰταλία ἀπὸ τὸ δεύτερο κιόλας ἡμῖσι τοῦ 16ου αἰώνα, χάρη στὴν ἀντιμεταρρυθμιστικὴ κίνησι, καὶ ποὺ τώρα γενικεύονται καὶ στὶς ὑπόλοιπες εὐρωπαϊκὰς χῶρες, μὲ πῖθ ἔντονο τόνο ἐκεῖ ποὺ ἐπικρατεῖ ὁ καθολικισμός.

Ὅ,τι ἰδιαίτερα θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ εἶναι ἡ σημασία τῆς ἐμφάνισης τῶν πρώτων φιλοσοφικῶν συστημάτων στὴ νεώτερη Εὐρώπῃ.

Ἡ ἀπομάκρυνσι ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ ἐκκλησιαστικὸ ζυγὸ, προϋπόθεσι γιὰ τὴν ἐλεύθερην ἀνάπτυξιν τῆς φιλοσοφίας, πέρασε ἀπὸ διάφορες φάσεις. Προηγήθη ἡ ἀπαγχίστριωσι τῶν ἀνθρώπων τῆς χουμανιστικῆς περιόδου, ἦλθε ὕστερα ἡ κριτικὴ ἀντίδρασι τῶν μεταρρυθμιστικῶν κινήματων, ποὺ κλόνισε ἀποφασιστικὰ τὴ μέχρι τότε ἀνεξέλεγκτη αὐθεντία τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, καὶ τελικὰ ἀκολούθησε ἡ θεώρησι τῶν βασικῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων μὲ τὸ ἐλεύθερον πνεῦμα τοῦ φιλόσοφου.

Παράλληλα, θὰ προκύψει πῶς ὁ νέος τρόπος ἐπιστημονικῆς ἐρευνας, ποὺ ἐγκαινιάστηκε στὸν προηγούμενον αἰώνα, πέτυχε τὴν τεράστια ἀνάπτυξιν τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, παρ' ὅλες τὶς ἀνσταλτικὰς ἐπεμβάσεις τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰδικότερα τῆς Ἱερῆς Ἐξέτασις.

Ὁ 18ος αἰώνας ἀπὸ πολιτικὴν ἄποψιν εἶναι συνέχεια τοῦ προηγούμενου. Ὁ διεθνὴς χαραχτήρας, ποὺ ἀρχίζουν νὰ ἔχουν οἱ πόλεμοι ἀπὸ τὸ 16ο κιόλας αἰώνα καὶ ποὺ συνεχίζεται τὸ 17ο, τώρα ὁλοκληρώνεται, μὴ ποὺ στὶς ἐθνικὰς καὶ δυναστικὰς φιλοδοξίας τῶν δυνάμεων ποὺ ἀποτελοῦν τοὺς συνασπισμοὺς προσθέτεται καὶ ὁ ἀποικιακὸς ἀνταγωνισμὸς μὲ ἀποτέλεσμα τὸν πόλεμον καὶ στὶς ἀποικίας. Ἡ ἀπολυταρχία στὴ Γαλλία μ' ὅλες τὶς συνέπειάς της ἐξακολουθεῖ, μ' ὅλο ποὺ ὅσο περνάει ὁ καιρὸς ἡ δυνατότητα νὰ δικαιολογηθεῖ κατὰ κάποιον τρόπο ἡ ὑπαρξὴ της ἀτνεῖ. (Δημιουργήθη γιὰ νὰ χτυπήσει τὴ φεουδαρχικὴ διάσπασι, συνεχίστηκε γιὰ νὰ ἐπιβάλλει τὸ γαλλικὸ γόητρο διεθνῶς).

Ἀντίθετα στὴν Ἀγγλίαν συμπληρώνεται ἡ διαμόρφωσι καὶ ἐδραιώνεται τὸ κοινοβουλευτικὸ καθεστῶς.

Παράλληλα, στὶς πῖθ ὀπισθοδρομημέναις χῶραι γίνεται μὴ προσπάθεια ἀνανέωσις καὶ ἐκσυγχρονισμοῦ μὲ σχετικὰ ἀποφασιστικὰ ἀποτελέσματα γιὰ τὴν Αὐστρία, Πρωσία καὶ Ρωσία, ἐνῶ ἡ Πολωνία ἀγκιστρωμένη στὸ φεουδαρχικὸ καθεστῶς καὶ ἀνέκانه γιὰ ὁποιαδήποτε ἀνανέωσι ἐξαφανίζεται, λεία τῶν καταχτητικῶν τάσεων τῶν γειτόνων της.

Ὡστόσο, ἡ προσπάθεια ἐδραίωσις τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος στὴν Ἀγγλίαν, ὅπως καὶ ἡ συνέχισι τῆς ἀπολυταρχίας στὴ Γαλλίαν, δημιουργοῦν μὴ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα κίνησι στὶς δυὸ χῶρες. Οἱ Ἀγγλοὶ γιὰ νὰ πετύχουν τὴν ἐπικράτησι τῶν κοινοβουλευτικῶν ἀρχῶν θέλησαν νὰ τίς στη-

ρίξουν θεωρητικά με αποτέλεσμα την εμφάνιση μεγάλων θεωρητικών που έγιναν πρότυπα των Γάλλων.

Η γαλλική πνευματική ήγηση από την άλλη μεριά, αντιδρώντας στην απaráδεκτη πολιτικοκοινωνική κατάσταση που έχει επικρατήσει στη Γαλλία και επηρεασμένη από τα αγγλικά πρότυπα - τόσο στην πράξη όσο και στη θεωρία - κάνει πρωταρχικά της προβλήματα τα πολιτικά και οικονομικοκοινωνικά. Αποτέλεσμα είναι το κίνημα του Διαφωτισμού, από τα σημαντικότερα πνευματικά κινήματα στη μακρόχρονη ζωή της Ευρώπης.

Το κίνημα του Διαφωτισμού θα πρέπει να ιδωθεί παράλληλα και σε συνδυασμό με τη μεγάλη ανάπτυξη των φυσικών επιστημών που συντελείται το 18ο αιώνα. Είναι χαρακτηριστικό πώς πολλοί από τους φιλόσοφους της εποχής αυτής είναι οι ίδιοι φυσικοί και τα μεταφυσικά προβλήματα, και όταν δεν είναι υλιστές, τα αντιμετωπίζουν από μια «φυσική», θα λέγαμε, σκοπιά.

Η μελέτη των φυσικών επιστημών οδηγεί στη διαπίστωση της πανσοφίας των φυσικών νόμων που τους δίνεται ανάλογη προβολή με εκείνη που δίνεται στον όρθο λόγο. "Αν η διάνοια χρησιμοποιηθεί καλά, και χρησιμοποιείται καλά όταν προσπαθούμε μ' αυτήν ν' ανακαλύψουμε τους φυσικούς νόμους, πετυχαίνεται η πρόοδος. Μά πάνω απ' όλα οι φυσικοί νόμοι αποκαλύπτουν τα φυσικά δικαιώματα, που τόσο λόγος γίνεται γι' αυτά από τους διαφωτιστές και που αποτελούν τη βάση πάνω στην οποία θα στηρίξουν τις μεταρρυθμιστικές τους πεποιθήσεις οι πολιτειολόγοι και κοινωνιολόγοι που δημιουργούν κυρίως το κίνημα του Διαφωτισμού.

Ανάμεσα στα φυσικά δικαιώματα, το δικαίωμα της ελευθερίας που έχει ιδιαίτερα δεινοπαθήσει προβάλλεται σαν υπέρτατο αγαθό. Στην τυφλή υποταγή στον ήγεμόνα αντιτάσσεται το δικαίωμα της αντίστασης, στη μισαλλοδοξία ή αναγκαιότητα της θρησκευτικής ανοχής, στην ελεγχόμενη οικονομία ο ελεύθερος συναγωνισμός, στην παιδαγωγική προβάλλεται η σημασία της ελεύθερης ανάπτυξης του παιδιού μέσα στη φύση κτλ.

Η τεράστια απήχηση των θεωριών αυτών διαπιστώνεται στις διάφορες διακηρύξεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου, αμερικανική, γαλλική, από τις οποίες φαίνεται πώς οι επαναστάσεις που γίνονται στις χώρες αυτές στηρίζονται θεωρητικά πέρα για πέρα στις βασικές αρχές του Διαφωτισμού.

Οι απόψεις του Διαφωτισμού σ' ότι αφορά την ελευθερία των θρησκευτικών πεποιθήσεων, σε συνδυασμό με την πίστη στη δύναμη του όρθου λόγου, οδήγησαν στο κίνημα το γνωστό ως «Θεϊσμός» (Deismus), που μακριά από κάθε δογματική δέσμευση δέχεται την ύπαρξη μιας Υπέρτατης Δύναμης, ενός Υπέρτατου Νοού. Σαν αντίδραση στην κίνηση αυτή, που κέρδισε έδαφος

στις ανώτερες τάξεις και πιο πολὺ τῆς Ἀγγλίας, ἐμφανίστηκε ἡ κίνηση τῶν Μεθοδιστῶν στὴν Ἀγγλία και τοῦ Pietismus στὴ Γερμανία.

Τὰ τελευταῖα αὐτὰ κινήματα, ποὺ ἀπόχτησαν ὁπαδοὺς στὶς λαϊκὲς τάξεις, ἔχουν ἓνα μυστικιστικὸ χαραχτήρα και ἀντίθετα μὲ τὴ νοησιοκρατικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ θεοῦ ἀπὸ τοὺς θεϊστὲς βασικό τους στοιχεῖο εἶναι ἡ βαθιὰ θρησκευτικὴ συγκίνηση ποὺ δημιουργεῖ ἡ μυστικιστικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὸ θεο.

Ἡ λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς εἶναι διαποτισμένη ἀπὸ τὶς θεωρίες και πεποιθήσεις ποὺ ἐπικρατοῦν και ἡ τέχνη καθρεπτίζει τὴν εἰκόνα τῶν χωρῶν ποὺ ἐκφράζει. Ἔτσι π. χ. ἀνάμεσα στοὺς ἀντιπροσωπευτικοὺς λογοτέχνες τῆς Ἀγγλίας τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, ὁ Swift και ὁ Alexander Pope ἐκφράζουν στὸ ἔργο τους τὶς νοησιοκρατικὲς και θεϊστικὲς πεποιθήσεις ποὺ ἔχουν κερδίσει ἕδαφος στὴ χώρα τους· παράλληλα, ὁ γερμανὸς Lessing στὸ ἔργο του «Νάθαν ὁ σοφὸς» γίνεται ὁ φλογερὸς ὑπέρμαχος τῆς ἀνεξιθρησκείας.

Ὅσο γιὰ τὴ Γαλλία, τὰ καυτερὰ κοινωνικοπολιτικὰ προβλήματα ποὺ τὴν ἀπασχολοῦν, σὲ συνδυασμὸ μὲ τοὺς αὐστηροὺς κανόνες ποὺ ἡ προηγούμενη ἐποχὴ ἔχει ἐπιβάλλει κυρίως στὸ θέατρο και στὴν ποίηση, δὲ δημιουργοῦν πρόσφορο κλίμα γιὰ μεγάλα λογοτεχνικὰ ἔργα. Ὡστόσο, εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς μὲ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Rousseau «La Nouvelle Héloïse» μιὰ καινούργια ἐποχὴ πᾶει ν' ἀνθίσει, ἡ ἐποχὴ τοῦ ρομαντισμοῦ ποὺ θὰ ἔρθει σὰν ἀντίδραση στὴ νοησιοκρατικὴ δεσποτεία τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Στὴν τέχνη, ἀπὸ τὸν κλασικίζοντα χαραχτήρα τῆς ἐποχῆς τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ', ὅπου τὰ μπαρόκ στοιχεῖα σὲ σύγκριση μὲ τὶς ὑπόλοιπες νεολατινικὲς χώρες εἶναι σχετικὰ περιορισμένα, ἡ Γαλλία περνᾷ στὸ ρυθμὸ Ροκοκὸ ποὺ καθρεπτίζει τὴν ἐλαφρότητα μὰ και τὴν κομψότητα τῆς ἀτμόσφαιρας μέσα στὴν ὁποία κινεῖται ἡ γαλλικὴ ἀριστοκρατία, και ποὺ διαδίδεται και στὶς χώρες ποὺ σφραγίστηκαν ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς γαλλικῆς κουλτούρας. Ὅσο γιὰ τὴν Ἀγγλία, οἱ προσωπογράφοι Reynolds και Gainborough δείχνουν μὲ τὸ χαραχτήρα τῶν προσωπογραφιῶν τους, πὼς ἡ ἀριστοκρατικὴ τάξη δίνει ἀκόμα τὸν τόνο στὴν καλλιτεχνικὴ ἔκφραση τῆς κοινωνοδουλευτικῆς χώρας.

Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἀποτελεῖ τὴ μεγάλη ξεχωριστὴ ἐνότητα ποὺ κλείνει τὸ 18ο αἶώνα.

Παρ' ὅλο ποὺ θὰ ἔχει προηγηθεῖ τὸ κεφάλαιο τὸ σχετικὸ μὲ τὴ βασιλεία τοῦ Λουδοβίκου ΙΣΤ', ὥστόσο εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐπανέλθουμε στὴν πολιτικὴ και κοινωνικὴ διάρθρωση τῆς Γαλλίας στὶς παραμονὲς τῆς Ἐπανάστασης ἀναφέροντας και πάλι τὴ δικαιοδοσία τοῦ ἀπόλυτου μονάρχη, δίνοντας μιὰ εἰκόνα τῆς γαλλικῆς αὐλῆς μὲ ἀριθμοὺς σχετικοὺς μὲ προσωπικὸ και

έξοδα και παρουσιάζοντας τις κοινωνικές τάξεις και το ποσοστό της γαλλικής γης που κατέχουν.

Τὰ αἰτίαι τῆς Ἐπανάστασης ἔχουν ποικίλο χαραχτήρα παρ' ὅλο που ξεκινοῦν ἀπὸ μιὰ βασικὴ ρίζα.

Ἡ κοινωνικὴ ἀνισότητα ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ μεταχείριση τῶν κοινωνικῶν τάξεων σ' ὅλους τοὺς τομεῖς, ἡ δυσαρρέσκεια τῆς ἀστικῆς τάξης γιὰ τὴν ἀνιση αὐτὴ μεταχείριση, οἱ θεωρίαι τῶν Διαφωτιστῶν ποὺ βοήθησαν τὴν ἀστικὴν τάξιν νὰ συνειδητοποιήσει καὶ νὰ διεκδικήσει τὰ δικαιώματά της, τὸ οἰκονομικὸ ἀδιέξοδο ποὺ ὀφείλεται κυρίως : στὴν ἀνιση φορολογία, ποὺ στερεῖ τὸ κράτος ἀπὸ τεράστια ποσὰ ἐνῶ ἐξαντλεῖ τοὺς οἰκονομικά πιὸ ἀδύνατους, στὴ γεωργικὴ κρίση, μοιραῖο ἐπακολούθημα τῆς κακῆς κατανομῆς τῆς γῆς, καὶ στὴν τεράστια σπατάλη τῆς αὐλῆς, εἶναι τὰ βασικά αἰτία ποὺ πρέπει νὰ δοθοῦν ἀναλυτικά.

Οἱ φάσεις τῆς Ἐπανάστασης εἶναι ἀπαραίτητο νὰ παρουσιαστοῦν ξεκάθαρα μὲ τὸν ἰδιαιτέρο χαραχτήρα τῆς κάθε μιᾶς, ποὺ προκύπτει κυρίως ἀπὸ τὴ μερίδα τοῦ λαοῦ ποὺ κάθε φορὰ ἐπικρατεῖ, καὶ μὲ τὸ συγκεκριμένο ἔργο της, θετικὸ καὶ ἀρνητικὸ. Βασικὸ εἶναι νὰ ἐπισημανθεῖ σὲ κάθε φάση ὅ,τι ἔχει ἀποφασιστικότερη σημασία καὶ ὅ,τι περισσότερο τὴν χαραχτηρίζει (π. χ. ἡ μορφή τῶν συνταγμάτων).

Τελικὰ πρέπει νὰ δοθεῖ ἰδιαίτερη βαρύτητα στὶς συνέπειες τῆς Ἐπανάστασης γιὰ τὴ Γαλλία ἀλλὰ καὶ γιὰ τις ὑπόλοιπες εὐρωπαϊκὲς χώρες γιὰ νὰ γίνουν ἀντιληπτοὶ ἡ εὐρύτερη σημασία καὶ ὁ τεράστιος ἀντίχτυπος ποὺ εἶχε τὸ γεγονός γιὰ τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς Εὐρώπης.

Ἡ περίοδος τοῦ Ναπολέοντα μὲ τὸ Συνέδριο τῆς Βιέννης καὶ τὴν ἱδρύση τῆς Ἱερῆς Συμμαχίας κλείνει τὴν ὅλη τῆς περιόδου τῶν Νεωτέρων χρόνων.

Ἡ βαθμιαία ἀπομάκρυνση τοῦ Ναπολέοντα ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς Δημοκρατίας πρέπει νὰ ἰδωθεῖ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ καὶ τὴν ἐξωτερικὴ του πολιτικὴ, μ' ἄλλα λόγια σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἱμπεριαλιστικὴ του πολιτικὴ καὶ τὴ συστηματικὴ προσπάθεια νὰ δημιουργήσῃ ἓνα νέο συγκεντρωτικὸ καθεστῶς.

Ὡστόσο, παρ' ὅλα τὰ μέτρα ποὺ παίρνει γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ τοῦ αὐτοῦ, εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς δὲν καταργεῖ βασικὲς ἀρχές ποὺ ἐθέσπισε ἡ Ἐπανάσταση καὶ ποὺ ἔγιναν συνείδηση τοῦ λαοῦ τὴν ἰσότητα ἀπέναντι στὸ νόμο, τὴ διατήρηση ἀπὸ μέρους τῶν χωρικῶν τῶν κατασχεθέντων κτημάτων τῶν προνομιούχων τάξεων κ τ λ. Ἀκόμα, θὰ πρέπει ν' ἀναφερθεῖ, παράλληλα μὲ τὴν ἀρνητικὴ καὶ ἡ θετικὴ του συμβολὴ σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ νομοθεσίαν, τὴν ἐκπαίδευσιν, τὴν προσπάθειαν οἰκονομικῆς ἀναδιοργάνωσης.

Ἡ ἱμπεριαλιστικὴ πολιτικὴ τοῦ Ναπολέοντα ἔδωκε μιὰ μοναδικὴ εὐκαιρία στὰ συντηρητικὰ κράτη τῆς Εὐρώπης νὰ χτυπήσουν τὶς ἀρχές τῆς Ἐπανάστασης, δημιουργώντας μὲ τὴν ἱδρυση τῆς Ἱερῆς Συμμαχίας ἓνα κλίμα ἀνελεύθερο καὶ στενόκαρδο ποὺ χτύπησε μὲ ὅλους τοὺς τρόπους κάθε φιλελεύθερη κίνηση.

Ὁ 19ος αἰώνας προετοιμάζει τὴν ἐποχὴ μας καὶ ἡ βαθύτερη γνώση τοῦ μᾶς βοηθεῖ νὰ καταλάβουμε καλύτερα τὸ πολύπλοκο σῆμα.

Ἡ ἀντίδραση κατὰ τοῦ Ναπολέοντα καὶ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης παίρνει τὸ συντηρητικὸ χαραχτήρα ποὺ ἐκδηλώνεται στὸ Συνέδριο τῆς Βιέννης καὶ στὴν Ἱερὴ Συμμαχία.

Θὰ ἔλεγε κανεὶς πὼς οἱ ἀκρότητες τῆς Ἐπανάστασης καὶ πιδὸ πολὺ ἡ ἀπογοήτευση ποὺ δημιουργήθηκε ἡ πολιτικὴ τοῦ Ναπολέοντα θὰ μπορούσαν νὰ ἐπηρεάσουν ἀρνητικὰ τοὺς λαούς.

Ὡστόσο, ἡ βαθύτερη ἐπίδραση ποὺ εἶχαν οἱ ἀρχές τοῦ Διαφωτισμοῦ, τὰ πανανθρώπινα αἰτήματα ποὺ πρόβαλλαν μὲ τὴν ἀναγκαιότητα τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων, δὲν ἦταν δυνατό νὰ πνιγοῦν ἀπὸ τὴν προσπάθεια ἐπιβολῆς τῶν συντηρητικῶν δυνάμεων τῆς Δύσης.

Ὅ,τι χαρακτηρίζει τὸ 19ο αἰῶνα εἶναι τὸ ὁμαδικὸ ξέσπασμα τῶν λαῶν ν' ἀποτινάξουν τὶς δυνάμεις ποὺ τοὺς καταδυναστεύουν εἴτε εἶναι ἀνελεύθερα καθεστῶτα εἴτε ξενικοὶ ζυγοί.

Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, ποὺ συνήθως τὴν ἀπομονώνουμε γιὰ νὰ τὴ μελετήσουμε, πρέπει νὰ ἰδωθεῖ μέσα στὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ ὁμαδικοῦ ξεσηκωμοῦ ποὺ ξεσπάει ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ αἰῶνα καὶ ὁργανώνεται μέσα στὶς ποικίλες μυστικὰς ἐταιρίες, ποὺ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τους, τὰ ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὰ τους καὶ τὴν πορεία τῆς δράσης τους, ἔχουν κοινὰ σημεῖα καὶ ἴσως βαθύτερη σχέση στὸ ξεκίνημά τους.

Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο πὼς μιὰ πενταετία μετὰ ἀπὸ τὸ Συνέδριο τῆς Βιέννης ἀρχίζει κιόλας ἡ ἐπαναστατικὴ κίνηση τῶν λαῶν ποὺ ἐπιδιώκουν νὰ πετύχουν ἢ καθεστῶτα πιδὸ φιλελεύθερα ἢ ἀποτίναξη ξένου ζυγοῦ ἢ καὶ τὰ δύο.

Παράλληλα μὲ τὸν ὁμαδικὸ χαραχτήρα τῶν κινήσεων αὐτῶν, ὅ,τι ἰδιαίτερα πρέπει νὰ τονιστεῖ εἶναι ἡ ἀλληλεπίδραση ποὺ διαπιστώνεται ἀνάμεσά τους κι' ἀκόμα, παράλληλες ἀδυναμίες ποὺ συντελοῦν στὴν ἀποτυχία τῶν περισσότερων ἢ στὴν ἐφήμερη ἐπιτυχία ὀρισμένων ἀπ' αὐτά.

Μ' ὅλο ποὺ τὸ ρεύμα τοῦ φιλελευθερισμοῦ ἔχει πάρει τὸ δρόμο του, ὑπάρχουν ἀδύνατα σημεῖα ποὺ τὸ ἐμποδίζουν νὰ πετύχει τὶς ἐπιδιώξεις του.

Ἡ ἀστική τάξη, πού ἀπὸ τοὺς κόλπους της ξεπηδοῦν τόσο οἱ φιλελεύθερες τάσεις ὅσο καὶ τὰ ἐθνικὰ αἰτήματα πού γιὰ πρώτη φορὰ προβάλλονται τόσο ἔντονα, εἶναι μειοψηφία στὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς χώρες πού ξεσηκώνονται στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα, καὶ δὲν ἔχει ἀκόμα οὔτε τὴν ὀργάνωση οὔτε τὴ δύναμη νὰ ἐπιβληθεῖ.

Γι' αὐτὸ οἱ μεγάλες ἀντιδραστικὲς δυνάμεις τῆς Εὐρώπης θὰ μπορέσουν εὐκολὰ νὰ καταπνίξουν πολλὰ ἀπὸ τὰ πρῶτα σκιρτήματα.

Ἀπὸ τὶς ἐπαναστάσεις πού ξεσποῦν γύρω στὰ 1820 ἐκεῖνες πού ἔχουν αἰσιο τέλος εἶναι ἡ Ἑλληνική, πού ἔχει κι' ἓνα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν τρόπο πού ἐπηρέασε τὴ στάση τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων καὶ γενικότερα τῶν λαῶν, ἡ ἐπανάσταση τῶν Ἰσπανικῶν ἀποικιῶν, πού τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα τῆς Ἀγγλίας μὰ πιὸ πολὺ ἡ ἀνάγκη ἀπὸ μέρους τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν νὰ κατοχυρώσουν τὴν ἐθνικὴ τους ἀσφάλεια τοὺς δημιούργησαν τὶς προϋποθέσεις ἐπιτυχίας, καὶ ἡ Πορτογαλική.

Στὸ δεύτερο ἐπαναστατικὸ κύμα δίνει τὸ σύνθημα ἡ Γαλλία μὲ τὴν Ἰουλιανὴ ἐπανάσταση τοῦ 1830, πού ἔχει ἀπήχηση σὲ ὁλόκληρη σειρὰ ἀπὸ κράτη μὲ ἐπιδιώξεις ἀνάλογες μὲ κείνες τοῦ προηγούμενου ὁμαδικοῦ ξεσηκωμοῦ.

Ἡ ἡρωϊκότερη περίπτωση στὴ δεύτερη αὐτὴ ἐπαναστατικὴ ἐξόρμηση τῆς Εὐρώπης εἶναι ἐκείνη τῆς Πολωνίας, πού ὅμως ἡ σαθρὴ της κοινωνικὴ διάρθρωση μὲ τὴ βαθύτατη διαφοροποίηση, παράλληλα μὲ τὴν ἀπειρία τῶν ἡρωϊκῶν της ἀρχηγῶν, τὴν ἐμποδίζουν ν' ἀναχαιτίσει τὰ ρωσικὰ στρατεύματα πού σπεύδουν νὰ τὴ χτυπήσουν.

Μ' ὅλο πού στὶς ἐπαναστάσεις αὐτὲς ζυγιάζονται οἱ ἀποτυχίες μὲ τὶς ἐπιτυχίες, ὥστόσο, ἡ ἔλλειψη ὀργάνωσης καὶ οὐσιαστικῆς δυνάμεις τῆς ἀστικῆς τάξης δὲν μπορεῖ νὰ ἐξουδετερωθεῖ ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμὸ πού ἡ τάξη αὐτὴ κλείνει μέσα της. Ἕνα πρᾶγμα ὅμως εἶναι ξεκάθαρο· πῶς τὰ κινήματα αὐτὰ ἔδωσαν ἓνα πλῆγμα στὸ ἀντιδραστικὸ καθεστῶς πού ἀπλώσε τὶς φτεροῦγες του πάνω ἀπὸ τὴν Εὐρώπη μὲ τὸ Συνέδριο τῆς Βιέννης κι' ἄφησαν ν' ἀποκαλυφθεῖ ποιά θὰ ἦταν ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ἡ μοίρα του.

Ὁ τρίτος μεγάλος σταθμὸς στὸν ἐπαναστατικὸ ὄργανισμὸ τῆς Εὐρώπης στὸ πρῶτο ἡμῖσι τοῦ 19ου αἰώνα εἶναι ἡ Φεβρουαριανὴ Ἐπανάσταση τῆς Γαλλίας τοῦ 1848.

Ἡ ταυτόχρονη σχεδὸν ἐπαναστατικὴ κίνηση στὴ Βιέννη ἀπὸ τοὺς φιλελεύθερους ἀστούς, στὴν ὑπόλοιπη αὐστριακὴ αὐτοκρατορία ἀπὸ τοὺς λαοὺς πού ἀποτελοῦν τὸ μωσαϊκὸ της καὶ στὴ Γερμανία, δείχνει πῶς τὰ αἰτήματα τῆς ἐποχῆς γίνονται ὅσο πάει ἐπιταχτικότερα μ' ὅλο πού οἱ προϋποθέσεις γιὰ μόνιμη ἐπιτυχία δὲν ὑπάρχουν ἀκόμα.

Εἶναι ἀπαραίτητο στὴν παρουσίαση τῶν κινήματων αὐτῶν νὰ προβλη-

θεόν οι βασικές αρχές που επιδιώκονται από τα διάφορα κράτη και τους λαούς και να τονιστεί το ένιαλο κίνητρο που υπάρχει κάτω από την επιφανειακή ποικιλία.

Η επιδίωξη μιας ουσιαστικότερης ένωσης των διαφόρων γερμανικών κρατών, ή βαθιά επιθυμία για ένωση και αποτίναξη του ξενικού ζυγοῦ των Ἰταλών επαναστατών, ή διεκδίκηση από τους υπόλοιπους υπαταγμένους λαούς της ανεξαρτησίας τους, δείχνουν την ολόενα πιο έντονη ανάπτυξη της εθνικτικῆς συνείδησης.

Στόν ίδιο καιρό ή παράλληλη επιδίωξη κοινοβουλευτικών ελευθεριών με πιο χτυπητό παράδειγμα την πρωτοπόρο στην επανάσταση Γαλλία, δείχνει τη στενή συνύπαρξη των δύο αυτών βασικών αίτημάτων της εποχής.

Η προσωρινή κατάπνιξη της φιλελεύθερης κίνησης, που φέρνει μια δεκαετία απολυταρχικής επικράτησης, διδάσκει πολλά στους επαναστάτες που τίποτα ωστόσο δεν μπορεί να εμποδίσει την ανάπτυξή τους σαν τάξης.

Τους επιβάλλει πρώτα απ' όλα ν' αντιμετωπίσουν μ' ένα ρεαλιστικότερο τρόπο την πραγματικότητα· τους αποκαλύπτει πως ό ρομαντικός ένθουσιασμός, όσο κι' αν πλαισιώνεται από συγκινητικό πολλές φορές ήρωϊσμό, δε φτάνει για να υπερνικήσει την αντίδραση.

Ωστόσο, όλος αυτός ό αγώνας της αστικής τάξης γίνεται παράλληλα με την άλματώδη ανάπτυξή της. Κι' είναι χαρακτηριστικό πως ακριβώς στην περίοδο που ακολουθεί το φαινομενικό σβύσιμο της επαναστατικής φωτιάς συντελείται ή μεγαλύτερη οικονομικοκοινωνική επανάσταση που γνώρισε ως τότε ή Εὐρώπη από την αρχή της ιστορίας της.

Με κέντρο την Ἀγγλία, που είναι πρωτοπόρος στην εἰρηνική αυτή επανάσταση, πρέπει να παρακολουθήσουμε την αλλαγή της όψης της ζωής σ' όλους τους τομείς.

Τά τεχνικά και επιστημονικά επιτεύγματα του προηγούμενου αἰώνα είχαν δημιουργήσει τις προϋποθέσεις της τρομαχτικής αλλαγής που διαπιστώνουμε στο 19ο αἰώνα.

Η πρόοδος της Ιατρικής επιστήμης είχε μεταθέσει το μέσο όρο ζωής κι' είχε κατά πολύ ελαττώσει την παιδική θνησιμότητα. Η μεγάλη πρόοδος των φυσικών επιστημών είχε οδηγήσει σε επιτεύγματα που οι εφαρμογές τους είχαν δημιουργήσει βασικές αλλαγές.

Με το 19ο αἰώνα διαπιστώνουμε μια τεράστια αύξηση του πληθυσμοῦ και στόν ίδιο καιρό μια βασική αλλαγή στην κοινωνική του διάρθρωση. Ἐνώ ως τότε ό πληθυσμός, μ' όλη την ανάπτυξη της αστικής τάξης από τα χρόνια της Ἀναγέννησης, ήταν στην πλειοψηφία του γεωργικός, τώρα στα μεγάλα κράτη της Δυτικῆς Εὐρώπης ό αστικός πληθυσμός τείνει να γίνει επικρατέστερος.

Οί επαναστατικὲς ἐφευρέσεις στόν τεχνικό τομέα δίνουν μια τέτοια

ώθηση στη βιομηχανία, που μέσα σ' ένα σύντομο σχετικά χρονικό διάστημα ή ανάπτυξη της επηρεάζει τα πάντα ακόμα και τη μορφή του φυσικού περιβάλλοντος.

Βιομηχανικές πόλεις φυτρώνουν, θα έλεγε κανείς, από τη μία στιγμή στην άλλη σε περιοχές που ως εκείνη τη στιγμή είχαν ένα καθαρά αγροτικό χαρακτήρα. Μέσα σ' αυτές συνωστίζεται ένας καινούργιος πληθυσμός που σιγά σιγά θα υποστεί ένα βαθύ διαχωρισμό. Το πλήθος των εργατών που χρειάζονται οι βιομηχανίες θ' αποτελέσει με το πέρασμα του καιρού το εργατικό προλεταριάτο που οι συνθήκες της ζωής του θα διαμορφωθούν σε τρόπο που γρήγορα να δημιουργήσουν πρόβλημα για αντιμετώπιση, ενώ οι επικεφαλής των βιομηχανιών θ' αποτελέσουν την τάξη των μεγαλοκεφαλαιοκρατών που μοιραία θα βρεθεί αντιμέτωπη με την προηγούμενη.

Ανάμεσα στις δυο αυτές αντιμαχόμενες κοινωνικές τάξεις ξεχωριστή θέση παίρνει η μεσαία αστική, προοδευτική και φιλελεύθερη στά φρονήματά της, που βλέπει όμως με κάποια δυσπιστία και φόβο τις αντιλήψεις που αρχίζουν να κερδίζουν έδαφος ανάμεσα στο εργατικό προλεταριάτο. Το τελευταίο, από τα μέσα του αιώνα κινείται σαν τάξη στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες κυρίως στην Αγγλία και στη Γαλλία - όπου ή ανάπτυξη της βιομηχανίας δημιουργεί δεξύτερα εργατικά προβλήματα - οργανώνεται, και αγωνίζεται για την καλύτερευση των δρων εργασίας και ζωής.

Η ανάπτυξη τόσο της εργατικής τάξης όσο και της τάξης των κεφαλαιοκρατών είναι ανάλογη με την ανάπτυξη του εμπορίου και της βιομηχανίας.

Η ανατροπή που φέρνουν το πλήθος των εφευρέσεων, ή εκπληκτική πρόοδος της τεχνικής και ή εισβολή της μηχανής στη ζωή των ανθρώπων, θα πρέπει να παρουσιαστεί στα παιδιά με συγκεκριμένα παραδείγματα.

Η εισαγωγή σε πλατιά κλίμακα της ατμομηχανής στις βιομηχανίες, ή χρησιμοποίηση ήλεκτρικού ρεύματος στα εργοστάσια, τα γεωργικά μηχανήματα, που για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας φέρνουν επανάσταση στην πατροπαράδοτη καλλιέργεια, οι νέοι οικοδομικοί τρόποι, που μαζί με τόσους άλλους παράγοντες συντελούν στην αλλαγή της μορφής των πόλεων, ή τεράστια ανάπτυξη των συγκοινωνιών που δημιουργεί μια καινούργια αντιμετώπιση του παράγοντα «απόσταση», είναι στοιχεία που πρέπει ν' αναφερθούν για τον αποφασιστικό ρόλο που παίζουν σ' όλη αυτή την κίνηση.

Παράλληλα, ή ανάλογη άνοδος του εμπορίου πρέπει να δοθεί σε στενή συνάρτηση με τα πάρα πάνω επιτεύγματα.

Η ανάπτυξη των συγκοινωνιών στην ξηρά και κυρίως στη θάλασσα σε συνδυασμό με την κατάργηση σε μεγάλη κλίμακα των παλιών δεσμευτικών παραγόντων και με τη μεγάλη αύξηση της ποσότητας χρυσού που κυκλοφορεί στις αγορές χάρη στα νέα χρυσωρυχεία της Αμερικής και της Αυστραλίας

ανοίγει καινούργιους δρόμους στο εμπόριο, που όσο πάει παίρνει όλο και περισσότερο διεθνή χαρακτήρα.

Ο έλευθερος συναγωνισμός, που από τα μέσα του περασμένου αιώνα είχε αρχίσει να παίρνει τη θέση του προστατευτισμού, στο 19ο αιώνα επικρατεί, και η ιδιωτική πρωτοβουλία, παρασυρμένη από τις δυνατότητες που της παρέχουν τα νέα μέσα που διαθέτει, οδηγεί τελικά σε οικονομική κρίση γιατί η προσφορά ξεπερνάει τη ζήτηση, μια που η μεγάλη πλειοψηφία του λαού έχει ακόμα περιορισμένη αγοραστική δυναμικότητα.

Στοιχείο που χαρακτηρίζει κι' αυτό την εποχή είναι η άθρόα μεταναστευση των Ευρωπαίων πέρα από τον Ατλαντικό, που την προκαλεί η αντιδραστική πολιτική που εφαρμόζεται στα διάφορα κράτη ύστερα από την κατάπνιξη των κινημάτων του 1848 αλλά και η τεράστια αύξηση του πληθυσμού και η κακή άμειδη των έργων.

Παρουσιάζοντας την τελευταία φάση του αιώνα, που συνήθως προεκτείνεται ως την αρχή του Πρώτου Παγκόσμιου πολέμου (1870—1914), άφοβη ή εικόνα των σπουδαιότερων ευρωπαϊκών κρατών, ύστερα από την ήττα της Γαλλίας και την πραγματοποίηση της ιταλικής και της γερμανικής ένωσης, ό,τι πρέπει ιδιαίτερα να προβληθεί είναι η έντονα ιμπεριαλιστική πολιτική των μεγάλων δυνάμεων, που η αύξηση της βιομηχανικής κυρίως παραγωγής τις ώθει στην εξασφάλιση νέων αγορών, με κύριους στόχους εκμετάλλευσης την Αφρική και την Απω Ανατολή. Ακόμα, θα πρέπει να τονιστεί πως ο ανταγωνισμός στις ιμπεριαλιστικές επιδιώξεις οδηγεί τελικά τις μεγάλες Δυνάμεις στη δημιουργία συνασπισμών, την Τριπλή Συμμαχία (Γερμανίας, Ιταλίας, Αυστρίας) και, στην αρχή του 20ου αιώνα, την Τριπλή Συνεννόηση (Γαλλίας, Αγγλίας, Ρωσίας), που προοιωνίζουν την πορεία που θα πάρουν τα ευρωπαϊκά πράγματα.

Στην παρουσίαση της πνευματικής και καλλιτεχνικής ανάπτυξης στο 19ο αιώνα βασική μας επιδίωξη πρέπει να είναι η αποκάλυψη της παράλληλης πορείας των οικονομικοκοινωνικών και πολιτικών γεγονότων με τα επιστημονικά επιτεύγματα και τα πνευματικά και καλλιτεχνικά ρεύματα. Έτσι, θα πρέπει να τονιστεί πως το κύμα του φιλελευθερισμού, που χαρακτηρίζει κυρίως την πρώτη φάση του αιώνα, έχει την καλλιτεχνική του έκφραση στο κίνημα του ρομαντισμού, που αντιδρώντας στους κανόνες της νοησιοκρατικής παράδοσης, αφήνει το συναίσθημα και τη φαντασία να εκφραστούν ελεύθερα, αποκαλύπτοντας στο έργο των πιο αντιπροσωπευτικών εκπροσώπων του, παράλληλα με μια νοσταλγική ένταση στο παρελθόν, τότε την επαναστατική θέρμη της εποχής, όπως στην περίπτωση του Byron, τότε, όπως ο' εκείνη του V. Hugo, την αίσιοδοξη πίστη στην πρόοδο και στην εξέλιξη, που έμπνέει τους φιλελεύθερους αγωνιστές και αποτελεί τη βάση της επιστήμης του 19ου αιώνα. Ο

ἐπιστημονισμός, συνέπεια τῆς ἐπαναστατικῆς προόδου τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἐφαρμογὴ τῶν μεθόδων ἔρευνας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν σ' ὅλες τὶς ἐπιστῆμες, συμπίπτει χρονικὰ μὲ τὴ ρεαλιστικότερη ἀντιμετώπιση τῶν πολιτικῶν προβλημάτων (μέσα τοῦ 19ου αἰώνα), καὶ παράλληλα ἐπηρεάζει τὴ λογοτεχνία καὶ τὴν τέχνη.

Ἡ ἐπίδραση τοῦ ἐπιστημονισμοῦ στὴ λογοτεχνία φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ρεαλισμοῦ, ποὺ ἐπιδιώκει τὴ μεθοδικὴ καὶ ἀντικειμενικὴ παρουσίαση τῶν πραγμάτων ὕστερα ἀπὸ ἐξαντλητικὴ, θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς, παρατήρηση, καὶ τοῦ νατουραλισμοῦ ἔπειτα, ποὺ, προχωρώντας πρὸ πέρα κι' ἀπὸ τὸ ρεαλισμό, προσπαθεῖ νὰ δώσει τὴν πραγματικότητα, ὡς γίνεται, μὲ τὴν ἀκρίβεια ποὺ ἐξασφαλίζει ἡ πειραματικὴ μέθοδος.

Σὰν ἀποτέλεσμα τῆς ἰδίας τάσης θὰ πρέπει νὰ παρουσιαστῇ τὸ κίνημα τοῦ ρεαλισμοῦ στὴν τέχνη καὶ πρὸ εἰδικὰ στὴ ζωγραφικὴ, ὅπου ἡ ἐπιθυμία τῶν ζωγράφων νὰ δώσουν τὴ φύση καὶ τὸν ἄνθρωπο, ὅπως εἶναι στὴν πραγματικότητα, θὰ τοὺς τραβήξει ἔξω ἀπὸ τὰ ἐργαστήριά τους, στὸν ἀνοιχτὸ ἐλεύθερο χώρο, μέσα στὴ φύση, γιὰ νὰ σκύψουν ἀπάνω τῆς ὅχι μόνο μὲ τὴ συγκίνηση τοῦ καλλιτέχνη μὰ καὶ μὲ τὴν περιέργεια τοῦ ἐρευνητῆ.

Ὁ ἱμπρεσιονισμός, ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ ρεαλισμό κι' ἐπιδιώκει νὰ δώσει μιὰ συγκεκριμένη ἐντύπωση ρίχνοντας τὸ βάρος στὸ φῶς καὶ στὸ χρῶμα, μαρτυράει ἐπίδραση τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς ὀπτικῆς.

Κι ἐδῶ εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσουμε πῶς ἡ μουσικὴ ποὺ παλιότερα ἀκολουθοῦσε μιὰ βραδυτέρη ἐξελικτικὴ πορεία, ἀπὸ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ αἰώνα συμπίπτει στὴν ἐξέλιξή της μὲ τὶς ἄλλες τέχνες.

Ὑστερα ἀπὸ τὸν κλασικισμό, ὁ ρομαντισμός, ὅπως καὶ στὴ λογοτεχνία, ἐλευθερώνει τὸ συναίσθημα καὶ τὴ φαντασία, ἐνῶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐθνικῆς συνείδησης, ποὺ χαρακτηρίζει τὸν αἰώνα, φανερώνεται στὶς ἐθνικὲς μουσικὲς σχολὲς ποὺ χρησιμοποιοῦν στοιχεῖα τῆς ἐθνικῆς λαϊκῆς μουσικῆς.

Μιὰ ἀνάλογη ἀνάγκη μὲ ἐκείνη ποὺ ὁδήγησε τὴ ζωγραφικὴ στὸν ἱμπρεσιονισμό θὰ ὁδηγήσει καὶ τὴ μουσικὴ, ἀνοίγοντας ἔτσι ἕνα καινούργιο δρόμο στὴν πορεία της.

Ἡ παρουσίαση τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὡς τὶς μέρες μας, εἶναι ἴσως ἡ πρὸ δύσκολη ὅχι μόνο γιὰτὶ κλείνει μέσα της μιὰ ἱστορία πολὺπλοκη, ἀλλὰ γιὰτὶ δὲν ὑπάρχει ἀκόμα ἡ ἀπαιτούμενη προοπτικὴ τοῦ χρόνου, ποὺ δίνει τὴ δυνατότητα τῆς ἀντικειμενικῆς ἐνατένισης καὶ τῆς βαθύτερης κατανόησης.

Ὡστόσο, ἡ πρώτη πενητηκονταετία τοῦ αἰῶνα ποὺ ζοῦμε ἔχει τοῦτο τὸ χαρακτηριστικόν· κλείνει μέσα της τέτοια συγκλονιστικὰ γεγονότα, ποὺ, μ' ὅλο ποὺ εἶναι τόσο κοντά μας, ἀποτελοῦν τομὲς βαθύτατες ποὺ μᾶς δίνουν τὴ δυνατότητα νὰ ξεχωρίσουμε γενικὰ χαρακτηριστικά.

Ὁ Πρῶτος Παγκόσμιος πόλεμος (1914 - 1918) εἶναι τὸ

πρώτο συγκλονιστικό γεγονός.

Χαρακτηρίζοντας τόν πόλεμο αυτό είναι απαραίτητο νά τονιστεῖ πῶς τὸ ἄπλωμα ποὺ παίρνει καὶ κυρίως τὰ νέα ὅπλα ποὺ χρησιμοποιεῖ, ὑποβρύχια, τάνκς, καὶ στὴν τελευταία του φάση, ἀεροπλάνα καὶ ἀσφυξιογόνα ἀέρια, τοῦ δίνουν μιὰ μορφή ποὺ ὁμοιά της δὲν εἶχε γνωρίσει ὡς τότε ὁ κόσμος.

Ὅ,τι χρειάζεται νά δώσουμε ἀπὸ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιον πόλεμον εἶναι κυρίως τὰ αἷτια ποὺ τὸν προκάλεσαν, οἱ κύριες φάσεις καὶ ὁ χαρακτήρας ποὺ πῆρε, καὶ τ' ἀποτελέσματα ποὺ ἔφερε.

Ἀπὸ τὰ αἷτια, ποὺ εἶναι πολλὰ καὶ πολύπλοκα, ἰδιαίτερα θὰ πρέπει νά προβληθοῦν ἡ ἱμπεριαλιστικὴ πολιτικὴ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν ἐμπορικὸ καὶ βιομηχανικὸ ἀνταγωνισμὸ τῶν μεγάλων Δυνάμεων, ποὺ χώρισαν τὴν Εὐρώπην σὲ δυὸ ἀντιμαχόμενες ὁμάδες, ὁ σοβινισμὸς ὁρισμένων Δυνάμεων, οἱ ἐθνικὲς ἐπιδιώξεις ἄλλων, οἱ τεράστιοι ἐξοπλισμοί, συνέπεια τῶν ἱμπεριαλιστικῶν τάσεων καὶ τῆς δυσπιστίας ἀνάμεσα στοὺς ἀντιμαχόμενους συνασπισμούς.

Ἀφοῦ ἀναφερθοῦν τὰ χρονικὰ ὅρια καὶ οἱ ἀντίπαλες παρατάξεις θὰ πρέπει νά δοθοῦν σὲ γενικὲς γραμμὲς οἱ κύριες φάσεις τοῦ ἀγῶνα καὶ νά τονιστοῦν σταθμοὶ μὲ ἰδιαίτερη σημασίαν, ὅπως ἦταν ἡ εἰσοδος τῶν Η.Π.Α. στὸν πόλεμον, ποὺ ἐπηρέασε τὴν ἐξέλιξιν καὶ τὸ ἀποτέλεσμά του, καὶ ἡ Ρωσικὴ ἐπανάσταση, ποὺ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν σημασίαν ποὺ εἶχε γιὰ τὴν πορεία τοῦ πολέμου, ἐπηρέασε ὅλη τὴν κατοπινὴν ἱστορίαν.

Σχετικὰ μὲ τὸν χαρακτήρα τοῦ πολέμου θὰ πρέπει νά τονιστεῖ πῶς ὁ πόλεμος θέσεων ἢ χαρακωμάτων ποὺ ἐγκαινιάζεται στὸ δυτικὸ μέτωπο ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας χρονιά, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν πόλεμον κινήσεων ποὺ χαρακτηρίζει τὸν ἀγῶνα στὸ ἀνατολικὸ μέτωπο, εἶναι μιὰ καινούργια μορφή πολέμου, ποὺ, ἀντίθετα μὲ τίς προσδοκίες τῶν Κεντρικῶν Δυνάμεων γιὰ ἓνα βραχύχρονον ἀγῶνα, θὰ ὁδηγήσει στὴ διαιώνισή του, στοιχεῖο εὐνοϊκὸ γιὰ τὴν συμμαχικὴν παράταξιν.

Ἀκόμα, θὰ πρέπει νά ἀναφερθοῦν σὰ νέα στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν πόλεμον οἱ τεράστιες ἀπώλειες σὲ ἔμφυχο ὕλικό, ποὺ ὀφείλονται στὰ ἐξοντωτικὰ πολεμικὰ μέσα καὶ στὶς μεγάλες μάζες στρατοῦ ποὺ ἔριξαν στὸν ἀγῶνα οἱ ἀντιμαχόμενες δυνάμεις, καὶ ὁ διαφορετικὸς ἀντίχτυπος ποὺ ἀρχίζει νά ἔχει ὁ πόλεμος στὸν ἀμαχοπληθυσμό.

Στὴν παρουσίαση τῶν διαφόρων συνθηκῶν ποὺ ἔκλεισαν τὸν Α' Παγκόσμιον πόλεμον θὰ πρέπει νά τονιστεῖ τὸ πνεῦμα ποὺ ἐπικράτησε μὲ τὸ τέλος τοῦ πολέμου.

Ἡ κάποια πολιτικὴ τῶν ἄκρων ποὺ ἀκολουθεῖται σὲ βάρος τῶν νικημένων ἀπὸ τίς εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις εἶναι κατανοητὴ, ἀν ὅχι ἀπόλυτα δικαιολογημένη, ἐνῶ ἡ ἰδεαλιστικὴ ἀντιμετώπιση τῶν ἐκκρεμῶν προβλημάτων ἀπὸ

τὸν πρόεδρο τῶν Η.Π.Α. Οὐίλσον δείχνει, παράλληλα μὲ τὶς προσωπικὲς του πεποιθήσεις, τὸ γεγονὸς πὺς ἡ Ἀμερικὴ δὲν ἔχει ἀκόμα τὰ ζωτικά συμφέροντα στὴν Εὐρώπη, ποὺ θὰ τὴν ὀδηγήσουν σὲ μιὰ πολὺ διαφορετικὴ τοποθέτηση ἀπέναντι στὰ διεθνῇ προβλήματα ὅσο ὁ αἰώνας προχωρεῖ.

Οἱ βασικοὶ ὅροι τῶν ἐπιμέρους συνθηκῶν θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ πὺς εἶναι κοινοὶ —ἐδαφικὲς παραχωρήσεις, ἀφοπλισμός, πολεμικὲς ἀποζημιώσεις, περιορισμοὶ στρατιωτικῶν δυνάμεων— μ' ὅλο ποὺ γιὰ τὴ Γερμανία, τὴν πρὸ ἐπικίνδυνον ἐχθρικὴ δύναμι, εἶναι βαρύτεροι.

Ἀκόμα, θὰ πρέπει νὰ προβληθοῦν οἱ σπουδαιότερες ἐδαφικὲς ἀλλαγές καὶ ἡ ἱδρυση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, ποὺ πρέπει νὰ χαρακτηριστεῖ σὰν ἰδιαίτερα ἀξιόλογη πράξι, γιὰτί, ἄσχετα μὲ τὴν κατοπινὴ τῆς ἐπιτυχία ἢ ἀποτυχία, ἐνσαρκώνει τὴν πρώτη ἑμαδικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τοῦ πολέμου καὶ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν διεθνῶν προβλημάτων μὲ μέσα εἰρηνικά.

Τὰ καινούργια στοιχεῖα ποὺ ἐπηρεάζουν μὲ τὴν ἐμφάνισή τους τὸ μεσοπολέμο καὶ ποὺ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ προβληθοῦν εἶναι ἡ Ρωσικὴ ἑπανάσταση, ὁ θεσμός τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, ἡ ἐπίδραση ποὺ ἀρχίζει νὰ ἔχει ἡ Ἀμερικὴ στὴ διεθνῇ πολιτικὴ, ἡ ἐπικράτηση δικτατορικῶν καθεστώτων σὲ διάφορες χῶρες, ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀποικιακοῦ ἐθνικισμοῦ.

Ἡ κατάργησις τοῦ ἀπολυταρχικοῦ καθεστώτος καὶ ἡ ἐπικράτησις τῆς δημοκρατίας θὰ πρέπει νὰ παρουσιαστοῦν σὰ χαρακτηριστικὸ φαινόμενο ποὺ συνοδεύει, μὲ τὸ τέλος τοῦ πολέμου, διάφορα κράτη.

Ὡστόσο, γιὰ νὰ γίνῃ κατανοητὴ ἡ μετάβασις ποὺ θὰ ἀκολουθήσῃ σὲ πολλὰς χῶρες ἀπὸ τὴ δημοκρατία στὴ δικτατορία εἶναι ἀπαραίτητο νὰ δοθεῖ ἡ οἰκονομικοκοινωνικὴ εἰκόνα ποὺ ἐπικράτησε μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου.

Ἡ ὀξύτατη οἰκονομικοκοινωνικὴ κατάστασις ποὺ δημιούργησαν: τὰ τεράστια κρατικὰ χρέη, τὸ πρόβλημα τῆς πληρωμῆς τῶν πολεμικῶν ἀποζημιώσεων ἀπὸ τοὺς ἡττημένους, ἡ δυσκολία μεταβολῆς τῶν πολεμικῶν βιομηχανιῶν σὲ εἰρηνικὰς, ἡ μεγάλῃ ἀνεργία, συνέπειαι τῆς ἀθρόας ἐπιστροφῆς τῶν στρατιωτῶν ἀπὸ τὰ μέτωπα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν καθημερινὸ περιορισμὸ τῶν ἐργατικῶν χειρῶν ἀπὸ τὴ μηχανή, εὐνόησε τὴ διείσδυσις τῶν κομμουνιστικῶν θεωριῶν σὲ διάφορες χῶρες, ὅπου τὸ ἐργατικὸ πρόβλημα, ὕστερα ἀπὸ τὴ Ρωσικὴ ἐπανάστασις, ποὺ ἀποτελεῖ σταθμὸ γιὰ τὴ μεταπολεμικὴ πολιτικοκοινωνικὴ ἐξέλιξις τῶν πραγμάτων, προβάλλει στὸ προσκόνιο μὲ νέον τρόπο.

Ἔτσι, ἡ οἰκονομικὴ κρίσις, ποὺ ὕστερα ἀπὸ μιὰ προσωρινὴ καλυτέρευσις μετὰ τὸ 1924 ξεσπάει πρὸς ἔντονα τὸ 1929, δημιουργεῖ πρόσφορον ἔδαφος γιὰ τὴν ἐνίσχυσις τοῦ κομμουνιστικοῦ ρεύματος καὶ τῆς πεποιθήσεως τῶν κεφαλαιοκρατῶν, κυρίως σὲ κράτη μὲ βραχύχρονον δημοκρατικὴν παράδοσιν, πὺς

ή αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση της κομμουνιστικής απειλής είναι ή υποστήριξη δικτατορικών καθεστώτων.

Η ανατροπή των βασικών αρχών της Κοινωνίας των Έθνων πρέπει να τονιστεί πώς όφείλεται κυρίως στον όλοκληρωτισμό, που ένορκωμένος μέσα στις 3 κυρίως Δυνάμεις, Ίταλία, Γερμανία, Ίαπωνία, όδήγησε στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο.

Απαραίτητο είναι να δοθεί μιá ζωντανή εικόνα της εξοντωτικής μορφής που πήρε ό πόλεμος στην τελευταία αυτή παγκόσμια σύρραξη.

Αφού δοθεί μιá γενική γραμμή της εξελικτικής πορείας του, παρουσιαστεί ό ευρύτατα παγκόσμιος χαρακτήρας του και προβληθεί ή συμβολή των κρατών που έπαιξαν τον αποφασιστικότερο ρόλο στη λύση του, θα πρέπει ιδιαίτερα να επιμείνουμε στη μηχανοποιημένη μορφή του Β' Παγκόσμιου πολέμου, που, παραμερίζοντας όσο πάει και περισσότερο τον ήρωϊκό χαρακτήρα της υπεύθυνης προσωπικής συμβολής, γίνεται τόσο πιο άπάνθρωπος, όσο πιο άπρόσωπος είναι.

Η μαζική εξόντωση του άμαχου πληθυσμού γίνεται μέσο για την τελική έκδωση του πολέμου, που προϋπόθεση επιτυχίας του, παράλληλα με την ψυχική άντοχή των λαών, είναι κυρίως ή υπεροχή σε πολεμικό εξοπλισμό.

Πρέπει να γίνει φανερό πώς στον πόλεμο αυτό, περισσότερο από ποτέ, τό άτομο χάνει την ανθρώπινη αξία και πώς ή πρωταρχική θέση που παίρνει ή πολεμική μηχανή στον άγώνα, σε συνδυασμό με την έκταση της καταστροφής που ή τελευταία πετυχαίνει, δέν έχει μόνο αποφασιστική σημασία για την έκδωση του πολέμου, μα και για τις βαθύτερες συνέπειες που ένας τέτοιος πόλεμος έχει στους ανθρώπους και ύστερα από τό τέλος του.

Η προσπάθεια εξόντωσης του έθραϊκού στοιχείου, ανατριχιαστικό στίγμα στην Ιστορία του γερμανικού λαού μα και του χριστιανικού κόσμου γενικότερα, δέν πρέπει να προβληθεί για να εξαφθεί τό μίσος έναντίον ενός λαού, πράγμα που με κανένα τρόπο δέ θα πρέπει ποτέ να επιδιώξουμε, αλλά για να τονιστεί που μπορεί να όδηγήσει ή εξαφάνιση της πίστης στην αξία της ανθρώπινης ύπόστασης.

Η δόμδα της Χιροσίμα είναι και πρέπει να παρουσιαστεί σαν όρόσημο στην Ιστορία της Ανθρωπότητας.

Η είσοδος στην ατομική εποχή, που εγκαινιάζεται με τό δργανο αυτό του όλέθρου ανατρέπει βασικά τη ζωή του σύγχρονου ανθρώπου.

Η παρουσίαση της μεταπολεμικής εποχής που ζούμε είναι ιδιαίτερα δύσκολη. Τά προβλήματά της πασχίζουν να βρούν τό δρόμο της λύσης και ή πορεία που θ' ακολουθήσει είναι ένα μεγάλο έρωτηματικό.

Όστόσο, υπάρχουν όρισμένα βασικά χαρακτηριστικά που προβάλλουν ξεκάθαρα και σ' αυτά πρέπει κυρίως να επιμείνουμε.

Έτσι, πρέπει να προβληθούν : ή μετατόπιση του κέντρου του

θάρρους του Δυτικού κόσμου από τον ευρωπαϊκό χώρο στην υπερατλαντική Δύση, συνέπεια της αποφασιστικής συμβολής της 'Αμερικής στον πόλεμο και της οικονομικής της υπεροχής, που, παρέχοντάς της τη δυνατότητα να ενισχύει τις ταλαιπωρημένες οικονομικά χώρες, συντελεί στην αύξηση της πολιτικής της επιρροής. Το τέλος της άποικιοκρατίας, που αρχίζει την εποχή του μεσοπόλεμου και τώρα ολοκληρώνεται με ραγδαίο ρυθμό χάρη στο ξύπνημα των λαών που διεκδικούν ανεξάρτητη και υπεύθυνη θέση στον ιστορικό στίβο. 'Ο διαχωρισμός δύο ξεκάθαρα διαφορετικών ιδεολογικών κόσμων, του 'Ανατολικού (Λαϊκές Δημοκρατίες) και του Δυτικού (Δυτική Ευρώπη και 'Αμερική) με συγκρουόμενα συμφέροντα που εκφράζονται σε αντιμαχόμενα ιδεολογικά συστήματα, προκαλώντας με μια αδιάκοπη σειρά κρίσεων την ατμόσφαιρα του λεγόμενου «ψυχρού πολέμου». 'Η πολιτική σημασία που αποχτούν για πρώτη φορά δρισμένες χώρες, τέτοια είναι ή περίπτωση της Κίνας. 'Η όλοένα έντονη αλληλεξάρτηση που δημιουργείται ανάμεσα στους λαούς και που επιβάλλει στις μεγάλες Δυνάμεις το χρέος να παλέψουν ειλικρινά με τους ειρηνικούς θεσμούς που δημιουργήθηκαν ύστερα από το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, για να πετύχουν μια συνεννόηση και μια πραγματικά ειρηνική συνύπαρξη, απομακρύνοντας από τους λαούς το άγχος που δημιουργεί ή απειλή ενός μελλοντικού ατομικού πολέμου. 'Η συνύπαρξη στη σφαίρα και σύγχρονα ή αντίθεση ανάμεσα σε ιδιαίτερα αναπτυγμένους πολιτισμούς και σε άλλους που σχεδόν μόλις αρχίζουν να θγαίνουν από την πρωτόγονη φάση τους.

Τέλος, ο γενικό χαρακτήριστικό του αιώνα μας θα πρέπει ιδιαίτερα να τονιστεί ή εκπληκτική επιτάχυνση της επιστημονικής και τεχνικής πρόόδου, που προκαλεί παράλληλα, όχι μόνο επιτάχυνση του όλου ρυθμού της ζωής, αλλά ανατροπή στην αντιμετώπιση βασικών έννοιων, όπως είναι οι έννοιες του χώρου και του χρόνου — έννοιες που καθορίζουν τα πλαίσια μέσα στα οποία συντελείται ή ροή της ζωής — οδηγώντας στην ανάγκη μιας καινούργιας κάθε φορά αντιμετώπισης των βασικών προβλημάτων.

Αυτή ή αδιάκοπη ανάγκη ανατοποθέτησης απέναντι στα βασικά προβλήματα δημιουργεί έντονη την αίσθηση της προσωρινότητας και σε συνδυασμό με το αίσθημα ανασφάλειας, που προέρχεται από τη διεθνή πολιτική ατμόσφαιρα και την επινόηση ολο και πιδ εξοντωτικών πολεμικών μέσων, φέρνει το άγχος που χαρακτηρίζει την εποχή μας.

Όσο, ο άνθρωπος μέσα από το ρυθμό αυτό παλεύει να συνειδητοποιήσει τί γίνεται μέσα του και έξω απ' αυτόν και να κατασταλάξει σε μια κοσμοαντίληψη. Κι' έδω είναι απαραίτητο να εξηγήσουμε στα παιδιά πως ο άνθρωπος πάντα αντιμετώπισε ανάλογα προβλήματα, μόνο που οι άλλες εποχές του έδιναν μια μεγαλύτερη ψυχική άνεση και δεν του ανάτρεπαν την

εικόνα του κόσμου με τὸ ρυθμὸ ποὺ τοῦ τὴν ἀνατρέπει ἡ σημερινὴ ἐποχὴ.

Σχετικὰ μὲ τὰ πνευματικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ ρεύματα τοῦ αἰῶνα μας τὰ παιδιὰ πρέπει νὰ καταλάβουν πῶς μέσα στὴν κοσμογονικὴ ἐποχὴ ποὺ ζοῦμε ἡ θέση τοῦ καλλιτέχνη, ποὺ πρέπει νὰ συλλάβει καὶ νὰ ἐκφράσει τὴν ἐποχὴ του, εἶναι πιὸ δύσκολη ἀπὸ ποτέ.

Τὸ ἐπιταχτικὸ αἶτημα νὰ ἐκφραστεῖ μ' ἓνα ἐντελῶς καινούργιο τρόπο εἶναι αὐτονόητο ἀφοῦ κι' αὐτὸ ποὺ πρόκειται νὰ ἐκφράσει εἶναι ἄλλο τόσο καινούργιο. Κι' εἶναι φυσικὸ τὰ τεχνικὰ καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ ἐπιτεύγματα νὰ ἐπηρεάζουν ἀποφασιστικὰ τοὺς τρόπους τῆς πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως.

Ἔτσι, ἡ ἀνακάλυψη π.χ. τοῦ ὑποσυνείδητου καὶ ἡ ψυχανάλυση, ποὺ ἔφεραν στὴν ψυχολογία ἀνάλογη ἐπανάσταση μ' ἐκείνη ποὺ ἔφερε ἡ θεωρία τῆς σχετικότητος στὶς ἀπόψεις γιὰ τὸ σύμπαν, εἶχαν ἀποφασιστικὸ ἀντίχτυπο στὶς πνευματικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς ἐκδηλώσεις.

Ὁ σοῦρρεαλισμὸς δὲν εἶναι ἀπλῶς τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀναζήτησης τοῦ καινούργιου εἶναι ἡ ἀναζήτηση αὐτὴ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ ὑποσυνείδητου καὶ τὴν ἀνάγκη τὸ τελευταῖο νὰ ἀναδυθεῖ στὴν ἐπιφάνεια.

Ἡ ἀφηρημένη τέχνη ποὺ σπάει πέρα γιὰ πέρα τὴ μορφή, πρέπει νὰ ἰδωθεῖ σὰν ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάγκης τοῦ καλλιτέχνη νὰ ἐκφραστεῖ ἀποδεδειγμένως ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς τῆς μορφῆς, μιὰ ποὺ ἐπιδιώξῃ του εἶναι νὰ ἐκφράσει τὸ βαθύτερο νόημα τοῦ ἀντικειμένου ἔξω καὶ πέρα ἀπὸ μορφικὰ πλαίσια.

Γενικά, ὅ,τι χαρακτηρίζει τίς διάφορες ἐκδηλώσεις τῆς τέχνης εἶναι ἡ ἀδιάκοπη ἀναζήτηση νέων ἐκφραστικῶν τρόπων, ποὺ συχνὰ παίρνει τὴ μορφή πειραματισμοῦ, ὁδηγώντας ὅχι σπάνια σὲ ἀκρότητες ποὺ δείχνουν τὸ μεταβατικὸ στάδιο ἀπὸ τὸ ὁποῖο περνάει ἡ σύγχρονη τέχνη.

Ἡ περίοδος τῆς Τουρκοκρατίας, τὰ τετρακόσια χρόνια σκλαβιάς, εἶναι μιὰ ἐποχὴ ὅχι μόνο δοκιμασίας μὰ προπαρασκευῆς, ποὺ ὁδηγεῖ κατὰ θαυμαστὸ τρόπο στὸ ξεσθήκωμα τοῦ 1821. Ὅχι μόνο. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα, ποὺ ὁ Ἑλληνισμὸς δοκιμάζεται κάτω ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ, φτιάχνεται σιγὰ σιγὰ ὁ νεώτερος Ἑλληνας.

Ὁ Ἑλληνας τοῦ 1453 θὰ θυσιστεῖ στὴ σκλαβιά τεσσάρων αἰώνων καὶ στὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ἐπιβίωση θὰ διασώσει δύο στοιχεῖα πρωταρχικῆς σημασίας : τὴν ἐθνικὴ του συνείδηση καὶ τὴ θρησκευτικὴ του ὑπόσταση.

Ὁ κλέφτης τοῦ Εἰκοσιένα εἶναι στὸ βάθος τῆς ψυχῆς του ὁ ἀγωνιστὴς ποὺ πάλεψε πίσω ἀπὸ τὸ τείχος τῆς Πόλης στὸν ὕστατο ἀγώνα.

Ἀρχίζοντας τὴν παρουσίαση τῆς ἐποχῆς μὲ τὴ σημασία ποὺ εἶχε ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ μὰ καὶ γιὰ τὸν ὅλοιο κόσμο, μᾶς δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ τονίσουμε τὴν ἀντίθεση στὶς συνέπειες ποὺ τὸ γεγονός εἶχε γιὰ τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ τὴ Δύση ἀπὸ τὴν ἄλλη· αὐτὴ τὴν τρομαχτικὴ μοῖρα τοῦ Βυζαντίου, ποὺ ἀπὸ πνευματικὸς ἡγέτης τῆς Εὐρώπης καταποντίζεται στὴ σκλαβιά, ἐξαφανίζεται τὸ κράτος καὶ σβύνει ἡ ὑπερχιλιόχρονη δράση του, παράλληλα μὲ τὴν ἀπαρχὴ τῶν νέων χρόνων ποὺ σημειώνει γιὰ τὴ Δύση ἡ ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς, ἀποτελεσματῆς προσπάθειας τῶν δυτικῶν νὰ βροῦν καινούργιους δρόμους πρὸς τὶς Ἰνδίες, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Τούρκων στὴν Ἑγγύς Ἀνατολή.

Ὡστόσο, ὁ ἀντίχτυπος ποὺ εἶχε γιὰ τὴν Εὐρώπη ἡ ἐγκατάσταση τῶν Τούρκων στὸ Βυζάντιο δὲ σταματᾷ ἐδῶ. Ἀδιάφορη γιὰ τὴν τύχη του, ὅταν παλεύει τὸν ὕστατο ἀγώνα καὶ ἐκλιπαρεῖ τὴ βοήθειά της, ἡ Εὐρώπη θὰ κλονιστεῖ ὅταν ἡ ὁρμὴ τῶν Τούρκων θὰ τοὺς ὁδηγήσει στὰ πρόθυρα τῆς Βιέννης.

Σταθμὸ γιὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἀποτελεῖ ὁ 17ος αἰώνας. Στὴν παρουσίαση τῆς πρώτης περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας πρέπει νὰ δοθεῖ παράλληλα ἡ εἰκόνα τῆς πτώσης τοῦ κατακτημένου Ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ αὐξανόμενη δύναμη τοῦ Τούρκου κατακτητῆ. Ὅμως, μέσα ἀπὸ τὴν πτῶση θὰ πρέπει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ παρακολουθήσουμε αὐτὴ τὴ θαυμαστὴ προσπάθεια ἐπιβίωσης τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὴν ἐξελικτικὴ της πορεία.

Τὸ πρῶτο μεταναστευτικὸ ρεῦμα, ποὺ ἔχει τὴν ἀρχὴ του πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση, τὸ παίδομάζωμα ποὺ ἐγκαινιάζουν οἱ Τούρκοι στὴν κατακτημένη χώρα, ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες πληγές στὴν πρώτη περίοδο τῆς σκλαβιάς, ἡ κείρα τεία, ποὺ καταδυναστεύει τὶς παραλιακὲς περιοχὲς κουρσεύοντας τὸν τόπο καὶ σέροντας αἰχμαλώτους στὰ σκλαβο-

πάζαρα, ἡ ὑποχρεωτικὴ ναυτολογία τῶν ἑμπειρων Ἑλλήνων ναυτικῶν, ὁ ἐξις λαμισμός ἐνὸς ποσοστοῦ Ἑλλήνων, συντελοῦν στήν ἐλάττωσιν τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου.

Ἡ ἀπόσπασιν μεγάλου μέρους τῆς γῆς ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας ἰδιοχτῆτες ἀνατρέπει τὴν παλιὰ διάρθρωσιν τῆς κοινωνίας καὶ σβύνει σχεδὸν τὴν κοινωνικὴ διαφοροποίησιν. Παράλληλα, ἡ φορολογία ποὺ βαραίνει τὸν πληθυσμὸ ἐπιδεινώνει τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν.

Ἡ κατάστασις αὕτῃ θὰ ὀδηγοῦσε μὲ τὸν καιρὸ σὲ μοιραῖα ἀποτελέσματα, ἂν, παράλληλα μὲ τὸ τεράστιον ψυχικὸ σθένος τοῦ Ἑλλήνα, οἱ συνθηκαὶ ποὺ εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει ὁ Τούρκος δὲν τὸν ἀνάγκαζαν νὰ καταφύγει σὲ λύσεις εὐνοϊκὰς γιὰ τοὺς σκλαβωμένους.

Τὰ προνόμια, ποὺ ὑποχρεώνεται νὰ παρχωρήσῃ ὁ κατακτητὴς, στὰ χέρια τῶν κατακτημένων θὰ παίξουν ἀποφασιστικὸν ρόλον.

Ὁ θεσμὸς τῆς αὐτοδιοικήσεως, ποὺ ποικίλλει στὴ μορφὴ καὶ στὸ πλάτος τῆς δικαιοδοσίας ποὺ παρέχεται ἀνάλογα μὲ τὶς περιπτώσεις, εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς κυριότερες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐπιδίωσιν τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου.

Παράλληλα μὲ τὰ προνόμια, περισσότερα ἢ λιγότερα, ποὺ ὁ κατακτητὴς παραχωρεῖ στὶς διάφορες κοινότητες, πρωταρχικῆς σημασίας εἶναι τὰ προνόμια ποὺ παραχωροῦνται στὴν Ἐκκλησίαν.

Ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία, ἡ θέσις καὶ οἱ δικαιοδοσίαι ποὺ ἀναγνωρίζονται στὴν Ἐκκλησίαν, εἶναι μέτρα ποὺ ὑπαγορεύονται ἀπὸ πολιτικὴ ἀνάγκη μὰ ποὺ θὰ ἐξυπηρετήσουν ἀποφασιστικὰ τὸν κατακτημένον πληθυσμό.

Ἡ πεποίθησις τῶν Τούρκων πὼς ἀναγνωρίζοντας τὴν ὀρθοδοξίαν κρατοῦν διχασμένο τὸ χριστιανικὸν κόσμον, ἀποκλείοντας τὴ δυτικὴ βοήθειαν στοὺς ὀπαδοὺς τῆς ὀρθοδοξίας, παράλληλα μὲ τὴν οἰκονομικὴ ὠφέλεια ποὺ τοὺς παρείχε ἡ φορολογία τῶν μὴ χριστιανῶν, ἔφησε ν' ἀνθίσῃ ὁ δεύτερος βασικὸς συντελεστὴς τῆς ἐθνικῆς ἐπιδίωξης.

Κι' ἐδῶ εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ξανατονιστεῖ κάτι ποὺ καὶ σ' ἄλλες εὐκαιρίες εἰπώθηκε· πὼς ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ἐκκλησίας, ὅταν χαθεῖ ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία ἐνὸς λαοῦ, γίνεται ἐθνάρχης καὶ ἡ θρησκεία διαποτίζεται μὲ ἓνα ἰδιότυπον τρόπο ἀπὸ τὸ ἐθνικὸν στοιχεῖον καὶ συνδέεται ἀναπόσπαστα μὲ τὴν ἰδέαν τοῦ ἔθνους.

Ὅ,τι ἔχει τεράστια σημασία εἶναι ἡ ὀργάνωσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ ποὺ πετυχαίνει ἡ Ἐκκλησία κινούμενη μέσα στὰ πλαίσια τῆς δικαιοδοσίας της.

Ἡ ἀνάγκη ν' ἀντιμετωπιστοῦν τὰ προβλήματα τῆς γραφειοκρατίας ὥθησε τὸν ἀμόρφωτον κατακτητὴ νὰ καταφύγει στὸ μορφωμένο Ἑλληνα καὶ νὰ τὸν τοποθετήσῃ σὲ θέσεις ποὺ θὰ ὀδηγήσουν μὲ τὸν καιρὸ στὴ δημιουργίαν μιᾶς ξεχωριστῆς τάξεως ἰδιότυπης στὶς ἀντιδράσεις της μὲ ἀδύνατα σημεῖα μὰ καὶ συχνὰ μὲ θετικὴ προσφορὰ στὴν ἐθνικὴ ὑπόθεσιν.

Παράλληλα, αναθέτοντας στα σώματα των αρματολών την απόκρουση των ληστών και τη διαφύλαξη των κρίσιμων σημείων της χώρας, ο κατακτητής νομιμοποιούσε κατά κάποιον τρόπο την ύπαρξη των άταχτων αυτών σωμάτων, που μαζί με τους κλέφτες θα ένσαρκώσουν την πολεμική αντίσταση αντιπροσωπεύοντας την ελεύθερη ψυχή του σκλαβωμένου Έλληνισμού.

Ο τρόπος που εξελίσσονται τα πράγματα για τους κατακτημένους πρέπει να εξεταστεί παράλληλα με την κατάσταση που δημιουργείται στο τουρκικό κράτος.

Η δύναμη της οθωμανικής αυτοκρατορίας σ' όλο το 16ο αιώνα δεν αφήνει να φανεί τί γίνεται σιγά σιγά μέσα στους κόλπους του υπόδουλου Έλληνισμού.

Ωστόσο, στην δεύτερη περίοδο της Τουρκοκρατίας συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο απ' ό,τι συνέβηκε στην πρώτη: η Τουρκία παρακμάζει ενώ το Έλληνικό στοιχείο προχωρεί θαυμαστά προς την εθνική του αναγέννηση.

Οι περιορισμένες ικανότητες των Τούρκων και η κάμψη, σ' ό,τι αφορά τη διοίκηση γενικά, που παρατηρείται ξεκάθαρα από τα μέσα του 17ου αιώνα, οδηγεί στην ανάθεση ορισμένων διοικητικών αρμοδιοτήτων και το πιο σημαντικό την ανάθεση της διοίκησης των παραδουνάδων ήγεμονιών σε Έλληνες.

Η προβολή αυτή των Ελλήνων ανάμεσα στους λαούς της Βαλκανικής, ή υπεύθυνη πολιτική οντότητα που αποχτούν οι Έλληνες ήγεμόνες σε μια εποχή που η Τουρκία βρίσκεται στην κάμψη της πολιτικής της ιστορίας, παράλληλα με άλλους παράγοντες, προάγει την ελληνική υπόθεση.

Η πολεμική δράση των Τούρκων, που στο 17ο αιώνα δεν έχουν την όρμητικότητα του 16ου, όταν θορύβησαν την Ευρώπη απειλώντας τη Βιέννη, θα οδηγήσει στη δεύτερη απόπειρα για κατάληψη της Βιέννης (1683) που η αποτυχία της σημειώνει σταθμό στην πορεία των τουρκικών πραγμάτων.

Παράλληλα με το πλήγμα αυτό της τουρκικής παράταξης θα πρέπει ν' αναφερθεί πώς ένα - δυο χρόνια αργότερα εγκαταλείπεται το παιδομάζωμα. Έτσι, η αίμορραγία του ελληνικού στοιχείου σταματάει, όταν η Δύση θ' αναλάβει τον επιθετικό πόλεμο έναντίον της Τουρκίας.

Οι δύο αυστριακοί πόλεμοι έναντίον της, που καταλήγουν στην ειρήνη του Κάρλοβιτς — ιδιαίτερα ευνοϊκή για την οικονομική ανάπτυξη των Ελλήνων — και σ' εκείνη του Πασάροβιτς, αλλάζουν πια την όψη των πραγμάτων.

Από δω κι εμπρός η περίπτωση της Τουρκίας γίνεται ένα από τα προβλήματα που θ' απασχολήσουν την ευρωπαϊκή πολιτική. Στην ουσία το Ανατολικό ζήτημα έχει αρχίσει.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα ἡ διεθνὴς κατάστασις ἔχει εὐεργετικὸν ἀντίκτυπον γιὰ τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖον. Ὁ Ἑπταετὴς πόλεμος στὴν ἀρχήν, τὰ νέα πλήγματα ποὺ δέχεται ἡ Τουρκία στοὺς δύο ρωσοτουρκικοὺς πολέμους, μὰ πρὸς πολὺ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάστασις μὲ τὸν ἡπειρωτικὸ ἀποκλεισμόν ποὺ ἀκολουθεῖ, δίνει τὴν εὐκαιρίαν στοὺς Ἕλληνας νὰ κινηθεῖν μὲ τὸ ναυτικόν τους καὶ ν' ἀναπτύξουν τὸ ἐμπόριόν τους, ποὺ εἶχε ἀρχίσει κιόλας ν' ἀνθίζει σὲ βαθμὸν θαυμαστό.

Παράλληλα μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας, ποὺ καὶ αὕτῃ ἀρχίζει ν' ἀναπτύσσεται κυρίως στὶς κοινότητες ποὺ ἡ ἐργάνωσὴ τους τὶς εὐνοοῦσε, οἱ Ἕλληνες, ὄντας σὲ θέσιν νὰ διαθέσουν κεφάλαια, ἀρχίζουν νὰ ξαναγίνονται κύριοι τῆς γῆς.

Οἱ Ἕλληνες τῆς Διασποράς, οἱ κοινότητες ποὺ δημιουργήθηκαν τόσο μὲ τὸ πρῶτον μὰ πρὸς πολὺ μὲ τὸ δεύτερον μεταναστευτικὸν ρεῦμα, καὶ ποὺ ἀκμάζουν ὕλικά καὶ πνευματικά, ἔρχονται σὲ ἐνίσχυση τοῦ ἀναπτυσσόμενου ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ.

Ὁ Διαφωτισμός, ποὺ ἀπλώνεται στὴ Δύση σκορπώντας τὶς θεωρίες του ἀπὸ ἀκρὴ σ' ἀκρὴ, φτάνει στὶς ἡγεμονίες, ποὺ χάριν στοὺς Ἕλληνας ἡγεμόνας γίνονται κέντρα τῶν νέων ἰδεῶν. Μὲ τὰ ἐμπορικὰ καράβια τῶν Ἑλλήνων ταξιδεύουν ἐμπορεύματα καὶ καινούργιες ἰδέες.

Οἱ βασικὲς ἀρχαὲς τοῦ Διαφωτισμοῦ θὰ μεθύσουν τὶς ψυχὰς ἐκείνων ποὺ στάθηκαν οἱ πνευματικοὶ ὁδηγοὶ τοῦ ἔθνους.

Ἡ ἰδιοτυπία τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, μὲ τὰ ἀντίθετα ρεύματα ποὺ διαπιστώνονται ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη στιγμήν μέσα στὸ κίνημα, ὀφείλεται στὶς εἰδικὰς συνθήκας ποὺ βρίσκεται ὁ Ἑλληνισμός σὲ συνδυασμὸν μὲ τὴν ἐθνικὴν κληρονομίαν του.

Τὸ αἰσιόδοξον πνεῦμα ποὺ χαρακτηρίζει τὸν εὐρωπαϊκὸν Διαφωτισμὸν βρίσκει ἰδιαίτερα πρόσφορον ἔδαφος ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνας λόγιους, ποὺ ἡ πίστις στὸ γένος τους καὶ στὴν προγονικὴν τους κληρονομίαν θερμαίνεται ἀπὸ τὸν τρόπον ποὺ ὁ εὐρωπαϊκὸς κόσμος ἀντιμετωπίζει τὴν ἑλληνικὴν Ἀρχαιότητα.

Τὸ βαθύτερον νόημα ποὺ ἀποχτᾷ ἡ ἔννοια τοῦ γένους καὶ ὁ τρόπος ποὺ τὸ ὄνομα Ἕλληνας, ἔτσι ὅπως ἀντήχησε ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Πλήθωνα λίγον πρὶν ἀπὸ τὴν πτώσιν ἀνασταίνεται, ἀποκαλύπτουν τί ἔγινε μέσα στὶς ψυχὰς τῶν Ἑλλήνων στὶς τελευταῖες δεκαετίες πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάστασιν.

Ὡστόσο, ἡ ἀτράνταχτη, ἡ σχεδὸν μοιρολατρικὴ πίστις τοῦ λαοῦ στὴν προσωρινότητα τῆς ξενικῆς κατοχῆς ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς σκλαβιάς ἕνα στοιχεῖον ποὺ ἐπαιξε ἀποφασιστικὸν ρόλον στὴν ἐπιδίωξιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Δὲν ξέρω ἂν σ' ἄλλη δημοτικὴ ποίησιν ὑπάρχει περίπτωσις ἀνάλογη μ' ἐκείνην τοῦ δημοτικοῦ μας τραγουδιοῦ ποὺ ὁ πρόσφατος σκλαβωμένος ἔχει τὸ συγκλονιστικὸν πραγματικὸν ψυχικὸν σθένος, ποὺ τοῦ τὸ δίνει ἡ ἀκλόνητη

πίστη του, ἀντὶ νὰ καταφεύγει στὴν Ἀνώτερη Δύναμη γιὰ νὰ βρεῖ παρηγοριά, νὰ παρηγορεῖ τὴν ταραγμένη θεία προσωπικότητα γιὰ τὸ πρόσκαιρο τοῦ ξενικοῦ ζυγοῦ.

Στὴν πνευματικὴ Ἀναγέννηση, ποὺ συντελεῖται πλάϊ στὴν οἰκονομικὴ στὶς κοινότητες τοῦ ἐσωτερικοῦ, θὰ πρέπει νὰ σταματήσουμε κάπως περισσότερο. Νὰ προβάσουμε τὰ κέντρα ποὺ φλογίζονται ἀπὸ τὸν ἀναγεννητικὸ ρυθμὸ τῆς μάθησης καὶ τῆς δουλειᾶς, πνευματικὴ καὶ ὕλική προπαρασκευὴ ποὺ θὰ ὁδηγήσει στὴν Ἐπανάσταση.

Ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ τονιστεῖ εἶναι ἡ σημασία καὶ ὁ ρόλος ποὺ ἔπαιξαν οἱ περιοχὲς ποὺ εἴτε εἶχαν τὸ προνόμιο νὰ μὴ γνωρῖσουν καθόλου τὸν Τοῦρκο κατακτητὴ εἴτε τὸν γνώρισαν μόνο γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα καὶ τοὺς δόθηκε ἡ εὐκαιρία κάτω ἀπὸ ἓνα ζυγὸ μὲ πολιτιστικὴ παράδοση νὰ δημιουργήσουν ἓνα πνευματικὸ κλίμα, ποὺ νὰ προσφέρει ὄχι μόνο ἔργα ἀξιόλογα, μὰ καὶ πνευματικοὺς ἡγέτες ποὺ θὰ σταθοῦν ὁδηγοὶ πολύτιμοι καὶ γιὰ τὸν ὑπόλοιπο Ἑλληνισμό.

Ἡ παρουσίαση τῆς Τουρκοκρατίας μᾶς ἀποκαλύπτει τὴν εἰκόνα τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση καὶ τὶς δυνατότητες ποὺ ἐαθμηδὸν δημιουργήθηκαν γιὰ τὸν τελικὸ ξεσηκωμό.

Ὁ τρόπος ποὺ διαμορφώνεται ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία, ἀφοῦ ἐκλείπει ἡ κοινωνικὴ ἰσοπέζωση τῶν πρώτων χρόνων τῆς σκλαβιάς, καὶ ἡ ἰδιότυπη πολεμικὴ ὀργάνωση τῆς κλεφτουριάς καὶ τοῦ ἀρματωλισμοῦ εἶναι στοιχεῖα ποὺ βοηθοῦν νὰ καταλάβει κανεὶς τὴ μορφή ποὺ θὰ πάρει ὁ ἀγώνας ἀφοῦ ξεσπάσει ἡ Ἐπανάσταση. Παράλληλα, ὁ τρόπος ποὺ ἐξελίσσεται καὶ διαμορφώνεται ἡ πεποίθηση τῶν Ἑλλήνων στὴν ἀπελευθέρωση τῆς φυλῆς ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ — ἀπὸ τὸ θαῦμα στὴν πίστη μιᾶς ἐξωτερικῆς βοήθειας κι' ἀπ' αὐτὴν σ' ἐκείνη τῆς ἀπελευθέρωσης μὲ τὶς ντόπιες δυνάμεις ποὺ τοὺς τὶς παρέχουν ἡ οἰκονομικὴ ἀνθηση τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἰδίας ἐποχῆς, καρπὸς τοῦ ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ — μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ παρακολουθήσουμε τὴν πορεία πρὸς τὴν τελικὴ ἔκρηξη τοῦ ἀγώνα, ὁδηγώντας μας στὸ κατώφλι τῆς ἀποφασιστικῆς γιὰ τὴν Ἐπανάσταση χρονιάς, στὸ 1821.

Ἀφοῦ τονιστεῖ ἡ σημασία ποὺ εἶχε ἡ ἱδρυση τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας, ὁ χαρακτήρας ποὺ τῆς δόθηκε, ὁ ψυχολογικὸς ρόλος ποὺ ἔπαιξε, καὶ ἐξηγηθοῦν οἱ λόγοι ποὺ ἐξυπηρετοῦσε ἡ ἐναρξη τοῦ ἀγώνα στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες, θὰ πρέπει νὰ παρουσιαστεῖ ὁ τρόπος ποὺ ξέσπασε ἡ Ἐπανάσταση κι' ἀπλώθηκε σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ ἐντοπιστεῖ τελικὰ σὲ ὀρισμένες κυρίως περιοχὲς ποὺ ἡ συμβολὴ τους ἔπαιξε ξεχωριστὸ ρόλο στὴν ἐξέλιξη καὶ στὴν ἔκβαση τοῦ ἀγώνα.

Τώρα ποὺ ἡ ἰδιὰ ἱστορικὴ ὕλη παρουσιάζεται δύο φορές, στὸν ἀνώτερο καὶ στὸν κατώτερο κύκλο, ἡ περιγραφὴ τῶν πιὸ σπουδαίων πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὶς πηγές, θὰ πρέπει νὰ γίνεταί στὸν κατώτερο κύκλο. Στὸ Δύκειο εἶναι ἀπαραίτητο νὰ παρουσιαστεῖ ἡ ἐξελιχτικὴ πορεία τοῦ ἀγώνα μὲ τὰ σπουδαιότερα ἐπιτεύγματα τῆς κάθε χρονιάς, οἱ φάσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες περνάει ὥσπου νὰ φτάσει στὴ λύση του, χωρὶς ὅμως τὸ μάθημα νὰ πάρει τὸν περιγραφικὸ χαρακτήρα ποὺ τοῦ ἔδινε ὡς τώρα ἡ λεπτομερειακὴ παρουσίαση τῶν ἐπὶ μέρους μαχῶν.

Ὅ,τι ἰδιαίτερα πρέπει νὰ ἐπιδιωχθεῖ εἶναι ἡ προσπάθεια νὰ ἐρμηνευθεῖ ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀγώνα μὲ τὶς ἰδιομορφίες του, καὶ νὰ τοποθετηθεῖ τὸ κίνημα μέσα στὸ εὐρύτερο κλίμα τῆς ἐποχῆς.

Ἔτσι, ἐξετάζοντας τὸ χαρακτήρα, θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ πὼς ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση εἶναι ἓνα κίνημα ἐθνικὸ, ποὺ ξεσπάει παράλληλα μὲ τὰ κινήματα τῆς πρώτης εἰκοσαετίας τοῦ 19ου αἰῶνα, ἐπηρεασμένο ἀπὸ

τις ἀρχές τοῦ φιλελευθερισμοῦ ποὺ κληροδοτήθηκαν ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, μὰ ποὺ ὥστόσο, δὲν εἶναι τὸ πρῶτο στὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα, ὅπου ἀπὸ πολὺ παλιὰ εἶχαν ἐπιχειρηθεῖ πολλὲς ἀνάλογες ἀπόπειρες ποὺ ἢ ἀποτυχία τους δὲν ἀποθάρρυνε τοὺς Ἕλληνες, κι' ἀκόμα, πῶς ἢ συμμετοχὴ σ' αὐτό, μὲ τὴν ὕλική καὶ τὴν ἠθική τους συμπαράσταση, ὅλων τῶν Ἑλλήνων τόσο ἐκείνων τῶν ἐπαναστατημένων περιοχῶν ὅσο καὶ τῶν ὑπόλοιπων ὑπόδουλων καὶ ἐκείνων τῆς Διασποράς, τὸ κάνει πανεθνικόν.

Ἀκόμα, σχετικὰ μὲ τὸ χαραχτήρα του, θὰ πρέπει νὰ τονιστοῦν κι' ἄλλα στοιχεῖα ποὺ ὄχι μόνο τὸ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὰ ἀνάλογα κινήματα τῆς ἐποχῆς, μὰ ποὺ συντελοῦν στὴ δημιουργία προϋποθέσεων ἐπιτυχίας.

Τὸ ἐλληνικὸ κίνημα δὲν εἶναι μόνο πανεθνικόν, εἶναι ἐθνικοθρησκευτικόν.

Ἕνας ὑπόδουλος χριστιανικὸς λαὸς ξεσηκώνεται γιὰ ν' ἀποτινάξει τὸ ζυγὸ ἐνὸς ἀλλόθρησκου δυνάστη. Κι' ὁ λαὸς αὐτὸς τυχαίνει νὰ εἶναι ἀπόγονος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ὁ ἀλλόθρησκος κατακτητὴς ὁ ἀδούλευτος πνευματικὰ καὶ ἄξεστος πολιτιστικὰ Τοῦρκος, ποὺ τὴν ἐποχὴ τῆς στρατιωτικῆς του δυνάμεις ἀπειλῆσε καὶ τὴ χριστιανικὴ Δύση. Ἀκόμα, ὅταν ἐτοιμάζεται ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση ὁ εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς, γιὰ δευτέρη φορὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση, προβάλλει σὰν πρότυπο τὸ μεγαλεῖο τῆς ἐλληνικῆς σκέψης, κι' ὅταν ξεσπάει τὸ κίνημα, ὁ ρομαντισμὸς, συγκινημένος ἀπὸ τὸν ἥρωϊκὸ χαραχτήρα τοῦ ἀγῶνα, ἀναπολεῖ τὸ ἀρχαῖο παρελθὸν ποὺ ἡ νεοαναπτυσσόμενη ἐπιστήμη τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ ξαναδίνει τὴ ζωντάνια τοῦ σήμερα. Ἔτσι, τὸ φιλελληνικὸ ρεῦμα ποὺ θὰ κατὰκλύσει ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τὴν Εὐρώπην καὶ θὰ φτάσει πέρα ἀπὸ τὸν ὠκεανὸ στὸ Νέο Κόσμο, συνέπεια τῆς ιδιότυπης περίπτωσης τοῦ ἐλληνικοῦ κινήματος, θὰ γίνῃ ἕνας ἰσχυρὸς συντελεστὴς τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἀγῶνα.

Σὰν εὐνοϊκὴ σύμπτωση θὰ πρέπει ν' ἀναφερθεῖ ἡ ὑπεύθυνη θέση ποὺ κατέχει στὴν κυβέρνηση τῆς συντηρητικῆς Ρωσίας ὁ Ἕλληνας πολιτικὸς Καποδίστριας.

Ἡ ἐπίδραση τῶν φιλελεύθερων θεωριῶν, ποὺ τὶς κήρυξαν στὴν Ἑλλάδα οἱ Ἕλληνες διαφωτιστές, θὰ φανεῖ στὴν παρουσίαση τοῦ 1ου Συντάγματος τῆς Ἐπιδαύρου ποὺ διαχωρίζει τὶς ἐξουσίες καὶ προβάλλει τὶς ἀρχές τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτη σύμφωνα μὲ τὶς θεωρίες τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ἡ ιδιοτυπία τοῦ ἀγῶνα ἀπὸ ἀποψη πολεμικῆς ταχτικῆς καὶ προσωπικῆς συμβολῆς τῶν ἀρχηγῶν, ποὺ συχνὰ θυμίζουν ὁμηρικὰ πρότυπα, ὁ κλεφτοπόλεμος, μὲ τὸν τόσο ξεχωριστὸ τόνο ποὺ παίρνει, θὰ πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὶς γεωγραφικὰς συνθήκες τῆς χώρας, τὶς λιγοστὲς στρατιωτικὰς δυνάμεις ποὺ μπορεῖ νὰ διαθέσει, τὴν ἔλλειψη ταχτικοῦ στρατοῦ, ποὺ ἡ ὀργάνωσή του προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ ἐλεύθερου κράτους, τὴ μακρόχρονη ἀσκήση τῶν Ἑλλήνων σ' αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ ἀγῶνα στὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, μὰ

πάνω από όλα από την ιδιοσυστασία του Έλληνα.

Το κλίμα της στέρησης μέσα στο οποίο θαυματοργεί ο Έλληνας αγωνιστής στη στεριά και στη θάλασσα, τον χαλυδώνει δημιουργώντας ένα τύπο μοναδικό στο είδος του που μόνος τρόπος για να τον συλλάβει ο νοῦς είναι να τον γνωρίσει μέσα από τα κείμενα που οι ίδιοι οι αγωνιστές μας άφησαν.

Ο τρόπος που αντιμετώπισαν οι ευρωπαϊκές δυνάμεις τον ελληνικό αγώνα πρέπει να ιδωθεί κυρίως μέσα στα πλαίσια του δλου Ανατολικού ζητήματος, της γενικότερης δηλαδή αντιμετώπισης του τουρκικού προβλήματος, σε συνδυασμό με το φιλελληνικό ρεύμα που δημιουργήσαν ή ειδική περίπτωση της Ελλάδας και ή φήμη της ελληνικής παλικαριάς και αυτοθυσίας.

Όσοο υπάρχουν και τα σκοτεινά σημεία του αγώνα που κινδύνεψαν να τον οδηγήσουν στην αυτοκαταστροφή.

Η κατάσταση που δημιουργήθηκε από άποψη διοικητικής οργάνωσης της επαναστατημένης χώρας σε συνδυασμό με το διασπασμένο χαρακτήρα του ελληνικού χώρου, την οικονομικοκοινωνική διάρθρωση που είχε διαμορφωθεί πριν από την Επανάσταση και το χαρακτήρα του Έλληνα, εξηγούν τις αντιθέσεις που δημιουργήθηκαν ανάμεσα στους προκρίτους και τους στρατιωτικούς, όπως και στους Στερεοελλαδίτες, Νησιώτες και Πελοποννήσιους και που οξύνθηκαν στην πιο κρίσιμη στιγμή του αγώνα τόσο από πολεμική όσο και από διπλωματική άποψη.

Η επέμβαση των Δυνάμεων για την τελική λύση έπαιξε αποφασιστικό ρόλο. Όσοο, οι διασταυρούμενες επιρροές των Δυνάμεων, εξυπηρετώντας τα αντικρουόμενα συμφέροντα της εξωτερικής τους πολιτικής, δημιουργούν σοβαρό πρόβλημα για τον τόπο, που παλεύει με πλήθος αντιξοότητες για να όρθοποδήσει.

Για ν' αντιληφθούν τα παιδιά το μέγεθος του αγώνα που είχε ν' αγωνιστεί, με τον έρχομό του, ο Καποδίστριας, και τη συμβολή του στην απελευθέρωση και στη δημιουργία κράτους, πρέπει να παρουσιαστεί ή διπλωματική διαδικασία, που με τη συνθήκη της Αδριανούπολης (1829) και τελικά με το πρωτόκολλο του Λονδίνου του 1830, καταλήγει στη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, και να δοθεί μιὰ παραστατική εικόνα της έσωτερικής κατάστασης που έπρεπε ν' αντιμετωπιστεί.

Σ' ένα άμορφο από άποψη οργάνωσης κατοικημένο χώρο, άσφυχτικά περιορισμένο, με έντελως παραμελημένη γεωργία, με ανύπαρχτα οικονομικά, μ' ένα λαό εξουθενωμένο από τον αγώνα και τις στερήσεις και με άταχτους πολεμιστές, σκόρπιους σ' όλη την επικράτεια, απρόθυμους να όποταχτούν σε μιὰ πειθαρχημένη οργάνωση, έπρεπε να δοθεί μορφή κράτους.

Η διοικητική και δικαστική οργάνωση, ή ίδρυση σχολείων και γενι-

καὶ ἡ πρώτη ὀργάνωση τῆς ἐκπαίδευσης, ἡ δημιουργία ἰδρυμάτων ἀπαραίτητων στὴ ζωὴ ἑνὸς κράτους, ἦταν ἔργο τοῦ Καποδίστρια, ποὺ μ' ὅλο ὅτι βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸ κλίμα τοῦ περιβάλλοντος ποὺ ἔπρεπε νὰ μορφοποιήσῃ καὶ ἡ πολιτικὴ προπαιδεία του ἦταν ξένη πρὸς τὴν πραγματικότητα ποὺ εἶχε ν' ἀντιμετωπίσῃ, ἀγωνίστηκε μὲ συγκινητικὴ ἀνιδιοτέλεια καὶ πραγματικὴ ἀγάπη γιὰ τὸν τόπο.

Ἡ περίοδος ἀπὸ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Ὁθωνα (1833) ὡς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα πρέπει νὰ ἰδῶθῃ σὲ σχέση μὲ τὸ Ἀνατολικὸ ζήτημα, παράλληλα μὲ τὴν ἀντίστοιχη ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς Εὐρώπης, καί, πάνω ἀπ' ὅλα, μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐλληνικῆς παράδοσης καὶ τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν ποὺ δημιουργήθηκαν. Ὅ,τι τὴ χαρακτηρίζει εἶναι ἡ πολιτικὴ τῆς Μεγάλης Ἰδέας ποῦ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ξένες ἐπιρροὲς καὶ τοποθέτηση τῶν διαφόρων κυβερνήσεων, εἶναι τὸ βαθύτερο αἶτημα τοῦ νεοσύστατου κράτους ποὺ ἀγωνίζεται νὰ ὁλοκληρωθῇ ἐθνικὰ καὶ νὰ γίνῃ διώσιμος, οἱ ἀγῶνες γιὰ νὰ γίνῃ κοινοβουλευτικὸ τὸ ἀπολυταρχικὸ πολίτευμα ποὺ ἐγκαθιναίχεται μὲ τὴν ἀντιδασιλεία καὶ τὸν Ὁθωνα, ἡ προσπάθεια γιὰ διοικητικὴ ὀργάνωση καὶ ἡ πάλι γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ τεράστιου οἰκονομικοῦ προβλήματος.

Οἱ ἀγῶνες γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ κράτους θὰ πρέπει νὰ μελετηθοῦν μέσα στὰ πλαίσια τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος καὶ τῆς σχετικῆς πολιτικῆς τῶν Δυνάμεων καὶ νὰ προβληθῇ ἡ εὐρύτερη σημασία ποὺ εἶχε ἡ Ἑνωσις τῆς Ἑπτανήσου μὲ τὴν Ἑλλάδα (1864) καὶ ἡ προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας (1881). Ἀκόμα, θὰ πρέπει νὰ παρουσιαστῇ ὁ χαρακτήρας ποὺ παίρνει ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας ὕστερα ἀπὸ τὴ Συνθήκη τοῦ Βερολίνου (1878) καὶ τὴ δημιουργία ἀνεξάρτητων βαλκανικῶν κρατῶν ποὺ προβάλλουν διεκδικήσεις συγκρουόμενες μὲ τίς ἐλληνικές.

Στὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτεύματος ἀπαραίτητο εἶναι νὰ παρουσιαστοῦν οἱ βασικὲς ἀρχὲς τοῦ συντηρητικοῦ συντάγματος τοῦ 1844, ἡ δημοκρατικότερη μορφή ποὺ παρουσιάζει τὸ σύνταγμα τοῦ 1864, καὶ τελικὰ ὁ κοινοβουλευτικὸς χαρακτήρας ποὺ πετυχαίνεται ἀπὸ τὸ Χ. Τρικούπη τὸ 1875, ὅταν ὁ βασιλεὺς ὑποχρεώνεται νὰ διορίζει ὑπουργοὺς τῆς ἐμπιστοσύνης τῆς Βουλῆς.

Σχετικὰ μὲ τὴν ὀργάνωση τοῦ κράτους θὰ πρέπει νὰ ἐπιμείνουμε ἰδιαίτερα στὴ συμβολὴ τοῦ Χ. Τρικούπη, ποὺ ἀνδιοργανώνοντας τὴ δικαιοσύνη, τὸ στρατὸ καὶ τὴ διοίκηση, καὶ ἀποφασίζοντας τὴν ἐκτέλεση μεγάλων δημόσιων ἔργων, ἀλλάζει τὴν ὄψη τῆς χώρας, μ' ὅλο ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποσοδήσῃ τὴ μεγάλη οἰκονομικὴ κρίση στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα.

Ἡ ἱστορικὴ πορεία ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ Ἑλλάδα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ποὺ πρέπει νὰ τοποθετηθῇ μέσα στὸ εὐρωπαϊκὸ κλίμα, ποῦ, ὅπως εἶναι φυσικόν, τὴν ἐπηρεάζει σὲ διάφορες ἐκδηλώσεις — π.χ. στοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν ἀ-

πόκτηση κοινοβουλευτικών ἐλευθεριῶν, στή χρησιμοποίησιν τῶν τεχνικῶν ἐπιτευγμάτων τῆς ἐποχῆς, στή μορφή, ὡς ἓνα σημεῖο, τῆς πνευματικῆς κίνησης — ἔχει μιὰ χαρακτηριστικὴ ἰδιομορφία ποὺ τὰ παιδιὰ πρέπει νὰ τὴ ζήσουν σ' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις.

Γιὰ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ ἡ ἰδιομορφία αὐτὴ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ παρουσιαστοῦν οἱ παράγοντες ποὺ τὴ δημιουργοῦν· ἡ παράδοσις ἢ κληροδοτημένη ἀπὸ τὸ Βυζάντιο καὶ τὴν Τουρκοκρατίαν, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προβολὴ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς καταγωγῆς καὶ τῆς στροφῆς πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, ποὺ γίνεται πρὸ ἔντονη μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, κι' ἀκόμα, ὁ ρόλος ποὺ παίζει ὁ ἔξω Ἑλληνισμὸς ἀπὸ ἐθνικὴ, οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ἀποψη.

Ἀναφέροντας τὰ ἐπιτεύγματα ποὺ πετυχαίνει ὁ τόπος, κυρίως στὸ 2ο ἡμῖσι τοῦ αἰῶνα, θ' ἀποκαλύψουμε τὴ μετάδασιν ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ ὄψιν, ποὺ παρουσίαζε ἡ χώρα ἀμέσως ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσιν, στή μορφὴ νεώτερου κράτους, ὅπου εὐδοκίμοῦν ἰδιαίτερα, συνεχίζοντας τὴν παλαιότερη παράδοσις, ὁρισμένοι τομεῖς, ὅπως τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ ναυτιλία, ἐνῶ ἡ βιομηχανία ἀκολουθεῖ βραδύτερον ρυθμὸν.

Σχετικὰ μὲ τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξιν πρέπει νὰ τονιστοῦν οἱ συνέπειες ποὺ φέρνει στὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἡ ἐξωτερικὴ μίμησις τῶν εὐρωπαϊκῶν ρευμάτων, παράλληλα μὲ τὴν προσπάθειαν ἀνασύνδεσιν μὲ τὴν ἀρχαιότητα, ποὺ ἐπιδιώκεται κυρίως μὲ τὴν χρησιμοποίησιν τῆς ἀρχαϊζουσας.

Ἀντίθετα, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ προβληθῇ ἡ συμβολὴ τῆς Ἑπτανήσου τόσο μὲ τὴν Ἰόνιον Ἀκαδημίαν ὅσο καὶ μὲ τοὺς μεγάλους ποιητὰς τῆς ποὺ συντελοῦν στή σωστὴ τοποθέτησιν τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος καὶ στή δημιουργίαν τῶν νέων τάσεων τῆς λογοτεχνίας, ποὺ, ἀπὸ τὴν τελευταία εἰκασαετία τοῦ αἰῶνα κυρίως, ἐπιδιώκει μὲ γλώσσα πρὸ ζωντανῆ καὶ αὐθόρμητη καὶ μὲ φυσικότερον καὶ ἀγνότερον ὕψος ν' ἀποχτήσῃ ἐθνικὸν χαραχτήρα, ἀντλώντας στοιχεῖα ἀπὸ τὴ δημοτικὴ ποίησιν καὶ τὴ λαϊκὴ παράδοσιν κι' ἔχοντας πολὺτιμα πρότυπα τὰ κείμενα τῶν ἀγωνιστῶν.

Στὴν τέχνην καὶ εἰδικότερα στή ζωγραφικὴν, μ' ὅλο ποὺ ἡ ἐπίδρασις τῶν εὐρωπαϊκῶν σχολῶν καὶ εἰδικότερα τῆς σχολῆς τοῦ Μονάχου, ὅπου σπουδάζει ἡ πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων ζωγράφων τοῦ 19ου αἰῶνα, εἶναι ἔντονη, ὥστόσο, ὑπάρχει ἓνας ἐλληνικὸς τόνος περισσότερο ἢ λιγότερον ἰσχυρὸς, ἀνάλογον μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ κάθε καλλιτέχνη, ποὺ στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἐνισχύεται ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸν χαραχτήρα τῶν θεμάτων.

Ἡ Ἑλληνικὴ ἱστορία τοῦ 20ου αἰῶνα εἶναι πλούσια σὲ γεγονότα, δοκιμασίες καὶ ἐξελίξεις.

Τὰ μεγάλα προβλήματα ποὺ ἔχει ν' ἀντιμετωπίσῃ ἡ χώρα στὶς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνα καὶ ποὺ ἡ λύσις τους θὰ τῆς δώσῃ τὴ δυνατότητα νὰ πλησιάσῃ

τὸν ἐξελιχτικὸν ρυθμὸν τῶν ἄλλων κρατῶν, εἶναι πάντα τὸ ἐθνικὸ πρόβλημα, ποὺ ὅσο πάει γίνεται ὀξύτερον, καὶ τὸ ἐσωτερικόν, ποὺ εἶναι πολὺπλευρον καὶ πολὺπλοκον καὶ ποὺ ὡς ἓνα σημεῖον ἐξαρτᾶται ἀπὸ τῆς λύσεως τοῦ προηγούμενου.

Ἡ Ἑλλάδα πρέπει νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἐθνικὰ καὶ νὰ ἀναδιοργανωθεῖ ἐσωτερικὰ, κυρίως ὕστερα ἀπὸ τὴν ὕλική καὶ ἡθικὴ δοκιμασίαν ποὺ τῆς κληροδότησε ὁ ἄτυχος πόλεμος τοῦ 1897.

Ἡ Ἐπαναστάσις τοῦ 1909 καὶ ἡ ἐμφάνισις στὴν πολιτικὴ σκηνὴ τῆς προσωπικότητος τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, πρέπει νὰ θεωρηθοῦν σταθμοὶ στὴ σύγχρονη ἱστορία τοῦ τόπου.

Τὸ Σύνταγμα τοῦ 1911 εἶναι τὸ νέο δῆμα γιὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ καὶ τῆς δημιουργίας κράτους με ὀργάνωσιν ποὺ ἔχει πρότυπα ἐκείνη τῶν προοδευμένων δυτικῶν χωρῶν.

Παράλληλα, ἡ νέα κοινωνικὴ διάρθρωσις, ποὺ διαμορφώνεται ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ με τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴ διαφοροποίησιν τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ—συνέπειαν τῆς ἀνθησιος τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας—κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη με τὴν αὐξηση τῆς τάξεως τῶν μικροκαλλιεργητῶν, ποὺ πραγματοποιεῖται με τὸ θεσμὸ τῶν ἀπαλλοτριώσεων καὶ κατοχυρώνεται με ἀγροτικὸς νόμους, πλησιάζει τὴ διάρθρωσιν τῶν συγχρόνων ἀναπτυγμένων κοινωνιῶν.

Ὡστόσο, ἡ λύσις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος θὰ δώσῃ τὴν ἡθικὴ δικαίωσιν στοὺς ἀγῶνες τόσο τοῦ ὑπόδουλου ὅσο καὶ τοῦ ἐλεύθερου Ἑλληνισμοῦ, μὰ στὸν ἴδιον καιρὸ θὰ δημιουργήσει τοπικὰς προϋποθέσεις οὐσιαστικότερης καὶ γοργώτερης ἀνάπτυξης. Εἶναι ἀπαραίτητον νὰ τονιστεῖ ἡ ξεχωριστὴ σημασία καὶ νὰ παρουσιαστοῦν οἱ συνέπειες ποὺ εἶχε ἡ πραγματοποίησις τῶν βασικῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων με τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἡπείρου, τῆς Κρήτης καὶ τῶν νησιῶν Σάμου, Χίου καὶ Λέσβου, ὕστερα ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους, ὅπως καὶ με τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Δωδεκανήσου ὕστερα ἀπὸ τὸ Β' Παγκόσμιον πόλεμον.

Ἡ πολιτικὴ τῆς Μεγάλης Ἰδέας ἐγκαταλείπεται ὕστερα ἀπὸ τὴ Μικρασιατικὴν καταστροφὴν, τραγικὴν περιπέτειαν τῆς Νεώτερης ἱστορίας μας, ποὺ, ὡστόσο, μ' ὅλο τὸ τεράστιον δημογραφικὸν καὶ οἰκονομικὸν πρόβλημα ποὺ δημιουργήθηκε, ξεπεράστηκε ἀπὸ τὸν τόπον κατὰ θαυμαστὸν τρόπον.

Ὁ ἀναγκαστικὸς περιορισμὸς τῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων, ἔδινε τουλάχιστον τὴ δυνατότητα συγκέντρωσης τῶν προσπαθειῶν στὴν ἀντιμετώπισιν καὶ προώθησιν ζωτικῶν ἐσωτερικῶν προβλημάτων.

Πρέπει νὰ τονιστεῖ πῶς ἡ Ἑλληνικὴ ἱστορία ἀπὸ τὸν Α' Παγκόσμιον πόλεμον ἀκολουθεῖ τὴν εὐρύτερη ἱστορικὴ πορεία τῆς ὑπόλοιπης Εὐρώπης ἢ καλύπτεται τοῦ ὑπόλοιπου κόσμου.

Μ' ὅλες τίς ἰδιομορφίας καὶ τὰ εἰδικὰ προβλήματα ποὺ ἐξακολουθεῖ

νά ἔχει ἡ ἱστορία μας, ὅπως ἄλλωστε ἡ ἱστορία ὅλων τῶν λαῶν, οἱ τύχες ὅλων τῶν κρατῶν τῆς σφαίρας στίς μεγάλες γραμμές τείνουν νά γίνουν κοινές.

Ἡ ἀλληλεξάρτηση γίνεται ὅλο καί πιό ἐντονη. Ὁ ἀντίχτυπος τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ταξιθεύει μέ τὴν ταχύτητα τῶν μέσων ποῦ διαθέτει ὁ σύγχρονος πολιτισμός ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη τῆς σφαίρας στὴν ἄλλη.

Ὅμως, ἡ αὐξηση τῆς ἀλληλεξάρτησης μεγαλώνει καί τὴν εὐθύνη τοῦ κάθε λαοῦ ἀπέναντι τῶν ἄλλων.

Παρουσιάζοντας τὴν ὑπεράνθρωπη μορφή ποῦ πήρε ὁ ἀγώνας μας στὸ Β' Παγκόσμιο πόλεμο, δὲν πρέπει μόνο νά ἐξαρθεῖ ἡ σημασία καί τὸ ἠθικὸ μεγαλεῖο ποῦ ὁ ἀγώνας αὐτὸς εἶχε γιὰ τὸ ἔθνος, ἀλλὰ πρέπει νά προβληθεῖ γενικότερα ἡ συμβολή του στὴν κοινὴ ὑπόθεση καί νά τονιστεῖ ἰδιαίτερα τὸ δίκαιο τῶν σημερινῶν ἐθνικῶν μας διεκδικήσεων.

Τέλος, μιὰ ποῦ τὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς εἶναι κοινὰ καί οἱ ἀγῶνες καί οἱ ὁραματισμοὶ τῶν λαῶν ἀνάλογοι, εἶναι φυσικὸ καί τὰ πνευματικὰ καί καλλιτεχνικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς, μ' ὅλες τίς τοπικὲς ἰδιομορφίες, ποῦ δὲ θὰ λείψουν ποτέ, νά εἶναι παράλληλα κι' ἀνάλογα παντοῦ, ὅσο ποτέ ὡς τώρα. Ὡστόσο, μέσα ἀπὸ τὰ κοινὰ ρεύματα, ποῦ καθορίζονται ἀπὸ τὴν παράλληλη πορεία καί τὴν ἀντιμετώπιση κοινῶν συνθηκῶν, ὅ,τι πρέπει νά τονιστεῖ σχετικὰ μέ τὴν πνευματικὴ καί καλλιτεχνικὴ δημιουργία τοῦ τόπου μας, ποῦ γιὰ πρώτη φορὰ στοὺς Νεώτερους χρόνους ἀποχτᾷ προβολὴ παγκόσμια, εἶναι πῶς ὁ νεώτερος καλλιτέχνης ἔχοντας ἀφομοιώσει τὴν ἐλληνικὴ παράδοση τὴ χρησιμοποιεῖ μέ πολὺ ἐσωτερικότερο τρόπο στὸ ἔργο του, ποῦ διαποτίζεται θαυότερα ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἀντὶ νά χρωματίζεται ἐξωτερικὰ ἀπ' αὐτήν.

Κλείνοντας τὴ διαγραμματικὴ παρουσίαση τῶν πολιτισμῶν ποῦ συνήθως μελετιοῦνται στὴ Μέση Ἑκπαίδευση, πρέπει νά τονιστεῖ ἡ ἀνάγκη κα-
τατόπισης τῶν παιδιῶν σχετικὰ μέ τὰ κράτη καί τὰ προβλήματα λαῶν ποῦ εἴτε πρωτοεμφανίζονται στὸν ἱστορικὸ στίβο εἴτε ξαναεμφανίζονται κάτω ἀπὸ καινούργια μορφή.

Εἶναι μάλιστα ἀπαραίτητο οἱ λαοὶ αὐτοὶ καί τὰ προβλήματά τους ν' ἀποτελέσουν μέρος τῆς μελέτης τῆς Σύγχρονης ἱστορίας, ἀν θέλουμε νά τοποθετήσουμε τὸ παιδί μέσα στὴ σημερινὴ πραγματικότητα, νά τὸ βοηθήσουμε νά τὴν καταλάβει καί ν' ἀποχτήσῃ ὑπεύθυνη γνώμη γιὰ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ποῦ ἔχουν ἀντίχτυπο στὴ ζωὴ ὅλων μας.

Τὸ ξύπνημα τῶν λαῶν αὐτῶν, ἐγχρώμων στὴν πλειοψηφία τους, ποῦ εἴτε ἀποτελοῦσαν μέρος τῶν μεγάλων ἀποικιακῶν κρατῶν εἴτε ἔσερναν, γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, τὴν παρακμασμένη τους ὑπαρξὴ συχνὰ κάτω ἀπὸ

έσωτερική και έξωτερική οικονομική και πολιτική καταπίεση, είναι από τα αξιολογώτερα γεγονότα της εποχής μας.

Παρουσιάζοντας σε γενικές γραμμές τους λαούς αυτούς, θα πρέπει να τους χωρίσουμε σε δυο μεγάλες κατηγορίες. Στην κατηγορία εκείνων μ' ένα μεγάλο μακρινό παρελθόν που τους περιβάλλει ακόμα μόνο με τη σκιά των μνημείων του, και σ' εκείνη των καινούργιων λαών που σήμερα αρχίζουν τη συνειδητή πορεία μέσα στον ιστορικό χώρο. Ο Άραβικός, ο Ινδικός, ο Κινέζικος κόσμος από τη μια μεριά, οι νέοι λαοί, της Αφρικής κυρίως, από την άλλη.

Η χειραφέτηση των λαών αυτών, που παίρνει ένα ταχύ ρυθμό ύστερα από το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, προπάντων μέσα στην τελευταία δεκαετία, και που τείνει ν' αποσπαστεί από τις ανταγωνιστικές επιρροές του Δυτικού και του Ανατολικού κόσμου, δεν αλλάζει μόνο την όψη του ιστορικού χάρτη της σφαίρας· ανατρέπει την παγκόσμια ισορροπία προσθέτοντας στην πλάστιγγα καινούργιες αυτοτελείς δυνάμεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΝΕΩΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΚΑΙ ΝΕΩΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Π. Καρολίδου,	Ἡ Εὐρώπη κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα, ἐν Ἀθήναις, 1900.
Στ. Θ. Λάσκαρι,	Διπλωματικὴ ἱστορία τῆς Εὐρώπης, 1814-1914, ἐν Ἀθήναις, 1936.
Στ. Θ. Λάσκαρι,	Διπλωματικὴ ἱστορία τῆς συγχρόνου Εὐρώπης, 1914-1939, Θεσσαλονίκη, 1954.
G. Weill,	L'éveil des nationalités et le mouvement libéral (1815-1848), στὴ σειρά : «Peuples et Civilisations», Paris, 1930.
C. J. H. Hays,	A Political and Cultural History of Modern Europe, 2 τόμοι, New York, 1932.
B. Croce,	Storia d'Europa nel secolo XIX, Bari, 1932.
H. Hauser,	Du libéralisme à l'impérialisme (1860-1878), στὴ σειρά : «Peuples et Civilisations», Paris, 1939.
H. Sée — Ar. Rebillon,	Le XVI siècle, στὴ σειρά : «Clio», Paris, 1942.
F. Shevill,	A History of Europe from the Reformation to the present day, New York, 1946 ^s .
Ch. H. Pouthas,	Démocraties et Capitalisme (1848-1860), στὴ σειρά : «Peuples et Civilisations», Paris, 1948.
M. Baumont,	L'essor industriel et l'impérialisme colonial (1878-1904), στὴ σειρά : «Peuples et Civilisations», Paris, 1949.
V. Tapié — Ed. Préclin,	Le XVII Siècle, στὴ σειρά : «Clio», Paris, 1949.

- P. Renouvin, La crise européenne et la première guerre mondiale, στη σειρά : «Peuples et Civilisations», Paris.
- M. Baumont, La faillite de la paix (1918-1939), Paris, 1951*, I. De Rethondes à Stresa (1918-1935). II. De l'Affaire éthiopienne à la guerre (1936-1939).
- V. Tapié — Ed. Préclin, Le XVIII siècle, στη σειρά : «Clio», Paris, 1952.
- H. Brugmans, L'Europe prend le large, Paris, 1961.
- H. A. L. Fisher, A History of Europe' τόμος 1ος, From the Earliest Times to 1713. Τόμος 2ος, From the Beginning of the Eighteenth c. to 1935. Fontana Library, 1964.
- Anthony Wood, Europa, 1815-1945, Longmans Green, 1964.

Πολιτισμός

- H. S. Lucas, The Renaissance and the Reformation, New York, 1934.
- E. Friedell, A Cultural History of the Modern Age, 3 τόμοι, New York, 1953. (Μετάφραση από τὰ Γερμανικά).
- Raffaele Ciasca, Storia della Civiltà Europea, Roma, Edizioni internazionali Sociali.
- Wallace K. Ferguson-Geoffrey Bruun, A Survey of European Civilization, Boston, 1958*.
- Για τὴν ἱστορία τῶν συγχρόνων πολιτισμῶν ἀξιόλογο βοήθημα εἶναι καὶ τὸ γαλλικὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο τοῦ
- A. Bonifacio, Histoire, Le Monde Contemporain, Paris, 1962. (Classiques Hachette).

Καθημερινή ζωή

- Abel Lefranc, La vie quotidienne au temps de la Renaissance, Paris, 1938.

- Jean Robiquet, La vie quotidienne au temps de la Révolution, Paris, 1938.
- G. Mongrédien, La vie quotidienne sous Louis XIV, Paris, 1948.
- J. Lucas-Dubreton, La vie quotidienne à Florence au temps des Medicis, Paris, 1958.
- Marcelin Defourneaux, La vie quotidienne en Espagne au siècle d'or, Paris, 1964.
- Jacques Levron, La vie quotidienne à la cour de Versailles aux XVII et XVIII siècles, Paris, 1965.

Τέχνη - Λογοτεχνία.

Παράλληλα με τις γενικές ιστορίες τέχνης και λογοτεχνίας που αναφέρθηκαν στη βιβλιογραφία της Μεσαιωνικής Εύρωπης :

- Bernhard Berenson, The Italian Painters of the Renaissance, Oxford, 1930.
- N. Pevsner, An Outline of European architecture, Baltimore, Penguin books, 1960.
- Richard Hamann, Geschichte der Kunst (6 Bände) Bd V, Renaissance, Barock, Rokoko, München, 1964. (Knaur).
- R. H. W. Wilenski, Moderne Französische Maler vom Impressionismus bis zur Neuzeit, Berlin, 1964.
- J. B. Priestley, Literature and Western man, London, Melbourne, Toronto, Heineman, 1960.

Ἀνθολογίες πηγῶν

- J. H. Robinson, Readings in European History, τόμος 2ος, Boston, 1906.
- Richard H. Powers, Readings in European Civilization since 1500, Boston, 1961.
- Leon Bernard-Theodore B. Hodges, Readings in Modern World Civilization, New York, London, 1962.
- Jacques de Launay, Les Grandes Controverses de l'Histoire Contemporaine, 1914-1945, Lausanne, 1964.

Ξένες σχολικὲς συλλογὲς πηγῶν καὶ σχολικὰ βοηθήματα ποὺ περιέχουν σύντομα ἀποσπάσματα :

Maurice Rat et
Pierre Richard,
P. Richard,

F. Haverkamp,

G. Gasperoni -
G. Tudertino,

J. Isaac - A. Alba -
A. Bonifacio,

Jean Defrasne -
Michel Laran,

Textes sur la Civilisation des Temps Modernes, Paris, Fernand Nathan.

Textes sur la Civilisation Contemporaine, Paris, Fernand Nathan.

Grundzüge der Geschichte... τεύχη IV-X ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση ὡς τὸν Α' Παγκόσμιον πόλεμον.

Storia e Civiltà, τόμος 4ος: L'età Moderna, 1955. Τόμος 5ος: L'età Contemporanea, 1958. Ed. scolastiche Mondadori (Ἀνθολογία ἀναγνωσμάτων).

Histoire Contemporaine 1852-1939, Cours d'histoire Malet-Isaac, Paris, Classiques Hachette.

Histoire, Le Monde de 1848 à 1914, Paris, Classiques Hachette, 1962.

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή, ὅπως καὶ γιὰ τὴν ἐπόμενη, ἀναφέρονται καὶ μερικὲς εἰδικότερες μελέτες.

K. N. Σάθα,

Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς (1453-1821), Ἀθήνησιν, 1869. (Νεώτερη ἔκδοσις, Ἀθῆναι, 1962).

Δ. Γρ. Καμπούρογλου,

Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων. Τουρκοκρατία, 3 τόμοι, ἐν Ἀθήναις, 1889-1900. (Νεώτερη ἔκδοσις, Ἀθῆναι, 1959).

Οὐίλιαμ Μίλλερ,

Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (1204-1566) μετάφρ. Σπ. Λάμπρου μετὰ προσθηκῶν καὶ βελτιώσεων, Ἀθῆναι, 1909-1910.

Δ. Τσοποτοῦ,

Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Βόλος, 1912.

Π. Καρολίδου,

Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς βασιλείας Γεωργίου τοῦ Α', ἐν Ἀθήναις, 1925.

- Κ. Παπαρηγόπουλου, 'Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1930, ἐν Ἀθήναις, 1932^ς, τόμος 5ος, μέρος Β'.
- Μ. Σακελλάριου, Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821), Ἀθῆναι, 1939.
- Ἰ. Κ. Βασδραβέλλη, Ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν, Θεσσαλονίκη, 1948.
- Ν. Βλάχου, Ἡ σχέσις τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων πρὸς τὸ κυρίαρχον ὀθωμανικὸν κράτος, L' Hellénisme Contemporain, τόμος ἀφιερωμένος στὴν 500ῇ ἐπέτειο ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθῆναι, 1953, σ. 135-151.
- Ἰ. Τ. Βισβίζη, Ἡ κοινοτικὴ διοίκησις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, L' Hellénisme Contemporain (σιδὸν πάρα πάνω τόμος), Ἀθῆναι, 1953, σ. 183-204.
- Δ. Ζακυθηνοῦ, Ἡ Ἀλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ Τουρκοκρατία, Ἀθῆναι, 1954.
- Κ. Ἰ. Ἀμάντου, Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ἀπὸ τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος μέχρι τοῦ 1821, τόμος 1ος (1071-1571) Ἀθῆναι, 1955.
- Δ. Ζακυθηνοῦ, Ἡ Τουρκοκρατία. Εἰσαγωγή εἰς τὴν Νεωτέραν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι, 1957.
- Κ. Ἀλεξανδρῆ, Ἡ ἀναβίωσις τῆς θαλασσίας μας δυνάμεως μετὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Ἀθῆναι, 1960.
- Γ. Θ. Ζώρα, Μαρτυρίαι τινὲς περὶ τὸ παιδομάζωμα, Ἀθῆναι, 1962.
- Ἀ. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμος 2ος, Τουρκοκρατία, 1453-1669, Θεσσαλονίκη, 1964.
- Ν. Jorga, Byzance après Byzance, Bucarest, 1935.
- Ἀ. Ἀνδρεάδου, L'administration financière de la Grèce sous la domination turque, Ἔργα, τόμος 1ος, Ἀθῆναι, 1938.

Δ. Σισιλιάνου,

Α. Κ. Ορλάνδου,

Μ. Χατζηδάκη,

Α. Ξυγοπούλου,

Κ. Θ. Δημαρά,

Κ. Θ. Δημαρά,

Μ. Ί. Μανούσκα,

Δ. Γ. Καμπούρογλου,

Κ. Θ. Δημαρά,

Α. Βρανούση,

Α. Βρανούση,

Γ. Κουρνούτου,

Ἑλληνες ἀγιογράφοι μετὰ τὴν Ἀλωσιν, Ἀθῆναι, 1935.

Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, L' Hellénisme Contemporain, τόμος ἀφιερωμένος στὴν 500ῇ ἐπέτειο ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθῆναι, 1953, σ. 205 - 218.

Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Τὰ καλλιτεχνικὰ κέντρα, L' Hellénisme Contemporain (στὸν πᾶρα πάνω τόμο), Ἀθῆναι 1953, σ. 219 - 242.

Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν, Ἀθῆναι, 1957.

Ἱστορία Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, τόμος 1ος, Ἀθῆναι, 1948.

Ὁ Ἑλληνικὸς Διαφωτισμός, Ἀθῆναι, 1964.

Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Βενετοκρατίας, Θεσσαλονίκη, 1965.

Καθημερινὴ Ζωὴ

Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων, Τουρκοκρατία, τόμος 3ος (Ἰδιωτικὸς βίος), ἐν Ἀθήναις, 1900.

Ἀνθολογίαις πηγῶν

Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ ἐποχὴ του, Ἀθῆναι, 1953. (Βασικὴ Βιβλιοθήκη, 9).

Ρήγας. Ἔρευνα, συναγωγὴ καὶ μελέτη, Ἀθῆναι, 1954. (Βασικὴ Βιβλιοθήκη, 10).

Οἱ Πρόδρομοι, Ἀθῆναι, 1955. (Βασικὴ Βιβλιοθήκη, 11).

Λόγιοι τῆς Τουρκοκρατίας, Ἀθῆναι, 1956, 2 τόμοι (Βασικὴ Βιβλιοθήκη, 4, 5).

Ε. Π. Παπανούτσου,

Νεοελληνική Φιλοσοφία, Ἀθήναι, 1956, τόμος 1ος. (Βασική Βιβλιοθήκη, 35).

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΗ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ.

Ὅσοι θὰ ἤθελαν νὰ μελετήσουν βαθύτερα μὰ ὀρισμένη περίοδο τῆς Νεώτερης ἱστορίας μας μποροῦν νὰ συμβουλευθοῦν τὸ βιβλιογραφικὸ ὑλικὸ ποὺ συγκεντρώνεται στὸ «Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ» καὶ ποὺ καλύπτει τὴν ἱστορία ἀπὸ τὶς παραμονὲς τῆς Ἐπανάστασης ὡς σήμερα.

Ἑ. π. Κυριακίδου,

Ἱστορία τοῦ Συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος μέχρι τῶν ἡμερῶν μας 1832 - 1892, 2 τόμοι, ἐν Ἀθήναις, 1892.

Σ. π. Τρικούπη,

Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Ἀθήναι, 1888 (4 τόμοι).

Π. Καρολίδου,

Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς βασιλείας Γεωργίου τοῦ Α', ἐν Ἀθήναις, 1925.

Ἀ. Β. Δασκαλάκη,

Τὰ αἷτια καὶ οἱ παράγοντες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ἐν Παρισίοις, Ἐκδοτ. οἶκος «Ἀγών», 1927.

Γ. Ἀσπρέα,

Πολιτικὴ ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος (1821 - 1921), Ἀθήναι, 1930.

Κ. Παπαρηγόπουλου,

Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1930, τόμος 6ος, ἐν Ἀθήναις, 1932.

Κ. Ἀλεξανδρῆ,

Αἱ ναυτικαὶ ἐπιχειρήσεις τοῦ ὑπὲρ Ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος 1821 - 1829, Ἀθήναι, 1930.

Σ. τ. Θ. Λάσκαρι,

Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης καὶ ἡ Ἑνωσις τῆς Ἑπτανήσου, ἐν Ἀθήναις, 1930.

Γ. Βεντήρη,

Ἡ Ἑλλὰς τοῦ 1910 - 1920, 2 τόμοι, Ἀθήναι, 1931.

Β. Α. Κόκκινου,

Οἱ δύο πόλεμοι 1940 - 1941, Ἀθήναι, 1945 - 46.

Σ. τ. Θ. Λάσκαρι,

Διπλωματικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, 1821 - 1914, ἐν Ἀθήναις, 1947.

- Μιχ. Θ. Λάσκαρι,
 'Α. Βακαλοπούλου,
 'Ελ. Γ. Πρεβελάκη,
 'Αλ. Μαζαράκη
 Αἰνιάνος,
 'Αλ. Δεσποτοπούλου,
 Δ. Ζακυνθινοῦ,
 Δ. Βακά,
 Th. Gordon,
 G. Finlay,
 Éd. Driault-
 M. Lhéritier,
- Τὸ Ἀνατολικὸν Ζήτημα, 1800-1923, τόμος 1ος τεύχη Α' καὶ Β', Θεσσαλονίκη, 1948.
 Τὰ Ἑλληνικὰ στρατεύματα τοῦ 1821, ὀργάνωση, ἡγεσία, τακτική, ψυχολογία, Θεσσαλονίκη, 1948.
 Ἡ Ἐκστρατεία τοῦ Ἰμπραήμ πασᾶ εἰς τὴν Ἀργολίδα, Ἀθῆναι, 1949.
 Ἱστορικὴ Μελέτη 1821-1897 καὶ ὁ πόλεμος τοῦ 1897. (Μετὰ παραρτήματος 1898-1903) 2 τόμοι, Ἀθῆναι, 1950.
 Ὁ Κυβερνήτης Καποδίστριας καὶ ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι, 1954.
 Ἡ πολιτικὴ ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, εἰσαγωγικὰ μαθήματα, ἐν Ἀθῆναις, 1962.
 Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, Ἀθῆναι.
 History of the Greek Revolution, London, 1844'. (Ἑλληνικὴ μετάφραση, Ἀθῆναι, 1849).
 History of the Greek Revolution, 2 τόμοι, London, 1861. (Ἑλληνικὴ μετάφραση, Ἀθῆναι, 1953-54).
 Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours, 5 τόμοι, Παρίσι, 1925-26.

Τέχνη - Λογοτεχνία

- Ν. Δ. Καλογεροπούλου, Μεταβυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Τέχνη, Ἀθῆναι, 1926.
 'Α. Προκοπίου, Τὸ Εἰκοσιένα στὴ λαϊκὴ ζωγραφικὴ του, Ἀθῆναι, 1940.
 'Α. Χατζημιχαλάκη, Ἡ Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Τέχνη, Ἀθῆναι, 1955.
 Ε. Κ. Φραντζεσκάκη, Ἑλλήνες ζωγράφοι τοῦ Δεκάτου Ἐνάτου αἰῶνος Ἀθῆναι, 1957. (Ἐκδόσεις 50ετηρίδος Ἑμπορικῆς Τραπεζικῆς τῆς Ἑλλάδος).

Ἰ. Μ. Παναγιωτοπούλου, Στοιχεῖα τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, Ἀθῆναι, 1938.

Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, τόμος 2ος, Ἀθῆναι, 1949.

Πηγές

Ἀλ. Μαζαράκη

Αἰνιᾶνος,

Ἐμ. Πρωτοψάλτη,

Ε. Π. Παπανούτσου,

Στυλ. Ε. Γονατᾶ,

Ἐμ. Πρωτοψάλτη,

Ἀπομνημονεύματα, Ἀθῆναι, 1948.

Ἀπομνημονεύματα ἀγωνιστῶν τοῦ 21, 20 τόμοι, Ἀθῆναι, 1955-57.

Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία, τόμος 2ος, Ἀθῆναι, 1956. (Βασικὴ Βιβλιοθήκη, 36).

Ἀπομνημονεύματα (1897-1957), Ἀθῆναι, 1958.

Ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία. Ἀναμνηστικὸν τεύχος ἐπὶ τῇ 150ετηρίδι, Ἀθῆναι, 1964.

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Νικολ. Β. Βλάχου,** Θεωρητικά καὶ Μεθοδολογικά προβλήματα ἐν τῇ ἱστορίᾳ, Ἀθῆναι, 1925.
- Ρ. Ἰμβριώτη,** Ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας, περιοδ. «Ἀναγέννηση», χρονιά Α', φυλλάδ. 4ο, Ἀθῆναι, 1926.
- Ἀ. Δελμούζου,** Οἱ πρῶτες προσπάθειες στὸ Μαράσλειο, τόμ. Α' Ἀθήνα, 1929, σ. 67 καὶ ἐπ.
- Δ. Ἀναγνωστοπούλου,** Ὁ σκοπὸς τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν ἱστορικῶν ἐγχειριδίων τῶν γυμνασίων, Δελτίον Ὀμοσπονδίας Λειτουργῶν Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, ἔτος Ε' περιοδ. Γ', τεύχ. 41-42 (15 καὶ 30 Ἰανουαρίου), Ἀθῆναι, 1930.
- Ἀ. Δελμούζου,** Αἱ κατευθύνσεις τῆς Παιδείας. Ἀνώτατον Ἐκπαιδευτικὸν Συμβούλιον πρακτικὰ συνεδρ. 5-24 Ὀκτωβρ. 1931, Ἀθῆναι.
- Ἀ. Λαζάρου,** Ἡ διδασκαλία τῆς Ἱστορίας (ἀπὸ τὰς ὑποδειγματικὰς διδασκαλίας τοῦ Διδασκαλείου Μ. Ἐκπαιδεύσεως), Δελτίον Ὀμοσπονδίας Λειτουργῶν Μ. Ἐκπαιδεύσεως, ἔτος ΣΤ', περίοδος Δ', ἀριθ. φύλλου 57 (Ἰανουαρ. 1931), Ἀθῆναι.
- Κ. Στεργιοπούλου,** Τὰ ἱστορικὰ Διδακτικὰ βιβλία, Δελτίον Ὀμοσπονδίας Λειτουργῶν Μ. Ἐκπαιδεύσεως, ἔτος Ζ', περίοδος Δ', ἀριθ. φύλλου 67 (Ἰανουαρ. 1932), Ἀθῆναι.
- Ρ. Ἰμβριώτη,** Ἡ ἀξιολόγησις στὴν Ἱστορία, Δελτίον

(*) Ὅπως ἡ εἰδική, ἔτσι καὶ ἡ γενικὴ βιβλιογραφία ἀναφέρεται κατὰ χρονολογικὴν σειρὰ. Προηγεῖται ἡ ἐλληνικὴ βιβλιογραφία ἀπὸ τὴν ξένη, πού εἶναι ἰδιαίτερα πλούσια, ἀναφέρονται μόνον μερικὰ ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἔργα καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὰ πρὸς πρόσωπα.

Ἄρσ. Γερωντικοῦ,

Ὁμοσπονδίας Λειτουργῶν Μ. Ἐκπαιδεύσεως, ἔτος Ζ', περίοδος Δ', ἀριθ. φύλλου 72, Ἰούνιος, 1932, Ἀθῆναι.

Ν. Καραχρήστου,

Σκέψεις περὶ κατανομῆς τῆς ἱστορικῆς Ὑλῆς, Δελτίον Ὁμοσπονδίας Λειτουργῶν Μ. Ἐκπαιδεύσεως, ἔτος Θ', περίοδος Δ', ἀριθ. φύλλου 85 (Νοέμβριος 1933), Ἀθῆναι.

Κ. Ι. Βουρβέρη,

Ψυχολογικαὶ ἀπαιτήσεις πρὸς κατανόησιν τοῦ νοήματος τῆς Ἱστορίας, περιόδ. Ἐκπαιδευτικὰ Χρονικά, ἔτος Ι, τεύχος 11ο, Δεκέμβριος 1933, Ἀθῆναι.

Κ. Ι. Βουρβέρη,

Τὸ Β' Διεθνὲς Συνέδριον διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἱστορίας. Δελτίον Ὁμοσπονδίας Λειτουργῶν Μ. Ἐκπαιδεύσεως, Μάιος 1935, Ἀθῆναι.

Ε. Π. Παπανούτσου,

Τὸ πρόβλημα τοῦ Μαθήματος τῆς Ἱστορίας ἐν τοῖς σχολείοις τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, Ἐν Ἀθήναις, 1936.

Βασ. Ν. Τατάκη,

Τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας, περιόδ. «Παιδεία», τόμος Γ', τεύχος 28, 15 Ἰανουαρίου 1949, Ἀθῆναι.

Μ. Ἀγγελοπούλου,

Ἡ Ἱστορία στὸ Γυμνάσιο, περιόδ. «Παιδεία», τόμος Γ', τεύχ. 33-34, 15 Ἰουνίου 1949, Ἀθῆναι.

Ε. Κριαρᾶ,

Ἱστορία καὶ Ἑορτασμός, περιόδ. «Παιδεία», τόμος Δ', τεύχ. 40, 15 Ἰανουαρίου 1950, Ἀθῆναι.

Ἐμ. Ζαμπετάκη,

Τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας ὅπως τὸ βλέπει σήμερα ἓνας Γερμανὸς ἱστορικός, περιόδ. «Παιδεία», τόμ. ΣΤ', τεύχ. 1, 1952, Ἀθῆναι.

Ν. Βλάχου,

Ἡ UNESCO καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ μαθήματος τῆς Ἱστορίας πρὸς Διεθνῇ κατανόησιν, περιόδ. «Σχολεῖο καὶ Ζωή», ἔτος Δ', τεύχη 5 καὶ 6, 1956, Ἀθῆναι.

Α. Δελμούζου,

Ἡ ἐκ τῆς μελέτης ἢ τῆς διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας ὠφέλεια, περιόδ. «Ἑλληνικά», τόμος 15ος, 1957, σ. 48 καὶ ἐπ.

Μελέτες καὶ πάρεργα, σ. 37 καὶ ἐπ. (Παι-

δεία καὶ Ἑθνικὴ Μόρφωση), Ἀθήνα, 1958.

ΣΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

S. Kawerau,

Alter und neuer Geschichtsunterricht, Leipzig, 1924.

Fr. Friedrich,

Stoffe und Probleme des Geschichtsunterrichts, Leipzig und Berlin, 1925.

E. Weniger,

Die Grundlagen des Geschichtsunterrichts, Leipzig, 1926.

J. L. Claparède,

L'enseignement de l'histoire et l'esprit international, Nouvelle édition avec une préface de M. Lhéritier, Paris, 1931.

L'enseignement de l'histoire, Compte rendu des rapports d'une journée pédagogique, Mars 1933. Bruxelles, Ligue de l'enseignement, 1933.

Mary G. Kelty,

Learning and teaching history in the Middle Grades, Boston, 1936.

Henry Johnson,

Teaching history in elementary and secondary schools with applications to allied studies, New York, 1940.

M. V. C. Jeffreys,

History in schools: The study of development, London, 1948.

Edith West, ed.

Improving the teaching of world history, Washington D. C. The National Council for the social studies, National Education Association, 1949.

E. C. Happold,

The approach to history, London, 1950².

R. Cousinet,

L'enseignement de l'histoire et l'éducation nouvelle, Paris, 1950.

Geschichtsunterricht in unserer Zeit. Grundfragen und Methoden, Braunschweig, 1951. (Συλλογὴ ἄρθρων σχετικῶν μὲ τὴς μεθόδους διδασκαλίας τῆς ἱστορίας στὶς διάφορες κατηγορίες σχολείων).

- G. Panchaud,** L'enseignement de l'histoire, Etudes Pédagogiques, Lausanne, 1952, σ. 47-58.
- P. O. Bessire,** L'histoire, sa valeur éducative et son enseignement, Annuaire de l'Instruction Publique en Suisse, Lausanne, 1953, σ. 50-93.
- Hans Ebeling,** Methodik des Geschichtsunterrichts, Darmstadt, Hannover, Schroedel, 1953.
- C. P. Hill,** L'enseignement de l'histoire, Conseils et suggestions, σιγή σειρά τῆς Unesco: «Vers la compréhension internationale», ἀριθ. IX, Paris, 1953.
- André Puttemans,** L'enseignement de l'histoire et la révision des Manuels scolaires en vue d'une meilleure compréhension internationale. La Conférence de Brunswick, Bruxelles, 1955.
- E. J. Jonson,** Theory and practice of the social studies New York, 1956.
- Arnold Jaggi,** Handreichung für den Geschichtsunterricht an den Höheren Schulen, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, Stuttgart, Band 8, No 8, 1957.
- J. M. Chavarria,** Zur methodik des Geschichtsunterricht, Bern, 1958.
- E. M. Lewis,** Didáctica de la historia, Buenos Aires, 1960.
- Waltrant Küppers,** Teaching history in secondary schools, London, 1960.
- W. H. Burston -** Zur Psychologie des Geschichtsunterrichts, Stuttgart, 1961.
- C. W. Green,** Handbook for History Teachers, London, 1962.
- A. Petric - B. Bratu,** Curs de metodica predarii istorici (μέθοδος τῆς διδασκαλίας τῆς ιστορίας), Bucuresti, 1962.

- W. Kleinknecht -** Aufgabe und Gestaltung des Geschichtsunterrichts. Handreichungen für den Geschichtslehrer, Frankfurt, Berlin, Bonn, Diesterweg, 1963.
- H. Krieger - W. Lohan eds,** L'insegnamento della storia, Firenze, 1963.
- M. Bendiscioli - R. Berardi,** L'insegnamento della storia e l'educazione civica, Roma, 1964.
- L. Dondoli,** Ἰδιαίτερα κατατοπιστικὸ εἶναι τὸ περιοδικὸ Internationales Jahrbuch für Geschichtsunterricht, Braunschweig, Limbach Verlag, πὸν περιλαμβάνει ἄρθρα εἰδικῶν ἀπὸ διάφορες χώρες σχετικά μὲ τὴ διδασκαλία τῆς ἱστορίας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος

ΜΕΡΟΣ Α'.

Σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας καὶ γενικὲς ἀποφύεις γιὰ τὴν ἐπιτυχία του.	Σελ. 9
--	--------

Ἡ ἱστορικὴ ὕλη

Α'. Ποιὸ μέρος τῆς ἱστορικῆς ὕλης πρέπει νὰ πάρει μεγαλότερη βαρύτητα	14
Β'. Διάταξη καὶ κατανομὴ τῆς ὕλης	21
Γενικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὸ δάσκαλο	27

Ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας

Α'. Προσφορὰ καὶ ἐπεξεργασία τοῦ μαθήματος.	32
Β'. Παράδειγμα προσφορᾶς μιᾶς ἐπιμέρους ἐνότητος	42
Γ'. Ὑπόδειξη τρόπου μελέτης.	49
Δ'. Ἔργασίες.	52
Ε' Ἐποπτικὰ μέσα	63
Μερικὲς εἰδικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴ διδασκαλία στὶς πρῶτες τάξεις	68

ΜΕΡΟΣ Β'.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ἀρχαία Ἱστορία

Α'. Προϊστορικοὶ Χρόνοι.	76
Β'. Ἀνατολικοὶ Λαοί.	80
Γ'. Μινωικὸς καὶ Μυκηναϊκὸς Πολιτισμὸς	104
Δ'. Ἀρχαία Ἑλλάδα.	113
Ε'. Οἱ Ρωμαϊκοὶ Χρόνοι.	131
Βιβλιογραφία.	144

Μεσαιωνικὴ Ἱστορία

Α'. Βυζάντιο	154
Β'. Μεσαιωνικὴ Εὐρώπη.	169
Βιβλιογραφία	175

Νεώτεροι Χρόνοι

Α'. Εὐρωπαϊκὴ Ἱστορία Νεωτέρων καὶ Νεωτάτων Χρόνων	180
Β'. Τουρκοκρατία	200
Γ'. Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καὶ Νεώτερη Ἑλληνικὴ Ἱστορία.	205
Βιβλιογραφία.	213
Γενικὴ Βιβλιογραφία.	223

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

- Σελ. 29 στ. 36 αντί 1960 γράψε 1961.
- » 38 στ. 24 αντί θ' ανακαλύψουμε γρφ. θ' αποκαλύψουμε.
 - » 77 στ. 8 αντί νά παλέουν γρφ. νά παλέψουν.
 - » 77 στ. 14 αντί νά επικοινωνήσει γρφ. νά επικοινωνήσει.
 - » 96 στ. 15 αντί διαθέτουν γρφ. διαθέουν.
 - » 114 στ. 29 μετά τή λέξη καμιά παραλείφθηκε ή λέξη θαθύτερη.
 - » 122 στ. 38 αντί εμφάνιση γρφ. ανάπτυξη.
 - » 131 τελευτ. στ. αντί λατρείας γρφ. μαντείας.
 - » 175 στ. 4 αντί μέρος Β'. γρφ. μέρος Α'.
 - » 176 στ. 19 αντί Kulturgeschichte γρφ. Kulturgeschichte.
 - » 181 στ. 12 αντί ν' αναφερθοῦν γρφ. ν' αναφερθεῖ.